

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

Л. І. ДАНИЛЕНКО

**ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ
В ГЕНЕТИЧНОМУ, ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ
І ДИСКУРСИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

МОНОГРАФІЯ

Київ
Видавничий дім Дмитра Бураго
2019

УДК 811.162.3'373.7'42

Д 18

*Надруковано за ухвалою
Вченої ради Інституту мовознавства
ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 1 від 31 січня 2019 р.),
Вченої ради Інституту філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка (протокол № 7 від 26 лютого 2019 р.)*

Відповідальний редактор
академік НАН України *Г. П. Півторак*

Рецензенти:

доктор філологічних наук *Т. Б. Лукінова*
доктор філологічних наук, професор *Т. Г. Черниш*
доктор філологічних наук, професор *Л. П. Дядечко*
доктор філологічних наук, професор *В. В. Жайворонок*

Даниленко Л. І. Чеська пареміологія в генетичному, лінгвокогнітивному і дискурсивному висвітленні: монографія. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. 440 с.

ISBN 978-617-7621-35-4

У монографії досліджено пареміологію чеської мови з погляду її походження, лінгвокогнітивної характеристики і дискурсивної практики. Залучено до розгляду широкий діапазон праць (від XIV ст. до сучасності), які зумовили формування паремійного фонду чеської мови, простежено становлення термінологічної системи чеської пареміології в східнослов'янському компаративному контексті, запропоновано періодизацію чеської пареміології. Уперше в лінгвістичній богемістиці схарактеризовано чеську пареміологію в рецепції культурно-історичного досвіду: античного та біблійного спадку, впливу німецької та української мов. На засадах когнітивної семантики здійснено аналіз базових культурних концептів як ментальних вмістищ мовно-культурних смислів, релевантних для чеської лінгвокультурної спільноти. Розглянуто чеські паремії як соціопрагматичні явища дискурсу, які виявляють динаміку ментальних дій мовців у мовній діяльності.

Для філологів, культурологів, викладачів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами взаємодії мови, культури, мислення.

ISBN 978-617-7621-35-4

© Л. І. Даниленко, 2019

© Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ I. ПАРЕМІЇ ЯК ЯВИЩЕ МОВИ: ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	20
1.1. Лінгвістика XIX – початку XXI ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв’язку мови, культури, мислення	20
1.2. Становлення лінгвокогнітивної парадигми в чеській лінгвістиці	35
1.3. Пареміологія vs. фразеологія: до проблеми термінологічного розмежування	40
1.4. Формування терміносистеми чеської пареміології у XV – XIX ст. (зі східнослов’янськими паралелями)	52
1.5. Термінологічний статус паремії у сучасній чеській лінгвістиці	62
Висновки до I розділу	69
РОЗДІЛ II. ДЖЕРЕЛА, ОСНОВНІ ЕТАПИ ВИВЧЕННЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ ПАРЕМІЙНИХ ОДИНИЦЬ ЧЕСЬКОЇ МОВИ	71
2.1. Джерела XIV – XV ст.: хроніки і словники	71
2.2. «Knížka Rýmovní» 1580 р.	82
2.3. Збірка XVI ст. М. Червенки та Я. Благослава	83
2.4. Збірка XVII ст. Я. А. Коменського	88
2.5. Збірка 1804 р. Й. Добровського	96
2.6. Збірка 1815 р. Я. Яворницького	108
2.7. Збірка 1852 р. Фр. Л. Челаковського	109
2.8. Дослідження В. Флайшганса 1911–1913 рр.	121
2.9. Збірки чеських паремій XX – початку XXI ст.	127
Висновки до II розділу	133
РОЗДІЛ III. ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ В РЕЦЕПЦІЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ	137
3.1. Антична й середньовічна спадщина чеської пареміології	140
3.2. Біблійні мотиви і сюжети в чеській пареміології	155

3.3. Вплив німецької мови на чеську пареміологію	180
3.4. Українські паремійні запозичення в чеській мові	194
Висновки до III розділу	212
РОЗДІЛ IV. ЧЕСЬКІ ПАРЕМІЇ ЯК ЯВИЩЕ	
ВЕРБАЛЬНОЇ ДУМКИ	215
4.1. Концепт – ментальне вмістище мовно-культурних смислів	215
4.2. Етичні концепти: <i>добро і зло; толерантність</i>	219
4.2.1. Семантика <i>добра і зла</i>	219
4.2.2. <i>Добро і зло</i> як опозиція	225
4.2.3. <i>Добро</i> і слово	227
4.2.4. <i>Добро</i> і благо	229
4.2.5. <i>Добро</i> і норма	231
4.2.6. Ієрархія цінностей у світлі вільного асоціативного експерименту	236
4.2.7. Семантична амбівалентність концепту <i>добро і зло</i>	238
4.2.8. Соціокомунікативна риса концепту <i>толерантність</i>	239
4.3. Естетичний концепт <i>краса</i>	245
4.4. Мовно-когнітивний вимір часу	253
4.4.1. Суб'єктно-об'єктний вектор концептосфери темпоральності	253
4.4.2. Поняття <i>погода і pohoda</i> в мовній картині світу слов'ян: значення й семантична еволюція	262
4.5. Гендерні концепти: <i>чоловік і жінка – то єдина спілка?</i>	282
Висновки до IV розділу	289
РОЗДІЛ V. ЧЕСЬКІ ПАРЕМІЇ ЯК СОЦІОПРАГМАТИЧНЕ	
ЯВИЩЕ ДИСКУРСУ	293
5.1. Текст і дискурс в парадигмі сучасної лінгвістики	293
5.2. Про природу інтертексту та прецедентного тексту	299
5.3. Прагматичні функції «комунікативної поведінки» паремій у дискурсивній практиці	305

5.4. Чеські проverbsialні трансформи: від традиції до новації	315
5.5. Дослідження паремійних мінімумів слов'янських мов . . .	325
5.5.1. Загальні принципи лінгвістичних експериментів . . .	325
5.5.2. Визначення паремійного мінімуму шляхом лінгвістичного експерименту	327
5.6. Паремійний мінімум чеської мови за результатами соціолінгвістичного експерименту Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера	329
5.7. Паремійний мінімум чеської мови за результатами нашого соціолінгвістичного експерименту	333
5.7.1. Мета експерименту, складання анкети, списку прислів'їв і визначення завдання	333
5.7.2. Характеристика інформантів	335
5.7.3. Методика оцінювання відповідей	336
5.7.4. Результати нашого соціолінгвістичного експерименту	338
5.8. Вплив соціологічних чинників на формування паремійного мінімуму чеської мови	342
5.9. Феномен відтворюваності паремій у дискурсивній практиці: варіантність	347
5.10. Порівняння паремійних мінімумів чеської мови за даними двох соціолінгвістичних експериментів	354
Висновки до V розділу	357
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	360
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	368
РЕМАРКИ ТА СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ І СЛІВ	379
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	380
Словники, енциклопедії, фольклорні і літературні джерела	421
ДОДАТОК	430
SUMMARY	432
ІЛЮСТРАЦІЇ	434

A tu se zastavíte nad problémem lidové moudrosti: Bud' je od případu k případu tak podivně a zrovna nelidsky moudrá, tak děsivě zkušená, nebo jasnozřivá, nebo čertví co – Nebo je náš svět se svou politikou a veřejností a státy a historickými osobnostmi tak malý, tak podrobený pravidlům obyčejné zkušenosti, tak nezměnitelný a groteskně lidský – to či to?

Karel Čapek

I тут ви задумаєтеся над проблемою народної мудрості: Або вона є від випадку до випадку так дивно і водночас не по-людському мудра, так страшенно досвідчена, наділена чудодійним ясновидінням, або хтозна-що – Або наш світ з його політикою, суспільством, державами та історичними особами настільки малий, настільки підпорядкований правилам звичайного досвіду, настільки незмінний і гротесково людський – перше чи друге?

Карел Чапек

*Паремії – це прислів'я,
що походять з усяких відомих речей
і призначені для формування в нас
розважливості й обережності
в житті й людських стосунках.*

Ян Амос Коменський

*Прислів'я – це дорогоцінна монета,
кругла, з написом і малюнком,
яка видає добре звучання і переходить із рук у руки.*

Франтішек Ладислав Челаковський

ВСТУП

В усі часи та в усіх народів людина, керуючись своїм життєвим досвідом, створювала для себе правила. Ці правила формувалися коротко, чітко, зазвичай у римованій формі, легко запам'ятовувалися та в аналогічних обставинах спливали в пам'яті. Вони часто повторювалися, передавалися із вуст в уста, від покоління до покоління і ставали загальнонародними. Так виникали прислів'я та приказки – феномени усної народної словесної культури, орієнтованої передусім не на примноження текстів, а на їх повторне відтворення. Завдяки закріпленню, збереженню та накопиченню прислів'їв і приказок сформувалася система народної філософії, апробована часом, освячена довірою та авторитетом поколінь. Колективна мудрість не існувала сама по собі і для себе. Її основне призначення – виховання людини через досвід соціуму. У дійсності вона переносила вибір моделі поведінки індивіда в позаособистісну сферу. Усвідомлюючи дидактичну цінність прислів'їв та приказок, з найдавніших часів у різних народів їх почали збирати, систематизувати і видавати. Так було закладено матеріальну основу для подальших наукових, передусім фольклорно-етнографічних досліджень. Серед малих жанрів

усної народної творчості прислів'я та приказки завжди посідали особливе місце, перебуваючи у сфері зацікавлень передусім фольклористів.

У межах свого проблемного поля наука може прямо чи опосередковано давати матеріал для іншої науки. У випадку з мовознавством і фольклористикою, маючи на увазі передусім пареміологічний ракурс, можна твердити, що одна без одної навіть не мисляться. Вони генетично пов'язані між собою: фольклор у перекладі з англ. *folk-lore* означає «народна мудрість», а народну мудрість, своєю чергою, представляють передусім прислів'я і приказки – вербалізовані згустки людської думки, що реалізують свій семантико-прагматичний потенціал лише у мові й мовленні. Однак тривалий час паремії вивчалися в межах фольклору і методами фольклористичних досліджень, ізольовано від мовознавства. У поле зору теоретико-функціональної лінгвістики прислів'я і приказки (або паремії, бо саме вони становлять лівову частку всього паремійного фонду національної мови) потрапили не так давно – наприкінці ХХ ст. Імпульсом до цього послужила зміна наукової парадигми або стилю мислення в лінгвістиці. Відродження ідей В. фон Гумбольдта, що ґрунтуються на антропологічному і динамічному підходах до мови («людина думає й живе тільки в мові»), зорієнтували дослідників на вивчення мови в тісному зв'язку з культурою, думкою і планом її вираження мовними засобами.

Лінгвістика другої половини ХХ ст. – початку ХХІ ст. вирізняється багатогранністю новітніх напрямів – це етнолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, комунікативна лінгвістика та ін. Науково-теоретичне підґрунтя для них створили праці вітчизняних і зарубіжних мовознавців Б. М. Ажнюка, В. Д. Ужченка, В. І. Кононенка, С. С. Єрмоленка, Т. В. Радзієвської, Л. П. Дядечко, О. О. Селіванової, Ж. В. Колоїз, М. І. Толстого, С. М. Толстої, Н. Д. Арутюнової, В. М. Мокієнка, О. Л. Березович, В. М. Телії, М. Л. Ковшової, Г. Л. Перм'якова, Т. М. Ніколасвої, М. Ф. Алефіренка, Л. Б. Савенкової, В. І. Коваля, Є. Є. Іванова,

Є. Бартмінського, В. Хлебди, Х. Вальтера, Ф. Чермака, Л. Степанової, Й. Млацека, П. Дюрча, Д. Балакової, Ж. Фінк та ін.

В історії кожної науки можна знайти приклади «ефекту бумерангу»: якість поняття або термін, про яке вже остаточно забули, знову потрапляє в орбіту наукового інтересу. Так сталося з пареміологією. Образні вислови у формі притч і афоризмів, поширені в культурах стародавнього світу, творах античних письменників і мислителів, через століття дійшли до наших днів. У середині ХХ ст. почала активно розвиватися фразеологія, а пареміологію спіткала незвичайна доля: відігравши роль першопрохідника у становленні фразеології, вона в ній дістала місце на периферії та вирушила в догву і тернисту путь доведення своїх релевантних ознак.

У східнослов'янській славистиці перша хвиля зацікавлення власне проблемами пареміології пов'язана з працями Г. Л. Перм'якова (1970). Ураховуючи структурний тип паремій (за термінологією автора «пословичних изречений»), логічний зміст, мотиваційну ознаку, смислову трансформацію, учений розробив систему класифікації прислів'їв (Пермяков 1988). Важливий аспект його розвідок становили соціолінгвістичні експерименти для визначення паремійного мінімуму, опубліковані також німецькою та болгарською мовами. Основою для поглиблення студій зі структурної пареміології послужили праці багатьох інших авторів (Дандис 1978; Левин 1984; Крикманн 1984; Каньо 1984).

Чимало ґрунтовних досліджень лінгвістичної природи паремій було присвячено в останні десятиліття. В українському мовознавстві одними з перших праць, що закладали теоретико-методологічні підвалини для дослідження етнонаціональної мовної картини світу із залученням паремійного матеріалу, були праці В. В. Жайворонка (2006, 2007). Етнічним особливостям мовних картин світу з погляду чотирьох різноструктурних мов (російської, української, англійської та китайської) присвячена монографія І. О. Голубовської (2002). Всебічний аналіз функцій і значень чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті подано в монографії Н. Ф. Баландіної (2002). Крилаті вислови як об'єкт

лінгвістики досліджено в монографії Л. П. Дядечко (2002), календарні паремії в народно-календарній моделі світу – в монографії С. С. Єрмоленка (2006). Універсальну та національну рефлексію побутової свідомості в різномовному (слов'янському, германському та романському) провербiальнoму просторі вивчала З. Г. Коцюба (2010).

Чеське мовознавство має вагомi здобутки в галузі прикладної пареміології. Історія розбудови національного фонду чеських паремій веде свій відлік з XIV – XV ст. Класика національної пареміології представлена збірками С. Флашки, М. Червенки та Я. Благослава, Я. А. Коменського, Й. Добровського, Фр. Л. Челаковського, В. Флайшганса, Я. Заоралека, Д. Бітнерової та Ф. Шиндлера. Непересічне значення для пареміологічної науки має фундаментальний словник Фр. Л. Челаковського «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» (1852), в якому зібрано зразки паремій усіх слов'янських народів станом на середину XIX ст. Теоретичним питанням чеської пареміології увага приділялася спорадично. До окремих аспектів у статтях зверталися чеські дослідники Я. Мукаржовський (1971), М. Чехова (1986), Я. Бахманнова (1986), Ф. Шиндлер (1996), Ф. Чермак (2007). Проте цілісного комплексного аналізу чеської пареміології від початків до сучасності немає. Це відзначав і провідний чеський фразеолог Ф. Чермак: «образним висловам, що виражають завершену думку у формі замкнених усталених речень, у минулому жодна увага не приділялася» (Čermák 2007, 53).

Пропонована монографія є результатом дослідження паремій чеської мови в діахронії та синхронії з погляду їх джерел, лінгвокогнітивної характеристики і дискурсивної практики. Ми прагнемо довести думку про те, що «вертикальні» і «горизонтальні» зв'язки паремій постають механізмом поєднання їхнього плану змісту і плану вираження та є складником етнічної мовно-культурної картини світу.

Говорячи про зміну пріоритетів у лінгвістиці новітніх часів, дослідники нерідко по-новому коментують відомий соссюрівський

вислів: «Історію лінгвістики ХХ ст. можна звести до трансформації знаменитої тези Ф. де Соссюра: мова дійсно існує в собі, але не для себе. Значення завжди є значенням для кого-небудь» (Николаева 1994, 150). Продовженням наведеної цитати є думка Дж. Лакоффа та М. Джонсона про те, що коли ми говоримо про значення речення, це завжди значення для реальної людини або гіпотетичного типового представника мовної спільноти: «у речення немає внутрішньо притаманних йому значень, які існують поза людиною, і комунікація не може бути просто передаванням таких значень» (Лакофф, Джонсон 2004б, 219). Це твердження щонайкраще характеризує паремії: вони створюються мовною спільнотою для себе і з певною метою.

Актуальність дослідження пов'язана з новим поглядом на паремії чеської мови як одиниці мовно-культурної свідомості та активні одиниці комунікації. Антропологічна та комунікативно-прагматична спрямованість сучасної лінгвістики зумовила потребу осмислення чеської пареміології в межах сучасних парадигм, які поглиблюють класичні для мовознавства проблеми взаємозв'язку і взаємовпливів мови, культури, мислення, загалом природи стосунків між мовою й дійсністю. Сучасні досягнення лінгвістики забезпечують можливість по-новому подивитися на паремії як згорнуті міні-тексти, що є засобами осмислення, накопичення і збереження культурно-історичного досвіду, є регуляторами мовної діяльності людини, що виявляє свої особливості в дискурсивних практиках. Саме в такому аспекті наша праця видається актуальною та евристично плідною.

Основні питання, на яких зосереджено увагу, стосуються природи паремій чеської мови, пов'язаної із зовнішніми та внутрішніми чинниками. Ми прагнемо дати пареміям чеської мови максимально повний і всебічний, інтегральний опис, який би враховував генетичні й когнітивно-комунікативні особливості їхнього існування в системі мови. Таким чином, основна **мета** праці полягає в дослідженні комплексу трьох ключових питань: 1) де

паремії виникли? 2) яка їх суть і в чому вона полягає? 3) навіщо вони взагалі потрібні?

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**:

1) дати теоретичну та методологічну оцінку стану розробки в сучасному світовому мовознавстві проблем, пов'язаних із дослідженням мови, культури, мислення;

2) визначити особливості становлення лінгвокогнітивної парадигми в чеській лінгвістиці;

3) установити основні етапи вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови і на цій основі визначити чинники формування термінологічної системи чеської пареміології;

4) осмислити термінологічний статус паремії в сучасному мовознавстві, обґрунтувати критерії доцільності виділення пареміології в окрему лінгвістичну дисципліну;

5) з'ясувати, яким чином історико-культурні джерела впливали на паремійний фонд чеської мови;

6) витлумачити зміст поняття *культурний концепт* у контексті нашої праці, дослідити сукупність смислів, які визначають структуру етичних концептів *добро* і *зло*, *толерантність*, естетичного *краса*, концепту *час*, гендерних концептів *чоловік* і *жінка*, залучивши етимологічну інформацію, результати психологічних, соціолінгвістичних досліджень тощо;

7) з'ясувати причину феномену відтворюваності паремій у мовленні;

8) виявити й описати способи структурно-семантичної актуалізації паремій як засобів експлікації комунікативних намірів мовців у дискурсивних практиках;

9) шляхом соціолінгвістичного експерименту визначити сучасний паремійний мінімум чеської мови та його якісні характеристики;

10) окреслити перспективи подальших студій.

Об'єктом дослідження є паремійні одиниці чеської мови з погляду їх культурно-генетичних, лінгвокогнітивних і дискурсивних характеристик.

Предметом аналізу є джерела чеської пареміології, базові культурні концепти, що становлять фрагмент чеської мовної картини світу, комунікативно-прагматичні ознаки чеських паремій в писемному та усному дискурсах, структура паремійного мінімуму як результат мовного розвитку паремійного корпусу чеської мови.

Матеріалом для дослідження послужили понад 15 тис. одиниць чеських паремій, відібраних із творів і лексикографічних джерел XIV – XX ст. М. Червенки та Я. Благослава, Я. А. Коменського, Й. Добровського, Й. Гебауера, Й. Юнгманна, Фр. Л. Челаковського, Фр. Котта, В. Флайшганса, Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера. Крім того, було використано базу даних Чеського національного корпусу, етимологічних, тлумачних, синонімічних, енциклопедичних словників і тезаурусів, пареміологію латинської, німецької та інших західноєвропейських і слов'янських мов.

Сучасна методологія наукового пізнання вихідною обирає не одну окрему теорію, а їх сукупність, що утворюють комплекс дослідницьких методів і методик. Методологічну основу нашої праці становлять теоретико-узагальнювальні положення, які сформульовані в працях В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні, Л. Вайсгербера, Дж. Остіна, С. Чмейркової, Л. А. Булаховського, О. С. Мельничука, В. М. Русанівського і набули концептуального розвитку в сучасних лінгвістичних дослідженнях Ю. С. Степанова, Н. Д. Арутюнової, В. М. Мокієнка, Т. М. Ніколаєвої, А. Вежицької, Є. Бартмінського, Дж. Лакоффа, Ф. Чермака, І. Ванькової, Л. Сайцової Ржімалової, М. Гіршової, П. Сгалла та ін.

Вихідним положенням нашого дослідження є постулат, що синхронія не протиставлена діахронії: опис структури відносин між паремійними одиницями як елементами системи мови водночас є етапом реконструкції її історичного стану, умов і певних форм існування в минулому.

Відповідно до мети й поставлених завдань у дослідженні використано **методи**: *відносної хронології* (для встановлення послідовності, періодизації, культурно-історичних чинників формування паремійного фонду чеської мови), *порівняльно-історичний* із застосуванням прийомів *етимологічного аналізу* (для реконструкції семантики термінів пареміологічної науки), *зіставно-типологічний* (для системного порівняння слов'янської паремійної термінології), *структурний аналіз словникових дефініцій* (з метою виявлення семантичного наповнення імен концептів та розгортання їхніх ознак у плані змісту паремійних одиниць), *концептуальний аналіз* (для розкриття семантичної природи когнітивно орієнтованих базових культурних концептів, визначення їхньої ролі як накопичувачів культурно значущих смислів, логіко-філософських та утилітарних поглядів), *функціональний метод із застосуванням методики контекстуально-семантичного і трансформаційного аналізу* паремій (для вмотивування авторських мовленнєвих інтенцій і ролі паремій в соціокультурному контексті), метод дискурс-аналізу (для виявлення соціальних, культурних, психічних чинників, які детермінують прагматичний характер комунікації), використано також *методику соціолінгвістичного експерименту* (для встановлення якісного складу паремійного мінімуму та визначення комунікативної паремійної компетенції носіїв сучасної чеської мови), *прийоми кількісних підрахунків*. Чеську пареміологію досліджено за допомогою *комплексного лінгвістичного опису* на засадах *антропологічного методу*, який дав змогу створити узагальнений фрагмент мовної картини світу чеського народу.

Наукова новизна праці визначається предметом її дослідження, оскільки чеська пареміологія досі залишалася поза сферою лінгвістичних студій, у кращому випадку її залучали в граматики як приклади неозначено-особових і безособових категорій. У монографії *уперше*:

- на основі аналізу паремійних і лексикографічних джерел XIV – XIX ст. простежено становлення термінологічної системи

чеської пареміології у східнослов'янському компаративному контексті, запропоновано періодизацію чеської пареміології;

- уведено в науковий обіг паремії, уперше опубліковані Й. Добровським 1806 р. у виданні «Slavin», установлено значення цього матеріалу для чеської пареміології;

- теоретично обґрунтовано розмежування пареміології і фразеології;

- здійснено історико-етимологічну реконструкцію семантики паремій; паспортизовано пареміологію чеської мови біблійного походження;

- досліджено вплив німецької та української пареміології на чеську;

- уточнено перше друковане лексикографічне і літературне джерело прислів'я *Терпи, козаче, отаманом будеш*;

- схарактеризовано концепти *добро* і *зло*, *толерантність*, *краса*, *час*, гендерні концепти *чоловік* і *жінка* як ментальні вмістича мовно-культурних смислів;

- визначено сучасний паремійний мінімум чеської мови, тенденції функціонування паремій у лінгвопрагматичному аспекті.

Теоретичне значення праці полягає в застосуванні нового підходу до аналізу пареміології чеської мови: лінгвокогнітивного та комунікативно-дискурсивного, обґрунтуванні сутності паремій як складних знаків мовного й мовленнєвого рівнів, мисленнєвих процесів, на зміст яких впливають зовнішні й внутрішні чинники, накопичені людиною знання. Опрацьована методика дослідження прислів'їв і приказок поглиблює теоретичні концепції щодо статусу паремій як мікротекстів культури та явищ вербальної поведінки людей у дискурсивних практиках. Вона може бути використана для порівняльного вивчення паремійних корпусів інших мов з метою виявлення в них мовно-концептуальних універсальних і національних рис, а також для подальшого розроблення таких традиційних для лінгвістики проблем, як взаємовідношення мови, культури, мислення, об'єктивної дійсності. Розглянуті та проаналізовані проблеми сприяють, крім того, поглибленню досліджень

ролі мовної особистості в комунікації, комунікативних цінностей паремій в сукупності прагматичних, ситуаційних, соціальних складників, динамічних інтенцій у мовленнєвій діяльності, теорії мовно-культурних кодів. Робота становить інтерес для етнолінгвістики, лінгвокультурології, функціональної стилістики.

Практична цінність праці полягає в можливості застосування її основних положень і результатів у лінгводидактичних цілях. За матеріалами дослідження вже видано посібник чеською мовою для студентів-богемістів «Kulturní paměť slova» (2017), який використовується в університетах при викладанні нормативних дисциплін і спецкурсів «Лінгвокраїнознавство», «Лінгвокультурологія», «Порівняльна фразеологія слов'янських мов», «Когнітивна лінгвістика». Крім того, зібраний фактичний матеріал не лише чеської, але й української мов може слугувати підґрунтям при укладанні лексикографічних праць: «Пареміологія чеської мови біблійного походження», «Чесько-український лінгвокультурологічний словник», «Чесько-український словник прислів'їв і приказок» тощо.

Завдання праці визначили її **структуру**. Монографія складається зі вступу, п'яти розділів і висновків до кожного з них, загальних висновків і додатка.

У першому розділі «Паремії як явище мови: теоретичні й методологічні основи дослідження» подано аналітичний огляд лінгвістичних учень XIX – початку XXI ст., які існували як синхронно, так і історично змінювали одне одне в пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури, мислення. Увагу зацентровано на особливостях процесу виникнення й розбудови лінгвокогнітивної парадигми в чеській лінгвістиці, сфері її пріоритетних тем і недостатньо висвітлених питань. Досліджено формування терміносистеми чеської пареміології на тлі східнослов'янських паралелей, починаючи від джерел XIV ст. і завершуючи сучасним термінологічним статусом паремій у чеській лінгвістиці. Розглянуто, крім того, загальнотеоретичні питання, що стосуються розмежування фразеології та пареміології, проблеми термінологічного

використання понять, дотичних до мовних утворень предикативної і непередикативної структури в чеській лінгвістиці.

Другий розділ «Джерела, основні етапи вивчення та лексикографічного опису паремійних одиниць чеської мови» присвячено осмисленню підсумків лексикографування чеського паремійного матеріалу. Актуальність такого аспекту дослідження можемо засвідчити, спираючись на твердження Т. М. Ніколаєвої: «Генезисом прислів'їв насправді займалися мало, задовольняючись зазвичай повідомленням про зафіксовану стародавність цих висловів» (Ніколаєва 1994, 145).

Третій розділ – «Чеська пареміологія в рецепції культурно-історичного досвіду» – представляє античну та біблійну спадщину (з наведенням джерел) чеської пареміології, а також у ньому вперше досліджено вплив німецької та української пареміології на чеську. Зокрема, було здійснено історико-етимологічний аналіз прислів'їв та приказок, які нині широко побутують в чеськомовному середовищі. Цей вектор студії сприяв верифікації паремійного мінімуму чеської мови.

У четвертому розділі – «Чеські паремії як явище вербальної думки» – від теоретичних положень когнітивної семантики прокладено місток до аналізу базових культурних концептів *добро*, *зло*, *толерантність*, *краса*, *час*, *чоловік* і *жінка*, що постають детермінантами культурно значущих і прагматичних смислів в мовній діяльності людини.

П'ятий розділ «Чеські паремії як соціопрагматичне явище дискурсу» присвячено аспектам, які доповнюють один одного: прецедентність паремій, пов'язана зі стереотипністю комунікативних ситуацій, прагматичні функції паремій, що виявляються в комунікативно-ситуаційних стратегіях мовців, провєрбіальні трансформи як результат інтерпретованого мовцем відношення змісту паремії до дійсності; паремійний мінімум сучасної чеської мови, що виступає маркером двох соціокультурних явищ: з одного боку, демонструє давність одиниць паремійного мінімуму в загальнокультурному гуманістичному контексті, а отже, тяглість

ментальних традицій, з другого – свідчить про застій паремійного жанру, його слабку неологізацію на тлі явища антиприслів'їв.

Отже, дослідження генези паремій – перший етап, що розкриває основу і зміст паремій як явищ мови, але цим воно не вичерпується. Розгляд паремій на другому етапі – концептуальному рівні – дає можливість окреслити певні смислові конфігурації, які виступають результатом мовного і культурного розвитку паремій, структурують фрагмент національної мовної картини світу. І нарешті, аналіз паремій як інтерактивного явища, що регулюється стратегіями і тактиками учасників, дозволяє робити висновки про динаміку ментальних дій, пов'язаних із комунікативними установками в дискурсивній практиці. Третій етап, як уявляється, замикає дослідницьке коло в одне ціле.

У нашій праці використовуємо термін «паремія» як родове поняття стосовно термінів «прислів'я і приказка». Як відомо, прислів'я і приказки є коротким жанром усного фольклору, але помилково думати, що вони – прості мовні витвори людської думки. Знайомлячись із численними працями, присвяченими прислів'ям і приказкам, нас дивувало, що такі маленькі часточки нехитрої, традиційної та очевидної мудрості захоплювали так багато умів від класичної давнини до наших днів. Водночас історія побутування паремій пов'язана з паралельним прагненням науковців виразити суть цього мовного явища в термінологічних диференційних ознаках. І виявилось, що зробити це нелегко. Американський пареміолог В. Мідер стверджував, що кількість спроб дати точну дефініцію прислів'ям дорівнює кількості самих прислів'їв: «Яксь невловима властивість вислову говорить нам: це прислів'я, а це ні. <...> Давайте погодимося з визнанням того, що прислів'я є вислів, який “ходить в народі”» (Мідер 1992, 189).

Проаналізувавши численні дефініції, у своєму дослідженні ми приймаємо за робоче таке визначення паремії: це короткий, широко відомий вислів реченнєвої структури, який в афористичній усталеній формі з покоління в покоління передає народну

мудрість. У стислому нашому викладі *паремія* – це лаконічна образно-символічна мова думки.

Термін *пареміологія* використовуємо у двох значеннях: 1. Розділ мовознавства, що вивчає пареміологічну систему мови з погляду її історичного розвитку та сучасного функціонування; 2. Сукупність паремій чеської мови. Таку практику зреалізовано стосовно фразеології (ЕУМ 805). Похідні слова від *паремія* – це *паремійний* (напр., *паремійна одиниця*, *паремійний текст*), від *пареміологія* – *пареміологічний* за зразком *фразеологія* – *фразеологічний* (словник, вислів, фонд).

* * *

Моя щира вдячність усім, хто сприяв появі цієї праці: відповідальному редакторові монографії академікові НАН України Г. П. Півторакові, рецензентам — доктору філологічних наук, професору Т. Г. Черниш, доктору філологічних наук, професору Л. П. Дядечко, доктору філологічних наук Т. Б. Лукіновій, доктору філологічних наук, професору В. В. Жайворонкові за висловлені цінні поради й побажання.

Слова подяки спрямовую також зав. кафедри слов'янської філології Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка професору О. Л. Паламарчук, моїм колегам з кафедри слов'янської філології та з відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, з якими обговорювався матеріал на різних етапах його підготовки.

РОЗДІЛ I

ПАРЕМІЇ ЯК ЯВИЩЕ МОВИ: ТЕОРЕТИЧНІ Й МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Лінгвістика ХІХ – початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури, мислення

Теза про взаємозв'язок мови і культури у своєму найзагальнішому формулюванні в сучасній науці практично не має серйозних опонентів. Не важко, починаючи з античних часів, навести багато відповідних суджень. І хоча для науки одностайність, як правило, – явище не типове, ніхто не сумнівається в тому, що семантика мови пов'язана з особливостями мовомислення та позначається на мовній картині світу.

Теоретичним джерелом фундаментальної проблеми взаємозв'язку мови, культури, мислення вважається вчення В. фон Гумбольдта про дух народу і внутрішню форму мови як вираження індивідуального, самобутнього світосприйняття. Тим самим учений заклав основи концепції мовної картини світу, яку розвинули його послідовники-неогумбольдтіанці. Мовну картину світу В. фон Гумбольдт називав внутрішньою формою мови. Зокрема, у праці «Про різну будову мов і їх вплив на духовний розвиток людства» він писав: «У кожній мові закладено самобутнє світобачення. Як окремий звук постає між предметом і людиною, так і вся мова в цілому виступає між людиною і природою, що впливає на неї з середини і ззовні» (Гумбольдт 2000, 80).

Проте не лише ця ідея, але і сам термін «картина світу» має вочевидь значно глибше коріння. Ще в 1658 р. «учитель народів» Я. А. Коменський видав перший ілюстрований підручник латинською мовою *Orbis sensualium pictus* («Svět našich smyslů v obrazech»), інша редакція перекладу з латинської мови – «Svět viditelných věcí v obrazech»: «Світ чуттєвих речей в картинах».

Без сумніву, «світ у картинах» і «картина світу» – це близькі метафори, що символізують об’єктивний світ, освоєння, фіксацію, збереження і трансляцію усіх знань та уявлень про нього свідомістю людини засобами рідної мови, яка для неї, за М. Гайдеггером, є «домом буття» (або за іншими варіаціями цього метафоричного рефрену – «оселею людського духу», «залюдненою мовною оселею»).

Ідеї В. фон Гумбольдта про вплив мови на свідомість, мислення, світогляд розвивав видатний вітчизняний учений-мислитель О. О. Потебня. Він уважав, що «визначення мови як роботи духу <...> підносить Гумбольдта над усіма попередніми теоріями; але залишається неясним відношення слова до думки» (Потебня 1989, 39). О. О. Потебня пішов значно далі В. фон Гумбольдта: він розробив теорію внутрішньої форми слова, концепцію ближчого значення слова, пояснив роль слова в пізнанні світу людиною, розглянув слово в етнографічному контексті (побуту, обрядів) і тим самим заклав основи етнолінгвістики та наукової моделі національної ментальності. Найважливіші положення його теорії значно випереджали час: у другій половині XIX ст., коли 1862 р. вперше вийшла друком його праця «Думка і мова», він провіщає виникнення психолінгвістики: «Зближення мовознавства з психологією, за якого є можливим пошук вирішення питань про мову в психології і, навпаки, очікування від досліджень мови нових відкриттів у галузі психології <...> свідчить, що кожна з цих наук окремо вже досягла значного розвитку» (Потебня 1989, 54). Отже, О. О. Потебню по праву називають «предтечею сучасної когнітивної лінгвістики» (Колесов 2004, 13), а його наукову спадщину «теоретичним підґрунтям становлення і розвитку сучасних лінгвістичних концепцій, зокрема когнітивної парадигми» (Харитонова 2004, 94). Треба віддати належне оцінці М. І. Толстого наукової спадщини О. О. Потебні як «блискучого харківського лінгвіста», ідеї якого «багато в чому залишаються для нас сучасними і незнебарвленими; ми звертаємося до них не для того, щоб віддати їм данину поваги і вдячності, а для того, щоб отримати новий імпульс у наших наукових пошуках» (Толстой 1999, 302).

Лінгвофілософське вчення В. фон Гумбольдта й О. О. Потебні у ХХ ст. набуло подальшого розвитку передусім у закордонній лінгвістиці. У вітчизняній славістиці в середині ХХ ст. теоретичні розробки нових мовознавчих дисциплін тільки починалися. Л. А. Булаховський з цього приводу писав: «Як окрема впливова наукова дисципліна свої права заявляє серед інших філософія мови. Але, незважаючи на майже загальне визнання її прав, не можна сказати, що її зміст та метод становлять щось великою мірою окреслене та певне. <...> Синтетичних праць, присвячених філософії мови, і в нас, і за кордоном мало, а праць великої наукової цінності і зовсім обмаль» (Булаховський 1975а, 96). У цьому відношенні Л. А. Булаховський вважав гідними уваги книги О. О. Потебні «Думка і мова», В. Вундта «Völkerpsychologie. Die Sprache».

Ідеї В. фон Гумбольдта і О. О. Потебні в межах нової течії неогумбольдтіанства було трансформовано в теорію мовної картини світу. У цій теорії виділяють два напрями: європейське й американське. Основоположником європейського вважається німецький учений Л. Вайсгербер (Вайсгербер 1993), йому ж належить і термін *мовна картина світу* (Weltbild der Sprache). Нам видається, що імпліцитним поштовхом до створення такого образного поняття, як *мовна картина світу*, могло послужити одне з таких тлумачень В. фон Гумбольдта про творчий потенціал мови: «Мову <...> можна порівнювати з мистецтвом. <...> Як картини живописця, мова може бути більшою або меншою мірою вірною природі, приховувати або, навпаки, виявляти прийоми майстерності, зображати свій предмет у тих чи інших відтінках основного кольору» (Гумбольдт 1985, 379). Показовим у цьому відношенні є закріплення в науковій літературі саме метафори *мовна картина світу*, а не *модель*, які на етапі становлення цього дослідницького напрямку вживалися паралельно.

До розбудови поняття *мовної картини світу* Л. Вайсгербер приступив на початку 30-х років ХХ ст. Система його поглядів формувалася поступово, від вказівки на об'єктивно-універсальну основу мовної картини світу до акцентування її суб'єктивно-національної

природи. У статті «Sprache» («Мова»), що була опублікована 1931 р., він уперше поєднує поняття картини світу з мовою: «У мові певної спільноти живе і діє духовний зміст, скарбниця знань, яку по праву називають картиною світу конкретної мови» (Даниленко В.П., електронний ресурс).

Американська версія неогумбольдтіанства пов'язується з іменами Е. Сепіра і Б. Уорфа, яких називають творцями теорії лінгвістичної відносності або етнолінгвістики. У науковій літературі зазначається, що європейська й американська течії неогумбольдтіанства виникли незалежно одна від одної й розвивалися без наукових контактів. В основі теорії лінгвістичної відносності Е. Сепіра і Б. Уорфа лежала теза про те, що мова прямо впливає на спосіб, як люди думають про світ і як його сприймають, а різниця між культурами (зокрема, західною і культурою північноамериканських індіців) є наслідком структурних відмінностей їхніх мов. У 60-х роках ХХ ст. здійснювалися спроби довести експериментальним шляхом цю «дуже красиву» гіпотезу, як писав про теорію лінгвістичної відносності Ю. Д. Апресян, але це виявилось практично неможливим.

У Східній Славії теж почали розвиватися етнолінгвістичні студії, але з американськими їх споріднювала лише назва.

Якбудь-який новий дослідницький напрямок, східнослов'янська етнолінгвістика нелегко завойовувала свій простір. Ми поділяємо думку О. Л. Березович: «Ця наука має парадоксальну долю: відігравши роль першопрохідця у становленні антропологічної парадигми мовознавства наприкінці 30-х років ХХ ст., коли з'явилася гіпотеза лінгвістичної відносності Е. Сепіра та Б. Уорфа, вона не набула постійного місця в цій парадигмі, а вирушила в довгу й тернисту путь «пошуків себе», в результаті яких з'являлися тлумачення, що взаємно виключали одне одного, розмивали й переділяли проблемне поле науки. <...> Різниця у формулюваннях предмета й завдань була настільки суттєвою, що можна вдатися до непродуктивної еkleктики, якщо спробувати об'єднати все, що називалося словом *етнолінгвістика*» (Березович 2007, 7). Пор.

випадак термінологічної омонімії, як-от у статті М. І. Ісаєва про проблеми мовного планування (Исаев 2002).

Не випадково російська школа етнолінгвістики, біля витоків якої стояв М. І. Толстой, розрізняє вузьке і широке розуміння. У вузькому розумінні вона є напрямом лінгвістики. У широкому розумінні – це комплексна гуманітарна дисципліна, і цим вона відрізняється від засад польської Люблінської етнолінгвістичної школи Є. Бартмінського, хоча остання й має спільну з московською школою назву. Вихідними положеннями етнолінгвістичної школи Є. Бартмінського є такі: «Етнолінгвістика є напрямом в мовознавстві, а не міждисциплінарною галуззю; етнолінгвістика тісніше контактує з етнонаукою (антропологією культури, когнітивістикою), ніж з етнографією (етнологією). Етнолінгвістика, що вивчає зв'язки мови і культури, не обмежується лише діалектами і народною традицією, вона охоплює також всі різновиди загальнолітературної мови, у тому числі наддіалекти, літературну мову в усьому її історичному й сучасному багатстві (різновиди, стилі, мовні жанри)» (Бартминский 2005, 33).

Російська етнолінгвістична школа мала ще один науковий напрямок на чолі з В'яч. Вс. Івановим і В. М. Топоровим. Умовно його можна назвати «етимологічний», що ставить та вирішує завдання реконструкції, відтворення найдавнішої системи онтологічних, космологічних, соціальних уявлень в «культурній» лексиці передусім міфологічного характеру.

Різне бачення етнолінгвістики, вважав М. І. Толстой, є допустимим і навіть корисним.

Українська етнолінгвістика розвивалася в контексті теоретичних засад світової етнолінгвістики, проте найбільший вплив на неї мала московська школа М. І. Толстого, певно, через тісніші контакти та доступність до її надбань. Як самостійна галузь українська етнолінгвістика почала виділятися в середині 90-х років ХХ ст. насамперед працями з діалектної лексики, що називала предмети матеріальної культури і пов'язані з нею аспекти культурної номінації. Першою узагальненою теоретичною працею про

українську етнолінгвістику, її міждисциплінарні зв'язки, історію формування стала монографія В. В. Жайворонка «Українська етнолінгвістика. Нариси». Автор пропонує своє визначення предмета: «*етнолінгвістика* – галузь мовознавчої науки, що вивчає мову як творчий продукт її носія, тобто етносоціуму, що породив мовний феномен як ключовий елемент і водночас рушій національної культури» (Жайворонко 2007, 8). Таке визначення є близьким до засад сучасної когнітивної лінгвістики, бо його стрижневою ідеєю є людина як мовно-культурний суб'єкт. У річищі лінгвокогнітології сприймається також запропонована автором схема концептуально-мовного універсуму, «що в цілому окреслює сприйману картину світу людиною / людством, з одного боку, і людиною / етносом, – з другого» (Там само, 15). Досвід роботи над монографією послужив авторові імпульсом для створення словника-довідника «Знаки української етнокультури» (Жайворонко 2006, 2018). Цей серйозний науково-практичний доробок міг би стати підґрунтям для об'єднання всіх етнолінгвістичних студій в Україні в одну українську школу етнолінгвістики зі своїми національними особливостями, як уже згадувані московська і люблінська етнолінгвістичні школи або семіотична тартуська школа. Цьому прислужилися б і перші науково-методичні розробки українських авторів (Конобродська 2003).

Не слід забувати, що студіям з етнолінгвістики у східній славістиці хронологічно передували студії з лінгвокраїнознавства. Цей напрям має конкретних авторів – Є. М. Верещагіна і В. Г. Костомарова. Термін «лінгвокраїнознавство» вони вперше ввели в науковий обіг 1971 р. у праці «Лінгвістична проблематика країнознавства у викладанні російської мови іноземцям». Автори так визначили предмет лінгвокраїнознавства: воно «досліджує мову з метою виявлення в ній національно-культурної семантики, відтак йому властива лінгвістична (точніше, соціолінгвістична) природа» (Верещагин, Костомаров 1990, 27).

У надрах лінгвокраїнознавства сформувалися поняття, які пізніше дістали назву логоепістема, лінгвокультурема, культурний

концепт. Цікаво, що на цю обставину звернули увагу самі автори лінгвокраїнознавчої теорії. Так, у передмові до книги «В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция рече-поведенческих тактик» Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров пишуть: «Перше видання книги «Язык и культура» (1973) у подальшому перероблялося. 4-те видання 1990 р. містить ідеї, суть яких, на нашу думку, не застаріла, проте форма їхньої викладу потребує модифікації. Лінгвокраїнознавча тематика іноді під іншою назвою (наприклад, лінгвокультурологія) активно розроблялася багатьма авторами» (Верещагін, Костомаров 1999, 3).

Відтоді, коли вийшла перша праця з лінгвокраїнознавства, минула, за словами її авторів, ціла епоха. Виникла потреба доповнити попередні видання, оновити термінологічний апарат. Так з'явилася нова без перебільшення монументальна праця (Верещагін, Костомаров 2005), яка об'єднала попередні публікації та доповнилася новою концепцією про сапієнтеми, що являють собою розвиток учення Платона про ідеї. Феномен сапієнтеми «розглядається як програма розгортання смислів; показано роль лексичних фонів і мовно-поведінкових тактик в матеріалізації сапієнтеми. Сапієнтема інтерпретується також як програма троякої етичної оцінки. На думку авторів, сапієнтема, розглядувана в аспекті обчислення смислів, дозволяє зрозуміти механізм взаємодії національної культури й мови та об'єктивувати результати такої взаємодії у вигляді тезауруса» (Верещагін, Костомаров 2005, 32).

Аналізуючи з позицій сорокарічного існування теорію лінгвокраїнознавства, її автори знову повертаються до предмета цієї дисципліни і пропонують лаконічне формулювання: «предметом лінгвокраїнознавства є зв'язок мови і культури» (Там само, 36). Причому Є. М. Верещагін і В. Г. Костомаров підкреслюють, що «з плином часу з'явився новий конкуруючий термін, утворений, однак, за запропонованою нами словотвірною моделлю, – *лінгвокультурологія*» (Там само). «Іншими словами, на нашу думку, лінгвокраїнознавство і лінгвокультурологія – це терміни, що загалом і в цілому називають ту саму галузь знань» (Там само, 37). Не

виключено, що до пошуків нових шляхів розвитку лінгвокраїнознавства, його піднесення на вищий теоретичний щабель авторів спонукали закиди про прикладний характер їхньої теорії, які вони рішуче відкидали, пор. твердження О. Є. Опаріної: «Лінгвокраїнознавство розглядається як прикладна дисципліна, яка реалізує дані теоретичних досліджень лінгвокультурології в процесі викладання мови і при укладанні словників» (Там само, 36).

Коли в середині 90-х років ХХ ст. у східноєвропейській лінгвістиці заявила про себе нова дисципліна – лінгвокультурологія, основним предметом її дослідження теж назвали мову і культуру. Чим відрізнялася лінгвокультурологія від «суміжних найменувань» (за Є. М. Верещагіним і В. Г. Костомаровим) лінгвокраїнознавства і етнолінгвістики? Автор нового терміна В. М. Телія вперше пояснила це так: «лінгвокультурологія – це та частина етнолінгвістики, яка присвячена вивченню й опису кореспонденції мови і культури в їх синхронній взаємодії» (Телія 1996, 217). Примітно, що В. М. Телія намагалася пов'язати спадкоємними зв'язками лінгвокраїнознавство, етнолінгвістику і лінгвокультурологію, теорію прототипів і концептуальний аналіз, пор.: «лінгвокультурологія <...> наслідує низку тих ідей, які були розроблені в річищі *континентної, або раціональної, теорії мови* (Верещагін, Костомаров 1980). <...> У цій теорії ми вбачаємо провіщення когнітивного підходу до дослідження значення мовних одиниць» (Там само, 218), глобальні завдання лінгвокультурології «в основному збігаються з тими (враховуючи зазначений вище синхронний аспект опису), які висунув М. І. Толстой при визначенні програми етнолінгвістики» (Там само, 217). Основні теоретичні постулати лінгвокультурології були втілені авторським колективом на чолі з В. М. Телією у великому лексикографічному проекті (БФСРЯ).

З розвитком лінгвокультурології ситуація почала ще більше заплутуватися. Одні вчені вважають, що лінгвокультурологія – це частина етнолінгвістики, інші, наприклад В. А. Маслова, – що це «принципово різні науки. Якщо етнолінгвістика оперує переважно історично значущими даними і прагне в сучасному матеріалі

виявити історичні факти того чи того етносу, <...> то лінгвокультурологія досліджує й історичні, і сучасні мовні факти через призму духовної культури» (Маслова 2004, 11), а «лінгвокраїнознавство є складовою частиною лінгвокультурології» (Там само, 36). Третя група дослідників вважає етнолінгвістику попередницею лінгвокультурології. Так, наприклад, О. Левченко пише: «Лінгвокраїнознавство та етнолінгвістику можна вважати середніми ланками між традиційною контрастивною лінгвістикою та сучасною лінгвокультурологією. Контрастивна лінгвістика стає лінгвокультурологією, на наш погляд, із того моменту, коли контрастивісти почали використовувати когнітивну парадигму» (Левченко 2005, 5). Однак і цей погляд має опонентів: «ідея “вплетеності” культурної семантики в семантику мовну стала наріжним каменем нового напрямку в галузі фразеології – лінгвокультурологічного (В. М. Телія), який прийняв наукову естафету від попереднього, когнітивно-інтерпретаційного, етапу у фразеології» (Ковшова 2006, 6). Така незлагодженість є, на нашу думку, наслідком невизначеності системи базових термінів кожної з розглянутих дисциплін.

Нарешті, у другій половині ХХ ст., а особливо інтенсивно в останні десятиліття почала розвиватися когнітивна лінгвістика. Перші класичні праці з когнітивної лінгвістики в колишньому СРСР вийшли в перекладах російською мовою (див. Новое в зарубежной лингвистике, 1988). Судячи з монографій, статей і доповідей на наукових конференціях, XIV Міжнародному з'їзді славістів (див., наприклад: Щербин 2008), етнолінгвістика та лінгвокультурологія, які ще недавно належали до нових галузей науки, «влилися» в лінгвокогнітологію. Зокрема, термінологічної модернізації зазнала класична етнолінгвістика: Є. Бартмінський пише, що останнім часом *етнолінгвістика* як наукова дисципліна визначає заново свій статус, і називає свою етнолінгвістику «антропологічною лінгвістикою» або «когнітивно-антропологічною лінгвістикою» (Бартмінський 2005, 23).

Прибічники когнітивної лінгвістики вважають, що вона є не лише окремим у лінгвістиці напрямом, але й новою науковою

парадигмою. Проте ознайомлення з низкою тлумачень спонукає до висновку, що в сучасній лінгвістиці рясніють постмодерністські дефініції, які можна вважати проміжними на шляху їх визнання чи невизнання в науці, пор.: «Предметом когнітивно-семіологічної лінгвокультурології є *системно-функціональні* механізми інтеріоризації знань, уявлень, суджень про об'єктивну дійсність, вироблених людством в рамках тієї чи тієї етнокультури, їх вербалізації у вигляді компонентів (сем) семантичної структури номінативних одиниць мови» (Алефиренко 2006, 20); «Когнітивна синергетика лінгвокультури – це нова, що перебуває на етапі становлення і тому мало відома *парадигма системного пізнання когерентних процесів природної мови як біопсихічного, семіотичного, когнітивного, соціального і культурного феномену*» (курсив – авт.) (Алефиренко 2008а: 186).

Когнітивна лінгвістика, у свою чергу, розпадається на такі проблемні поля: різні типи когнітивних граматик; когнітивні дослідження дискурсу; когнітивна теорія тексту; когнітивна лексикологія і лексикографія; концептографія; аксіологічна лексикографія; концептуальна семантика; проблеми мовної категоризації й концептуалізації та ін.

Оцінка стану лінгвістики на початку XXI ст. була досить суперечливою: від песимістичної («лінгвістика на межі століть опинилася у відносній стагнації» (Прохоров 2005, 109); «сучасна лінгвістика в цілому не може бути зарахована ні “до відомства” природничих, ні “до відомства” гуманітарних наук» (Актуальные проблемы... 2007, 42) через «золоту середину» (її визначальною рисою є вдалий синтез когнітивного і комунікативного підходів до явищ мови) до оптимістичної (ця «захопленість новим і стала визначальним фактором цього періоду. Насолода чимось непередбачуваним і незвіданим» (Почепцов 2001, 15). Насправді сучасну ситуацію в лінгвістиці вирізняє безліч шкіл, напрямів, концепцій, гіпотез і теорій, що є наслідком зміни дослідницької парадигми. На межі третього тисячоліття у лінгвістиці відбулася практично повна зміна парадигми. Чинники, які визначають зміну парадигми

в будь-якій науці, у даному разі в лінгвістиці, еволюціонують до якісних вимірів: спостерігається, за В. А. Звегинцевим, прагнення мобілізувати всі активні сили, щоб «пробити кам'яну стіну бездушної, одноманітної, заявленої, обмеженої і самозакоханої таксономічної описовості, яка задавила лінгвістику останніх десятиліть, <...> під бойовими лозунгами структуралізму перетворила науку про мову в канцелярію від лінгвістики» (Звегинцев 1976, 28 – 29), визнається, що «лінгвістичний структуралізм – спроба подивитися на мову як на те, що існує “само по собі і для себе” – так і залишився грандіозним, але не завершеним теоретичним експериментом» (Демьянков 2006, 5), усвідомлюється «криза структурно-семантичної парадигми, бо системно-класифікаційний підхід вичерпав себе» (Телия 1996, 7). Як наслідок, за Р. М. Фрумкіною, стала очевидною нібито нова реальність – наука вийшла за межі вже освоєних територій. Настав час оцінки одержаних результатів і пошуків нової парадигми. «Бахтін був першим, – вважає Вяч. Иванов, – хто наполягав на необхідності “металінгвістики” (Р. Барт запропонував пізніше термін “транслінгвістика”) – науки, яка займається текстом і виходить за межі речення, на якому традиційний лінгвістичний аналіз має закінчуватися» (Иванов 2004, 84). Цілковито серйозні наукові висновки перегукувалися з іронією майстрів художнього слова: пор., наприклад, назву оповідання Б. Ш. Окуджави «Частная жизнь Александра Пушкина, или Именительный падеж в творчестве Лермонтова» (1976).

Новітня лінгвістика дістала соціальне замовлення на інтегровану теорію. Так виникло багато «спарених» наук, починаючи від лінгвогеографії, про яку писав ще в 60-і роки ХХ ст. Л. А. Булаховський (Булаховський 1975), і закінчуючи сучасними – це психолінгвістика (її передрікав ще О. О. Потебня), соціолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія, когнітивна лінгвістика, прагмалінгвістика, гендерна лінгвістика і навіть лінгвістична філософія тощо, які застосовують комбіновані методи, методики й прийоми аналізу.

Чітке розмежування між напрямками сучасної лінгвістики, що належать до суміжних наукових дисциплін, на сьогодні є складним, а може, і неможливим. Це пов'язано, як ми намагалися показати, з передумовами зародження кожного з цих напрямів. Оскільки більшість учених констатує зміну наукової парадигми, називаючи її антропоцентричною, то, на нашу думку, основним об'єктом дослідження всіх сучасних лінгвістичних дисциплін у цій парадигмі є мовна картина світу. Вислів *мовна картина світу*, який у початковий період уживався як метафора, нині набув термінологічного змісту й статусу. Сучасні дослідження мовної картини світу здійснюються у двох напрямках. З одного боку, на підставі системного семантичного аналізу лексики, пареміології, фразеології (граматику на разі залишаємо поза увагою) певної мови реконструюється цілісна система уявлень, що відбивається в цій мові, незалежно від того, чи є вона специфічною для цієї мови, чи універсальною. З іншого боку, досліджуються окремі типи для певної мови (лінгвоспецифічні) концепти, які називають «ключовими». У цьому контексті під «ключовими» маємо на увазі не національну винятковість, визначальність або маркованість, а те, що через мовну свідомість концепти дають «ключ» до розуміння культури.

Разом із тим усі зазначені напрями лінгвістики мають низку спільних ознак, що дозволяє об'єднати їх у рамках однієї лінгвокогнітивної парадигми. Найголовнішою з них є та ознака, що кінцевою метою всіх напрямів сучасної антропоорієнтованої лінгвістики є створення цілісної мовної картини світу, що складається з окремих фрагментів. А тому, на нашу думку, категорія мовної картини світу перебуває з усіма старими й новими лінгвістичними напрямками у співвідношенні роду і виду. Ми виходимо з положення про те, що в різних наукових дисциплін може бути спільний об'єкт дослідження (в даному разі мова – культура – мислення), але не буває одного того самого предмета.

У сучасному мовознавстві лінгвокогнітивна теорія є домінуючою: вона постійно «на слуху», вирізняється пафосом новизни,

зміною наукових метафор. Відомо, однак, що поки нова теорія не набере достатньої ваги, вона зазнає критики з боку опонентів. У цьому сенсі когнітивна лінгвістика не становила винятку ні в США, ні в Польщі, ні в Росії, ні в Чехії. Перелік країн можна продовжувати. Так, І. Ванькова писала: «Вже зараз ми відзначаємо, крім захоплення одних, засудження інших: це надто “м’яке”, не піддається формалізації, це взагалі не лінгвістика» (Vaňková 2005a, 4). У цьому зв’язку на такій самій думці наголошував О. Є. Кібрик: «Лінгвісти постійно від чого-небудь відмежовуються. Улюблений спосіб знищити ідейного супротивника – це проголосити: “Це не лінгвістика”. Однак таке явище є лише тимчасовим тактичним обмеженням, тактичним вивертом, а не суттю справи, не природою речей» (Кібрик 1983, 27).

І все ж стосовно лінгвокогнітивної теорії можна стверджувати, що, починаючи з кінця ХХ ст., вона знаменує входження в нову наукову парадигму. Як писала Р. М. Фрумкіна, першим сучасним автором, який заявив про принципово нову позицію в лінгвістиці та реалізував на великому матеріалі ідеї Гумбольдта і Бенвеніста, була А. Вежбицька (Фрумкіна 1992, 31). Поступово з’являлися теоретичні праці, «Короткий словник когнітивних термінів» (1996), в якому тлумачилися терміни як когнітивної психології, так і когнітивної лінгвістики. Її ще називали неофункціональною або конструктивною парадигмою знань, визначальною рисою якої є вдалий синтез когнітивного і комунікативного підходів до мовних явищ. Ця обставина зумовлює осмислення проблем, які вочевидь не є винятково новими для лінгвістики, але постають перед дослідниками в новому ракурсі. Когнітивний підхід сприймає мову як інтегральний складник людського мислення. Значення «укорінено» в нашому досвіді: для виокремлення чи розуміння значення певних одиниць ми часто потребуємо знання, апробовані власною життєвою практикою. Наш досвід завжди зазнає впливу нашого відчуття, сприймання навколишнього освіту і залишає свій відбиток на мові.

Основну роль в когнітивній лінгвістиці відіграє семантика. Поняття *значення* в когнітивній парадигмі в багатьох відношеннях відрізняється від структуралістського розуміння. Галузь, якою займається когнітивна семантика, є ширшою. Значення розуміється цілісно, енциклопедично, стираються межі між тим, що в інших парадигмах визначалося як «мовне» і «не-мовне», не розрізняються окремі «види» значення (лексичне, граматичне), цей підхід передбачає аналіз усіх видів значення (важливою, наприклад, є конотація). Когнітивна семантика намагається подати опис того, як мовці розуміють світ, що їм уможливорює розуміння, як мова залежить від інших ментальних дій, який вплив мають культурні чи суспільні чинники. А тому «розроблення тем на зразок “Концепт *корова* в українських прислів'ях та приказках” для когнітивної науки більш шкідливе, ніж корисне» (Карпенко 2009, 40). Основну тезу когнітивної семантики узагальнює *когнітивна дефініція* Є. Бартмінського: це «ментальний предмет» як проекція, а не віддзеркалення, це портрет об'єкта, а не його фотографія (Бартмінський 2005, 55 – 57). Оперуючи образними термінами, можемо говорити, як портрет в образотворчому мистецтві, так і портрет «ментального предмета» через *когнітивну дефініцію* може передавати об'єкт різними виражальними засобами, на передньому чи далекому плані (схематично), увиразнювати об'єкт в різних барвах і відтінках.

Для когнітивно орієнтованої лінгвістики мова тісно пов'язана з концептуальною системою, розуміється як наївний образ світу, його інтерпретація. «При вивченні історії мов, – писав свого часу О. Ф. Лосев, – доводиться лише дивуватися з того, що історія слів зовсім не є історією тих реальних предметів, які відбиваються в словах. <...> Усякий мовний знак є актом інтерпретації як відповідних моментів мислення, так і відповідних моментів дійсності, тобто мовна валентність завжди є інтерпретативно-смілова валентність» (Лосев 1982, 128 – 129).

З лінгвокогнітивною теорією пов'язане також питання, чому на сучасному етапі вона займає провідне становище, а інші,

донедавна традиційні, опинилися в тіні або в меншості? Відповідь слід шукати як у лінгвістичній, так і в позалінгвальній сферах.

Лінгвістична семантика, освоївши знання в межах окресленої «структуралістської» території, вийшла за її межі. З іншого боку, так само, як таксононімічна парадигма виникла наприкінці XIX ст. як альтернативна порівняльно-історичному мовознавству з його потужним центром у кайзерівській Німеччині, політика якої негативно сприймалася світовою науковою спільнотою, так і соціальні чинники кінця XX ст., а саме експансіоністські тенденції глобалізму, загострили проблему людського фактора. Зазначена проблема має кілька складових частин. Одна з них, опосередковано пов'язана з лінгвістикою, – це поширення єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо, які призводять до зростаючої схожості й однаковості в житті народів, а відтак містять у собі загрозу нівелювання національної ідентичності та самобутності. Протистояти цьому процесу можна було через повернення людині відомого з античності статусу «міри всіх речей»: «Не розглядати “людський фактор” для лінгвіста – це те саме, що для біолога вивчати анатомію людини виключно за художніми зображеннями» (Демьянков 2006, 5). Антропоцентризм, з одного боку, включає коло питань про вплив природної мови на формування у людини самобутньої картини світу, з іншого боку, визначає роль людини в її лінгвокреативній діяльності – використанні й інтерпретації мовних знаків через певні комунікативні стратегії й тактики.

Таким чином, у сучасній лінгвістиці відбувся перерозподіл пріоритетів – мовну особистість почали вивчати на тлі етнічних, суспільно-історичних, соціальних, географічних та інших чинників як нерозривно з нею пов'язаних, а мову – як частину духовного світу людини, її індивідуальної ментальної діяльності та колективної свідомості. У гуманістичному характері лінгвокогнітології полягає її притягальна сила.

1.2. Становлення лінгвокогнітивної парадигми в чеській лінгвістиці

Ставлення до лінгвокогнітивної парадигми в чеській лінгвістиці було дуже обережним. Частково це можна пояснити прихильністю вчених до ортодоксальних концепцій. Більшість чеських лінгвістів зростала на ідеях Празького лінгвістичного гуртка, а саме структурно-функціонального підходу до мови (можливо, з цієї причини знаки природної мови як знаки етнокультури, як ментально-лінгвальні комплекси тривалий час залишалися в тіні). Згідно з цими положеннями, мовні явища класифікувалися за рівнями – фонологія, морфологія, лексика, синтаксис – і пов'язувалися з гаслом Ф. де Соссюра «За кожним текстом стоїть система мови». Структуралістські засади передбачали розрізнення мовних знаків, їх контурів у середині системи, як розрізняються чорне й біле. Кінець минулого століття позначився процесами перебудови не лише моделі суспільства. Відбулася зміна парадигми наукового гуманітарного знання. Світ став сприйматися не як склад речей, на полицях якого лежать розсортовані за класами предмети й ознаки, а як динамічна, функціональна система з певними зв'язками й відношеннями. Образ мови з когнітивної перспективи дозволив розглядіти шкалу відтінків (а не чорно-білих кольорів), багатих своїми комбінаціями та мозаїчними сплетіннями. Для когнітивної лінгвістики не існує різкої межі між мовним і немовним знанням, в ній переплітаються знання про світ і знання про мову, синхронія й діяхронія, семантика і прагматика. На відміну від поляризованого бачення мовних явищ, когнітивна лінгвістика акцентує увагу на плавних переходах від одного явища до іншого.

Для чеської лінгвокогнітології підготовчим ґрунтом слугували передусім переклади публікацій зарубіжних дослідників (Hymes 1970; Thagard 2001; Schwarzová 2009). У перших рецензіях на монографії з когнітивної лінгвістики назва дисципліни, як щось нове, невідоме, неавтентичне, зазначалася в лапках: «Когнітивна наука останнім часом стає центром уваги людей, які займаються мовою; говорять навіть про «когнітивну лінгвістику»» (Peregrin

1994, 308). Вживання словосполучення в лапках засвідчувало, що автор використав його не як усталений, загальноприйнятий, а як неоднозначний вислів. Нові лінгвістичні ідеї прийшли від колег із заходу, і на цьому безпосередньо наголошували чеські автори. Так, у післямові до перекладу книги З. Сальзмана «Jazyk, kultura a společnost: úvod do lingvistické antropologie», яка вийшла друком у Чехії 1996 р., Й. Неквапіл писав: «Це правда, що з лінгвістичною антропологією як офіційно визнаною дисципліною чеський студент, та навіть авторитетний спеціаліст у нас поки що не дуже стикалися» (Salzmann 1996, 207).

Першою книжкою в чеському мовознавстві, що була присвячена питанням власне етнолінгвістики, була праця Ф. Вргела «Základy etnolingvistiky» (1981). «Наскільки нам відомо, – писав автор, – спеціальної (монографічної) праці про етнолінгвістику чеський або словацький читач у своєму розпорядженні не має» (Vrhel 1981, 10). Монографія Ф. Вргела подавала аналітичний огляд ідей Й. Г. Гердера, В. фон Гумбольдта, О. О. Потєбні, В. Вундта, Е. Кассирера, Н. Хомського, Ф. Боаса, Е. Сепіра та Б. Уорфа, К. Леві-Строса, В. Вайсгербера. Він же вперше використовує термін «когнітивна етнолінгвістика», в якій мова розглядається як знаряддя розуміння певних ноетичних (пізнавальних теорій) структур і вимірів (Там само, 106). Головний висновок Ф. Вргела: «Безумовно, що головна заслуга етнолінгвістики полягає в акценті на когнітивній функції природньої мови» (Там само, 168). Працю Ф. Вргела можна розглядати як певне «національне» підґрунтя для розбудови етнолінгвістичних студій у чеській лінгвістиці. Однак протягом наступних двох десятиліть монографії з цієї тематики так і не з'явилися.

Лінгвокогнітивний імпульс чеська лінгвістика одержала, по суті, від польських колег, передусім її живили етнолінгвістичні ідеї школи Бартмінського. Характеризуючи праці колег-сусідів, І. Ванькова – одна з небагатьох чеських авторів з проблем когнітивної семантики – захоплено писала, що після ознайомлення з численними збірниками і монографіями, що їх створили й

переклали з інших мов польські автори, не один чеський дослідник захопився б вивченням мовної картини світу, етнолінгвістикою, антрополінгвістикою, когнітивною лінгвістикою (Vaňková 1999, 215). Першим чеським досвідом у цій галузі стала колективна монографія «Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky» (Praha, 2005). «Наскільки нам відомо, – зазначається в ній, – ця праця є першою системною спробою занурення в образ світу чеських мовців» (Там само, 302). Хоча чеські автори відштовхувалися від праць і методів досліджень представників польської етнолінгвістичної школи, термін *етнолінгвістика* у них ніколи не був поширеним. Тут уживається поняття *когнітивної семантики, культурної лінгвістики, мовної картини світу*. Останній термін, пише І. Ванькова, приблизно в середині 80-х років почав уживатися у працях польських лінгвістів Любліна. «Саме Люблін вважається центром цього підходу до мови – пор. низку т. зв. “червоних збірників”, перший з яких прямо називається “Мовна картина світу” (ред. Є. Бартмінський, Люблін 1991; 1999; 2004), а статті, вміщені в ньому, формулюють основні теоретичні й методологічні проблеми цього напрямку» (Vaňková 1999, 46). Такий самий погляд висловила й інша дослідниця: «специфічним «напрямом» когнітивного підходу до мови є дослідження мовної картини світу, яке розвивається з середини 80-х років ХХ ст. передусім у Польщі» (Saisová Řimalová 2010, 11). Із цих тверджень випливає, що чеські автори, на жаль, не були знайомі з положеннями етнолінгвістичної школи М. І. Толстого та його учнів. Жодна з їхніх праць, як і українські та білоруські публікації, навіть не згадуються в бібліографії названих монографій. Немає їх і в книзі Ф. Вргела. Щоправда, в підрозділі «Європейська етнолінгвістика» він називає ім'я О. О. Потєбні як «знаменитого дослідника в галузі російської мови, поезії, фольклору та загального мовознавства» (Vrhel 1981, 43).

Монографії І. Ванькової та її колег свідчать про початковий етап розбудови лінгвокогнітології в чеській лінгвістиці. Причому студії мовної картини світу розвиваються переважно на лексично-мові рівні мови.

Ставлення до когнітивної лінгвістики серед чеських науковців не можна вважати однозначним. У тлумачному словнику когнітивних наук ця наука окреслюється як сукупність різних окремих теорій, гіпотез і дослідницьких програм, що займаються співвідношенням між мовою і когнітивними можливостями людини (Zelenka, Pásková 2005, 67). Терміна *концепт* тут немає, натомість подано термін *pojět* «поняття», який витлумачується як символічне вираження суттєвих спільних властивостей групи об'єктів реального чи віртуального світу (Там само, 115). Примітно, що, власне, слово *koncept* для чеської мови не нове. «Словник літературної чеської мови» подає два його значення: 1. Начерк певного тексту; 2. Поняття, концепція (SSJČ II, 347). Друге значення близьке до сучасного терміна *концепт*, застосовного в нашій та зарубіжній лінгвокогнітивістиці. Зауважимо також, що чеська мова має фразеологізовані вислови з компонентом *koncept*: *přivést / uvést, přivádět / uvádět někoho z konceptu* (SČFI/ VS1 339), семантика якого охоплює мисленнєвий потенціал цього слова – «перервати, заплутати чиїсь думки», *vyřadnout z konceptu* «збити з пантелику».

З позиції чеського пуризму сучасні чеські когнітологи polemizujúть щодо термінології нової лінгвістичної парадигми. Цього разу, як нам видається, вони справедливо вказують, що засадничому англійському терміну *cognition* в чеській мові відповідає *kognice* «когніція», який, своєю чергою, має розгалужену синонімію – *myšlenka, mysl, vědomí, představa, porozumění, mentální reprezentace* та ін. У співвідношенні слів-термінів *kognice* «когніція» і *mysl* «думка» чеські автори останньому надають перевагу. Образно кажучи, поняття *mysl* розглядається як «посудина в голові», або «ментальна посудина», в яку інформація потрапляє, зберігається, звідки дістається й обробляється. Відбувається найважливіший ментальний процес за посередництвом природної мови – сприйняття, відтворення в пам'яті, мислення, інтерпретація. Ця метафора дала життя монографії І. Ванькової з проблем когнітивної лінгвістики «*Nádoba plná řeči (člověk, řeč a přirozený*

svět)» (2007). Не можна обійти увагою, наскільки влучною була назва праці «Думка і мова» (1862 р.) геніального О. О. Потебні, який зосередився саме на співвідношенні думки й мови. Справді, якщо взяти до уваги, що когніція, згідно з тлумачним словником, – це процес, за допомогою якого відбувається оброблення інформації (наприклад, сприйняття, увага, пам'ять), а думка, – це те, що з'явилося внаслідок міркування, продукт мислення, тоді предметом дослідження *когнітивної лінгвістики* може бути саме омовлена думка, а когнітивної *психології* (чи інших нейронаук) – *когніція*.

У своїх дослідженнях І. Ванькова виходить з того, що людське мислення опосередковано передусім тілесним досвідом, органами відчуття. Прикметно, що чеське слово *mysl* полісемантичне. Воно означає і «зміст, смисл, значення», і «органи відчуття – зір, слух, нюх, смак, дотик». Це дає можливість авторці пов'язати єдиною смисловою ниточкою поняття *смислу* з тими категоріями, які виступають посередниками в його вираженні. Тому в кожній мові так багато метафор і фразеологізмів, які через тілесні образи – *hlava, ruka, srdce, zuby, oko* та ін. – виражають ментальні чи суспільні явища, характерологічні властивості осіб і под., наприклад, *netá to hlavu ani patu* «в цьому немає жодного сенсу», *leží ti v žaludku* «у нього в печінках сидить *xmo, що*», *drží se zuby nehty* «тримається зубами *xmo за що*», *opatruje to jako oko v hlavě* «береже як зіницю ока *xmo що*», *jsou spolu jedna ruka* «вони в одну дудку грають» та ін.

У лінгвокогнітології основою структуризації понять виступають категорії й концепти. Провідні концепти, які аналізують чеські дослідники на лексико-фразеологічному рівні, – це п'ять органів чуття: зору, слуху, нюху, смаку й дотику, що є джерелом концептуальних метафор у чеському мовно-образному світі. Конкретний мовний матеріал показує, що із зором та його складниками – баченням (як процесом) і світлом – пов'язана специфіка пізнання, розумової діяльності, напр., *vnést do případu nové světlo* «пролити світло (світ, ясність) на *що* – пояснювати *що-небудь*». Концепт *очи* впливає на вираження емоцій: *padla mi do oka /*

mohl na ní oči nechat «вона дуже йому сподобалася», *probodávat očima někoho* «пронизувати, проймати очима (поглядом) когось», або моральних якостей: *hledět pravdě do očí* «дивитися правді в очі», *hledět na koho přes rameno* букв. «дивитися на когось через плече» – «дивитися спогорда на когось». Сферу діяльності слуху спроектовано на показ відношень між людьми (*souznění mezi partnery* букв. «співзвучність між партнерами» – «гармонія, лад між партнерами», *dát někomu hlas* «віддати свій голос за когось»), на джерело пізнання (*má uši všude*) букв. «має скірізь вуха». Відчуття, пов'язані з нюхом, у сучасній чеській мові виразно поділяються на приємні (*vůně*) і неприємні (*zápach*), по-особливому вербалізуючись у метафорах, пор.: *vůně dalek* букв. «аромат далеких країв» і *smrdět kriminálem* букв. «смердіти криміналом». Концепт *smaк*, як правило, виражає душевні й емоційні стани людини, напр.: *kyselý obličej* «кисле обличчя», *hořké vzpomínky* «гіркі спогади», *sladký hlas* «солодкий голос». Семантичний простір поняття «дотик» позначився на концептуалізації відношень між людьми, як от *padnout někomu do rukou* «впасти в чийсь обійми», *bolestivě se někoho dotknout* «боляче когось (словом) вразити», *odpoutat se od někoho* «відв'язатися від когось» тощо. Важливе місце в мовній концептуалізації посідають органи чуття, коли вони позначають неповноцінність, дефектність – сліпоту, глухоту, німоту. Їх мовні образи свідчать не лише про те, якого значення чеські мовці надавали повноцінним органам чуття для пізнання світу, комунікації (пор. *dar vidění* «дар видіння», *dar řeči* «дар мови»), але й показують асоціативність мислення, що лежить в основі різного типу протиставлень, напр. співвідношення ад'єктивів *hluchý – hloupý*: *hluché řeči – hloupé řeči* «пусті розмови, балачки».

1.3. Пареміологія vs. фразеологія: до проблеми термінологічного розмежування

У східнослов'янській лінгвістиці *прислів'я* і *приказки* становлять об'єкт дослідження в межах фразеології, точніше так званого її широкого розуміння. Проблема широкого і вузького

витлумачення фразеології виникла в середині ХХ ст. від часу визнання фразеології окремою лінгвістичною дисципліною і набула статусу хрестоматійності. Як наслідок, кожний автор праці про фразеологію досьгодні вважає за необхідне визначитися щодо широкого чи вузького до неї підходу.

Як відомо, В. В. Виноградов, перший автор семантичної класифікації типів фразеологічних одиниць російської мови, виділив фразеологічні зрощення, єдності і сполучення. Ця класифікація дістала широке визнання і настільки часто цитувалася у фразеологічній літературі, що стала фразеологічною аксіомою. А тому, коли М. М. Шанський виокремив четвертий тип (фразеологічні вислови) і залучив до них усталені у своєму складі предикативні вислови, які не тільки є семантично подільними, але й складаються цілком із слів з вільним значенням (Шанський 1963), до цього типу почали автоматично зараховувати прислів'я й приказки. Цьому вочевидь посприяли й ті приклади, які наводив у своїй класифікації М. М. Шанський і які потім повторювалися практично в кожній праці, в якій аналізувалися фразеологічні концепції: «*Вовків боятися — в ліс не ходити; Не все те золото, що блищить*» (Скрипник 1983, 15; Ужченко, Авксентьев 1990, 8). Незважаючи на те, що В. В. Виноградов залучав до фразеологічних єдностей «фразові штампи, кліше, типові для різних літературних стилів, і літературні цитати, і крилаті вислови, і народні прислів'я та приказки» (Виноградов 1977, 133), з класифікацією М. М. Шанського почали пов'язувати ідею про широкий і вузький обсяг фразеології. Проте насправді два погляди на обсяг фразеології підсумував 1957 року С. І. Ожегов у праці «Про структуру фразеології: (У зв'язку з проектом фразеологічного словника російської мови)». Відтоді дослідники фразеології поділилися на два табори – прибічники вузького та широкого її розуміння.

Як і все нове в науці, фразеологія нелегко завойовувала свою окремішність. Спочатку її приєднували до синтаксису, потім – до лексикології. І лише завдяки активній розбудові вона посіла своє місце в академічних граматиках в розділі «Лексика та

фразеологія». Тривали дискусії й термінологічного плану. Деякі вчені, як писала Л. Г. Скрипник, звертали увагу на полісемантичність слова «фраза» і похідного від нього «фразеологія», наявність в обох пейоративного відтінку, що викликало небажані асоціації з такими словами, як *фразер*, *фразерство*. Згадувалося також про те, що Л. В. Щерба вживав слово «фраза» як синонім синтагми та фонетико-інтонаційний синонім висловлення, у фонетико-інтонаційному розумінні його використовував О. М. Пешковський. Це спонукало до пошуків точнішої термінології на позначення фразеологічних одиниць і науки про них (Скрипник 1983, 5). Лінгвісти пропонували терміни *усталені словесні комплекси (УСК)*, *фразеологічні вислови*, *ідіоматичні звороти*, *лексичні ідіоми*, *усталені словосполучення* тощо. Найбільшого поширення, особливо в міжнародній практиці, набули терміни *ідіома* та *ідіоматика*, але у зв'язку з тим, що в багатьох класифікаційних схемах вони охоплювали лише певну, хоча й центральну, образну категорію зворотів мови, ця термінологія не стала загальноприйнятою. До того ж утвердженню терміна *ідіома* та *ідіоматика* протистояла небажана внутрішньомовна та зовнішньомовна омонімія термінів *ідіома* та *ідіом*: тлумачний словник сучасної української мови досі фіксує слово *ідіом* як «термін для позначення різних форм існування мовних систем – мови, діалекту, говірки, варіантів літературної мови і т. ін.», допускає синонімію (хоча й з ремаркою «рідко») з *ідіома* – «притаманний лише певній мові стійкий зворот, що виражає цілісне поняття» (СУМ 4, 12), а в німецькій (*das Idiome*) чи англійській (*idiom*) мовах ці слова мають два значення: і як образний, своєрідний вислів, і як говірка, діалект. А відтак у науковому обігу закріпилися терміни *фразеологізм* і *фразеологія*.

60 – 90-ті роки ХХ ст. увійшли в історію фразеології як фразеологічний бум, що спричинив появу і перших фразеологічних словників. Проблеми теоретичної фразеології вплинули на теорію фразеографії. Перша, яка постала, була пов'язана з обсягом фразеології. Головне питання – що описувати, а потім – як? Залежно від розуміння фразеології – широкого чи вузького – фразеологічні

словники почали охоплювати матеріал по-різному. І ця неоднозначність ще й досі позначається на фразеографічній практиці. Так, останній за часом публікації чеський словник прислів'їв Д. Бітнерової та Ф. Шиндлера «Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století» містить одиниці, які за визначенням є приказками, пор.: *Časy se mění, co bývalo není; Kdo nevěří, ať tam běží; Nějak bylo, nějak bude; Veselá mysl půl zdraví; Moudřejší ustoupí; Opatrnosti nikdy nezbyvá* (BSch., 15), *Pospíchej pomalu; Škola základ života; Ticho před bouří; Všeho s mírou; Na každého jednou dojde; Sliby – chyby; Kdo utekl, vyhrál* (BSch., 17 – 18), *Kdo šetří, ten má; Čas hojí všechny rány; Jedna lež plodí druhou* (BSch., 22) та ін.

У літературі, присвяченій фразеології, терміни *прислів'я* та *приказки* не мають чітких критеріїв розмежування, хоча вже у XVIII – XIX ст. укладачі збірок усвідомлювали необхідність пояснювати сутність цих мовних знаків. У відомому «Напутньому» В. І. Даль доволі широко характеризував поняття *прислів'я*, зокрема, – це «коротенька притча; <...> судження, вирок, повчання, висловлене алегорично». Натомість *приказка*, за В. І. Далем, – це «переносне мовлення, вислів з підтекстом, просте інакомовлення, спосіб висловлення – але без притчі, без судження, умовиводу». Причому В. І. Даль наголошував, що чіткої межі між прислів'ями та приказками не існує: варто додати лише одне слово, або зробити перестановки, і з приказки вийде прислів'я: рос. *Он сваливает с больной головы на здоровую; Он чужими руками жар загребает* В. І. Даль називає приказками, а рос. *Сваливать с больной головы на здоровую не накладно; Чужими руками жар загребать легко* – прислів'ями (Даль 1, XXXV – XXXVII).

До дискусії про істотність та визначальність змісту прислів'їв і приказок пізніше долучився О. О. Потебня. Він, як і В. І. Даль, вважав приказку елементом «згущення прислів'я», або таким, що до нього «недорозвинувся». Показовими у цьому сенсі є приклади, які О. О. Потебня наводить: приказка *тягнути лямку* походить з прислів'я *Тяну лямку, поки не вириють ямку*, натомість *свиня під дубом, собака на снізі, вовк у кошарі* – з відомих байок (Потебня

1930, 82 – 83). Неважко помітити, що усталені вислови, які за термінологією О. О. Потебні є приказками, сучасна фразеологічна наука витлумачує як фразеологізми.

Щоб уникнути термінологічної плутанини, В. П. Жуков навіть пропонував вилучити з термінологічного обігу термін «приказка» як аналог фразеологізму (Жуков 2007, IX). Проте такі дії навряд чи виявилися б доцільними та ефективними через солідний історичний стаж терміна «приказка» та його певне зрощення з терміном «прислів'я» (здавна укладалися збірки прислів'їв і приказок, варіант «збірка прислів'їв та фразеологізмів» викликав би подив).

Питання про віднесення прислів'їв до спільного фразеологічного фонду мови залишається спірним, незважаючи на існування низки ознак, що їх розмежовують. В основі прислів'їв лежать судження, в основі фразеологізмів – поняття. Іншими словами, фразеологізм – це елемент судження. Фразеологічне значення можна співвіднести з лексичним значенням (пор.: *побити горшки – посваритися; вилетіти в трубу – розоритися; покласти зуби на полицю – голодувати; хоч греблю гати – багато*), значення прислів'я такого співвіднесення не допускає внаслідок різної синтаксичної природи цих одиниць; на відміну від фразеологізмів, прислів'я має замкнену синтаксичну структуру – структуру завершеного речення; прислів'ям властива вільна сполучуваність слів-компонентів та інтонаційна завершеність, основна категоріальна ознака фразеологізмів – цілісність та переосмисленість вільного словосполучення.

Парадокс полягає в тому, що, незважаючи на велику фразеографічну та пареміографічну практику, в сучасних словниках і досі натрапляємо на термінологічну неоднозначність. Про це свідчать приклади зі словника «Большой словарь русских поговорок» В. Мокієнка та Т. Нікітіної, в якому вміщено вислови, які за сучасною термінологією є радше фразеологізмами, ніж приказками, пор.: *съесть собаку, бить баклуши, не видно ни зги, задать стрекача, отложить в долгий ящик, волка в пастухи поставить, быть в [полном] обалдайсе* та ін. Ніби передбачаючи питання

термінологічного плану, в передньому слові до читача автори словника зазначають: «Приказки, власне кажучи, – це народна *фразеологія*, або *ідіоматика* (курсив авторів), що давно стала золотим фондом словникового запасу кожної розвиненої мови» (МН 3). Вислови *нашла коса на камень* (МН 318), *ни пуха ни пера* (МН 546), *попасть / попадаться на удочку* (МН 680) та ін. цей словник кваліфікує як приказки, а словник за редакцією В. М. Телії подає їх як фразеологізми (БФСРЯ 458, 485, 411).

Можна було б поставити знак рівності між приказкою та фразеологізмом, якби численні приклади не викликали сумнівів або й заперечень щодо їх приказкового характеру, пор.: *бить во все барабаны* (МН 29), *вещь в себе* (МН 84), *ставить / поставить на вид кому что* (МН 86), *лежащий полицейский* (МН 517) та ін.

У сучасній лінгвістиці існує також проблема розмежування паремій та афоризмів. Поширенню терміна *афоризм* на прислів'я і приказки сприяла лексикографічна практика, коли до збірок прислів'їв і приказок залучали також різні вислови афористичного змісту, зокрема й крилаті вислови (напр., Коваль, Коптілов 1975). У дослідженнях останніх років стосовно паремій з'явився новий термін *афоризми фольклорного походження*: «Паремії – це афоризми фольклорного походження, що характеризуються лаконічністю форми, відтворюваністю значення та мають, як правило, повчальний зміст» (Алефіренко, Семененко 2009, 242). Причому автор нового терміна Н. М. Семененко протиставляє його класичному терміну *афоризм* як мовному звороту, що має авторську мітку: «Афоризм – це усталений книжний вислів, що коротко та оригінально подає авторську думку стосовно якогось явища життя або філософського поняття» (Там само). Не варто, на нашу думку, заповнювати термінологічне поле пареміології новими дефініціями, що не корелюють з традиційними. Усе-таки більшість дослідників трактують паремії як безіменні витвори простого народу, міні-текст побутового повчального характеру, а афоризми – це передусім авторські непобутові короткі оригінальні вислови з естетичною домінантою.

Про суттєві відмінності паремій та афоризмів (за усієї їх зовнішньої схожості) пише у своїх працях А. В. Королькова (Королькова 2018, 191 – 192). Прислів'я і приказки є певними мовними штампами, які мовець використовує в доречній ситуації, натомість афоризми мовними штампами бути не можуть хоча б тому, що серед них не так багато висловів відомі широкому колу носіїв мови. З цією характеристикою пов'язана ознака відтворюваності в мові, яка у паремій значно частотніша, ніж у афоризмів. Афоризмами здебільшого послуговуються люди публічні, які їх використовують як інтелектуальний актив і риторичні фігури з метою прикрасити своє мовлення. Нарешті паремії, на відміну від афоризмів, відзначаються великою варіантністю, метафоричністю змісту та, як правило, ритмічною організацією.

Традиція вивчення прислів'їв та приказок у межах фразеології поширилася не лише на увесь східнослов'янських дослідницький простір. У лінгвістичній богемістиці паремії також вивчаються як підрозділ фразеології. Фразеологію визначають як «усталене надслівне, образне, часто експресивне цілісне найменування з обмеженою сполучуваністю» (Šechová 2000, 66 – 67). За структурними ознаками до фразеології залучають порівняльні сполучки (*přirovnání*), іменні та дієслівні вислови (*frazémy neslovesné a slovesné*), вислови реченневої структури. За семантичною ознакою традиційно, як зазначає М. Чехова, до фразеології належать усталені вислови (*rčení, např. zaječí úmysly, má za ušima, má pod čepicí*), усталені порівняння (*ustálená přirovnání, např. je chytrý jako liška, je jako slon v porcelánu*), приказки (*pořekadla, např. Kam vítr, tam plášt; Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek*), прикмети (*pranostiky, např. Únor bílý pole sílí*), прислів'я (*přísloví, např. Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá; Mluvíti stříbro, mlčeti zlato*). П. Дюрчо теж наголошує на цій думці: «З позицій чехо-словацької фразеологічної школи прислів'я як одиниці мови, її лексикону – це не що інше, як фраземи зі структурою закінченого речення» (Дюрчо 2014, 13). Характеризуючи обсяг фразеологічного фонду чеської мови, М. Чехова пише, що прислів'я, приказки, прикмети,

примовки, максими тощо також називаються *пареміями* та їх вивченням займається *пареміологія*, «так, як фразеологізми вивчає фразеологія» (Šechová 2000, 67). Отже, чіткості щодо належності паремій чи то до фразеології, чи то до пареміології в лінгвістичній богемистиці також немає.

Щоб знайти «золоту середину» і прилаштувати пареміологію, В. М. Телія запропонувала свою типологію фразеологічних класів. Незважаючи на те, що ця праця визнаного у фразеологічній науці автора цитується дуже часто, її класифікація, як нам видається, пройшла повз увагу фразеологів. Отже, В. М. Телія розподілила фразеологію на шість класів: *Фразеологія-1* – це розділ лінгвістики, що досліджує ідіоматичність словосполучень та їхні знакові функції; *Фразеологія-2* – це розділ лінгвістики, що вивчає категорію зв'язаності значення (в її лексичних і семантичних, а також у лексико-граматичних аспектах) та знакові функції зв'язаного значення слова; *Фразеологія-3* – це розділ лінгвістики, що досліджує явище кліше у мовленні (у взаємодії з теорією мовних актів і культури мови); *Фразеологія-4* – це розділ лінгвостилістики, що досліджує характерні для того чи іншого напряму, стилю чи окремого автора способи номінації; *Фразеологія-5* – розділ пареміології; *Фразеологія-6* – скоріше за все прикладна галузь лінгвістики, що колекціонує афоризми, сентенції або слова, які сприймаються як «цитати», з метою створення енциклопедичних словників крилатих слів і висловів (Телія 1996, 75).

Привертає увагу ще одне доволі категоричне твердження В. М. Телії: «А тому якщо й виділяти *Фразеологію-6*, то лише з тією метою, щоб колекціонувати та описувати крилаті вислови, якщо вже жодна інша лінгвістична і ширше – філологічна дисципліна цим не займається» (Там само). Впадає в око також і те, що В. М. Телія в підрозділі *Фразеологія-5* не визначає об'єкт дослідження пареміології, а афористику взагалі від неї відділяє в підрозділі *Фразеологія-6*.

Перефразовуючи вічне питання, що було раніше – курка чи яйце, вважаємо, що фразеологія зародилася в надрах пареміології.

Терміни *паремії*, *прислів'я*, *приказки* існували задовго то дого часу, як в науковий обіг було введено термін *фразеологізм*, а практика укладання збірок прислів'їв та приказок уже налічувала не одне століття, коли з'явилися перші фразеологічні словники.

Крім того, на базі прислів'їв виникало чимало фразеологізмів. Це визнавала і В. М. Теля: «Так, прислів'я і приказки – найпродуктивніший ресурс ідіоматики. Пор. *стріляний горобець і на полові не проведеш* – результат “розщеплення” прислів'я, *тримати язик за зубами* – з прислів'я *Їж пироги з грибами, а язик тримай за зубами* і т. п. (а втім, можливо, що прислів'я виникли з фразеологізмів)» (Теля 1996, 77). З думкою авторки, висловленою “в дужках”, погодитися не можна. Це спростував ще О. О. Потебня. Своєю чергою, можемо навести приклади таких фразеологізмів чеської мови, які стали результатом «розщеплення» чеських прислів'їв, пор.: *Ranní ptáče dál doskáče* > *ranní ptáče* (SČFI/ VN, 276) «про людину, яка за своєю звичкою рано прокидається і встигає зробити багато різних справ»; *Tichá voda břehy mele* > *tichá voda* (SČFI/ VN, 375) «про спокійну, непомітну серед інших людину, яка може здивувати або вразити своїм учинком»; *Líná huba holé neštěstí* > *líná huba* (SČFI/ VN, 106) «про людину, яка через своє небажання або страх не виявляє активності у спілкуванні з іншими людьми»; *Kupovat zajíce v pytli* > *zajíc v pytli* (SČFI/ VS2, 441) «про неперевірені дії, вчинки навмання, наздогад» та ін. Значення фразеологізму (як правило, іменного типу) містить сліди образу прислів'я, на ґрунті якого воно виникло.

Слід визнати, що термін *паремія* сприймається в славістиці неоднозначно. У тлумачному словнику сучасної української мови «паремія – уривок із книги Старого Заповіту, що містить пророчтво або повчання і читається в православній церкві під час відправи» (СУМ 6, 68). Немає терміна *паремія* і в енциклопедії «Українська мова», а про одиниці, що входять до класу паремій, дізнаємося з гасла «пареміологія»: «прислів'я і приказки (вони становлять основну масу – до трьох чвертей – усього паремійного фонду), примовки, загадки, прикмети, “ділові” вислови, повір'я,

“віщі” сни, ворожби, задачі, головоломки, скоромовки, пустомовки, замовляння, небилиці, нісенітниці, одномоментні анекдоти, казкові формули тощо» (ЕУМ 480). По суті з цього тлумачення випливає, як і у випадку з фразеологією, широке й вузьке розуміння пареміології.

У переважній більшості сучасних лінгвістичних досліджень під терміном *паремія* розуміють прислів'я і приказки (Савенкова 2002, 3; Алефиренко, Семененко 2009, 421). Чеські автори у 70-ті роки ХХ ст. послуговувалися терміном *parémie* «паремія» дуже рідко: можна назвати лише кілька прізвищ (Machač 1976, 257; Hořálek 1970, 397). Це наслідок історичного входження цього слова в чеський лексикон. Нині поступово в науковий обіг вводиться термін *paremiologie* (чеський відповідник *příslownictví*), який тлумачать так: «наука про прислів'я, яка займається їх збиранням та аналізом; раніше головню в етнології та антропології, тепер також у лінгвістиці, тобто у фразеології та ідіоматиці» (NESČ). Природно, що услід за терміном *paremiologie* має утвердитися й термін *parémie* на позначення об'єкта дослідження пареміології. Цьому сприятимуть, вочевидь, і міжнародні конференції «Parémie národů slovanských», що з 2002 р. регулярно відбуваються в чеському місті Острава. Аналіз чеської літератури з питань пареміології наразі виявив два значення терміна *parémie* (причому фіксуються два його орфографічні варіанти: *parémie* – *parémie*): 1. У лінгвістиці – це цілісна усталена фразеологічна одиниця дидактичного змісту; 2. Як церковний термін – це читання книг Святого Письма в літургійній практиці православної церкви.

З наведеного аналізу випливає важливий висновок методологічного плану: на часі виокремлення пареміології з широкого кола фразеології в окрему лінгвістичну дисципліну. Ця думка все частіше висловлюється серед учених, які займаються дослідженням пареміології. Так, наприклад: «Виведення паремій за межі фразеології є раціональним: різні за своєю суттю явища повинні бути об'єктами різних наукових дисциплін» (Савенкова 2002, 81). «Новим і досить актуальним у сучасному світовому мовознавстві

постає питання про виокремлення в мовній системі пареміологічного рівня» (Колоїз, Малюга, Шарманова 2014, 8). «Більшість лінгвістів поділяють думку, що прислів'я разом із афоризмами нефольклорного походження до фразеології не належать» (Алефифренко, Семененко 2009, 241).

Висловлюючи думку про необхідність виокремлення в мовній системі пареміологічного рівня, дослідники по-різному визначають його склад. Так, деякі автори вважають, що пареміологія «обіймає два великі мовні масиви – власне паремійний і афористичний» (Колоїз, Малюга, Шарманова 2014, 4). Білоруський лінгвіст Є. Є. Іванов у своїх дослідженнях спочатку пов'язував пареміологію та афористику сурядним зв'язком (Іванов 2013, 322 – 333), однак у своїх останніх розвідках говорить про «емпіричне включення поняття прислів'я в поняття афоризму в народно-поетичному розумінні останнього» (Іванов 2018, 189), надаючи тим самим афоризму статусу роду, а прислів'ю – його підвиду.

Виокремлення прислів'їв і приказок з фразеології в окремі пареміологічний рівень мови ставить питання про об'єкти дослідження кожної з цих дисциплін. На нашу думку, фразеологія має вивчати виноградівську фразеологічну тріаду – фразеологічні зрощення, єдності та сполучення. Першим двом типам приділено в науці найбільшу увагу. Актуальним завданням є дослідження фразеологічних колокацій, які по-особливому виявляють семантико-синтаксичні ознаки цілісності, наприклад, *поставити питання, прийняти рішення*, де слова *питання, рішення* вжито в прямому значенні, а вибір дієслів *поставити, прийняти* – не стандартний, ідіоматичний. Порівняймо фразеологічні колокації в українській та чеській мовах: *прийняти серйозне рішення – učinit závažné rozhodnutí, заченити гордість – ranit hrdost*, де різняться реалізації зв'язаних значень дієслів *прийняти, заченити* та *učinit, ranit*.

Об'єктами дослідження пареміології слід вважати прислів'я та приказки. Умотивований критерій їхнього розрізнення той, що прислів'я характеризуються переносним значенням, а приказки – прямим, пор. українські та чеські прислів'я: *Під лежачий камінь*

вода не тече; Робота не вовк, в ліс не втече; Голодній кумі хліб на умі; Čas je nejlepší lékař; Pozdě bycha honiti; Mluvíti stříbro, mlčeti zlato; приказки Без труда нема плода, Біда біду тягне; Дома і стіни помагають; Co nechceš sobě samému, nečij druhému; Všude dobře, doma nejlépe; Kdo nic nedělá, nic nezkaží тощо. Таким чином, під під терміном *прислів'я* розуміємо короткі влучні метафоричні народні вислови дидактичного змісту, з повністю або частково переносним значенням, що є сукупністю соціальних, універсальних або національних культурно-детермінованих знань і уявлень про об'єктивну дійсність. Під терміном *приказка* розуміємо короткі влучні народні вислови без переносного значення, що є сукупністю соціальних, універсальних або національних культурно-детермінованих знань і уявлень про об'єктивну дійсність. І ті, й інші – закінчені судження, тобто з погляду граматики є реченнями. Так, прислів'я *Syťú hladovému nevěří* відзначається подвійним планом – прямим і переносним, натомість прислів'я *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá; Kdo maže, ten jede* мають лише алегоричний план. Приказки *Všude dobře, doma nejlépe; Nějak bylo, nějak bude!* переносного значення не мають, вони виконують в мовленні суто орнаментальну функцію.

Термін *паремія* можна вважати гіперонімом стосовно термінів *прислів'я* і *приказка*. Це відповідає логіці його хронологічного становлення. Але оскільки переважна частина паремій – це прислів'я і приказки, то зі стилістичних міркувань можливе їх уживання як рівнозначних узагальнених позначень – така практика в лінгвістичних дослідженнях відома.

Якщо обмежувати пареміологічний рівень прислів'ями та приказками, може постати питання, куди зараховувати примовки, загадки, прикмети, афоризмами та інші одиниці усталено-відтворювальної семантики. Виділивши пареміологію з фразеології в широкому її розумінні, слід визнати об'єктом її дослідження передусім прислів'я та приказки, всі інші одиниці понадфразової структури – афоризми, примовки (жанр, що не має своїх чітких меж), загадки тощо залишатимуться у сфері опікування широкою

пареміології, доки їм не буде запропоновано окрему нішу під виразним і влучним терміном, як *ентологія* стосовно крилатих висловів (Дядечко 2002, 139 – 141). Так, для вивчення загадок можна запропонувати термін *háďankologie* за аналогією до *paremiologie*, або *háďankosloví*, пор. «roháďkosloví» – наука про казки (SSJČ III, 683).

1.4. Формування терміносистеми чеської пареміології у XV – XIX ст. (зі східнослов'янськими паралелями)

Назва «přísloví» для одиниць усної народної словесності була запозичена чеською мовою з латинської *proverbium*, *adagio* та грецької *παροιμία*. Це підтверджують заголовки вже згадуваних збірок XV – XVI ст. Сміла Флашки «Incipiunt proverbialia Flassconis...», Якуба Срнця з Варважова «Dicteria seu proverbialia bohemia...» та М. Червенки і Я. Благослава «Adagia seu paraemiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis». На початку XV ст. у творах Тамаша Штітного слово *přísloví* виступало синонімом латинського *proverbium*, пор.: «neb sě jim přihodí to pravé przyslowye illud veri proverbii» (Štítný 1969, 300). У цьому сенсі висловлювався Й. Добровський: «У нас, чехів, згідно з латинською назвою *proverbium* маємо přísloví» (Dobr., 29).

Латинське *proverbium* у старочеській мові мало, крім іншого, значення «повість» – перекази, сказання (напр., «повěsti Šalomúnovu») (Fl., I, XXI), пор. також назву художнього твору Алоїса Їраска (A. Jirásek) «Staré pověsti české». Вплив латинізмів на чеську лінгвокультуру виявився значно потужнішим, ніж грецизмів. Від лат. *proverbium* походить в чеській мові театральний термін *proverb* – «коротка одноактна комедія, що розвивала зміст або ідею якогось прислів'я» (SSJČ II, 969). А от грецький термін *паремія* в чеській мові майже не поширився. Найбільші словники XIX ст. Й. Юнгманна і Фр. Котта гасло *paremie* не фіксували, так само його немає в сучасному «Словнику літературної чеської мови».

Своєю появою в старочеській мові слово *паремія*, на нашу думку, завдячує Яну Благославу. Це можна пояснити тим, що

Я. Благослав першим в історії чеської культури переклав Біблію з оригінальних «біблійних» мов – старосвєрейської, арамейської та старогрецької. Крім М. Червенки і Я. Благослава, термін *паремія* використовував Я. А. Коменський: «*paroemiæ neb adagia, t.j. přísloví*» (Ком., 30), а ад'єктивні деривати у формі «*paroemiologický, paroemigrafický*» – В. Флайшганс (Fl., I, V; Flajšhans 1908, 294). У новітній час, вивчаючи сучасний чеський паремійний мінімум за методикою Г. Л. Перм'якова, Ф. Шиндлер послуговувався термінами «*paremiologický, paremiografický*» (Šindler 1996, 264), які вочевидь були кальками з російської мови. А втім, провідний чеський фразеолог Ф. Чермак у рецензії на словник Д. Біттнерової та Ф. Шиндлера також уживає словосполучення «*paremiologický slovník češtiny*» (Čermák 1999, 71).

Отже, аналіз джерел дозволяє твердити, що найстаршими чеськими термінами для позначення прислів'їв і приказок були слова *pověst, průpovídka/ přípovídka, gnóma, přísloví*, напр., *pověsti Šalomúnovy, «Propovidky»* («*Knížka Rymovní*», 1580 р.), «*Důvtipné přípovídky, jimž vůbec přísloví říkáme*» (Dobr., 29). Слово *prísloví* фіксується в літературі з другої половини XIV ст.: у словнику Й. Юнгманна з посиланням на 1359 р. (Jung., III, 617). За термінологією Я. А. Коменського, слова *adagia, přísloví, přípovídky, sententiae, gnomae* – це синоніми (Ком., 30).

Про літературний жанр гномів слід сказати окремо. Чеське *gnóma* (від грец. γνῶμη – думка, влучний вислів) – стислий образний віршовий або у формі ритмічної прози вислів-повчання. Поширені у творах давньогрецьких авторів Еврипіда, Менандра, «Семи мудреців» та ін., вони так само були джерелом і для чеської пареміології. Прикладом однієї з перших збірок чеських віршових гном слугує вже згадувана нами «*Knížka Rymovní*» (XVI ст.) невідомого автора.

Повертаючись до чеського слова *prísloví*, маємо констатувати, що в чеській мові воно було полісемантичним і термінологічного статусу набуло не одразу. Етимологічні словники чеської (як і української) мови, крім Й. Голуба й Ф. Копечного, не містять окремої

статті на слово *přísloví*. Версія щодо його походження може бути представлена так: *pří – slov – í (ú – slov – í)* (Hol.Kop., 338), де префікс *pří-* означав у старолатинській мові *prī* «перед» (Rejz., 513), лит. *prie-* та гр. *παρά* (Mach., 400), псл. *pri* < **prei* споріднене з лит. *priē* «при, біля, до», прус. *prei* «до; при, біля», гр. *παρά* «при», лат. *prae* «попереду» (ЕСУМ 4, 568), далі псл. **slovo* є спорідненим з гр. *klé(u)os* «слово, голос, мовлення, слава» (Rejz., 583), лтс. *slava*, *slave* «чутка, погolos; репутація; похвала; слава» (ЕСУМ 5, 306). Таким чином, вихідною семантичною ознакою чеського *přísloví* можна вважати «те, що говориться *до слова*, додається до нього».

Щодо семантичного розвитку чеського *přísloví* у плані позначуваного ним поняття, варто згадати про слово *příslovce* «прислівник». Ще в ХІХ ст. словники фіксували обидва ці слова як синоніми (Jung., III, 617; Kott II, 1086 – 1087). Те саме відзначаємо в українській мові (Грінч., 3, 438). Дослідники вважають, що чеське *příslovce* є калькою латинського *adverbium* від *ad-* «к, рїі» та *verbium* «sloveso» (Hol.Lyer 70; Rejz., 45, 514), тобто цей термін кваліфікується як суто придієслівний поширювач, пор. *заст. прислѡво* (ЕСУМ 4, 577). Однак, якщо взяти до уваги синонімію власне латинського *verbum* «слово, вислів, вираз, зворот, фраза, приказка; *грам.* дієслово» (ЛРС 1066), то можна припустити, що вихідним значенням лексеми *příslovce* було «те, що сказано при слові, що його супроводжує», іншими словами, *присловесний поширювач*, яким могло бути сполучення кількох слів, тобто *прислів'я*. Таким чином, обидва слова *přísloví* та *příslovce* належать до спільного генетичного кореня – певний час вони вживалися паралельно. Крім того, у спільному лексичному гнізді виявилися лексеми *slovo*, *slouti*, *osloviti*, *příslovce*, *přísloví*, *úslví*, *sousloví* (Mach., 456), *přísloví*, *úslví* (Hol.Lyer, 442), пор. рос. *пословка* (XIV ст.) «вислів» (СРЯ 17, 185).

У старочеській мові *příslovie* мало негативну конотацію й означало «*promluva, špatná pověst*» (Hol.Kop., 301) – «наклеп, обмова, погана репутація», пор. «*zlé příslovie*» – «зла, недобра репутація», «ганьба».

Сáме в такому значенні це слово вживалося в перекладах Біблії давньочеською мовою, причому лише в Старому Завіті, пор. в Біблії кралицькій: *A budeš k užasnutí a přísloví i v rozprávku všechněm národům, mezi kteréž zavede tě Hospodin* (SZ, DT 28, 37); *Jisté vystavil mne za přísloví lidem, a za divadlo všechněm* (SZ Jb. 17, 6); *Copak o něm ti všichni nesloží posměšná přísloví a popěvky?* (SZ, Ab. 2,6). Пор. українською мовою: Він поставив мене за прислів'я в народів, і став я таким, на якого плюють (Кн. Йова 17, 6). Чи ж усі вони не складуть приповістки на нього та загадки насмішливої йому не покажуть (Кн. Пророка Авакума 2, 6).

Тільки в одному контексті слово *prísloví* в Старому Завіті фіксується в сучасному значенні: *Prísloví Šalomouna syna Davidova, krále Izraelského* (SZ, Přisl. Šal. 1,1).

За матеріалами чесько-німецького словника Й. Юнгманна, слово *prísloví* поряд зі значенням «přířovídka, pořekadlo» (нім. Sprichwort, proverbium, adagium) витлумачується як *pomluva, zlé slovo u lidí, zlá pověst* «наклеп, плітка, обмова, зле слово від людей, погана репутація», пор.: *«Kohož jednou pevně zlé přísloví se od lidí obecných chopí, mnohé vody potřebuje a práci měti musí, nežli je s sebe smyje a speře»* (Jung., III, 617). Це саме значення знаходимо в чесько-німецькому словнику Фр. Котта: *pomluva, zlá pověst* «наклеп, плітка, обмова, погана репутація»: *Budeš ztracený u přísloví i v pověsti* (Kott II, 1086). Крім того, словники Й. Юнгманна і Фр. Котта свідчать, що таку саму негативну конотацію містило й слово *pořekadlo: zlá pověst, přířovídka, povídačka, pomluva*, нарř. *Svým zlým chováním nadělala si dost pořekadel* (Jung., III, 311). Проте, на відміну від Й. Юнгманна, Фр. Котт подає не лише негативне значення слова *pořekadlo*, пор.: *Lidským pořekadlem učiněn; Jest jiným pro pořekadlo*, але і його позитивне значення («ve smyslu pověřším») – «це звичайний поширений вислів характерного змісту, який відрізняється від прислів'я тим, що не завжди є повним реченням і не містить повчання, напр.: *Měsíc svítí jako rybí oko; Tma, že by ji krájetí mohl; Každý pes z jiné vsi»* (Kott II, 766).

Таку саму неоднозначну семантику мало російське слово *пословица* в давньоруській мові. Так, у «Материалах для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам» І. І. Срезневського подано такі значення слова *прислів'я* в XI – XVI ст.: «словесний договір», «угода», «прислів'я, приказка», причому замість слова *прислів'я* міг виступати його синонім *притча* (Савенкова 2002, 56). Співвідношення між притчами й прислів'ями вивчені недостатньо. Але безумовно, цей зв'язок був генетичний: термін грецького походження *парабола* «заст. притча, іноказання» (СУМ 6, 61), чес. *parabola* «podobentství, přirovnání (rozvité v samostatný básnický obraz)» (SSJČ II, 513) у перекладах Біблії давньочеською мовою мав синонімічні еквіваленти *pověst, příklad, pohádka, příslovie* (Vintr 2012, 45).

Аналіз давньоруських пам'яток XI – XVI ст., проведений В. В. Колесовим, показує, що для літописця Нестора у кінці XI ст. *притча* – це частина великого оповідання, заключний вирок, присуд, а для Даниїла Заточника через сто років – це вже саме прислів'я (рос. *пословица*), тобто якийсь цілісний вислів, складений *по словам*. Лише у списках літопису з XV ст. термін *прислів'я* заміняє колишнє слово *притча* (Савенкова 2002, 56 – 57). Матеріали «Словника російської мови XI – XVII ст.» засвідчують функціонування російського слова *пословица* в термінологічному значенні в XVI ст.: «Людская пословица ведетца изстари...; Яко глаголють пословицу: Аще бы и львовъ стадо было, безъ добраго пастыря не споро» (СРЯ 17, 185). Відтак, потребує уточнення твердження О. К. Ніколаєвої, що «саме в цей час (в першій половині XVIII ст.) слово “пословица” стає терміном» (Николаева 2003, 233). Як випливає з наведених прикладів, російське слово «пословица» набуло термінологічного статусу ще в XVI ст. З початку XVI ст. російські словники почали фіксувати слово *присловье* у значенні «короткий вислів» (СРЯ 20, 15). З другої половини XVII ст. воно вже функціонує паралельно зі словом *пословица* для позначення усталених висловів – прислів'їв і приказок в їх сучасному термінологічному значенні: «Общепародное есть **присловие**:

правда очи колет» (Симеон Полоцкий, «Вечеря душевная, 1676, изд. 1683»); «*Но не всем с неба звезды хватать, как говорит присловие наше*» (В. К. Тредиаковский, 1748); «*Охота, которая праведно по присловию, пуще неволи*» (В. К. Тредиаковский, 1748); «*А я чем богат, тем вам буду и рад, по присловью*» (В. К. Тредиаковский, 1748) (Цит. за: Николаева 2003, 234).

Слово *присловие*, на думку О. К. Ніколаєвої, потрапило в російську мову через польську з чеської мови – *přísloví*, точніше від давньочеської форми *prislovie*. Справді, в російській мові XVII – XVIII ст. полонізми були досить поширені. Так, В. В. Виноградов писав, що в другій половині XVII ст. різко виявилися тенденції рішучого вторгнення польських слів і зворотів у різні стилі російської літературної мови, з'явилася велика кількість перекладів з польської мови, насичених полонізмами. До середини XVIII ст. польська культура продовжувала виконувати роль посередника, через якого в Росію «йшов багаж європейських понять» (Виноградов 1982, 39; 56). Гіпотеза О. К. Ніколаєвої про чеські корені російського слова *присловье* є абсолютно справедливою, а розвинути її можна таким аргументом. У тлумачному словнику В. І. Даля значення російського слова *присловье* в окремих, зокрема псковських, діалектах означало «*худая молва о ком, недобрая слава, бранная кличка*» (Даль 1978 III, 442). Це саме значення, первинне значення «наклеп, плітка, обмова, погана репутація», як уже зазначалося, мало чеське слово «*přísloví*» в старочеській мові. Таким чином, російське *присловье* є калькою давньочеського *prislovie*, сучасного чеського *přísloví*.

Як наслідок перекладів біблійних текстів, запозичення польською мовою слова *przysłowie* та його похідних *przysłowny*, *przysłownie* з чеської мови засвідчує В. Флайшганс (Flajšhans 1908, 294; Flajšhans 1911, XXIII). Так само польська мова запозичила з чеської мови слово *przypowieść*, яке потім поширилося в українській і російській мовах. Згадаємо, що образні вислови прислівного типу в українській мові спочатку називалися «приповісті, приповідки», напр.: біблійна «Книга Приповістей Соломонових»,

«Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва (кінець XVII ст.), «Галицькі приповідки і загадки» Г. Ількевича (1841), приповідки Я. Головацького «Вінок русинам на обжинки» (1847), «Галицько-руські народні приповідки» І. Я. Франка (початок XX ст.) тощо. Посилаючись на контекст XVII ст., словник подає рос. приповѣсть «притча, порівняння» (СРЯ 19, 251), напр.: «*Каков построй, таков устрой*. **Приповесть** от старинных» (Притча о дочерях, XVII в.); «*Откуда сия **приповесть**: долга тому покута, кто когда бабу окута*» («*Фацеції*», переклад з польської мови XVII ст.) (Николаева 2003, 235).

У середині XIX ст. російське слово *присловье* втрачає свій статус рівноцінного синоніма слова *пословица* і переходить на периферію поняття, що позначає усталені словесні комплекси. У «Напутньому», передмові до збірки В. І. Даля «Пословицы русского народа», поняття *присловье* тлумачиться як таке, що «дуже близьке до прізвиська, але стосується не особи, а цілої місцевості, жителів якої дражнять, лають, або хвалять «приложенным к ним присловием». Іноді воно складається з одного лише слова: «Рязанцы, синебрюхие»; «Ярославцы, белотельцы», «Вятчи, слепороды» (Даль, XLI). В. І. Даль розумів, що матеріал, який він зібрав для своєї збірки, дуже різноманітний, різноякісний – це вислови, еквівалентні слову, вислови, які формулюють завершену думку, афоризми, примовки, прикмети, загадки тощо, а тому він дав своїй книзі підзаголовок «Сборник пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и пр.». Так само вчинив і М. Номис, назвавши свою збірку «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864).

Примітно, що українська мова, на відміну від російської, ніколи не послуговувалася словом *пословица*: ні словник «Староукраїнської мови XVII – XVIII ст.», ні словники Б. Грінченка, І. Огієнка, І. Франка та інші джерела цю лексему не фіксували. Водночас, за даними збірок М. Пазяка, в українській мові були поширені паремії зі словом *пословица* (*Пословицю і конем не об'їдеш; Пословица говориться, а хліб їсться*). Цей факт відзначала у своїй

праці З. Г. Коцюба, висловлюючи думку про входження подібних прислів'їв до української мови у ХХ ст. шляхом запозичення з російської мови, зокрема, внаслідок рими (Коцюба 2010, 130 – 131), пор.: *Пословиця не на вітер мовиться.*

Коли ми говоримо про лексичне наповнення поняття *прислів'я* в чеській мові у зіставленні зі східнослов'янськими мовами, на окрему увагу заслуговує ідіома *притча во язицех*. Переклад цього вислову чеською мовою викликає труднощі хоча б тому, що східнослов'янська форма *во язицех* зберігає архаїчні елементи церковнослов'янського походження: це форма місцевого відмінка множини іменника *язык*, що мав значення «народ, плем'я», звідси *во язицех* означає «в народі». Аналогічне значення мало слово *язык* «národ, národnost» у старочеській мові (Eisner 1992, 134). Притча – це вислів, коротке повчальне оповідання (ЕСУМ 4, 581), оповідний літературний твір алегорично-повчального характеру, за змістом близький до байки; алегоричний вислів (ВТСУМ 954). Стосовно первинного значення вислову *притча во язицех* маємо таке міркування. Слово *притча* як компонент ідіоми *притча во язицех* зберігає значення, яке воно мало в старослов'янській мові: «*prítčsa – výtka*)» (SJS 12, 719), тобто «докір, дорікання, зауваження». Тим самим значення слова *притча* збігається з первинним значенням чеського *příslóví* – «*pomluva, zlé slovo u lidí*». Вислів *притча во язицех* у старослов'янській мові міг означати «обмова в народі, злослів'я, нарікання від людей», що, власне кажучи, відповідає його сучасному значенню: «предмет загальних розмов, постійних пересудів і т. ін.» (ФСУМ 700), «об'єкт глузування, те, про що всі говорять» (Ков., 80), слв. *predmet rozhovorov* (БВМ 86). Підтримкою такої версії є коментар М. І. Михельсона: «Притча во языцѣхъ. Бути, зробитися притчею – предметом загальних розмов, увійти в прислів'я» (Мих. II, 127), пор. лат. *in proverbium venire* «увійти в прислів'я» (ЛРС 829). Для порівняння наводимо цитату (а такі приклади непоодинокі) з Книги псалмів Святого Писання чеською, українською та російською мовами:

Vydal jsi nás k utržení sousedům našim, ku posměchu a ku potupě těm, kteříž jsou vůkol nás. Uvedl jsi nás v **příslaví** mezi národy, a mezi lidmi, aby nad námi hlavou zmítáno bylo (SZ, Žalm 44, 14 – 15).

Ти нас нашим сусідам віддав на зневагу, на наругу та посміх для наших околиць, Ти нас учинив **за прислів'я** поганам, і головою хитають народи на нас (Книга Псалмів 44, 14 – 15).

<Ты> отдал нас на поношение соседям нашим, на посмеяние и поругание живущим вокруг нас; Ты сделал нас **притчею** между народами, покиванием головы между иноплеменниками (Псалтырь 43, 14 – 15).

Загальна термінологічна тенденція в чеській пареміографічній практиці аж до середини ХХ ст. визначалася розмитістю меж між усіма образними мовними засобами вторинної номінації. Так, у рамках чеського термінологічного поля вживався узагальнений термін «mudrosloví». Назви збірок Я. А. Коменського «Moudrost starých Čechů...» (XVII ст.) і Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského...» (XIX ст.) якраз підтверджують цю тезу.

Потреба в розрізненні понять для позначення образних мовних засобів, неоднакових за своїм походженням, функціями і формальними характеристиками, вимагала різних номінацій. Фр. Л. Челаковський був першим чеським автором, хто розподілив зібраний матеріал на дві частини – прислів'я і приказки: «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prostonárodních českých pořekadel».

До приказок Фр. Л. Челаковський відніс усе те, що явно не відповідало поняттю *прислів'я*. А тому в групу приказок потрапило багато усталених висловів різного типу, напр.:

1) порівняння: *Hluchý jako pářez* (Čel., 715); *Hladový jako vlk* (Čel., 705), *Nepohnutý co skála* (Čel., 625); *Výhýbá práci, co čert kříží* (Čel., 651); *Zbledl co stěna* (Čel., 694), *Děvče jako višně* (Čel., 716); *Chodí jako zmoklá slepice* (Čel., 689); *Hledí jako tele na nová vrata* (Čel., 676); *Drží slovo jako pes půst* (Čel., 635);

2) образні дієслівні вислови: *Voditi koho za nos* (Čel., 645), *Slibem krmí* (Čel., 634), *Ukázal pazour* (Čel., 637), *Má za ušima* (Čel.,

643), *Chyba lávky* (Čel., 687); *Jsme v pěkné bryndě* (Čel., 691); *Vzítí nohy na ramena* (Čel., 696);

3) образні іменні вислови: *Pitomá ovce* (Čel., 680), *Labutí zpěv* (Čel., 701), *Je kost a kůže* (Čel., 701), *Zimní slavík* (vlk) (Čel., 765), *Větrem podšitý* (Čel., 657), *Tu je uzel* (Čel., 691), *Opilý na mol* (Čel., 708); *Děvče krev a mléko* (Čel., 715);

4) примовки: *Půjdeme spolu, povežeme smolu* (Čel., 764), *Máme sádlo, ale ne pro kočky* (Čel., 642), *Nemáte ježkovou palici* (Říká se, přichází-li příliš často ke komu) (Čel., 767), *Starého čerta ti dám* (Čel., 763), *Skládej, skládej, nekoupíme* (Čel., 763), *Povíme jim, až tudy půjdou* (Čel., 762), *Nech těch žertův, u všech čertův* (Čel., 763), *Aby ti ruku pozlatil!* (po špatné vyvedené práci) (Čel., 764), *Pro mne, jak krejčí říká* (a krejčí též říkává: Pro mne, vezměte třeba čtyři lokte na kalhoty) (Čel., 764), *Totě jádýrko!* (Čel., 639), *Kams oči poděl?* (Čel., 644), *Ať si to takové, anebo makové* (Čel., 671), *Poslali výra pro kus sýra, on přinesl tvaroh* (Tak bývá, když hloupému nějaké poselství se svěruje) (Čel., 676);

5) пустомовки: *Psala Ančička, čte po ní kočička* (Čel., 764), *A tak dále – co svině vyryly* (Hodí se dobře na ony spisovatele, kteří u vyčítání nic dále nevědouce, ve vševědoucím atd. si libují) (Čel., 764), *Dost – když bijí* (Když někomu se něco dává, a on zdrhavě říká: dost!) (Čel., 633);

6) повір'я: *Svrbí mě levé oko* (něco rád uvidím. Opak, když pravé svrbí) (Čel., 631), *Straka přiletěla* (Dostaneme hosti) (Čel., 767);

7) загадки: *Místem jako vlas, místem jako klas, místem jako psí ocas* (o špatném pradle) (Čel., 766), *Ulice bez vyjití* (pytel) (Čel., 765), *Mlynáři se perou* (padá sníh) (Čel., 766);

8) метафори: *Babář. Kuroplach. Strašpytel* (Čel., 695), *Jednosvitný – všehosvitný lhář* (Čel., 647), *Nenechavec* (Čel., 648), *Vydřigroš* (Čel., 652), *Darmopych* (Čel., 655);

9) і нарешті ті вислови, які сьогодні прийнято називати прислів'ями: *Já o voze, a on o koze* (Čel., 680), *Ještě tu mléko po bradě teče* (Čel., 681), *Hledá věřejšího dne* (Čel., 680); *Tichý, ale lichý* (Čel., 638), *V ústech med, a v srdci jed* (Čel., 645), *Zajíce v*

pytli koupiti (Там само), *Sluší mu to, jako svini sedlo* (*chomout, kopí, pentlík, čepec*) (Čel., 660), *Žiji spolu jako pes a kočka* (Čel., 664), *Jest tam pečený vařený* (Čel., 669), *Lže, jak by tiskl* (Čel., 647).

Однак термінологічна проблема залишалася не вирішеною і на початку ХХ ст.: В. Флайшганс об'єднав загальним терміном *příslovní* приповідки й приказки у своїй праці «Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědi a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku» (1911 – 1913). Хоча це було до певної міри виправданим, оскільки В. Флайшганс аналізував походження давньочеського матеріалу, а він за своєю природою був дуже різномірний.

Спробу розмежувати прислів'я і приказки здійснював також Я. Заоралек. 1947 р. вийшов його словник «Lidová rčení», в якому автор констатував, що для усіх типів приказок, зазначених у Фр. Л. Челаковського, «поступово закріплюється назва «rčení» (Zaorálek 2000, VI). Відповідно під терміном *rčení* Я. Заоралек розумів усі образні словосполучення, які мають змінювану граматичну (дієслівну) парадигму, причому окрему частину у нього становили звороти з порівняльним словом *jako* «як», напр.: *nemít co do huby, být z něčeho janek, držet se svého kopyta, dostat od někoho košem, mít někoho, něčeho po krk; kluk jako buk, němý jako ryba, zdravý jako křen, kouká jako sova, červený jako pivoňka* та ін. Не слід забувати, що слово *rčení* не було термінологічним винаходом ХХ ст. Принаймні його використання засвідчено в XIV ст. у Томаша Штітного у значенні *výrok* «вислів», причому як синонім до давньочеського *prislovie* з негативною конотацією, пор.: «protož dobrý poslušný tak snažně má učiniti, což sprostným **rczenym** káže starší, jako by řekl quod iubeter simpliciter» (Štítný 1969, 307).

1.5. Термінологічний статус паремії у сучасній чеській лінгвістиці

Розвиток фразеології як окремої лінгвістичної дисципліни у другій половині ХХ ст. призвів до утвердження в східнослов'янській славістиці термінів *фразеологічна одиниця*, *фразеологізм*, *ідіома*. Відповідно в чеській лінгвістиці використовують терміни *frazém*

(стосовно формальної структури) та *idiom* (стосовно семантичної структури), а терміни *фразеологічна одиниця*, *фразеологізм* вважають неточними й небажаними.

Завдяки виходу у світ чотиритомного «Словника чеської фразеології та ідіоматики» (1983; 1988; 1994) за редакцією Ф. Чермака, Ї. Гронєка і Я. Махача (Fr. Čermák, J. Hronek, J. Machač) було класифіковано образні вислови непередикативної структури, які упродовж XV – XIX ст. мали різні термінологічні позначення, а саме порівняльні звороти, іменні й дієслівні фразеологізми. У зазначеному виданні вони подані системно й практично вичерпно, склавши тим самим національний фонд чеської фразеології.

Усі інші образні одиниці вторинної номінації, які утворюють висловлювання реченневої структури, сьогодні в богемістиці належать до сфери понять *přísloví* «прислів'я» або *pořekadlo* «приказки». Підкреслимо, що упродовж свого історичного функціонування прислів'я і приказки мали синонімічні позначення, крім *rčení*, також *úslolí*, *sousloví*, *obrat* та ін., але й нині всі вони фактично вживаються як синоніми. У цьому переконують найновіші словники чеської мови: **úslolí** *kniž.* – (*neutr.*) výrok, průpovídka, sentence, (*neutr.*) řčení, pořekadlo, (*hovor.*) moudro (SČSA 468); **řčení** – pořekadlo, přísloví, (*kniž.*) úslolí, řídč. (*neutr.*) průpovídka, výrok, aforismus, (*hovor.*) moudro (SČSA 357); **pořekadlo** – řčení, průpověď (lidová), (*kniž.*) úslolí (SČSA 357); **sousloví** – *ling. víceslovní pojmenování* (SČSA 405); **přísloví** (*odb.*) proverbium (SČSA 348).

Така ситуація спонукала провідного чеського фразеолога Ф. Чермака розширити список слів, якими в різній історичний період було позначувано вислови паремійного жанру, а далі стверджувати, що всі вони взаємно дублюються або перетинаються, а головне – щодо своїх меж і змісту часто мають неясні, нечіткі термінологічні характеристики: *adagium*, *aforismus*, *anekdota*, *apoteagma*, *axióm*, *citát*, *floskule*, *formule*, *fráze*, *gnóma*, *hádanka*, *heslo*, *hlavolam*, *hříčka*, *kalambúr*, *loci communes*, *maxim(a)*, *motto*, *obrat*, *okřídlená slova*, *parémie*, *pořekadlo*, *poučka*, *pozdrav*, *pranostika*, *průpovídka*,

přísloví, rčení, rozpočítávací, říkadlo, sentence, slogan, spojení slov, truismus, úsloví, wellerismus, zaklínadlo, zařikávací, zásada. Висновок Ф. Чермака досить категоричний: «Більшість цих слів треба в принципі відкинути» (Čermák 2007, 53). Натомість автор пропонує новий термін – *propoziční a polypropoziční frazémy a idiomu* «пропозиційні та поліпропозиційні фраземи та ідіоми». Такими він називає вислови зі структурою речення, що тісно пов'язані з комунікативною ситуацією. Здавалося б, знайдено нове оригінальне рішення, особливо якщо мати на увазі основну ознаку прислів'їв і приказок, сформульовану ще Г. Л. Перм'яковим, – вони знаки ситуації або певних відношень між речами. Насправді новий термін має суттєві недоліки. Але спочатку наведемо дефініцію Ф. Чермака стосовно фраземи: «Ідіома та фразема – це особливе сполучення мінімально двох слів, з яких одне (або жодне) не функціонує таким самим способом в іншому словосполученні (або в кількох словосполученнях), або ж трапляється лише в одному вислові (чи декількох)» (Čermák 2007, 31).

Звернімося тепер до викладів Ф. Чермака щодо пропозиційних і поліпропозиційних фразем та ідіом. Різниця між ними, за Ф. Чермаком, полягає в таких аргументах. Пропозиційні фраземи та ідіоми є комбінацією лексичних компонентів або лексичних колокацій, тобто здатності слова сполучатися в тексті зі словами певного лексичного значення, сумісності слів за їх лексичним значенням (тип **A**), тоді як поліпропозиційні фраземи та ідіоми складаються з кількох пропозиційних рівнів (тип **B**), причому обидва типи мають одного мовця (є моносуб'єктивними). Іншими словами, одиниці типу **A** є реченнями з одним синтаксичним центром, а одиниці типу **B** – з кількома, напр.:

A: *Ani kuře zadarmo nehrabe; Pálí ho dobré bydlo; Mladost radost; Pro dobrotu na žebrotu; Kápní božskou!; Na Nový rok o slepičí krok; Cti otce svého i matku svou; Dobré pořizení!; Za zeptání nic nedáš; Až po vás; Dobrou chuť!; Není zač; Těší mě; Tak se měj!; To zrovna!; Jak to tak vypadá...; To ti teda povím...; Kdo s koho...; No a?; Že by?; Ani za nic!; Je to s ním všelijaký* та ін.

В: *Jak si kdo ustele, tak si lehne; Vrána k vráně sedá, rovný si rovného hledá; Kdyby blbost kvetla, budeš samý poupě; Když je něčeho moc, tak je toho příliš; Koukej, abys viděl!; Povídali, že mu hráli!; Kde se vzal, tu se vzal...* та ін.

Крім того, стосовно поліпропозиційних фразем та ідіом Ф. Чермак виділяє діалогічний або інтерсуб'єктний тип, за яким розрізняються репліки двох мовців. Умовою функціонування інтерсуб'єктних поліпропозиційних фразем та ідіом є їхня кодифікація, закріплена суспільною мовною практикою, комунікативна компетенція учасників інтеракції, володіння ними комунікативними правилами, максимами, постулатами і конвенціями спілкування, напр.: а) – *Děkuji. – Není zač;* б) – *Jak se vede? – Děkuji, ujde to;* в) – *Proč? – Pro slepičí kvoč* та ін.

Неважко помітити, що серед наведених прикладів, які Ф. Чермак називає пропозиційними фраземами та ідіомами, крім приказково-прислівних висловів, є народно-календарні паремії, примовки, «ділові» вислови, кліше або прагматичні кліше тощо, але немає фразеологізмів, які за структурою були б словосполученнями. Таким чином, новий термін не усуває протиріч між семантичною природою цих синтаксичних структур, різних за своєю внутрішньою формою, до того ж у ньому закладено неузгодженість ознак «пропозиція» і «фразема, ідіома». Поняття пропозиції, запозичене з логіки, в лінгвістиці кваліфікують як модель позначеної реченням ситуації, тоді як фразема за визначенням не може мати пропозиційного характеру.

Теоретична концепція Ф. Чермака лягла в основу четвертого тому «Словника чеської фразеології та ідіоматики. Реченнєві вирази» (2009). У вступній частині цієї праці зазначається, що в ній представлено «усталені **ідіоматичні й фразеологічні речення** (виділено Ф. Чермаком – Л. Д.), або пропозиційні фраземи різного типу як комбінація мінімально двох словесних форм», при цьому «більшість із них не має навіть свого усталеного й загальноприйнятого найменування, яке б однозначно вказувало на той чи інший тип» (SČFI/VV 9), напр.: *Jak se cítíte?* (SČFI/VV 138), *Jen aby !*

(SČFI/VV 346), *No vida!* (SČFI/VV : 954), *Venku je úplná klouzačka* (SČFI/VV 375), *Klid'o píďo!* (SČFI/VV 471), *To je dobře* (SČFI/VV 374), *Co to má znamenat* (SČFI/VV 471), *Co na tom?* (SČFI/VV 138), *To je krása!* (SČFI/VV 398), *Je to celý román* (SČFI/VV 733), *Vážení přátelé!* (SČFI/VV 741), *Šťastný nový rok!* (SČFI/VV 764), *Má to smysl?* (SČFI/VV 829), *To je pode vši kritiku* (SČFI/VV 405), *Dá se předpokládat, že...* (SČFI/VV 864), або афоризми Е. Хемінгуея *Svět je hezký a stojí za to o něj bojovat* (SČFI/VV 864), Ф. Ригера *O nás bez nás* (SČFI/VV 622), І. Канта *Svoboda je poznána nutnost* (SČFI/VV 872), Вольтера *Peníze světem vládnou* (SČFI 2009 667), Цицерона *V nouzi poznáš přítele* (SČFI/VV 619), К. Г. Боровського *Tak to chodí na tom světě, každou chvíli jinak* (SČFI/VV 864), *V nouzi ti dá radu každý dobrý přítel, ale málokterý dá ti mouky pytel* (SČFI/VV 619), К. Г. Махи *Bez konce láska je* (SČFI/VV 383) та ін.

Довільно дібрані нами приклади свідчать про включення до збірки матеріалу, який стосується пареміології в широкому значенні, а нове термінологічне сполучення «фразеологічні речення» не відповідає системним ознакам терміна, оскільки передусім не відзначається точністю семантики.

З висловлених міркувань випливає, що запропонований Ф. Чермаком термін «пропозиційні та поліпропозиційні фрази та ідіоми» позначає занадто широке поняття. Для дослідження усталених словесних комплексів фольклорного походження доцільніше прийняти класичні терміни – *паремія, прислів'я, приказка*.

Різні імена зазначених понять або перебувають в синонімічних відношеннях, або сигналізують про наявність ознак, які їх розмежовують. У даному разі справедливе і перше, і друге судження. Як ми вже зазначали, чеський термін *přísloví* «прислів'я» генетично сягає латинського *proverbium, adagio*, грецького *παροιμία*, які, у свою чергу, не мали чітких поняттєвих обрисів. Вони охоплювали сентенції, афоризми, образні фрази, вислови, словосполучення, прислів'я, приказки тощо, тобто усталені словесні комплекси. Відтак термін *паремія* є етимом стосовно понять *прислів'я* і *приказка*.

Чеська лексикографічна традиція, починаючи з ХІХ ст., закріпила за термінами *прислів'я* і *приказка* дефініції, що виявляли їх певні відмінності. Наведемо деякі з них з метою визначення релевантних ознак:

Прислів'я (Přísloví)

1. Стисле речення, що виражає практичну народну філософію у формі спонування, застереження або дотепного судження (Kott II, 1086).

3. Лаконічно, влучно висловлена правда, досвід (Trav., 1285).

5. Усталений народний вислів, який, як правило, образно виражає якісь загальні знання, життєву правду, колективний досвід, на відміну від приказки, містить моральне повчання (PSN III, 764).

7. Коротке, іноді римоване повчання, що підтримується народною традицією, часто виражене порівнянням або метафорою (SSJČ II, 1133).

9. Метафорична і неметафорична пропозиційна фразема звичайно в дидактичній функції, яка в певній ситуації вказує на освячений традицією досвід (EŠČ, 357).

Приказка (Pořekadlo)

2. Загальний характерологічний вислів, який відрізняється від прислів'я тим, що не завжди є реченням і не має повчального змісту (Kott II, 766).

4. Загальнопоширений образний вислів (Trav., 1213).

6. Усталений народний вислів, який, як правило, образно виражає якісь загальні знання і, на відміну від прислів'я, не містить морального повчання (PSN III, 682).

8. Короткий, іноді римований вислів, що виражає життєвий досвід без морального повчання і підтримується народною традицією (SSJČ II, 775).

10. Традиційний, але затемнений і нині рідко вживаний вислів, який стосується деяких типів пропозиційних фразем, крім прислів'їв (EŠČ, 322).

Зіставлення словникових матеріалів показує, що спільними ознаками для прислів'їв і приказок є 1) усталеність, 2) народність, 3) традиційність, 4) узагальненість, 5) дидактичність, 6) частково образність, 7) влучність, лаконічність, 8) як правило, реченева структура, 9) звукова форма. Головне, що їх розрізняє – це

переносність, метафоричність у прислів'їв і відсутність цієї ознаки у приказок.

Звертає на себе увагу дефініція (10) одного з нових чеських словників – «Encyklopedický slovník češtiny» (2002). На нашу думку, вона свідчить про її значну віддаленість від тлумачення поняття *приказка*, що склалося в чеській філологічній традиції, зокрема, в тій частині, яка стосується сучасного нібито рідкісного вживання приказок та їх семантичної непрозорості. Навпаки, семантична структура приказок у порівнянні з прислів'ями (їх переносним, образним планом) вирізняється дослівним планом змісту, вона не потребує тлумачення, пор. **приказки** *Lehce nabyl, lehce pozbyl; V nouzi poznáš přítele; Kdo nic nedělá, nic nezkazí; Láska kvete v každém věku, Dobrá rada nad zlato* і **прислів'я** *Co na srdci, to na jazyku; Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá; Pro dobrotu na žebrotu; Tichá voda břehy mele; Mluvití stříbro, mlčeti zlato* та ін.

У спеціальній літературі, присвяченій дослідженню прислів'їв і приказок, ми можемо знайти десятки дефініцій стосовно цих понять. Ян Мукаржовський у праці «Příslloví jako součást kontextu» підкреслює цей факт. Якщо спробувати узагальнити відомі дефініції, то основна ознака, яка об'єднує прислів'я і приказки – це образні звороти мови, які в усталеній формі з певною прагматичною метою відтворюються в мовленні. Відмінність між ними полягає в ступені семантичної прозорості чи непрозорості. Прислів'я мають переносне, двопланове, алегоричне, здебільшого абстрактне значення, напр. *Bez práce nejsou koláče*. Приказка переносного значення не має, пор. *S chutí do toho a půl je hotovo*.

Можна із впевненістю констатувати, що в чеській лінгвістиці дослідження паремій перебуває на початковому етапі. Це засвідчує таке тлумачення: «příslloví, pořekadla, pranostiky (event. i další: maxíma, průpovídky a říkadla), se někdy vyčleňují jako tzv. paremie a jejich studiem se zabývá paremiologie» (Šechová 2000, 67). Згадка про пареміологію в лінгвістичному аспекті у Ф. Чермака пов'язана з твердим переконанням, що в минулому їм жодна увага не приділялася (Čermák 2007, 53).

Висновки до I розділу

Образні метафоричні вислови засвідчені в найстаріших пам'ятках, що дійшли до наших днів. Вони використовувалися в мові задовго до того, як лінгвісти почали ламати голову над тим, про яке явище йдеться, чому воно існує, є таким популярним і затребуваним і як, зрештою, його досліджувати. З позицій сучасної лінгвістичної науки можна стверджувати, що розвиток пареміології визначила пареміографія.

На формуванні сучасної термінологічної системи чеської пареміології позначилися джерела XV – XIX ст. – хроніки, окремі художні твори та збірки прислів'їв і приказок. Спочатку це були латинські тексти, що перекладалися давньочеською мовою. Слово *příslovi* для одиниць усної народної словесності чеська мова запозичила з латинської *proverbium, adagio*. Вплив латинізмів на чеську мову виявився значно потужнішим, ніж грецизмів – термін *parémia* (від грецького *παροιμία*) в чеській мові майже не поширився. Найавторитетніші словники XIX ст. Й. Юнгманна і Ф. Котта гасло *parémie* не фіксували, так само його немає в сучасному тлумачно-му «Словнику літературної чеської мови».

Значний вплив латинської мови на давньочеську мову пояснюється силою влади римо-католицької церкви в епоху середньовіччя. Латинська мова, поширена в багатьох західноєвропейських країнах, спочатку була доступною лише привілейованим верствам населення. Основна частина середньовічного суспільства розмовляла не латинською мовою, а різними національними діалектами. З формуванням національних мов на народній основі виникла потреба в перекладних словниках і творах для викладання латинської мови в школах. Свою позитивну роль відіграла латина в період національного Відродження, коли гуманісти виявили великий інтерес до античної літератури, перекладали твори античних авторів або наслідували їх, збагачуючи тим самим давньочеську мову паремійними висловами латинського походження.

Щодо слова *paremie* в старочеській мові, то своєю появою воно, напевно, завдячує Яну Благославу, який переклав Біблію зі старогрецької мови, а не з латинської Вульгати.

Завдяки латино-грецьким мовним впливам протягом XV – XIX ст. чеська пареміологія накопичила значний лексико-синонімічний ресурс для позначення усталених словесних комплексів: *pověst, přípovědka, gnóma, přísloví, adagium, maxima, parémie, pořekadlo, průpovědka, rčení, úsloví, sousloví, obrat, okřídlená slova* та ін.

Усвідомлюючи не лише структурну, але й семантичну різницю між цими назвами, укладачі збірок паремій у XIX ст. намагалися їх розмежувати за термінологічною ознакою. Перша така спроба належала Фр. Л. Челаковському, який розподілив різнорідний матеріал на дві частини – прислів'я і приказки. Однак термінологічна проблема залишалася не вирішеною: свідченням цього були праці В. Флайшганса та Я. Заоралека.

У другій половині XX ст. лінгвісти констатували фразеологічний бум – почалося інтенсивне дослідження усталених одиниць з цілісним значенням у межах науки, яку назвали фразеологією. Фразеологія поглинула прислів'я та приказки в широке коло своїх зацікавлень, проте чіткого термінологічного розмежування між ними так і не було запропоновано. Терміни Ф. Чермака *propoziční a polypropoziční frazémy a idiomy* «пропозиційні та поліпропозиційні фраземи та ідіоми» широкого визнання не здобули.

Останнім часом лінгвісти наводять усе більше аргументів щодо раціональності виділення пареміології зі сфери опікування широкої фразеології. Чітке розмежування об'єкта й предмета кожної з цих дисциплін сприяло б поглибленню дослідження їх структурних і семантичних особливостей та мало б позитивний вплив на фразеографію та пареміографію.

РОЗДІЛ II

ДЖЕРЕЛА, ОСНОВНІ ЕТАПИ ВИВЧЕННЯ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПИСУ ПАРЕМІЙНИХ ОДИНИЦЬ ЧЕСЬКОЇ МОВИ

2.1. Джерела XIV – XV ст.: хроніки і словники

Літературу, в якій з'являлися перші паростки чеських прислів'їв і приказок, можна поділити на два види. До першого належать хроніки й окремі художні твори. До другого – лексикографічні праці, що спеціально уклалися як збірки прислів'їв і приказок.

Про існування в чеських землях прислів'їв, приказок, приповідок, сентенцій в часи розквіту середньовіччя (XIV ст.) можна судити тільки на підставі тих зразків, які зафіксувала тогочасна писемність, або тих, що збереглися в пам'яті народу і потрапили до праць пізніших часів. Так, невідомий автор однієї з найстаріших давньочеських поетичних пам'яток початку XIV ст. «Александрейда» (*Alexandreida*), що збереглася лише окремими уривками, висловлювався про життя македонського короля Олександра Великого притчами та афоризмами: «Тривірші сентенційного характеру приховують не одне судження народного походження» (OS 20, 709).

Перші зразки паремійного матеріалу містить хроніка «*Chronika Vоеногоум*» («Хроніка чехів») першого чеського хронікаря Космаса (бл. 1045 – 1125 рр.), якого В. Флайшганс назвав «батьком» чеської історії» (*Flajšhans* 1901, 15). Празький єпископ Космас одержав вищу освіту за кордоном у престижному університеті бельгійського міста Л'єж (Валлонія), де навчалися винятково представники найвищих церковних санів.

Космова хроніка, написана латинською мовою, охоплювала історію чеського етносу від доісторичних, міфологічних часів (зведення Вавилонської вежі та змішання мов) до 1125 р. Вона

була інспірована античними творами, легендами, розповідями свідків, авторською інтерпретацією актуальних політичних подій. Як перший твір про чеську історію хроніка формулювала ідею етнічної державності. Оригінал хроніки не зберігся. Існувало понад п'ятнадцять її копій, найстаріша, так званий Будишинський рукопис, походить з кінця XII – початку XIII ст. Ця праця, що складається з трьох книг, вважається видатним літературним твором, який виник на чеських землях у ранньому середньовіччі. Визнаючи велику культурно-історичну цінність пам'ятки, до першого її друкованого видання (1787 р.) долучився Й. Добровський. Дослівний переклад чеською мовою з дотриманням «дзеркального паралелізму» латинського й чеського текстів здійснив В. В. Томек у 1882 р. У XX ст. її текст з критичними коментарями неодноразово перевидавався. Космову хроніку вивчали передусім історики й історіографи, проте спеціального лінгвістичного дослідження немає. Нечисленні розвідки лінгвістів, як не парадоксально, торкалися не мовних питань, а суспільно-політичних. Так, Р. Якобсон закидав Космі те, що він тенденційно змальовував давньочеську історію, замовчувавав існування кирило-мефодіївських течій, церковно-слов'янську культуру, що впливало на формування думки про її відсутність або принаймні несуттєву роль в чеських землях (Jakobson 1936, 4 – 5).

Нас цікавили образні засоби Космової хроніки, передусім ті, які в сучасній мові визначаються як паремії. Текст указує на Космову обізнаність з Біблією і творами видатних античних авторів. Рефлексією на твори Вергілія, Тита Лівія та інших відомих статей є вислови:

Omnia vincit amor (Vergilius) > Nade vším vítězí láska; i nižše i král se jí poddá (ККЧ, кн. I, кап. 40) > *Láska přemůže všechno* (SLC 67) – *Любов все переможе; Una salus victis nullam sperare salutem (Vergilius) > Jedinou podlehlých spásou již v žádnou nedoufat spásu* (ККЧ, кн. I, кап. 11) > *Po porážce jedinou spásou je v žádnou nedoufat spásu* (SLC 380) – *Після бою кулаками не розмахують; Periculum in mora (Livius) > Zdvihněte praporece, nechte prodlévání;*

těm, kdož hotovi jsou, vždy uškodil odklad (KKČ, kn. I, kap. 10) > *Nebezpečí z prodlení* (SLC 287) – *Зволикання подібне смерті; De capite usque ad calcem* > *Tys nám od vrchu hlavy až vespod do paty známý* (KKČ, kn. I, kap. 25) > *Od hlavy až k patě* (SLC 95) – *3 голови до ніз; Post nubila Phoebus* (*William Langland*) > *A jako po dešť ovém mraku bývá slunce jasnější a oku příjemnější* (KKČ, kn. I, kap. 11) > *Po mracích se objeví slunce* (SLC 293); *Za těžkými mraky časem tím jasnější vysvitne slunce* (SLC 71) – *Після дощу і сонце засяє; Vždyť je věc jistá, že všechny ženy mají dlouhé vlasy, ale krátký rozum; Neboť kde je bázeň, tam je i kázeň* (KKČ, kn. I, kap. 4, 2. část) > *Dlouhé vlasy, krátký rozum* (SLC 226) – *У жінки волос довгий, та ум копомкуї; De mortuis nil nisi bene* > *O životě a stejně i o smrti těchto knížat se mlčí, jednak že jsou oddáni břichu a spaní, nevzdělání a neučení, podobali se dobytku, takže zajisté proti přírodě tělo bylo jim k rozkoši, duše na obtíž; jednak i proto, že nebylo toho času, kdo by perem zachoval paměti jejich skutky. Ale pomlčme o těch, o nichž se mlčí* (KKČ, kn. I, kap. 9, 3. část) > *O mrtvých jen dobře* (SLC 96) – *Про мертвих – лише хороше.*

З біблійними текстами пов'язані Космові образні вислови: *Žádný nemůže dvěma pánům sloužiti. Nemůžete sloužiti Bohu a tatonu* (NZ, Mat. 6:24 > KKČ, kn. I, kap. 38) – *Ніхто двом панам служити не може; Kdo se povýší, bude ponížěn, a kdo se poníží, bude povýšen* (NZ, Mat 23: 12) > *Neboť Štěstěna stále jako v kostky hraje svým kolem tak, že brzy ty povznese na vrchol, brzy ony uvrhne do propasti* (KKČ, kn. I, kap. 7) > *Štěstěna nic nedává provždy* (SLC 253) – *Щастя з нещастям близько живуть.*

Від Космаса відштовхувався автор давньочеської віршованої хроніки 1310 – 1314 рр., що нині відома як так звана Далімілова хроніка. Первісне приписування цього твору болеславському правителю Далімілу Мезержицькому (*Dalimil Mezeřícký*) було помилковим. Й. Добровський у XVII ст. виправив цю неточність, але для спрощення хроніка й далі значиться в чеській літературі як праця т. зв. Даліміла. Існували спроби ототожнити автора з якоюсь визначною історичною особою, але вони не знайшли

серйозного обґрунтування. Справжній автор цієї пам'ятки не відомий (Panorama... 1994, 30; Šťastný 1991, 4). Опис історичних подій у хроніці переплітався з патріотичними настановами, дуже актуальними у зв'язку з поширенням німецького впливу на чеську шляхту і міщанство. Примітно, що текст хроніки, опублікований вперше 1620 р., – один з небагатьох творів давньої чеської літератури, який був популярним серед читачів у новітній час.

Ґрунтовну аналітичну працю про хроніку Даліміла написала М. Благова (Bláhová 1995). У ній міститься аналіз джерел, подано гіпотетичну характеристику автора, схарактеризовано спосіб опрацювання ним легенд та інших рукописів, бачення власної історії в контексті історії іноземних держав (про походження чеського народу та чеської держави, територіальні межі, герби, правителів, шляхту, нижчі суспільні верстви, рицарську культуру тощо). В аспекті нашого дослідження констатуємо, що паремії з Далімілової хроніки пов'язані з хронікою Космаса – і це не дивно, бо «значна частина тексту т. зв. Даліміла була майже дослівно перекладена з хроніки Космаса» (Bláhová 1995, 200). Так, з хроніки Космаса запозичив Даліміл прислів'я про іскру, забуту в попелі, від якої може загорітися будинок:

Že múdří sú za příslovie jměli řkúc:
«Kto chce v domu škody zbýti,
Nedaj jiskře uhlem býti.
Neb uhel často ohněm bývá
Proňž bohatý sbožie zbývá»
(Dalimil 1988, kn. I, 169).

У Космаса цей вислів мав таку редакцію: *Od jiskry, již zapomněl v popelu domovník, vzplane dům a v něm uhoří jeho majitel* (Dvořák 1978, 130). Очевидно, походження відомого російського прислів'я *Из искры возгорится пламя* має глибші корені, ніж цитата з вірша О. І. Одоевського «Струн вещей пламенные звуки...» (БМС 273).

Порівняно з хронікою Космаса заслуга Даліміла полягала в тому, що він її написав у віршовій формі: *Nebo uslyše múdřý*

řeč múdrú, múdřejí bude a túžebný tiemto túhy zbude (Dal., I, 84); *Obec jest každého ohrada, ktož ju tupí, minulať jej jest rada* (Dal., I, 131); *Ztratě obec, neufaj do hrada, bez obce dobude tebe všeliká sváda* (Dal., I, 131 – 132); *Každý kraluje přátely svými, a ijeden múdrý neradi sě s cuzími* (Dal., I, 134); *Kde jeden jazyk, tu jeho sláva* (Dal., I, 135); *Upustiece za rohy, úsilno jest za ocas chvátati* (Dal., II, 81). Останнє прислів'я практично в автентичній формі зареєстровано Фр. Л. Челаковським: *Upustíce za rohy úsilno jest za ocas chvátati* (Čel., 317).

У сучасній лінгвістиці ще не достатньо вивчено взаємозв'язок між байкою й прислів'ям. Принаймні після класичної праці О. О. Потебні «З лекцій з теорії словесності. Байка. Прислів'я. Приповідка» не написано монографічних досліджень чи словників, у яких походження прислів'їв пов'язувалося б з тією чи іншою байкою в діяхронії або синхронії. Водночас байка – поширене джерело прислів'я, і навпаки, прислів'я – моралізаційна квінтесенція байки. Твори Даліміла виявляють сліди сюжетів езопівських байок. Так, з байкою Езопа перегукується історія пса, який хапає чуже м'ясо, але своє втрачає. Зміст байки такий: пес, тримаючи в лапі шматок м'яса, пливе через річку. Бачить у воді своє відображення й думає, що це – ще більший пес, який має ще більшу здобич, і хоче її відібрати. Цапне по ній, м'ясо випаде з лап і тоне. У Даліміла читаємо: *Rci: Svoji sě psi hryzte, Cizí, rci, nepřistúpajte* (Dal., II, 298). Фр. Л. Челаковський записав це прислів'я в лаконічній формі: *Po cizím chvátil a své z huby ztratil* (Čel., 70).

Одним з найвідоміших прислів'їв, що до наших днів дійшло з хроніки Космаса в редакції Даліміла, є *Sukně košile bližše nebývá a nemúdrý pro daleké bližších zbývá* (Dal., I, 446) – укр. відповідник *Своя сорочка до тіла ближча*.

Оцінюючи мовно-художні якості пам'ятки, маємо підкреслити, що паремійні вкраплення в її текст не були випадковими: вони відповідали основам риторики і стилістичним вимогам текстів хронік.

Далі маємо згадати ще два давньочеських джерела, точніше, псевдоджерела – Краледворський і Зеленогорський рукописи. Як відомо, це були знамениті підробки В. Ганки, які претендували на статус найдавніших пам'яток писемності не лише чеської, але взагалі слов'янської. Краледворський рукопис становив збірку епічних та елегійних пісень, а Зеленогорський рукопис – билину, в якій описувався спір про спадок двох братів Кленовичів, що розглядався в суді за головування княжни Лібуші, звідси його інша назва – Лібушин суд. Рукописи, «відкриті» відповідно 1817 і 1818 рр., тривалий час вважалися національними святинами, що мали величезне значення для чеського національного відродження, з великим ентузіазмом вони пропагувалися в усьому слов'янському світі. Так, у 1840-х роках в Московському університеті на заняттях з перекладу чеських текстів використовувався Краледворський рукопис (Лаптева 1997, 52). Ці твори залишалися національними міфами аж до початку 90-х років XIX ст., коли ґрунтовні палеографічні, мовно-історичні й історико-літературні докази підтвердили їхню фальсифікацію. Визнанню підробинок немало сприяла їх підтримка такими авторитетними вченими, як Ф. Палацький, П. Й. Шафарик, І. І. Срезневський (про дослідження І. І. Срезневським так званих давньочеських рукописів докладніше див.: Досталь 2003). Сумніви Й. Добровського, В. Копітара, а згодом А. Вашека, А. Шембери, А. Патери щодо їхньої автентичності до уваги не бралися. Мовознавці активно цитували «стародавні» рукописи, знаходячи в них навіть прототипи відомих образних висловів й прислів'їв. Так, І. Я. Гануш пише: «Приказками вважаю такі звороти: **Ky by vládl vám po železu; Běs v tě! Čemu čelo protiv skále vzpřieci?** Kde moje máti, dobra máti? **trávka na niej roste.** Справжні прислів'я нагадують такі вислови: *Gore ptencem, k níž-že zmija vnoři, gore mužem, im-že žena vláde; Dým jest nám velenie jeho; V míře válku múdro ždáti*» (Гануш 1853, 12). Вирази, виділені автором жирним шрифтом, у сучасній термінологічній традиції є, власне, фразеологічними одиницями.

Певний вплив на становлення чеської пареміології справив «перший класик чеської літератури» (SaD 271) Т. Штітний (1333? – перше десятиліття XV ст.). Студент празького університету, він розпочав свою літературну творчість з латинських перекладів. Пізніше з'явилися його самостійні праці, що увійшли до збірки «*Knížky šestery o obecných věcech křesťanských*» (1376). За постановою академічного сенату Празького університету цей рукопис мав бути виданий 1848 р. з нагоди 500-літнього ювілею університету. Проте з певних причин побачив світ лише 1852 р. Глибоку передмову до книжки, біографію автора і коментарі до тексту написав відомий чеський поет і фольклорист Карел Яромір Ербен (*Štítný 1852, III – XXXVI*). Збірка складається з шести книг. Зважаючи на раритетність цього видання, подаємо тут назви цих книг: I. O více, o naději a o milosti. II. O trojich stavech: panenském, vdovském a manželském. III. O hospodářovi, o hospodyní a o čeledi. IV. Kak se zdejší stavové lidští připodobňávají k andělským kuoróm. V. Ostnec svědomie a o pokušení d'ábském. VI. Kak se oči štíjem toho, že hřešíme. Послугуючись прислів'ями й приказками, Т. Штітний іноді посилався на загальнонародний досвід через вирази *říkají* «кажуть», *je psáno* «пишуть», *je pravda, že* «правда, що» і под.: *protož říkají: Chlébť se snie a pivot' se vypie: ale běda, komužť se žena neudá* (s. 63); *ktos řekl, pravú pravdu: «Když běch mlad, staří mi se neliběchu»* (s. 64); *neb jest psáno: «Duom a sbožie přicházie od otcov, ale žena múdra zvláště od Boha»* (s. 63); *Bázň jest počátek múdrosti* (s. 73); *kož hledá, naléza; kož prosí uprosí druhdy; kdož tluče, dotud tluče, až jemu někdy i otevru* (s. 79); *pokora jest krumfest a pravý pěstún všech šlechtností* (s. 79). У списку I. Яна Гануша знаходимо такі приклади: *Nekúzlený muž, jako nesolený hrách, (ale dobrá žena přitáhne k sobě muže vášněmi dobrými)*; *Milostiť jest prstem neukázati*; *Upustíce za rohy, úsilno jest za ocas chvátati*; *Starého psa neuč v povod; Pij hrdlo, jez hrdlo, zaplatíš hrdlo*; *Komuž bůh, tomu i všichni světi* (Hanuš 1853, 17).

До другої половини XIV ст. належить рукописна праця Конрада з Гальберштадту (Konrád z Halberstadtu) – лектора празького

університету часів Карла IV. Його рукопис містив усього 36 випусок з творів античних класиків Плавта, Овідія, Вергілія, Цицерона та ін. авторів, але це дало підставу чеським критикам вважати названу працю такою, що «поклала початок чеським паремійним збіркам» (Flajšhans 1908, 295).

Першою найдавнішою збіркою чеських прислів'їв і приказок вважається збірка Сміла Флашки (Smil Flaška, 1350 – 1403) «*Incipiunt proverbia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis*». Дослідник слов'янських прислів'їв Ян Вацлав Новак відносить збірку Флашки до XIV ст.: «Наш народ може вже з XIV ст. пишати першою справжньою збіркою прислів'їв» (Novák 1899, 69; Novák 1891, 100). На пергаментний рукопис Сміла Флашки натрапив Фр. Палацький в архіві міста Тршебонь і видав його 1827 р. в першому числі журналу «*Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách*» (з 1831 р. – «*Časopis Českého muzeum*»). Як дізнаємося з передмови Фр. Палацького, «це, звичайно, найдавніша збірка чеських прислів'їв, що знаходиться в одному зі старих рукописних архівів міста Тршебонь і походить з другої половини XV ст. Напис на титульній сторінці не викликає сумнівів, що її уклав пан Сміл Флашка з Ріхенбурка, один з чільних представників землі чеської» (Palacký 1827, 62). До другої половини XV ст. відносять цю пам'ятку Я. Заоралек (Zaorálek 2000, XVII), Ф. Чермак (Čermák 2007, 244). Виходячи з біографічних дат автора, можна припустити, що збірка була укладена на початку XV ст.

Сміл Флашка походив зі шляхетського роду, був високоосвіченою людиною свого часу, займав високі посади крайового писаря і гетьмана чаславського краю. Він володів маєтками в Пардубіцях і Рихмбурку (в редакції Фр. Палацького – Ріхенбург), і за традицією, що склалася в чеській літературі, його називають Сміл Флашка з Пардубіц.

Збірка Сміла Флашки містить 236 одиниць. Прислів'я й приказки розміщені під номерами в довільному, не алфавітному порядку. З огляду на те, що прислів'я й приказки Сміла Флашки є

важкодоступним пареміологічним джерелом, вважаємо за доцільне хоча б частково відтворити їх за списком Фр. Палацького:

Pán peniez všady jest, to počátek jest. Starý hřiech činí novú hanbu. Cti Petra pro Pavla. Nehrad' se plotem, ale hrad' se přáteli. Boje se chřestu, nechod' v les. Nechvátau masa, až zelé zjješ. Mníš trávu, an zelé. Hrabáš jako v kapustu. Brodíš jako v moře. Pleteš jako rohoží. Předeš jako vřes. Paříš jako smolú se zžeh. Běháš jako húby zjed. Nečijješ soli na jazyku. Jak jeho vidie, tak jeho za to maji. I kde rak, ježto vody nenie ! Komu třeba uhlie, hledaj u popele. I kámen se na jednom místě neobalí. Viz za se, před sebou uzříš. Volati ano nepřevézú, tluci ano neotevrú. Ač žebrák syt, ale mošna nesyta. K sobě ruce skloně, sobě ruce krče. Nebýti o středě doma. Okolo dále, upřimo bliže. Živá hlava koblúka dobude. Ukazuješ mi okno a já dvěře vidím. Pozdě s čbánem po vodu, ano se hřiedlo utrhlo. Kúp se, a břehu se drže. Den za dnem a léto za létem. Jak kdo lece, tak vybírá. Tlačiti pověříe nohami. Rosti kvietie pod nohami. Česati ano nesvrbí, stonati ano bebolí. Budeš v tučeném brodu utopen. Cizie hoře lidem smiech. Bláznivá řeč nemá múdré odpovědi. Dotud vlk nosí, až samého ponesú. Býti psu, který vlku v ucho podme. Snadno v pustém lese hvizdati. Bitému psu jedno hůl ukaž. Kam vrána letí, tam jí kvákati. Zlý pes ani sám sní, ani druhému dá. Sám na svůj ocas štěká. Ví liška komu řemen ohryzla. Čije koza kámen. Co kde vidíš, ne všemu chtěj. Ktož muož umlčeti, ten nezahyne. Ženeš jako osla na most, on vždy z mostu. Nejedem v horko nakvašen. Urozumie, až ho brána potře. Ukazuješ komus cizí kraj, a sám se ven nikdy nepostojíš. Neznámot činí nemilost. Kdy jeden na vóz nakládá a dva s vozu, nebrzo ho nakladú. Nastúpati na holá miesta. Proto má kovár kleště, aby se nezžehl. Uč své děti uhlie hryzti, a mě mazancová jiesti. Ktož tluče, tomu otevri. Jěštěs se nepřevézl, až se převezěš. Keš česnek tam chceš, česnek i bude. By vedl osla do Paříže, komoň z něho nebude. Svoji se psi hryzte, cizí nepřistúpajte. Kolik hlav, tolik i smyslův. Kolik chytrcův, tolik mudrcův. Již vajce múdřejší než kuře. Mni se mu moře do kolenú. Žádaje medu, rozlěš pivo. Komu cizí žádno, toho své mrzí. Zbožný se lidmi káže, a hubený sám sebú. Jedno k druhému, zlá žena chudému komu se dostane, vždy jemu bieda bude. Ni

u otce ni u děda ktož nemá, tomu běda. Ktož moc má, ten právo. Moc železo láma. Núze nenie sestra ani bratr. Núze i na macechu vžene. V núzi prietele poznati. Zbožný má přátely, hubenému jich třeba. S cizieho jest prostřed moře sjiesti. Slyše neslyš a vida neviz. Nepleť se rád v pěši próvod. V trh i pšenici prodati. Nevyľudíš u vlka kůže. Věkem vlkem orati nebudeš, an rohóv nemá. Co vkl osihne, nebrzo pusti. I liška svój ocas chválí. I kokot na svém smetišti udaten. Stála hra, buben se odtrhl. Kopáš družci hrob, sám se veň vložíš. Každému svoje Poděbrady. Nejedem den Praha ustavena. Lepší pták v ruce, než dva letiece. Ovcí stříhú, koze řit lúpá. Dáš se za prst ujieti, ujmeť za celú ruku. Ktož nechce práce zbyti, uruč se za druhého. Vyňma z cizie ruky trn, nasadíš v svú. Starého psa nevod' u povod. Nehledej na štávě loje. Mnoho by bylo plátna mieti, by chtěl každému usta zastřieti. Dva jsta jednomu pán, a tři celé celé vojsko. Lačný i těsto snie; Núze ke všemu připudi. I žádná kráva nenie, by telátkem nebyla. Jesle k skotu nechodie. Ze zlého dľuhu dobrá i slámu vzieti. Staré zbožie čini novú šlechtu. Rovně kováno, brzo zbrúšeno. Toho jsú ptačenci, ktož je prvě vybeře. Zlý nevie čím se dobrý obchodi. Ukazuješ mi ryby u vodě. Vidiš v ciziem oce drásku, a ve vsém břevna nevidíš. Dobr kocúr švihany. Mažeš mi rty medem a kydáš mi dehet v usta. Ktož má koláče, ten družbu nalezne. Dobrého druha pod koniem poznati. Nevždy rak na mlýně, někdy račice. Oheň bez podněta nehoři. Otec jablka hryze, a synu laskominy. Lepší mlččenec než volanec. Jazyk hlavě nepřeje. Nevždy se pravda hodí. Vše vhod dobro. Všie múdrosti počátek. Na všech miestech bud' ostrážit. Kde štop, tu pivo; kde zvonie tu kostel; kde oběd tu milá, kde večere, tu jiná. Nežeň se očima, ale ušima. Nekupuj koně ušima, ale očima. Na krásném pazdeři rádi psi lěhaji. Bez peněz na trh, bez soli domóv. Zprav se, jako řemen v uhli. Dobrá řeč dobré miesto nalezne. Dobrá řeč zjiedá jáhly v mléce. Raději bych chtěl sto mil jeti, než bezděky u dvora býti. Nenie co šiti, ano noše dřavo. Ve mlýně hudba neplatí. Svá mysl peklo i raj. Když sľibie prase, vezmi hned pytel na je. Čie pivo piješ, toho pieseň spievaj. Sytė prase věchtem hrá. Sytí lačnému nevěří. Prázdny i vodu měří. Těžce vránu věchtem zabiješ. Z drobných ptáčkov nejlepší hus. Která kráva mnoho řeve,

ta málo mléka dáva. Která myš do mých pasti přijde, ižádná neuteče. Která do školy chodí, ižádná bez svátosti neumře. Tak sud' každého, ať jest vlk syt a koza cela. Ze zlé kůže nemož býti dobrý kožich. Laciné maso rádi psi jedie. Byl sem, kde dobrý žáden, kde se dobři nestarají.

Багато з наведених образних висловів зі збірки Флашки на сьогодні втратили свою семантичну прозорість. Частина з них була такими вже у XIX ст., тому лише третину їх Фр. Л. Челаковський включив у свою збірку «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích». І. Гануш установив, що Челаковський випустив 61 одиницю (Hanuš 1853, 22 – 23), серед яких відоме нині *mní se mu moře po kolení*. Не всі зразки відповідають сучасним критеріям прислів'їв і приказок. Є серед них звичайні компаративні звороти, напр.: *pleteš jako rohoží; brodiš jako v moře*. Але слід визнати, що немало з них через праці наступників дійшло до наших днів, пор.:

У Флашки (XIV ст.)	У Бітнерової, Шиндлера (XX ст.)
Boje se chřestu, nechod' v les.	Kdo se bojí chřestu (prasku), nechod' do lesa.
V núzi přitele poznati.	V nouzi a potřebě přitele poznati.
I liška svůj ocas chválí.	Každá liška svůj ocas chválí.
Lepší pták v ruce, než dva letiece.	Lepší vrabec v rukou, nežli holub na střeše.
Dáš se za prst ujetí, ujmeť za celú ruku.	Podáš – li mu prstu, ujme tě za celou ruku.
Syti lačnému nevěří.	Sytý lačnému (hladovému) nevěří.
Mnoho by bylo plátna mieti, by chtěl každému usta zastřieti.	Aby všem ústa zavázal a zašil, musil by mnoho plátna míti.
I žádná kráva nenie, by telátkem nebyla.	Žádná kráva není, by telátkem nebyla.
Vše vhod dobro.	Vše vhod, dobro – co příliš, nezdravo.
Pozdě s čbánem po vodu, ano se hřiedlo utrholo.	Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se ucho utrhne.
Nežeň se očima, ale ušima.	Nežeň se očima, ale ušima.
Starý hřiech činí novú hanbu.	Starý hřích činí novou hanbu.
Ktož tluče, tomu otevru.	Kdo tluče, tomu se otevře.

Kolik hlav, tolik i smyslův.	Kolik hlav, tolik i smyslův.
Již vaje moudřejší než kuře.	Už vejce moudřejší než kuře.

У XVI ст. великі переміни для чеської пареміології приніс період гуманізму. Освіта перестала бути пріоритетом церковно-монастирських кіл і перетворилася на світську, було винайдено книгодрукування. Важливою ознакою гуманізму стала потреба й необхідність показати потенційні можливості рідної мови, яка може конкурувати з латиною. У Чехії в цей період з'являються перші словники етимологічного типу («*Knižka slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jejich jest rozum*», 1587) і перекладні словники. Серед них особливе місце посідали словники Данієля Адама з Велеславіна, які отримали схвальні відгуки дослідників. Так, латинсько-чеський словник «*Dictionarium linguae latinae*» (1571 р.) відзначено як вдалий переклад латинських прислів'їв чеською мовою, оскільки автор не прагнув дослівного перекладу, а шукав образний чеський еквівалент, напр. *Ante barbam doces senes* (букв. *Перед бородою вчиш старця*) Велеславін переклав *Kuře chce být moudřejší než slepice* (Hladká 2007, 172). Паремійні матеріали Велеславіна слугували джерелом для поповнення наступних чеських паремійних збірок.

2.2. «*Knižka Rýmovní*» 1580 р.

До паремійних текстів, які глибоко проникли в літературу та усну словесність та з якої черпали матеріали чеські укладачі, належить «*Knižka Rýmovní*» невідомого автора. Її найстаріший примірник, що зберігається в Страговській бібліотеці в Празі, датовано 1580 р. (Flajšhans 1917, 40), але, вважає В. Флайшганс, «навіть можливо, що наша збірка виникла на самому початку XV ст.» (Flajšhans 1908, 298). Відомо кілька друкованих видань цієї збірки – літомишльське 1626 р., празьке 1720 р., оломоуцьке 1772 р., празьке 1779 р. З останнім, празьким виданням 1779 р., ми ознайомилися у відділі стародруків Національної бібліотеки в Празі, у знаменитому Клементині. Це невеликого розміру книжечка

(приблизно 14x16) обсягом 23 сторінки, без пагінації (одна зі сторінок відразу має номер 215), очевидно, є передруком попередніх видань. У ній уміщено також «Rozmlouvání Otce s Synem o hospodařství», що нагадує біблійні повчання царя Соломона. Книжка починається так: *Knížka / Rýmovní jest toto, / Jedenkaždý věz, měj za to: / Žet' není z jiných poslední / Mnoha v ní najdeš naučení / Z nichžto užitku nabudeš. / Jestli ji pilně čísti budeš. У двовіршах і чотиривіршах книги легко впізнаються паремії, що дійшли до нас через чотири століття. Наведемо деякі уривки в такій формі, в якій ми їх записали з празького видання 1779 р.:*

Rozumně každý se spravuj, neskuš(e)ného se varuj. Chudý s bohatým nehoduj, a Múdrý s bláznem nežertuj. Pán se svým služebníkem nehrej, a služebník Pánu nelej.

Co se bleyště, ne všecko bývá zlato: když kto bude pěkně mluvití, pamatuj na to;

Nepojímej Báby Pro peníze milý Brachu, at' z tebe lidi nemají posměchu. Nebo velmi brzy stará te omrzí. I ty maje s ní zavazaný svět, nebudeš moci nijakž na zpět;

Kdyby chtěl moudrou ženu poznati, hled' jí zvonek k nioze přívazati. Moudrá bude umět tomu zbaviti, vezma zvonek v ruku nedá mu zvoniti. Ale nemoudrá by zvonil bude jim klatiti, co se doma stane sousedům praviti. Bude může láti, s ním se vaditi, nebude mu mlčeti, by jí měl zabiti. On jí slovo, a ona mu dvě zase, ráno má oči co páv v ocase.

Pokora činí pokoj, pokoj činí bohatství, bohatství činí pýchu, pýcha činí valki, valka činí chudobu, chudoba zase pokoru.

Про авторську обізнаність з Біблією свідчать, зокрема, відомі вислови *Před svíně nemáš perel metati, rovně po nich co po blatě budou šlapati; kdo mečem bojuje* та ін.

2.3. Збірка XVI ст. М. Червенки та Я. Благослава

До паремійних джерел XVI ст. належить рукопис двох представників Общини чеських братів-єпископів М. Червенки (Matěj Červenka) і Я. Благослава (Jan Blahoslav). М. Червенка народився в Челаковицях 1521 р., помер у Пршерові 1569 р. За словами

сучасників, це був освічений, начитаний і сумлінний пан. Після його смерті збірку доповнив Я. Благослав (1523 – 1571), який, крім названої праці, є також автором Граматики чеської (1571), перекладу Нового Завіту (1564), що пізніше увійшов у Біблію кралицьку (Bible kralická, 1613), та ін.

Про існування рукопису не було відомо до 30-х років XIX ст. Його відкрив бібліотекар Національного музею у Празі Вацлав Ганка, про якого ми вже згадували у зв'язку з Краледворським і Зеленогорським рукописами. Варто все-таки віддати належне В. Ганці як великому патріоту чеської землі. Свого часу Р. Якобсон відзначав, що жоден інший твір такою мірою не надихнув багатьох чеських композиторів, художників, письменників, як «Лібущин суд» із Зеленогорського рукопису.

В. Ганка був помітною постаттю у філологічних колах XIX ст. Він закінчив гімназію у Градці Краловому, вивчав філософію в Карловому університеті, право – у Відні, відвідував славістичні курси Й. Добровського. Працював спочатку як лектор, а згодом – як доцент слов'янських мов і літератур празького університету, читав лекції зі старослов'янської та російської мов. Фальсифікаторські дії дуже зашкодили Ганці, відтак в історії славістики його діяльність дістала неоднозначні оцінки. Лаконічно і влучно (пор. часткову омонімію слів *Hanka* і *hádanka*) сказав про це видатний чех Ян Неруда: «Hanka mnohým jest posud hádankou» (Ганка для багатьох досі є загадкою) (Sršeň 2011, 15). Тоді як багатьом представникам чеського Відродження присвячено монографії про життя й творчість, про В. Ганку жодної подібної праці дотепер немає. І все ж йому не можна відмовити в заслугах перед чеською наукою. Завдяки своїй активності й енергійності В. Ганка підтримував листування та особисті зв'язки з видатними представниками славістики XIX ст. усю Європу: І. І. Срезневським, В. І. Ламанським, О. М. Бодянським, О. О. Потєбнею, П. І. Прейсом, Ф. Міклошичем, В. Караджичем та ін. Він брав участь у перевиданні творів Й. Добровського, А. Пухмайера, засвідчив неабиякий талант при

написанні підручників і грамастик слов'янських мов, був не байдужим до фольклорної творчості.

Рукопис М. Червенки і Я. Благослава виявив В. Ганка як додаток до збірки 1582 р. Якуба Срнця з Варважова. Знайдені матеріали він переклав з латини чеською мовою й видрукував їх в журналі «*Časopis Společnosti vlastenského Museum v Čechách*» в четвертому томі за 1829 р. (с. 39 – 74) під назвою «*Přísloví česká*» («Чеські прислів'я») з підтитлом «*Ze starého rukopisu*» («Зі старого рукопису»). Пізніше, 1855 р. в Терезіанській бібліотеці у Відні був знайдений ще один рукопис Я. Благослава – «Чеська граматика». Цю працю 1857 р. видав Ігнац Граділ (*Ignác Hradil*) разом з Йозефом Іречком (*Josef Jireček*) під назвою «*Jana Blahoslava Grammatika česká, dokonaná l. 1571*» (повна версія побачила світ лише 1991 р.). Додатками до неї слугували латинські фрази й прислів'я: «*Přidání některých věcí k Grammatyce české příhodných; tomu kdož chce dobře, totiž vlastně, právě, a ozdobně česky mluvití i psátí užitečných*». Таким чином, це було друге видання паремій М. Червенки й Я. Благослава.

Над текстом працював також Й. Добровський. Коли 1963 р. видавництво Чехословацької Академії наук видало маловідому книгу Й. Добровського «*Českých přísloví sbírka*» («Збірка чеських прислів'їв»), упорядник видання М. Гержман увів до нього кілька додатків. Першим значився «*Dobrovského opis Červenkových a Blahoslavových přísloví*» (*Dobr.*, 107 – 138). М. Гержман підкреслював, що «автентичний перепис цієї цінної давньочеської пам'ятки, яку пізніше Благослав додав до своєї Граматики (1571), збережений лише в редакції Добровського» (*Dobrovský* 1963, 165). Насправді це було не зовсім так.

1970 р. за видання збірки М. Червенки і Я. Благослава узявся Й. Спілка. Готуючи текст за архівними матеріалами, що нині зберігаються в Національному музеї в Празі (шифр 26 E 13), він з'ясував, що перепис Й. Добровського є неповним – пропущено 68 одиниць. Таким чином, видання Й. Спілки «є першим повним виданням збірки за рукописом Я. Благослава» (*ŠV* 105). Щоправда,

Й. Спілка дещо відійшов від первісної структури праці: «Філософські символи Піфагора» він умістив у кінці збірки. Крім того, до латинського тексту додав у квадратних дужках чеський переклад, а також пояснення архаїзмів.

Чеські лінгвісти спеціальної уваги аналізу збірки М. Червенки і Я. Благослава не приділяли. На загальному тлі вирізняється стаття Я. Влчека про «Граматику» Я. Благослава, в якій він побіжно про неї згадує (Vlček 1917, 114 – 117).

Збірка відкривається передмовою Я. Благослава: *Adagia seu peraeimiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis (Úsloví neboli přísloví a výbrané myšlenky, jež jsou pravými perlami řeči – Приповідки або прислів'я і вибрані сентенції, які є справжніми перлинами мови)*. На думку давньочеського автора, сучасники невміло користуються прислів'ями. Вони або вигадують недоладні й недоречні вислови, або з хороших латинських перекладають погані чеські. Автор складає рекомендації, як правильно вживати прислів'я:

«1. Не часто, економно, вибрані й особливо підходящі. 2. Не наслідувати будь-кого, але людей розумних, саме тих, хто були справжніми чехами. 3. Якщо хтось хотів би «перелити» прислів'я з латинської мови до чеської, він не повинен перекладати слово в слово, а подумати, чи мають чехи якесь подібне прислів'я, яке б згодилося в цьому місці. Якщо такого вислову немає, краще просто обійтися без прислів'я і сказати по-чеському те, що латинською передається через прислів'я. Наприклад *Dabo ad calendas graecas* [Dám o řeckých kalendách] (тобто ніколи). Ми можемо передати це латинське прислів'я своїм чеським таким способом: *Dámť, až pes na lišku poleze; neb na psí letnice; a seřiani kařutť: Ař se v krbě zhvězdí*» (СВ 8).

Але і в чеській мові, пише Я. Благослав, існують такі образні самобутні вирази, які в латинській мові нелегко відшукати, як наприклад: *Zlého by navařil* (тобто пива), що означає «завдати собі шкоди». Справді, треба володіти високою майстерністю, щоб типowo чеську лінгвокультуруmu *pivo* передавати засобами іншої

мови, зберігаючи при цьому її лексичний фон. Як бачимо, це добре усвідомлювали вже в XVI ст.

Інший приклад наводить Я. Благослав: *Ranní ptáče neuleti-li, ale uskáče*. Автор витлумачує його так: «це означає, хто спритніший, коли інші борсаються як курчата в клоччі – [“jiní v něčem zvánou jako kuřata v koudeli”] – той свого досягне» (СВ 9), пор. укр. *Хто рано встає, тому Бог дає; Ранні пташки росу п'ють, а пізні – слізки ллють*.

У передмові Я. Благослав підкреслює також, що не хоче присвоювати собі чужу працю: більшість матеріалу зібрав М. Червенка, але вислови, які йому видавалися рідко вживаними, він вилучив, натомість додав деякі нові.

Збірка М. Червенки і Я. Благослава містить понад 600 зразків. Її особливість полягає в тому, що в ній у багатьох випадках є тлумачення, а саме цього бракує наступним виданням паремій. Навіть у збірці Фр. Л. Челаковського значення багатьох одиниць вже було затемненим і не зрозумілим читачеві. Спосіб подання матеріалу у М. Червенки і Я. Благослава так само довільний, як і в збірці С. Флашки.

Зацитуємо тут деякі паремії. Серед них, як і в працях попередників, немає чіткого розмежування між фразеологізмами, прислів'ями й приказками в їхньому сучасному розумінні.

До фразеологізмів належать вирази *chytrý, lstivý co liška; poruč psu koblíhu; mluví jako slepý o barvách; laskav na něj co pes na kočku; budeť to tajno jako šidlo v pytli; má kočky v hlavě; stálý jako letní sníh; sluší jako svini sedlo; nadejmá se co žába; co kohout na svém smetišti (t. hrdinou býti chce); jako po šňůře*.

Перше прислів'я у збірці добре відоме сьогодні *Malé děti, malá starost (Малі діти – малий клопіт)*; серед наступних вибірково можна назвати *Ne všeho zvidej, budeš dlouho mlád; Lepší holub v ruce než jeřábek na střeše; Žádný neví kde střevíc hněte, než ten kdo v něm chodí; Nemůžeš-li přeskočiti, podlez; Bitý nebitého nese; Hada za nádry chováš; Mistr Nouze naučil Dalibora housti; Koupej se drže se břehu; Co by se po něm země slehla; Čím hrnek za novu navře, tím*

potom i střepina páchne; A starý hřích někdy novou hanbu činí; Kdo maže, ten jede; Vrána vráně oka nevykline; Slibuje hory doly (jiní – zlaté hory); Malý oheň veliký les spálí; Jak jsem koupil, tak prodávám; Lepší málo než nic та ін.

Матеріали збірки М. Червенки і Я. Благослава з користю використали Я. А. Коменський, Й. Добровський, Фр. Л. Челаковський.

Однією з перших збірок чеських прислів'їв і приказок, що не чекала кілька сотень літ в архівах на публікацію, а побачила світ після свого укладання, була збірка Якуба Срнця з Варважова (Jakub Srnec z Varvažova). Я. Срнець організував у Празі приватну школу для дітей заможних родин. На уроках з латини, відпрацьовуючи граматичні вправи, він почав використовувати прислів'я. Так набирався майже 650 одиниць, оформлених 1582 року окремим виданням під назвою «*Dicteria seu proverbia bohemia, ad phrasim Latinorum accomodata atque per centurias quondam in usum scholae private distributa*». Методичний прийом Я. Срнця виявився настільки вдалим, а книга мала такий великий успіх, що 1599 р. вона була видана вдруге. А втім, зміст праці викликав у деяких авторів зауваження. У праці Я. Гануша читаємо: «Хоча Срнець писав для школи, все ж таки він зібрав багато прислів'їв, які не відповідають етиці наших днів, нашим витонченим почуттям, а вказують на моральність так званого золотого віку. Хто б міг у нас учням навести прислів'я: *Z ženského pláče smích: in puellas lasciviam suam sero deplorantes: affine hiic; Mol v drahém rouše, vlk mezi kozami, žák mezi pannami, kozel v zahradě, Němec v české radě, muž tomu každý rozuměti, že ty věci beze škody nemohou býti*» (Hanuš 1853, 31).

На початку XVIII ст. (1705 р.) книга Я. Срнця витримала ще одне видання. Цього разу над нею працював Ф. О. Горний (František Ondřej Horný). А через сто років до неї звернувся Й. Добровський.

2.4. Збірка XVII ст. Я. А. Коменського

Велике значення для розбудови чеської пареміології мала діяльність Я. А. Коменського (1592 – 1670). Його ім'я прецедентне

для чеської культури. Він належить до числа тих історичних особистостей, які своїми працями і самовідданим служінням народу здобули щирю прихильність і любов нащадків. Свідченням цього є те, що ім'я Я. А. Коменського ввійшло в першу десятку соціологічного проекту XXI ст. – інтерактивного опитування «Найвеличніший чех». Геніальний представник чеського народу, гуманіст, демократ, філософ, батько педагогіки, вчитель народів – він завжди працював на благо рідної чеської землі, хоча більшу частину свого життя змушений був провести в еміграції. Любов до свого краю та людей визначала його культурно-просвітницьку та виховну діяльність, які потім знайшли своє втілення в багатьох опублікованих або рукописних працях.

Я. А. Коменський переконував сучасників, що наука має приносити користь народові, а не залишатися в рамках латинських фоліантів, зрозумілих вузькому колу освічених людей. А тому він закликав відкласти латину та йти в народ поширювати свої знання рідною мовою. У передмові до енциклопедичної праці *Theatrum universitatis rerum* (Divadlo veškerenstva věcí, 1614 р.) Я. А. Коменський сформулював цілу програму розбудови чеської науки у XVII ст.: «Ви бачите італійців, французів, німців, англійців, голландців, які всю мудрість греків і римлян блискуче втілили в свої рідні мови. Нічого немає в науках, в історії відомого чи спірного, чого б вони не переклали для читання своїм землякам. *Але хто з вас зробив щось подібне для нашої батьківщини? <...>* Ви гадаєте, що можна Вам і далі так жити, дбаючи лише про себе і не переймаючись долею країни? *Якщо ви думаєте, що нашій мові не вистачає багатства й виразності, щоб збагнути й заглибитися в будь-які речі, то ви звичайно ж помиляєтеся!* (курсив Я. А. Коменського – Л.Д.). Немає нічого такого складного (навіть у надприродних, метафізичних знаннях) чого б ми не могли дохідливо й вичерпно висловити нашою мовою, варто лише до цього докласти сумління й зусиль. Досі не зрозумів величності нашої мови той, хто вважає її бідною чи мало привабливою. Не на ній,

направду, але на нас лежить вина, хто безмірно занедбує її розбудову» (Komenský 1941, 25 – 26).

Таким чином, від самого початку свого життя Я. А. Коменський виявляв дієвий інтерес до мови та усвідомлював її значення в суспільному житті. Провідний чеський дослідник його творчої спадщини Ян Паточка підтверджує: «Коменський був переконаний, що мова є ключем до основних проблем теорії й практики. Можна сказати, що в розумінні ролі мови, її всеохопності й цілісності, її значенневої сторони і суспільно-організаційної функції полягає, напевне, одна з головних філософських ідей Коменського. Лексикографічні праці засвідчують реалізацію цих ідей на практиці» (Patočka 2003, 38).

З метою розкласифікувати мовні засоби, збагатити їх та увиразнити Я. А. Коменський узявся за створення великого латинсько-чеського словника *Poklad jazyka českého* (Thesaurus linguae Bohemicae). У листі від 10 грудня 1661 р. до видавця Петра Монтана він писав (цей лист Я. А. Коменського цікавий ще й тим, що на прохання П. Монтани Я. А. Коменський подає короткий бібліографічний огляд усіх своїх праць): «Передусім я заявляю, що ніколи не мав наміру що-небудь писати латинською мовою, не кажучи вже про видання праць латинською мовою. Бути корисним своєму народові деякими своїми книжками, написаними рідною мовою, – таке величезне бажання мене охопило ще з молодих літ і не полишало всі п'ятдесят років. <...> Щоб опанувати свою мову, 1612 року я почав складати «Тезаурус чеської мови» – найповніший словник, точну граматику, образні вислови й прислів'я. Я намагався, аби все гармонійно відповідало латинській мові: слова, вислови, прислів'я передавати власні власними, переносні – переносними, застарілі – застарілими, жартівливі – жартівливими і под. для того, щоб будь-який переклад з латинської мови на чеську і навпаки міг бути найточнішим і відшліфованим. А коли ця надзвичайно виснажлива трудомістка праця, що тривала 44 роки, готувалася до друку (1656 року), вона згоріла разом з моєю бібліотекою, друкарнею та усім містом Лешно. <...> За цією втраченою я перестану тужити, коли

перестану дихати» (пожежа у Лешно сталася 29 квітня 1656 р.) (Vybrané spisy 1960, 53 – 54; Patočka 1997, 55).

Повною мірою зосередитись на прислів'ях Я. А. Коменському вдалося лише в праці «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům», яка, однак, за життя автора так і не була видана. Понад двісті років рукопис пролежав у польському Лешно, де 1841 р. разом з іншими матеріалами Коменського його відкрив Я. Пуркіне (Hanuš 1853, 33). Таким чином, не всі рукописи Я. А. Коменського було знищено пожежею у квітні 1656 р. в польському місті Лешно: частина з них збереглася завдяки діям самого Я. А. Коменського (Patočka 1997, 95; OS 14, 618).

Уперше «Moudrost starých Čechů...» побачила світ 1849 р. разом з його знаменитою працею «Didaktika» накладом Чеського національного Музею. Наступні перевидання були здійснені у 1872, 1901, 1920 та 1954 роках. До матеріалів збірки Я. Коменського ми звертаємося за виданням 1954 р., підготовленого за рукописом, що нині зберігається у фонді Національного музею в Празі.

Першим дослідником рукопису Я. А. Коменського був літературний критик Ян Вацлав Новак (Jan Václav Novák). Він готував друге видання збірки Я. А. Коменського (1901 р.) і передмову до нього. Відомо, що назва збірки мала кілька варіантів. Коменський вибирав між «Moudrost předků národa českého» та «Moudrost starých Čechů». На титульній сторінці рукопису рукою Коменського було написано: «že i našim předkům Pán Bůh dal moudrost» (цит. за: Svejkovský 1954, 20). Судячи з бібліографічних даних першого видання 1849 р., книга вийшла під назвою «Příslowí, čili moudrost starých předků (курсив наш – Л. Д.) za zrcadlo vystavená potomkům». Через те, що оригінал титульної сторінки на сьогодні втрачений, неможливо судити, яку назву своїй збірці дав сам Коменський і чи взагалі він встиг це зробити. С. Свейковський, який також вивчав рукопис, зазначає, що він не містив слідів остаточної підготовки до друку. Про це свідчили записи, проведені власною рукою Я. А. Коменського, заміни компонентів прислів'їв, їх переміщення в інші тематичні групи, стилістичні правки. У кінці рукопису

на двох сторінках додано невелику частину «Варіанти». Літери цих додатків нерозбірливі й важко читаються, що може свідчити про швидке записування або про літній вік автора (Svejkovský 1954, 23). Традиційно відома нині назва «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům» фігурує в каталожних записах з 1901 р. Не виключено, що таку редакцію з патріотичних міркувань запропонував саме Я. В. Новак. Мотивом для цього міг послужити аргумент, що основним джерелом для Я. А. Коменського були тексти чеського походження, хоча у збірці багато прислів'їв з інших мов.

Дослідники й досі не дійшли згоди стосовно того періоду, коли Коменський працював над своєю збіркою. Я. В. Новак вважав, що вона була допоміжним посібником до підручника «Brána jazyků» (Novák 1899, 70; OS 20, 709), а відтак її укладання відноситься до початку тридцятих років XVII ст. Дату 1631 р. без будь-яких коментарів приписує збірці Коменського Ф. Чермак (Čermák 2007, 244), а це означає, що він також розглядає пареміологічну працю Я. А. Коменського як складову частину підручника «Brána jazyků», опублікованого цього ж року. Навпаки, С. Соучек та Фр. Свейковський, вивчаючи документи, дійшли висновку, що йдеться про цілком самостійний твір, не пов'язаний з педагогічними проектами Я. А. Коменського, написаний на початку двадцятих років XVII ст., тобто до вимушеної еміграції автора в Польщу (Svejkovský 1954, 24 – 25). Ближчий у своїх аргументах до істини є, на нашу думку, Я. В. Новак. Практика збирання прислів'їв у XVI – XVII століттях пов'язувалася не лише з риторичними потребами проповідників, але передусім з дадактичною метою – потребами вивчення латинської мови. Для доступності й полегшення її вивчення автори відомих на той час латинсько-чеських словників Даніель Адам з Велеславіна, Якуб Срнць з Варважова та інші вводили паралелі з чеської мови. Сам Я. А. Коменський рекомендував, щоб «навчання за його відомим підручником латинської мови “Brána jazyků” при повторенні й поглибленні матеріалу супроводжувалося прислів'ями» (цит. за: Svejkovský 1954, 19).

У літературній спадщині Я. А. Коменського ми не знайдемо посилань на джерела, якими він користувався при укладанні своєї збірки. Ці питання вивчали Я. В. Новак і В. Флайшганс (Flajšhans 1917, 62 – 71). Дослідження показали, що Коменський використав матеріали збірок XVI ст.: невідомого автора «Knížku rýmovní» (1580), Якуба Срнца (1582 р.), Данієля Адама з Велеславіна. Крім того, він залучив польські прислів'я (зі збірки С. Рисинського), латинські, німецькі, цитати з Біблії. Їх загальна кількість становить близько 2300 одиниць. До цього переліку Фр. Свейковський, автор передмови до четвертого (1954 р.) видання збірки Я. А. Коменського, нерозважливо додає збірку М. Червенки і Я. Благодслава, рукопис якої був опублікований, як вже зазначалося, лише у 1829 р. (Svejkovský 1954, 22).

Я. А. Коменський по-новому організував матеріал своєї збірки. Це був не простий перелік, типовий для попередніх праць, а перша спроба тематичної класифікації. Прислів'я були розподілені на чотири розділи (наводимо ті приклади, які подав сам Я. А. Коменський):

1. Про природу, метали, рослини, звірів (25 підрозділів): *Proti proudu plovati; Ne vše zlato, co se třpytí; Strom jednou ranou nepadá; Vkl leže netyje* etc.

2. Про людське ремесло (з 53 підрозділами): *Dal se bez vesla na moře; Jak zapřáhl, tak jede; Na jedno jsou kopyto; Komu se chce tancovati, tomu snadno pískati* etc.

3. З історії (2 підрозділи): *Saul mezi proroky; Nepodařilý Absolon; Vředovitý Lazar; Mistr Nouze naučil Dalibora housti* etc.

4. З літератури, через яку мудреці описували людські вчинки: *Beran vlku vodu kalí; Kráva muškátu rozumí; Hlava bez mozku* etc.

Така класифікація впливала з розуміння автором суті паремійного матеріалу: «takové paroemiae neb adagia, t.j. přísloví, berou se ze všelijakých vůbec známých věcí a směřují vždycky k formování v nás rozumnosti a opatrnosti při věcech života a obcování se dotýkajících» – «паремії – це прислів'я, що походять з усяких відомих речей і призначені для формування в нас розважливості й

обережності в житті й людських стосунках» (Ком., 30). Коротку вступну частину до збірки Я. А. Коменський назвав «*Přípovídka co a k čemu jsou a odkud se berou*» («Прислів'я що це таке, для чого вони і звідки беруться»). У ній він дає передусім визначення поняттю прислів'я, в основі якого – метафоричне оформлення думки: «Прислів'я або приповідки – це якийсь короткий і влучний вислів, у якому одне говорить, а інше розуміється, тобто слова звучать про якусь зовнішню, тілесну, відому річ, під якою розуміється щось внутрішнє, духовне, менш знайоме чи відоме. Наприклад, коли я говорю: *Slepý o barvách souditi nemůž* (*Сліпий про кольори судити не може*), я під цим розумію те, що якщо хтось чогось не розуміє, про те говорити й судити не має права; *Mezi sršně nedmýchej*, тобто сердиту людину не підбурюй, не під'юджуй; *Kdo chce žít, musí sít*, тобто якщо хтось хоче одержати якийсь зиск, мусить працювати; хто хоче бути вченим, мусить вчитися і под. З цього випливає, що кожне прислів'я (власне, таким способом висловлена думка) передає невідомі речі через порівняння, через притчу у такий спосіб, що одна з них замовчується, не висловлюється. Тому що напругу я міг би сказати: Так само як сліпий про кольори судити не може, так про мистецтво не може судити той, хто йому не вчився, його не знає. Так само, як дмухати на шершня означає його розлючувати, так і дражнити роздратовану людину означає ще більше її розлучувати. Як орач не може одержати ужинку, якщо не засіє поле, так і ледар хай не чекає жодного результату. Тому для порівняння додаються слова *jako, co, není než, div že* і под.» (Ком., 29).

Але крім «класичних» прислів'їв і приказок, Я. А. Коменський зазначає, що включив до збірки деякі вислови, що мають характер сентенцій, і наводить такі приклади: *Čiň dobře stále a neboj se císaře ani krále; Pokud víry, potud člověka; Komu nelze raditi, nelze pomoci; Věc Bohem souzená nemine; Kde není kázně, není bázně; Všeho do času; Nouze nedá zvuře* і под.

За Я. А. Коменським, існує дві причини вживання прислів'їв: по-перше, вони є оздобою мови, «яка ними заквітчана, або

пронизана, як розкішними перлинками», по-друге, прислів'я слугують виразності думки, акцентують увагу на висловлюванні й через аналогію сприяють його глибшому розумінню.

Я. А. Коменський не записував матеріал лише тому, що прагнув зберегти «мудрість предків», він хотів передусім використати його для сучасного життя з виховною метою. Починаючи прислів'ями про Бога, він ішов через природу до людини та її діяльності. Його увагу привертали лише ті вислови, в яких відображалися праведні основи людського життя й поведінки, або на прикладі яких він міг показати порушення цих засад. Характер правил визначався християнським поняттям моралі, яка мала надчасові приписи, незмінні й чинні для всіх, незалежно від будь-яких життєвих умов чи обставин. В «Moudrost...» справді знайдемо мало висловів, які безпосередньо стосувалися б суспільно-політичної проблематики.

Збірка Я. А. Коменського «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům», хоча й побачила світ лише в середині XIX ст., стала у слов'ян першою справжньою працею цього жанру й великим предметом гордості чехів: «Наш Коменський у XVII ст., коли інші народи навіть не мріяли про систематичне видання прислів'їв, таку працю підготував» (Hanuš 1853, 33). У цьому контексті не можна не згадати твердження українських дослідників, що «перші спроби фіксації одиниць паремійного фонду української мови припадають на XVI ст.» (Скопненко, Цимбалюк-Скопненко 2006, 25). За іншими, більш вірогідними даними, перші рукописні пареміографічні збірки східнослов'янського фольклору, що дійшли до нас, належать до другої половини XVII і початку XVIII століть, найдавніша з них – «Приповісті посполиті» Климентія Зіновієва (кінець XVII ст.) – «видатна культурна подія на українських землях того часу» (Пазяк 1984, 21). Щоправда, слабка обізнаність чеських авторів зі східнослов'янськими пареміологічними працями зумовлювалася об'єктивними причинами. Я. Гануш делікатно визнає: «З Лондона, Парижа, навіть з Вашингтона чи Нью-Йорка без великих зусиль доходять до нас у Прагу нові й старі книги, але щоб з Москви, Петрограда, Варшави чи Львова

або зі слов'янського півдня одержати книгу, для цього треба особливі особисті контакти. Тому можливо, навіть вірогідно, що не одне врожайне зернятко з багатой приказкової літератури я залишив поза своєю увагою, проте *in magnis voluisse sat!* (у великих справах достатньо навіть одного бажання – Л. Д.)» (Hanuš 1853, Předmluva).

Праця Я. А. Коменського «*Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům*» завдяки своєму багатому змісту та високому авторитету автора стала визначною віхою в історії не лише чеської, але й слов'янської пареміологічної науки. Вона послужила надійним підґрунтям для чеських збірок прислів'їв і приказок, які укладалися у ХІХ ст.

2.5. Збірка 1804 р. Й. Добровського

Й. Добровському належить перша в історії чеської славістики праця «*Geschichte der böhmischen Sprache und Literatur*» («Історія чеської мови і літератури»), що побачила світ у трьох редакціях (1791, 1792 та 1818 рр.) і стала «першим науковим синтезом розвитку чеської літератури» (Česká slavistika... 1995, 302). Вона була написана на основі критично перевічених фактів і доказів, із залученням даних чеської мови, історичний розвиток якої засвідчували літературні пам'ятки. Таким чином, учений уперше пов'язав розвиток літератури з розвитком національної мови, що значною мірою вплинуло на думку про те, іноземною (німецькою) чи чеською слід писати літературні твори. Саме на основі давніших видань з метою стабілізації чеської літературної мови, зміцнення ролі рідного слова звернувся Й. Добровський до чеських прислів'їв.

Праця «*Českých přísloví sbírka*» («Збірка чеських прислів'їв») була опублікована 1804 р. Вона перевидавалася лише один раз (1963 р.) як сімнадцятий том академічного дев'ятнадцяти томного зібрання творів Й. Добровського. Незначний інтерес дослідників і видавців до цієї праці періоду раннього чеського Відродження пояснюється тим, що тривалий час вона сприймалася як маргінальна

з-поміж іншого авторитетного наукового доробку Й. Добровського. Сучасні дослідження дали змогу належно її оцінити (Улісню 2004, 6).

Упорядник видання 1963 року М. Гержман увів до нього також рукописні матеріали з наукової спадщини вченого, які Й. Добровський мав намір додати до другого видання своєї збірки. На жаль, цей задум так і не був зреалізований. Підготовчий рукописний матеріал зберігається нині у відділі рукописів бібліотеки та в літературному архіві Національного музею у Празі.

Усвідомлюючи роль прислів'їв як джерела розвитку і збагачення національного лексикону, Й. Добровський вирішив покласти в основу згаданої праці збірку давньочеських прислів'їв Якуба Срнця з Варважова «*Dicteria seu proverbia Bohemica*» (1582 р.). На жаль, матеріали найстаріших чеських збірок Сміла Флашки, М. Червенки і Я. Благослава, Я. А. Коменського були просто невідомі Й. Добровському на момент його роботи над власною збіркою.

Словник Й. Добровського вийшов під назвою «*Českých přísloví sbírka. Po vydání Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřeje Horného vnově gozmnožená*». Твору передували два епіграфи: слова з т. зв. Ділімілової хроніки: *Vřeť každému srdce po jazyku svém, тобто Хай у кожного б'ється серце за долю рідної мови*, та прислів'я *Kdo si mála neváží, po mnohu ať nebaží (Хто не цінує малого, хай не жадає великого)*. Водночас Й. Добровський не лише збагатив видання кількісно (з 642 у Я. Срнця до 1500), але й якісно. Зокрема, зазначав джерело походження прислів'я, його значення і частоту вживання. Розроблена вченим система позначок засвідчує, що він послуговувався матеріалами, які містилися у виданнях 1574 р. Т. Ржешатки, 1588 р. Ш. Ломницького, 1613 р. Б. Гавліка, а також у книгах «*Život Adamův aneb Solfernus od Sixta z Ottersdorfu*» 1553 р., «*Rada zvířat a ptactva*» 1528 р. та ін. Важливий новаторський аспект полягав також у тому, що Й. Добровський долучив матеріал із живої народної мови, який допоміг зібрати йому учень А. Пішелій і якого вчений вважав своїм співавтором.

У передмові до словника Й. Добровський подає бібліографічний огляд слов'янської пареміографії: називає друковані праці цього жанру іншими слов'янськими мовами. Це – польський словник Р. Кнапського, сербський Я. Мушкатировича, хорватський Й. Феррича. Згадує він, щоправда, без зазначення автора, й російське «Собрание 4291 древних пословиц» 1787 р., не без гордості зазначаючи, що «серед усіх слов'янських народів чехи першими видрукували свої прислів'я» (Dobr., 29).

Щодо походження чеських прислів'їв, то в передмові Й. Добровський наголошує, що частина з них була освоєна з латини ще давньочеською мовою: «чехи вже давно влучно й дотепно переклали латинські прислів'я, як наприклад, *Bůh vysoko, král daleko* згідно з латинським *Deus in altis habitat, rex procul equitat*» (Dobr., 31). Добре володіючи латинською мовою, Й. Добровський легко визначав латинські прототипи чеських прислів'їв: *Kdo chce pokoji, hotov se k boji – Si vis pacem, para bellum* (Хочеш миру – готуйся до війни); *Co mnoho, to přiliš – Ne quid nimis* (Що занадто, те не здорово); *Co strážlivý na srdci má, to se opilému na jazyku vupukne – Quod in animo sobrii, id est in lingua ebrii* (Що у тверезого на умі, то у п'яниці на язичі); *Kuře učí slepici – Sus Minervam* (Яйця курку вчать) та ін.

Деякі образні латинські вислови у XVI ст. зазнали в старочеській мові певних кількісних трансформацій. Скажімо, прислів'я *Každá liška svůj ocas chválí* було доповнено словами *a blázen ceru* (букв. Кожна лисиця свій хвостик хвалить, [а дурень ціп]), пор. у сучасній українській мові: *Кожний кулик своє болото хвалить // Усяк кулик до свого болота звик*.

Образними висловами часто послуговувались автори старочеських хронік. Й. Добровський цитує за т. зв. Даліміловою хронікою з початку XIV ст.: *Sukně košile bližší nebývá*. Я. Срнць фіксує її як *Bližší košile než sukně* (у наші дні це прислів'я звучить як *Своя сорочка до тіла ближча*). Завдяки ремаркам Й. Добровського можна дійти висновку, що з Далімілової хроніки походить ціла

низка чеських прислів'їв, напр. *Uřali větev pod sebou* (укр. *Різати гілку, на якій сидиш*).

Текстологічний аналіз списку Й. Добровського дозволяє переконатися, що багато чеських прислів'їв, відомих у сучасній чеській мові, походять щонайменше з XVI ст. З-поміж них, зокрема, такі, як *Co naseješ, to budeš žíti* (*Що посієш, те й пожнеш*); *Ani slepice darmo nehraje* (*Навіть курка даремне не гребеться*); *Blázen dává, blázen kdož nebéře* (*Дурний, хто дає, ще дурніший той, хто не бере*); *Chudoba cti netratí* (*Бідність не порок*); *Jaká matka, taková Katka* (*Яка мати, такі й дітки*); *Každý sobě štěstí kuje* (*Усяк сам собі долю кує*); *Kdo chce s vlky býti, musí s nimi výtí* (*З вовками жити – по-вовчому виту*); *Kdo chce jísti jádro, musí ořech rozlousknouti* (*Щоб рибку їсти, треба у воду лізти*) та багато інших.

З усної народної творчості (за відомостями, зібраними учнем Й. Добровського А. Пішелім) беруть початок прислів'я *Kde se kdo zrodí, tam se i hodí* (*Де народився, там і згодився*); *Najedený hladovému nevěří* (*Ситий голодному не вірить*); *Člověk miní, pán Bůh mění* (*Людина планує, а Бог переплановує*); *Co se doma navaří, má se doma snísti* (*Не виносити сміття з хати*).

Інші чеські прислів'я, які традиційно вважалися народними, з'ясувалося, створені майстрами художнього слова – письменниками-гуманістами XVI – XVII ст., зокрема, В. Я. Росом *Slibům se blázni radují* (*Дурень думкою багатіє*); Даніелем Адамом з Велеславіна – *Lepší vrabec v rukou nežli čáp na střeše* (*Краще синиця в руках, ніж журавель у небі*) тощо.

Один з поширених прийомів у пареміології – каламбурне обігрування значення слів. Він був відомий ще письменникам античної доби і, як засвідчує паремійний матеріал XVI ст., активно поширився на чеському мовному ґрунті, пор. *Umřel Darmodej, nastal Kupsobě*; *Co naspořil Stejskal, to utratil Vejskal*; *Nedluž se u Zakusila, oplatíš zase Musila*; *Kdyby nebylo kdyby, nebylo by chyby*.

Й. Добровський бачив не лише багаті експресивно-стилістичні можливості прислів'їв. Він цінував їх філософський зміст

(напр.: *Páni se rvou, sedláci nastavte vlasů* (Пани б'ються, мужики, підставляйте чуби); *Krkavci sobě lítají, holubi vážnou v léčkách* (Яструби літають на свободі, голуби сидять у клітках), наголошував на їх багатофункціональності та дидактичному потенціалі. Однею з причин, що спонукала Й. Добровського взятися за перевидання збірки прислів'їв Я. Срнця, була необхідність «сотнями роздавати її у школах» (Dobr., 29).

Зацікавлення дослідника прислів'ями тривало й після публікації збірки 1804 р. Він вивчав давніші тексти, чеську літературу періоду гуманізму (так званого «золотого віку», який, за періодизацією Й. Добровського, тривав 1520 – 1620 рр.) і робив численні виписки, мріючи здійснити нове, доповнене видання. Підготовлений матеріал можна розділити на три групи: записи бібліографічного характеру, записи нових прислів'їв в окремий зошит і відбиток першого видання, в який учений вписував нові вислови. Прислів'я, записані Й. Добровським у зошиті, мають неабияку цінність. Вони є автентичним переписом рукописного зводу старочеської збірки XVI ст. М. Червенки і Я. Благодслава, що була вперше опублікована в уже згадуваному академічному виданні збірки Й. Добровського.

Щоб дати читачеві уявлення, наскільки мало розширитися задумане Й. Добровським друге видання, укладачі академічної збірки 1963 р. доповнили її рукописними додатками вченого й виділили їх курсивом. Ці додатки свідчать, що автор намагався передавати латинські, німецькі вислови не через кальки, а близькими за змістом чеськими висловами. Так, власне, формувалася національна образність мови, пор.: до німецького *Es geht ihnen nich mehr so gut* (букв. «їхні справи не надто хороші») пропонує чеський еквівалент *Spadlo jim máslo s chleba* (Dobr., 87) (букв.: у них упало масло з хліба), що передає ту саму думку.

У другому виданні Й. Добровський, очевидно, мав намір застосувати інший принцип подання матеріалу – не алфавітний, а тематичний. Таку думку висловив упорядник другого видання М. Гержман, який працював з рукописами Й. Добровського і

звіряв матеріал першої збірки з тими джерелами, з якими працював Й. Добровський (Dobrovský 1963, 167 – 168).

Слід зазначити, що на той час не було чіткого розмежування самих понять «прислів'я», «приказка», «сентенція», «образний вислів». Й. Добровський намагався розібратися в їх суті та визначити формальні ознаки. В листах до Ф. Дуриха від 15 березня 1795 р. та 19 червня 1795 р. він подає згадані терміни слов'янськими мовами, цікавиться їх етимологією: від *proverbio – pricja, pritča, poslovica, pritča, prislovica, pribaska, pripovest, perpovest, perpovedek, pregovar, pripovedje, prerezhje, przypowieść, przysłowie* (Korrespondence 1895, 340 – 341).

Пареміологічні терміни, найімовірніше, автор мав намір навести в теоретичній частині нового видання. На жаль, української мови в переліку не було, оскільки вчений не вважав її національною літературною мовою (докладніше про це див. у нашій праці Даниленко 2005а, 88).

Рукописні додатки також засвідчують, що в новому виданні містилося б значно більше прислів'їв, походження яких ученому вдалося з'ясувати. Це стосується, зокрема, висловів *Dočkej času co hus klasu* (букв. Дочекайся часу, як гуска колосу, укр. відповідник *Кожному овочеві свій час*) і *Čekám času, co hus klasu*, запозиченого з рукопису Яна Вацлава Роси «Thesaurus linguae bohemicae quadripartitus», *Mistr nouze učil Dalibora housti* і *Nouze naučila Dalibora housti* (зі збірки Даніеля Адама з Велеславіна). До багатьох прислів'їв Й. Добровський подав їх варіанти. Скажімо, на його думку, *Čím hrnek navře, tím, až se rozbije, páchne* (з Далімілової хроніки); *Čím hrnek pozprvu navře, tím potom dlouho zapáchá* (у Даніеля Адама з Велеславіна), *Čím hrnůček navře, tím vždycky zapáchá* (у Франтішка Ондржея Горного) – це варіанти латинського *Quo semel est imbuta recens*. Рукописне доповнення подається в редакції *Čím hrnek za nova navře, tímť zapáchá, až se rozbije* і має ремарку «*auct*» – «у багатьох авторів». Інші приклади: *Hodna poklička toho hrnečka – Hrnec příhodnou pokličku našel* (у Вавржинця Рвачовського); *Panenko, sedávej v koutě, budeš-li ctná,*

najdou tě – Sedávej, panenke, v koutě, budeš-li dobrá (pěkná), najdou tě (у Вацлава Яна Роси). Одним із основних принципів, яким керувався Й. Добровський, була точність цитування. Уважне ставлення до текстів і джерел пов'язане з прагненням дослідника з'ясувати первісне значення образного вислову. Усвідомлюючи, що саме образність може вплинути на розуміння прислів'я, Й. Добровський часто подавав його тлумаченням, напр.: *Má se jako ryba ve vodě – «blaze»* (Живе, як риба у воді – «дуже добре»); *Kuj má dva konce (t. kdo ví, komu se zdaří)* – Палиця має два кінці (тобто, не відомо, кому пощастить); *Jak jsem koupil, tak prodávám (Pověděl jsem vám to, což jsem slyšel)* – За що купив, за те й продаю (Я сказав вам те, що почув).

Не виключено, що Й. Добровський хотів розширити друге видання своєї збірки прислів'ями інших слов'янських народів, що зробив після нього Фр. Л. Челаковський. На користь цієї версії говорить те, що у своїх періодичних виданнях «*Slavin*» (1806 р.) та «*Slovanka*» (1814 – 1815 р.) він опублікував відповідно російські й сербські прислів'я. Зупинимось на цьому питанні докладніше.

Наукові інтереси Й. Добровського були надзвичайно різнобічні й багатогранні. Можна стверджувати, що зачинатель слов'янської філології був також першим слов'янським етнографом, першим з наукових позицій вивчав життя й художню творчість слов'янських народів. У контексті сказаного на особливу увагу заслуговують дві його збірки – «*Slavin*» і «*Slovanka*», які свідчать про тривале зацікавлення Й. Добровського культурним життям слов'ян. У цих збірках можна знайти матеріали про слов'янські звичаї, вірування, прикмети, народні пісні, діалекти, статті етнографічного змісту. Для нас ці збірки цікаві передусім тим, що в них, як зазначалося, учений опублікував російські й сербські прислів'я.

У літературі, присвяченій науковій спадщині Й. Добровського, натрапляємо лише на згадку про публікацію вченим російських прислів'їв, однак, наскільки нам відомо, вони не були предметом спеціального дослідження.

Отже, в 1806 р. в журналі «Slavin» Й. Добровський опублікував 100 російських прислів'їв у латинській транскрипції з перекладом німецькою мовою. Як можемо судити із запису самого Й. Добровського, джерелом російських прислів'їв йому послужила збірка, що містила 4291 одиниці обсягом 203 сторінки (Dobrovský 1834, 317). Вірогідно, йдеться про працю професора риторики Московського університету А. О. Барсова «Собрание 4291 древних русских пословиц» (1770), яку вважають першим друкованим виданням російських прислів'їв. «Собрание...» було опубліковано в Московській університетській типографії, однак у спеціальній літературі нічого певного про його автора немає. Видання, яким користувався Й. Добровський, було третім (1787 р.) – згадку про це ми знаходимо в його передмові до збірки 1804 р. «Českých přísloví sbírka», а також у розвідці П. Лаврова (Лавров 1929, 610).

Усі прислів'я в російському «Собрании...», як видно зі списку Й. Добровського, були розташовані за алфавітом. Проф. Д. Д. Благой, за словами дослідниці Н. В. Баранської, у другому виданні «Истории русской литературы XVIII века» (1951) висловив цікаве припущення, що основу «Собрания...» склали прислів'я, зібрані М. Ломоносовим. Від нього вони нібито потрапили до А. О. Барсова, колишнього учня великого вченого, проте ця гіпотеза потребує глибших розвідок і доведень (Баранская 1952, 412).

«Собрание...» мало великий успіх завдяки новому матеріалу переважно демократичного змісту. На нього звернула увагу цариця Катерина II, проте, готуючи свої «Вибрані прислів'я» (1782 р.), зі списку 4291 одиниць вона змогла вибрати лише кілька десятків (Там само).

Що ж до Й. Добровського, то він віддав перевагу таким ста російським прислів'ям. Припускаємо, що в нашій славистиці цей список публікується вперше:

1. Бог высоко, царь далеко. 2. Был бы хлеб, а зубы сыщутся. 3. Блещи не плачут, когда черницы скачут. 4. Дорог хлеб, как денег нет. 5. Есть рубль, есть и ум. 6. Жил долго, а умер скоро. 7. Живому могилы нет. 8. Живи просто, проживешь лет со сто. 9. За доброе дело жди похвалы смело. 10. Конь о четырех

ногах, и тот спотыкается. 11. Корм коня дорожке. 12. Которая корова умерла, та к молоку была добра. 13. Красна павя пером, а жена мужем. 14. Красна река берегами, а обед пирогами. 15. Кого люблю, того и бью. 16. Кашу ешь, а ножом не режь. 17. Каша мать наша. 18. Кто не ленив пахать, тот скоро будет богат. 19. Кто не богат, тот и алтыну рад. 20. Кто пьет много вина, тот скоро сойдет с ума. 21. Курицу яйца не учат. 22. Летала высоко, а села не далеко. 23. Лихое лихому, а доброе доброму. 24. Лучшие братья, нежели давать. 25. Лучшие быть без счастья, нежели дураком. 26. Лесом шел, а дров не видал. 27. Люблю тебя, да не как себя. 28. Маленек, да уменек. 29. Мал соловей, да голос велик. 30. Мило тому, у кого всего много в дому. 31. Мимо яблоньки яблочко не падает. 32. Много на уме, да мало в гуме. 33. Мокрое дождя не боится. 34. Молния гремит стрелами, а море дышит волнами. 35. Молод месяц не всю ночь светит. 36. Мужик богат, как бык рогат. 37. Муж в службе, а жена в нужде: оба равны. 38. Муж жену любит здоровую, а брат сестру богатую. 39. На добрый привет добрый и ответ. 40. На небо крыл нет, а в землю путь близок. 41. На одном месте и камень мхом обрастает. 42. На чужую кашу надеялся, а своя в печи была. 43. Нашла коса на камень. 44. Невеличка птичка, да ноготок остер. 45. Не всякому верь, запирай крепче дверь. 46. Невеста родится, а жених на коня садится. 47. Не держи сто рублей, держи сто друзей. 48. Не играй кошка с углем, лапу обожжешь. 49. Не поле кормит, нива. 50. Не прав медведь, что корову съел, не права корова, что в лес зашла. 51. Не ходи к Воеводе с одним носом, ходи к нему с приносом. 52. Ни богу свеча, ни черту ожег. 53. Нечему дивиться, когда дурак родится. 54. Слово не поговорка. 55. Около костей мяса не много. 56. Орел орла плодит, а сова сову родит. 57. От худой курицы худые и яйца. 58. Пей, да ума не пропей. 59. Пес космат, ему ж тепло, а мужик богат, ему ж добро. 60. Пойти в науку, терпеть и муку. 61. Похвала мужу погуба. 62. Правду всякий хвалит, да не всяк ее хранит. 63. После рати храбрых много. 64. Придет старость, будет слабость. 65. При солнце тепло, а при матери сыну добро. 66. Пришла вода, запирай ворота. 67. Пресное тесто найдет в брюхе место. 68. Пеший конному не товарищ. 69. Рад дурак, что пирог нашел. 70. Разуму много, да денег нет. 71. Рот болит, а брюхо еще велит. 72. Рубашка к телу ближе. 73. Рука руку моет, а обе хотят быть белы. 74. Рыбак рыбака далеко видит. 75. Свой ум царь в голове. 76. Своя рука владыка. 77. Свет сей дом всех людей. 78. Сила солому ломит. 79. Слава тебе тетереву, что ноги косматы. 80. Смерть не разбирает чина, а ведет равно и Русака и Немчина. 81. Сокол выше солнца не летает. 82. Собака на сене лежит, сама сена не ест и никому не дает. 83. Сорок лет бабий век. 84. Стар что собака, а мал что щенок. 85. С чужого коня среди грязи долой. 86. Сын мой, а ум у него свой. 87. Твой меч, а моя голова. 88. Тепло, да не

как лето; добра, да не как мать. 89. Тише едешь, дальше будешь. 90. То не диво, что у свины рыло. 91. Тому и добро, у кого есть серебро. 92. Тонко прясть, долго ждать. 93. Три дни молот, а в полтора дни съел. 94. У брюха нет ни ушей, ни уха. 95. У вас дрова рубят, а к нам щепки летят. 96. У старого козла крепче рога. 97. Фортуна велика, да ума мало. 98. Хлеб за брюхом не ходит. 99. Хлеб соль ешь, а правду говори. 100. Что посеешь, то и сожнешь.

Аналіз цього списку дозволяє зробити такі висновки.

1. Вірогідно, Й. Добровський збирав матеріал для масштабного слов'янського пареміологічного проекту, котрий згодом зміг реалізувати Фр. Л. Челаковський у збірці «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (1852). Про намір Й. Добровського перевидати словник «Českých přísloví sbírka» з доповненнями писав В. Ганка: «зі студентських років я збирав чеські прислів'я, особливо під час канікул по селах, і зібрав їх стільки, скільки мала вся збірка Й. Добровського 1804 р. Знаючи, що Й. Добровський працює над новим виданням, усі свої матеріали я передав йому» (Hanka 1829, 39).

На жаль, планам Й. Добровського не судилося здійснитися. Його збірка 1804 р. перевидавалася лише один раз – у 1963 р. як сімнадцятий том академічного 19-томного зібрання творів ученого (Dobrovský 1963). У це видання ввійшли лише рукописні матеріали, підготовлені Й. Добровським. Незначний інтерес дослідників і видавців до цієї праці пояснюється тим, що її сприймали як маргінальну серед усього авторитетного спадку вченого.

2. Багато російських прислів'їв, зокрема ті, що містили реалії, залишилися для чеської мови безеквівалентними, напр.: *Красна река берегами, а обед пирогами* (№ 14), *Много на уме, да мало в гуме* (№ 32), *На чужую кашу надеялся, а своя в печи была* (№ 42), *Не держи сто рублей, держи сто друзей* (№ 47) – *Не имей сто рублей, а имей сто друзей*, *Муж жену любит здоровую, а брат сестру богатую* (№ 38), *Не ходи к Воеводе с одним носом, ходи к нему с приносом* (№ 51), *Ни богу свеча, ни черту ожег* (№ 52) та ін.

3. Деякі прислів'я, які Й. Добровський подав у 1806 р. як російські, насправді виявилися спільнослов'янськими або

спільноєвропейськими. Російськими їх можна було б назвати в тому сенсі, що вони були відомі російському користувачеві. Й. Добровський, очевидно, умістив їх у журналі «Slavin» як зразки російського наріччя. Прокоментуємо деякі з них.

Так, наприклад, перше в списку прислів'я *Бог високо, царь далеко* в чеській мові має кілька структурних варіантів *Do nebe daleko, Pán Bůh vysoko; Král daleko, Bůh vysoko, pravdy a spravedlnosti v světě málo; Bůh vysoko, král daleko, pravda v koutě*. Це відоме прислів'я потрапило в чеську мову з грецької мови через латинську – про це є посилання у збірці 1582 г. Якуба Срнця: *Deus in altis habitat, Rex procul equitat, aequitas veritasque nusquam gentium*. Її перша фіксація в чеській мові сягає 1467 р. і належить Ц. Товачовському (Ctibor Tovačovský z Cimburka): *Buoh vysoko, král daleko, Pravdy nikdíž; jedině zavina hlavu smrti dočekati* (Fl., 1, 27). У другому виданні Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (1893) уміщено варіант *Bůh vysoko, král daleko, pravda v koutě (a nebeského soudu k poslednímu dni dlouho čekat)* (Fl., 1, 27). У В. Флайшганса вихідним варіантом є *Bóh vysoko, král daleko, pravdy (a spravedlnosti v světě málo) nikdiež* (Fl., I, 27). Сучасний узус віддає перевагу усіченій формі.

Російське прислів'я *Курицу яйца не учат* (№ 21) у чеській мові має паралель, що веде свій відлік з XV ст.: *Již vajce múdřejše než kuře* (Fl., II, 729).

До спільноєвропейського паремійного фонду належить прислів'я *Конь о четырех ногах, и тот спотыкается* (№ 10) – *Někdy i kůň na čtyřech nohách se potkne* (BS 79). Запозичені з античності, повні еквіваленти цього прислів'я відомі також у німецькій, англійській, голландській, італійській, французькій, угорській та інших мовах, пор. нім. *Stolpert doch ein Pferd und hat vier Füße* (BS 79), укр. *Кінь на чотирьох ногах і то спотикається*.

Біблійного походження є прислів'я *Что посеешь, то и сожнешь* (№ 100). Відомо, що до нього в XV ст. звертався Ян Гус: *Co bude kto zde sieti, to bude po smrti žieti* (Fl., II, 430).

Доволі поширеним є прислів'я *Нашла коса на камень* (№ 43). Її порівняння з чеською мовою показує, що варіант *Trefila kosa na kámen* – мовний рефлекс XIX в. У старочеській мові у С. Флашки, Я. Благослава, Я. Коменського фіксувалася форма *Čtje kosa kámen* (букв.: чує коса камінь). Не ясно, чому ці досить відомі в сучасній чеській мові паремії – *Jak zaseješ, tak sklidiš, Trefila kosa na kámen* – не вміщено у словнику Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера.

4. Трапляються й протилежні випадки, коли прислів'ю приписувався чеський статус, а воно свого часу було перекладено Фр. Л. Челаковським з російської мови чеською, про що наводив коментар В. Флайшганс, напр.: *Каиша мать наша* (№17) – *Kaše mat(ič)ka naše* (Fl., I, 488); *Сокол выше солнца не летает* (№ 81) – *Ani sokol výše než slunce nelítá* (Fl., II, 489); *Мал соловей, да голос велик* (№ 29) – *Malý slavík, ale hlas veliký* (Fl., II, 445) та ін.

Цікаві ті випадки, коли в російській мові можна констатувати наявність прислів'я, що виникло на основі спільноєвропейського сюжету, але в узусі зазнало певних трансформацій завдяки римі. Наприклад: *У брюха нет ни ушей, ни уха* (№ 94), на нашу думку, виходить з латинського вислову *Venter caret auribus* (SLC 391) (тобто, у живота немає вух > словами живіт не нагодуєш), звідси німецька калька *Ein hungriger Bauch hat keine Ohren* (BS, 20), чеська *Hladové břicho neslyší*, словацька *Brucho nemá ucho*, польська *Brzuch nie słyszy* та ін.

5. Й. Добровський бачив змістову подібність чеських і російських прислів'їв, напр. *Jablko nerádo daleko od jabloně padá; pakliť padne, rádo se zase špičkou obrátí* і *Мимо яблоньки яблочко не падает* (№ 31). Працюючи над паремійними збірками як чеськими, так і російськими, латинськими, німецькими, сербськими та іншими, фіксуючи те саме прислів'я з різних джерел, але в подібних варіантах, Й. Добровський тим самим заклав основи порівняльної пареміології.

Добре відомі в сучасному чеському культурному просторі, вони виявляють паралелі також в українській мові, причому в багатьох випадках як повні еквіваленти, пор.: *Vlka miní a vlk za humny* – *Про*

вовка промовка, а вовк і в хату; Pravda oči kole – Правда очі коле; Kdo maže, ten jede – Не підмажеш, не поїдеш; Není všeccko zlato, co se třpytí – Не все то золото, що блищить; Žáden bez práce nejí koláče – Хочеш їсти калачі, не лежи на печі і под.

Аналіз праці Й. Добровського «Českých přísloví sbírka» («Збірка чеських прислів'їв») дає змогу з'ясувати її історичне значення. Воно полягає, насамперед, у введенні в пареміологію матеріалу з багатьох давніх літературних джерел, критичній оцінці самотності чи залежності цього матеріалу від іноземних зразків (латинських, німецьких та ін.), зверненні до порівняльного методу дослідження. Іншими словами, все це заклало початки чеських наукових пареміологічних студій. Для сучасних дослідників збірка Й. Добровського цінна тим, що містить важливу джерелознавчу та лінгвокультурологічну інформацію. Вона дозволяє також судити про частотність і поширеність чеських прислів'їв з позицій сьогоднішнього дня.

Збірка Й. Добровського виявилася єднальною ланкою між традицією збирання прислів'їв, що йшла від збірки XVII ст. «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům» Я. А. Коменського, і новою традицією, яка в XIX ст. втілилася в монументальній праці Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích».

2.6. Збірка 1815 р. Я. Яворницького

На початку XIX ст. своєю культурно-просвітницькою діяльністю сприяв чеському національному Відродженню Ян Яворницький – католицький священник і педагог. У передмові до своєї збірки він наголошував на тому, що прислів'я демонструють розвиненість мови та її духовні скарби. «Прислів'я використовують, власне кажучи, для того, щоб уникнути довгих пояснень, але додати їм переконливості та солідності» (Javornický 1815, 3), проте не всі їх розуміють і доречно в мовленні використовують. Ян Яворницький вирішив пояснити значення прислів'їв оригінальним способом – через короткі оповідання виховного змісту на такі теми: Со

se z kočky narodí, nebude než myši chytati; Cos sobě navařil, to jisti budeš; Cvičení a zkušené dáva umění; Chlapec nezbedný mívá konec nešťastný; Čas růži přináší; S čím kdo zachází, tím také schází; Čistota půl zdraví.

2.7. Збірка 1852 р. Фр. Л. Челаковського

Серед усіх чеських авторів, хто вивчав, збирав і видав прислів'я і приказки, найбільший науково-практичний внесок зробив Франтішек Ладіслав Челаковський, автор «Мудрослів'я народу слов'янського у прислів'ях». Титульний лист збірки мав назву: *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prostonárodních českých pořekadel. Uspořádal a vydal Frant. Lad. Čelakovský. V Praze, 1852. V kommissí u Františka Řivnáče.* Над збіркою, що вперше побачила світ незадовго до смерті автора, Фр. Л. Челаковський працював майже тридцять років. Ідея такої роботи виникла не спонтанно. Як один із головних ідеологів чеського романтизму, Фр. Л. Челаковський зосереджувався на вивченні усної народної фольклорної культури, побуту і звичаїв. На народознавчі студії Фр. Л. Челаковського мали вплив Й. Добровський і В. Ганка, які звернули його увагу на слов'янські народні пісні, що їх згодом Фр. Л. Челаковський зібрав і видав у трьох томах (1822; 1825; 1827 рр.). Задумуючи новий всеслов'янський пареміологічний проект, Фр. Л. Челаковський уже здобув чималий досвід і добре знав матеріал.

Про намір видати слов'янські прислів'я й приказки читаємо в листі Фр. Л. Челаковського від 24 червня (18 травня) 1828 року до друга-літератора Йозефа Властімїла Камарита:

«Chci totiž na způsob slov. nár. písní vydati sbírku nejvýbornějších všeslov. přísloví, v původn[ích] jaz[zcích] a s českým všude vysvětlením. Mnoho již k tomu mám sebráno, vytaženo, rozměřeno. Způsob však ten, jak posud se přísloví vydávala (abecední) se mi dokonce nelíbí, a myslím, ač to nemalé práce státi bude, je dle obsahu rozpoložiti, tak aby ne jako stádo běžice, na své ceně tratily; nybrž teprva v spojení k jistému celku čtoucímu dokonale poněti o filosofii, mravnosti, vtipu

etc. našeho lidu podaly. Jsemť, abych pravdu řekl se slov. příslovími nemálo spokojen a potěšen; mnohá jsou tak jadrná, tak hlubokomyslná, že opravdu zvláště při dobrém sestavení, a jedno na druhé světlo dáváním národům slovansk. neméně jako i písně chválu získají. První tedy tuto práci míním tak spořádati, aby jmenovaný výbor ne více než 600 – 800 z každého hlavnějších nářečí, česk. polsk. rusk. srbsk. a celá sbírka tedy 2000 – 3000 obsahovala. Co z vedlejších nářečí: illyrsk. lužic. etc. se dá shledati, připojím též. Jinou mimo toho práci míním si pro budoucí léta a jen jakoby pobočně zachovati, totiž doplňování našich českých, tak aby z nich někdy ouplnější slovník našich přísloví vyniknouti mohl. Mnoho příspěvku z té strany jak vlastních tak i od jinud se mi dostalo; a tuto tě vlastně snažně žádám, aby <...> všeska přísloví u vás znamenal, pak, cokoli českého čítáš, též na to pozor měl, nebo u našich starých málo kněh, kdeby se někdy přísloví jím do pera bylo nevloudilo» (Korrespondence a zápisky 1907, 362) –

«Я хочу за зразком слов'янських народних пісень видати збірку найкращих слов'янських прислів'їв їхніми оригінальними мовами і з чеським коментарем. У мене вже багато зібрано, виписано, розподілено. Але спосіб, яким досі прислів'я видавалися (за алфавітом), мені не подобається, і я думаю, хоча це мені коштуватиме немалих зусиль, розставити їх за змістом так, щоб вони не були схожі на стадо, що біжить стрімголов, і тим самим втрачали свої якості, але щоб вони, як одне ціле, створили завершену картину про філософію, мораль, розум, дотепність і т.п. нашого народу. Чесно кажучи, я дуже задоволений і втішений слов'янськими прислів'ями; багато з них такі влучні, такі глибокодумні, що й справді, особливо при доброму укладанні, проллють світло одне на одне та принесуть слов'янським народам не меншу славу, ніж пісні. Я маю намір так упорядкувати матеріал, щоб вибрати по 600 – 800 зразків з кожної мови – чеської, польської, російської, сербської і щоб уся збірка містила 2000 – 3000 одиниць. Що можна буде знайти з хорватської, лужицьких мов і т.д., теж додам. Крім цієї праці, я би хотів у майбутньому доповнити наші чеські прислів'я, аби з цього колись виник найповніший словник. У мене

вже є багато подібних матеріалів як власних, так і одержаних з різних інших місць; і зараз я тебе дуже прошу, щоб <...> ти записував усі прислів'я, а коли читаєш якусь чеську книжку, теж про них не забував, бо мало в якій із наших старіших книг прислів'я немає».

Лист В. Камаритові 3 червня 1828 р.:

«Právě jsem rozřadoval a docedulkoval pro začátek asi 1200 přísloví ruských, a přál bych, aby mohl můj plán k slovanské prstonárodní filosofii viděti. Ruská přísloví jsou mne nad míru zaspokojila, a myslím, že jsou nehlubokomyslnější, naše n. p. jsou ovšem zas hojněji vtipnější, ale i těch Rusům neschází, a ondyno jsem z rubriky komických některá četl Vinařickému, až jsme se do pláče nasmáli. Líbí se mi nesmírně, že se slovanských přísloví veliká částka na nejpěknější a nej důležitější předměty se dá uvesti, jako Bůh, náboženství, láska atd. A což tu rozmanitých nauk ze života vyplývajících, a což těch, v kterých i jakási litostivost ano i melancholičnost panuje» (Čelakovského Sebrané listy 1865, 222 – 223) – «Щойно я розподілив картки приблизно з 1200 російськими прислів'ями, в яких, за моїм планом, виявляється філософія простого народу. Російські прислів'я мене дуже задовольнили. Я вважаю, що вони глибокодумніші, водночас наші прислів'я значно дотепніші, хоча в росіян є й такі. Недавно з рубрики комічних деякі з них я читав Вінаржицькому – ми насміялися мало не до плачу. Мені дуже подобається, що значну частину слов'янських прислів'їв можна подати в такі рубрики, як Бог, релігія, любов тощо. А скільки ж з них впливає різних життєвих наук, панує якась тужливість й меланхолічність».

Лист В. Камаритові 25 березня 1821 р.:

«Sbírání zvyků, obyčejů, mravů, náboženství, práva, jazyk atd., tak aby se národ slovanský budoucně jako jindy od jiných pomatených a popletených lišil, a svou dráhou k lepší budoucnosti putoval» (F.L. Čelakovského Sebrané listy 1865: 50) – «Збирати звичаї, вірування, право, мови тощо так, щоб у майбутньому слов'янські народи від інших народів відрізнялися та йшли своєю дорогою до кращого майбутнього».

В. Камарит Челаковському 24 липня 1828 р.:

«*Průběhka Ruských přísloví, kterou mi zaslal, právě dokazuje, jak výborně to bude účinkovati, že ne dle azbuky nýbrž dle té soustavy státi budou. Co do vtipnosti těch přísloví – ovšem žeť u mnohých až k podivení, ale shledáš to jakož sběratel a skoumatel sám, že i naše aspoň daleko za Ruskými nezůstanou; ... Rád bych již celou sbírku viděl, a kdyžs tentokráte již tolik jich srovnal, možna že není daleko k dohotovení a k tisku podání*» (F. L. Čelakovského Sebrané listy 1865, 224) – «Систематизовані російські прислів'я, які ти мені надіслав, якраз доводять, як добре задумано, що не за алфавітом, а за тематикою вони будуть подані. Щодо їхньої дотепності – дійсно, в деяких вона виявляється навдивовижу, проте як збирач і дослідник ти сам побачиш, що й наші не є далеко від російських; ... Я із задоволенням побачив би всю збірку, і якщо ти вже стільки зробив, можливо не за горами час, коли вона буде передана до друку».

Фр. Л. Челаковський одержував багато матеріалів від своїх друзів і колег. Так, В. Ганка передав йому майже дві тисячі прислів'їв, записаних «прямо в народі» (BSch., 283). Свої нотатки надіслали В. Камарит, К. Вінаржицький, Б. Немцова, Ян Коллар, який, зокрема, писав Фр. Л. Челаковському:

«*Přemilý Příteli! Slyšel jsem od kohosi, že pracujete na Sbírcce a Soustavě všech slovanských Přísloví: to ovšem chvalitebné předsevzetí. U mne se ... též nashromáždilo něco slovenských přísloví a pořekadel... Já však tolik jiných záměru a počatých prací už mám, žeby mi dva životy nestačili, nad to i úřední mé práce z roka na rok rostou: hotov sem tedy Vám tuto Sbíрку poslati*» (Korrespondence a zápisky 1910, 328) – «Дорогий друже! Я чув, що Ви працюєте над системною збіркою всіх слов'янських прислів'їв і приказок: звичайно, це похвальний задум. У мене теж назбиралися деякі словацькі прислів'я й приказки, але в мене стільки інших планів і розпочатих справ, що мені на них не вистачило б і двох життів, а тому я готовий надіслати Вам ці матеріали».

Перші зразки прислів'їв і приказок, що мали ввійти в майбутню збірку, Фр. Л. Челаковський видрукував у журналі «Časopis

Českého museum»: Slovánská přísloví, 1837; Kalendářík z přísloví slovánských, 1850; Slovánská právnícká přísloví, 1851. У числі за 1837 р. Фр. Л. Челаковський сформулював теоретичні положення пареміологічної науки, які можна вважати нарисом майбутньої передмови до збірки: що таке прислів'я, приказка, їх джерела, особливості структури збірок, з якими він працював. Фр. Л. Челаковський першим у чеській пареміологічній лексикографії почав розрізняти прислів'я і приказки і присвятив їм окремі самостійні частини. Причому після видання «Mudrosloví...» він планував повернутися до чеських приказок і видати їх окремою збіркою.

Відносно суті прислів'я автор висловлювався так: «За внутрішнім характером більшість прислів'їв діляться на дві головні групи: а) це правила, за якими слід діяти, щоб одержати тілесну або душевну користь; б) це набуті судження, що впливають зі спостережень над усвідомлюваним та ірраціональним смислом предметів. Ці дві властивості однак не достатні для утворення прислів'я. Головне, я вважаю, щоб вислів, узятий з потоку практичної мудрості, своєю узагальненістю міг бути спрямований на конкретний випадок, тобто аби прислів'я щось виокремлювало, але водночас було всезагальним, до усіх подібних випадків знову прилягало» (Čelakovský 1837, 292 – 293). Фр. Л. Челаковський підкреслював, що прислів'я вирізняються багатством порівнянь, дотепних зворотів, милозвучністю й римою, аби «духу і слуху» бути приємними, «одним словом, це дорогоцінна монета, кругла, з написом і малюнком, яка видає добре звучання і переходить із рук в руки» (Čelakovský 1837, 293).

Приказки, вважає Фр. Л. Челаковський, хоча зовні чимось нагадують прислів'я, за внутрішньою структурою відрізняються від них. Вони індивідуалізують поняття, що виражає дію, предмет або його властивість і займають проміжну позицію між прислів'ями й мовними зворотами (фразеологізмами в їхньому сучасному розумінні), напр.: *zaváditi o něco řeči – zaváditi o svůj krajíc – lepší za svůj krajícem, než za cizím pecnem*. Причому якщо прислів'я, на думку Фр. Л. Челаковського, можуть вільно перемішатися з однієї

говірки в іншу, навіть з однієї мови в іншу, то для приказок і мовних зворотів це неможливо: «Вони цілком втрачають свій звук, як тільки чужа рука до них доторкнеться» (Čelakovský 1837, 295).

Таким чином, приказки і мовні звороти, за Фр. Л. Челаковським, є виключно національним образним надбанням. Можна припустити, що дослідник звернув увагу на самотні образи, що лежали в основі порівнянь та усталених зворотів, як правило ідіоматичного характеру. Саме такі вислови становлять основу сучасних досліджень національної мовної картини світу.

Походження прислів'їв Фр. Л. Челаковський пов'язував з природною потребою будь-якої мови володіти образними засобами вираження думки: «Не було й немає під сонцем народу, який, навіть наполовину вийшовши з дикунства, вже не мав би у своїй мові прислів'їв, що не переходили б як спадкова мудрість з роду на рід, від покоління до покоління» (Там само, 294). Фр. Л. Челаковський вказує на дорогоцінні мовні поклади, що їх має Святе Письмо, художні твори й філософія мудрих греків і римлян – Плутарха, Плавта, Теренція, Горація та ін., – які писали на табличках віршові вислови-повчання (гноми), афоризми й прикрашали ними храми. «Чи могли слов'яни в цьому жанрі залишитися позаду? – запитує Фр. Л. Челаковський. – Слов'яни, які своїми народними піснями переважають всі європейські народи, які засвідчили образність своєї мови і в прислів'ях показали таку глибину думки й дотепність, що і в цьому відношенні можуть сміливо посперечатися з іншими народами, хоча, напевне, й половини цих мовних багатств не зібрано й не показано світові» (Там само).

Отже, Фр. Л. Челаковський узявся за укладання прислів'їв усіх слов'янських народів, щоб поставити «храм прстонародної практичної мудрості». Численні джерела, які він опрацьовував, показали, що в них уміщено матеріал без усякого порядку, або просто за алфавітом, що утруднює, а то й взагалі унеможливує пошук потрібного вислову. Тому автор обрав тематичний принцип подання прислів'їв і приказок. Як зазначалося у згаданому листі Фр. Л. Челаковського до Й. В. Камарита, первісно він планував

представити по 600 – 800 зразків прислів'їв з кожної слов'янської мови, але збірка значно розрослася. У вересні 1846 р. в листі до Вацлава Станька (Václav Staněk) Фр. Л. Челаковський пише:

«Právě jsem dokončil Přísloví slovanská. Zbývá jenom ještě zde onde doplňovati a pak Úvod malý napsati. Jest to dosti htubý rukopis; obsahujeť v sobě přes deset tisíc přísloví, a polovice z nich jsou jako zlatá zrnka» (Korrespondence a zápisky 1914, 444) – «Якраз я закінчив слов'янські Прислів'я. Залишається ще в окремих місцях дещо доповнити і написати невеличкий вступ. Це досить грубий рукопис, має понад десять тисяч прислів'їв, і половина з них, як золоті зернятка».

За іншими даними, збірка налічує понад 15 000 прислів'їв (Novák 1891, 101; BSch., 282), не рахуючи чеських приказок. Усі вони розподілені на 17 тематичних груп (подаємо їх скорочений зміст):

I. Bůh. Náboženství. – Přísloví biblická. II. Dobré – zlé. Pokrytství – lest – podvod. Dobročinnost – dar. Vděčnost – nevděk. III. Pravda – spravedlivost – lež. Jazyk – mlčenlivost – tlachavost. IV. Pokora – pýcha. Chlouba – chvála – čest – dobré jméno – pověst. Závist. Trpělivost – svornost. Hněv – msta. V. Práce, pilnost – zahálka, lenost. VI. Štěstí, neštěstí. Peníze. Bohatý, chudý. Bolest – hoře. Útěcha – naděje. VII. Mysl – rozum – vtip. Učení a umění. Řemeslo. VIII. Domov – vlast. Přátelství – nepřítelství. Láska – nenávisť. IX. Pravidla opatrnosti. Povaha času a spravování se jím. Dluh – půjčka – pořádnost. X. Svět – člověk. Svoboda – vůle – moc. XI. Zdraví. Nemoc – lékařství. Krása. Mladost – starost. Smrt. Začátek – konec. XII. Mocnář – vláda. Sedlák. Stav duchovní. XIII. Právo. Obyčej – zákon – soud. XIV. Domácí život. Manželství. Rodičové. XV. Hospodářství polní a domácí. Příslsovní kalendářík. XVI. Přísloví 1. národopisná, 2. zeměpisná, 3. dějepisná. XVII. Příslsovní žertovná a mravokárná. Slovní hříčky.

Вибір матеріалу ґрунтувався переважно на найстаріших збірках і переслідував головну мету: показати високі моральні якості слов'ян, якими вони не поступаються перед іншими європейськими народами, і тим самим додати гордості своєму

народів як частини європейського слов'янства. Образ практичної слов'янської народної філософії Фр. Л. Челаковський будував на прислів'ях, які виражали погляди простої сільської людини і виявляли «народний дух».

Під час роботи в автора виникало чимало питань методологічного характеру: чи кожне прислів'я заслуговує на включення в збірку, якщо воно не відповідає «доброму смаку або здоровому глузду». Його вразило також те, що багато прислів'їв заперечують одне одне, і через це він назвав їх дволиким Янусом. Ці «янусові голови» зустрічаються і в матеріальному, і в духовному світі, і якщо подібні прислів'я розглянути ближче, то можна зрозуміти, що протиріччя між ними є наслідком різнобічності й багатомірності життєвих ситуацій. Для переконливості автор навів такий приклад: «Так, один серб запитав свого батюшку, чи це добре – слухатися своєї жінки. Коли почув, що це недобре, зрадів, кажучи: «Моя дружина учора мені сказала, щоб я вам, отче, відніс грудку масла, а я й радий, що її не послухав». На це йому батюшка відповів: «Е, мій милий, мудру жінку треба слухатися» (Čelakovský 1837, 296).

Ці загальні начерки залишилися єдиним варіантом передмови, яку автор планував, але так і не зробив до першого, прижиттєвого видання «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*». Чеський дослідник Ігнац Ян Гануш (Ignác Jan Hanuš) пояснює цей недолік так: «Челаковський, звичайно, мав намір написати передмову, але матеріал так розрісся, що він, побоюючись труднощів видання, залишив цю справу на майбутнє» (Hanus 1851, 142).

Друге видання «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» підготував до друку Ян Вацлав Новак (Jan Václav Novák) у 1893 р. Про особливості своєї роботи над збіркою він інформував читача в газеті «*Literární listy*» (1891). Головне своє завдання Я. Новак убачав у тому, щоб усунути основні недоліки першого видання, а саме: написати передмову, в кінці словника додати предметний покажчик за опорним словом прислів'я і приказки із зазначенням сторінки, на якій можна його знайти, неслов'янські прислів'я

(латинські, грецькі, англійські, іспанські, німецькі, литовські і под.), які Фр. Л. Челаковський уміщав у кінці сторінки під рисою, доповнити прислів'ями з новіших, у першу чергу моравських і словацьких, джерел (А. Рибічки «Pravidla, přísloví a povědění, vztahující se ke správě veřejné a obecní i k právu občanskému a trestnímu», 1872; невеличкої збірки Фр. Бартоша, опублікованої 1889 р. в «Obzogu»). Чеський матеріал самого Фр. Л. Челаковського редагувався Я. Новаком так, щоб «вони звучали, як у найновіших виданнях» (Novák 1891, 119; Novák 1893, XV).

На відміну від передмов до видань збірок прислів'їв і приказок Я. А. Коменського і Й. Добровського, друге видання збірки Фр. Л. Челаковського, завдяки Я. Новакові, містило короткий огляд історії збирання чеського паремійного матеріалу. Джерелом інформації для нього вочевидь послужила книга І. Я. Гануша (Hanuš 1853).

Усі наступні збірки, значно менші за обсягом, черпали матеріал зі збірки Фр. Л. Челаковського, проте часто відзначалися недостатнім рівнем його опрацювання. Так, учитель В. Гикеш (V. Hukeš) видав в алфавітному порядку «Zlatá zrna» (1874), К. Грубий (K. Hrubý) – «Sbírku přísloví, pořekadel a průpovědí» (1880), К. Шафлер (K. Schaffler) – «Z mudrosloví rolníků» (1881) та ін. Не можна оминати увагою ще одну працю, що вийшла наприкінці XIX ст. і містила великий фразеологічний і пареміологічний матеріал, – це семитомний «Česko-německý slovník zvláště grammaticko-frazeologický» Фр. Котта.

Крім чеських авторів, які долучилися до розбудови чеської пареміології, Я. Новак коротко згадує основні здобутки в цій царині інших слов'янських народів.

Словацькі прислів'я в середині XVIII ст. служили додатком до граматик П. Долежала (1746) й А. Бернолака (1790), близько 4 000 одиниць чеських і словацьких прислів'їв видав Й. Рибай, «Sborník Slovenských národních piesní, povestí, přísloví, porekadel, hádok, hier, obyčajov a povier» (1870) підготували П. Добшинський, П. Крупа, Фр. Сасінек, а найбільший внесок зробив у кінці

XIX ст. А. П. Затурецький працюю «Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví» (1896).

Високо були оцінені словники польських авторів. З XVII ст. відомі збірки С. Рисиньського (1618), Г. Кнапського (1632), С. Фредра (1658), багато прислів'їв у словнику Б. Лінди (1807 – 1814), три томи видав К. Вуйчицький (1830), непересічне значення мали праці О. Кольберга (Kolberg 1875).

Я. Новак виявив обізнаність зі збірками прислів'їв і приказок у кашубів, лужицьких сербів, болгар, хорватів і сербів, у росіян, високо оцінивши, зокрема, книги І. Снегірьова і В. Даля, у білорусів – І. Носовича. Окремо Я. Новак зупинився на працях українців. Він зазначив, що «поряд з великоруською літературою з XVI ст. починає самостійно виступати малоруська література, яка може пишати дорогоцінними зразками плодів “духу народного”, якою є, приміром, збірка Г. Ількевича “Галицькі припов'їдки и загадки” (1841) та В. Віслоцького “Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси” (1868) (Novák 1893, XIII).

Говорячи про значення першого видання збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» для чехів, відзначаємо, що вона найбільшою мірою, ніж попередники, познайомила їх з *багатогранним* образним словом інших слов'янських народів, але водночас мала й недолік. Він полягав у тому, що значну частину паремій Фр. Л. Челаковський переклав чеською мовою з інших слов'янських мов (польської, російської тощо), які потім асимілювалися чеською мовою в усному й писемному варіантах і ускладнили в подальшому їх авторизацію.

З-поміж усіх авторитетних збірок чеських прислів'їв і приказок збірці Фр. Л. Челаковського пощастило найбільше. Вона перевидавалася не раз, і не два. У середині XX ст. за її третє видання взявся Карел Дворжак (K. Dvořák). Одним із позитивних наслідків його роботи є включення до книги статті самого Фр. Л. Челаковського «Слов'янські прислів'я» (Čelakovský 1837), яка, як уже згадувалося, була первісним варіантом передмови до прижиттєвого видання збірки.

К. Дворжак негативно, подекуди доволі різко в передмові висловлювався про роботу Я. Новака як укладача другого видання: «Текст, який він подає, є абсолютно неавтентичним, причому це стосується не лише чеських прислів'їв. <...> Крім того, він випустив усі неслов'янські прислів'я під ризикою і замінив їх на варіанти, не завжди вдало дібрані, з новіших чеських та інших слов'янських збірок. З усього є цілком очевидним, що йдеться про дуже суттєві втручання в оригінал “Mudrosloví”, скоріше це переробка, ніж видання» (Dvořák 1949, 895 – 896). Натомість К. Дворжак запропонував роботу над рукописом, який повністю зберігся в літературному архіві Національного музею у Празі. Цікаво, що в самому кінці рукопису Фр. Л. Челаковський закреслив речення: «І так далі, що між народами і в книгах блукає, хай інші збирають й доповнюють».

Упорядкування К. Дворжака полягало в таких аспектах. Чеський правопис був виправлений відповідно до літературної норми, тексти інших слов'янських мов, особливо діалектні, залишилися без змін, бо вони відтворювали історичну форму того чи іншого діалекту. Сучасний правопис упорядник застосував до польської й російської мов, а в українських прикладах зняв «ь» у кінці слів. Відповідні редагування були здійснені також у матеріалах південнослов'янських мов. Загалом основний принцип полягав у тому, щоб якомога точніше зберегти мовну форму, яку надав тексту Фр. Л. Челаковський. Був створений новий покажчик, до якого кожне прислів'я і приказка включалися відповідно до свого тематичного чи образного ядра, а в одиниць двоскладної структури бралось до уваги ядро обох частин. У такий спосіб виник самостійний словник, який подає частотність образів та уявлень, представлених у народних прислів'ях і приказках. Також була розроблена система приміток, які стосуються пояснень незнайомих слів і реалій – етимологічних, історичних, географічних і под. фактів.

Отже, третє видання 1949 р., спираючись на чеську півтисячолітню практику укладання праць подібного типу, консультації професорів Б. Гавранека і Я. Мукаржовського, було найкращим

варіантом збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích». Репринт цього видання був здійснений 2000 р.

Нарешті, четверте видання збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích», над яким працював упорядник В. Штепанек (Vladimír Štěpánek), побачило світ 1978 р. На жаль, з нього були вилучені два розділи – перший з прислів'ями про Бога й релігію та шістнадцятий з прислів'ями про етнографічні, географічні й історичні реалії, слов'янську міфологію, звичаї і повір'я. Власне кажучи, книга була скорочена майже на третину, бо основне своє завдання видавець вбачав у поданні найуживаніших прислів'їв і приказок.

Підсумовуючи аналіз збірки Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích», необхідно зазначити, по-перше, що це один з кульмінаційних творів чеського романтизму з його культом народної словесності, самобутньої народної філософії, чистої душі й нерозбещеної моралі. У дусі ідей романтизму все, що траплялося в усній народній творчості, вважалося архаїчним і створеним самим народом.

По-друге, з часу публікації «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» – це найбільша, монументальна, єдина у своєму роді праця з порівняльної пареміології декількох слов'янських мов і частковими паралелями з багатьох неслов'янських мов. Цією працею збирання прислів'їв у Чехії вважається фактично завершеним (Novák 1891, 119; 1893, VIII). Після «Mudrosloví...» вийшла друком лише одна велика двотомна збірка чеських прислів'їв В. Флайшганса (Flajšhans 1911 – 1913), але за своєю концепцією вона відрізнялася від праці Фр. Л. Челаковського і, на жаль, не була завершена. Відтоді в богемістиці словник «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» – унікальне явище за своїм обсягом і повнотою – майже сто п'ятдесят років залишався основним джерелом чеських прислів'їв, приказок і досліджень про них. Лише в кінці ХХ ст. з'явилася нова праця, що визначала сучасний пареміологічний мінімум чеської мови (Bittnerová, Schindler, 1997).

2.8. Дослідження В. Флайшганса 1911 – 1913 рр.

Після збірки Фр.Л.Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» найбільшою працею в історії чеської пареміографії мав стати грандіозний проект Вацлава Флайшганса «Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku», в якому автор задумав опрацювати матеріал усіх рукописних і друкованих джерел, починаючи з XIV ст. і до сучасності. Для цього він мав серйозну фахову підготовку: публікував статті з історичної граматики чеської мови, видавав старочеські пам'ятки з власними коментарями (Flajšhans 1901; 1903), для практичних потреб широкої громадськості написав посібник з чеської орфографії, граматики й фразеології (Flajšhans 1901a). Не можна не згадати про ще один напрямок наукової діяльності В. Флайшганса, що мала непересічне значення для чеської славістики зокрема й національної культури загалом, а саме про його роботу з вивчення й видання в історичному, релігійному, літературному контекстах праць та епістолярної спадщини Я. Гуса і його власні розвідки про Я. Гуса (Flajšhans 1905; 1918 та багато інших). Загалом В. Флайшганс присвятив Гусові понад 150 статей і кілька книг.

Нам цікава передусім Флайшгансова збірка старочеських прислів'їв і приказок «Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku», що побачила світ у 1911 р. (літери А – N) і 1913 р. (літери О – Ž) (Flajšhans 1911 – 1913). Як і належить серйозній науковій праці, її передмова починається оглядом бібліографії збірок прислів'їв і приказок усіх європейських народів. Дослідник пише, що опис слов'янських і німецьких збірок, виданих до 1852 р., досить повно склав Ян Гануш (Hanuš 1853). Але, на відміну від Я. Гануша, В. Флайшганс подає детальний перелік праць також у французів, італійців, румунів, німців, англійців, голландців, росіян, білорусів, болгар, сербів і хорватів, словенців, словаків, поляків.

Дуже високу оцінку дістав бібліографічний двотомник польського автора І. Бернштейна (Bernstein 1900), що містить

бібліографічний реєстр, реєстр збірок за мовами, список рукописів і в цілому нараховує 4761 паремійних джерел.

Хвалебний відгук дістала українська фольклористика: «Найкращу бібліографію серед слов'янських народів досі мають малоруси. <...> Чільне місце посідає докладний твір Б. Д. Грінченка “Література українського фольклору (1777 – 1900)”, що вийшов у Чернігові 1901 р.» (Fl. I, IV). В. Флайшганс відзначив також велику працю І. Я. Франка «Галицько-руські народні приповідки», непересічне значення якої вбачав у тому, що «це збірка матеріалів головним чином з народних уст, доповнених польськими, російськими, німецькими та іншими паралелями, часто з поданням пояснень про походження прислів'їв, майже зовсім без залучення книжних джерел; зі списком місць, де збирався матеріал (майже двісті сіл і містечок) та списком основних іноземних збірок» (Fl., XI).

Серед інших українських авторів В. Флайшганс назвав також збірку М. Номиса «Українські приказки, прислів'я, і таке інше», М. Комарова «Нова збірка народних малоруських приказок, прислів'їв і т.п.» (Одеса, 1890), матеріали Я. С. Згарського «Народная русская философия» (Коломия, 1873) і В. С. Вислоцького в Записках Імператорського російського географічного товариства (1869).

Від огляду бібліографічних розвідок В. Флайшганс переходить до аналізу окремих збірок прислів'їв і приказок, причому лише тих, які мають значення для дослідження паралелей з чеськими прислів'ями. Грецькі першоджерела він не вважає за доцільне згадувати, «бо навіть Біблія була нашим предкам відома з латинських перекладів» (Fl., V).

У середні віки головним джерелом прислів'їв і приказок В. Флайшганс називає Біблію, зокрема притчі царя Соломона, перекладені старочеською мовою. Найпоширенішими в цей період були леонінські гекзаметри (з римою в середині і в кінці) «Proverbia Heintici», античні сентенції Цицерона, цитати Вергілія, Овідія, що запам'ятовувалися в народі завдяки їх лаконічній

і яскравій образній формі. У кінці XIII ст. почали створюватися перші корпуси прислів'їв і приказок. Близько 1300 року датується збірка «Compendium moralium notabilium», в якій латинські цитати перекладено італійською мовою. Існує гіпотеза, що ця збірка в переробленні Конрада з Гальберштадту (Konrád z Halberstadtu) у другій половині XIV ст. послужила основою для чеських збірок прислів'їв і приказок.

Розмірковування про виникнення чеських прислів'їв, вважає В. Флайшганс, мало би ґрунтуватися на розборі саме слов'янських прислів'їв, але для отримання об'єктивних даних дослідник повинен спрямувати свою увагу на захід, відшукуючи там зразки й імпульси. У слов'янських прислів'ях чітко виявляється два культурних світи, що розділили колись єдине слов'янство на дві культурні області: східно-візантійську й латино-німецьку: «сьогодні ясно й чітко відділяються прислів'я західних слов'ян від російських, сербських, болгарських і т.д., сьогодні є очевидним, що ця уявна пращара частина російсько-сербських традицій має східно-візантійське, греко-арабське нашарування» (Fl., I, XIV). Щоб підтвердити цю тезу, В. Флайшганс звертається до компонентного складу прислів'їв, образну основу яких утворюють різні назви рослин, звірів, топонімів, напр., замість «осел» на сході виступає «кінь» на заході, замість Цареград – Рим тощо.

Ще переконливішою виявляється різниця між граматичною формою західноєвропейських прислів'їв і прислів'їв народів Сходу. У IV ст. н. е. св. Ієронім – перекладач Біблії зі старогрецької мови на латинську – перекладає латинською мовою прислів'я *Equi donate dentes non sunt inspiciendi*, що згодом в усіх романських і германських мовах закріпилося у формі заперечного імперативу, інфінітиву або простого дійсного способу дієслова: нім. *Einem geschenkten Gaul sieht man nicht ins Maul*, франц. *A cheval donné on ne regarde pas à la bouche*, англ. *Look not a gift horse in the mouth*. У такій самій формі це прислів'я усталилося в більшості слов'янських мов: укр. *Дарованому коневі в зуби не заглядають*, рос. *Даровому / Дареному коню в зуби не смотрят*,

чес. *Darovanému koni na zuby nekoukej / nehleď*, пол. *Darowanemu koniowi nie patrzą w zęby*, болг. *На харизано магаре немалата се не гледат*, до речі, в болгарській мові, фігурує якраз *магаре* «осел», а не *кон* «кінь». Зовсім іншу граматичну форму (причинно-наслідкового зв'язку або діалогу) має це прислів'я у грецькій мові: *Člověku darovali osla a on mi sahal ještě na zuby* (букв.: людині подарували осла, а він йому ще в зуби заглядає).

Таким чином, головний висновок, якого дійшов В. Флайшганс на підставі розбору пареміологічних джерел різних мов, полягав у таких тезах: «Чеські прислів'я – можемо сміливо сказати – своєю формою і матеріалом заявляють про свою спорідненість із західними. Вони утворюють (разом з польськими, словацькими, серболужицькими, кашубськими і т.д.) одну велику родину з германськими і романськими прислів'ями. <...> Лише незначна частина є чеського походження, але й ця частина запозичена з германського і романського приказкового фонду» (Fl., I, XVI).

За формою і змістом виявляється цілком очевидною спорідненість чеських прислів'їв із західними зразками, проте народ збагачує й оновлює скарби народної словесності. Щоб чужий матеріал міг так глибоко проникнути в народну мову, потрібно було докласти великих зусиль і пристосувати, наблизити його до реалій народного життя. Вони асимілювалися так само, як і величезна кількість слів, які з плином часу вже не виявляли чужорідних ознак.

Укладачі перших чеських збірок приказкового типу часто працювали у такий спосіб, коли до чеського вислову додавали латинський текст. Дослівний переклад іншомовних прислів'їв переходив у чеську мову і залишався в ній на правах нібито свого, оригінального тексту. Запозичення в чеську мову прислів'їв з інших мов, вважав В. Флайшганс, було закономірним явищем, коли народ молодшої культури без писемної традиції укладання паремій переймав їх від народу старшої культури, що таку традицію мав.

За семантикою чеські прислів'я поділяються на дві групи. Першу становлять метафоричні вислови. Предметом їхнього метафоричного осмислення є щоденна практика, наприклад, робота

коваля, який кує залізо, поки воно гаряче; хижий вовк, який краде у чабана вівцю з добре порахованого стада; кішка, яка підстерігає мишку і под. Усе це суцільні правила, але це ще не прислів'я. Щоб подібні загальні спостереження стали прислів'ям, цей досвід треба перенести в площину моралі й етики, конкретний приклад трансформувати в абстрактне правило, зразок людської поведінки. Виникаючи з малих, індивідуальних практик, з плином часу прислів'я застигають в певній формі й переходять від покоління до покоління. Не всі вони виживають: в одних застаріває зміст, в інших – форма. Так, через свою незрозумілу форму не дійшли до сучасності старочеські *such dub chlapóm, zelen dub žákóm; mně perník i podšev sněch*; старочеське *když se lyka drú, nu na ně i s dětmi* поступилося місцем новому *kuj železo, dokud je žhavé*. Інші діставали доповнення, які зберігалися в мові недовго. Так, відоме ще в доісторичний чеський період прислів'я *Každá liška svůj ocas chválí* у XV ст. отримало продовження – *a blázen cepu*. Традиція доповнення, каламбурного обігрування прислів'їв особливо поширилася в XIX – XX ст., коли зміст виразу набув такої буденності й тривіальності, що замість усталеної й очікуваної форми виникала нова, пор.: *Tak dlouho se chodí se džbánem pro vodu, až se jde pro pivo*.

Без сумніву, прислів'я залишається прислів'ям, тобто відтворюваною одиницею усталеної семантики, доти, доки воно зрозуміле носіям мови. Поява, функціонування й зникнення прислів'я часто пов'язані із втратою мотиваційних зв'язків, забуттям історичних подій та осіб. Частина історично мотивованих паремій або замінялася новими реаліями (напр., *vyhral jako Kec u Jankova na pochodil jako sedláci u Chlumce / jako Benedek u Hradce*), або й зовсім відходила в пасивний запас, як наприклад, *získal jako Michal na sviních*. Одна з небагатьох одиниць, пов'язаних з народною легендою, що дожила до сьогодні, – це прислів'я *Nouze naučila Dalibora housti*.

Другу групу прислів'їв становлять вислови повчального змісту – гноми – (в чеській мові *gnóma* – від грецького приповідка, примовка, *gnómický výraz* – влучний короткий образний вислів),

напр.: *Pýcha předchází pád; Chudoba cti netratí; Opatrnosti nikdy nezbyvá* і под.

У передмові до свого словника В. Флайшганс торкається також історичних документів, у яких уперше фіксувалися вислови, що стали прообразами майбутніх чеських прислів'їв. Прислів'я, що зустрічаються в «Александреїді», хроніці т. зв. Даліміла, Т. Штіт-ного, Яна Гуса, є дослівними перекладами з латини, причому у Гусових текстах і листах, писаних латиницею, набагато більше народних прислів'їв, ніж у тих, які він писав старочеською мовою (Flajšhans 1923, 65).

Завдання своєї праці В. Флайшганс убачав не лише в тому, щоб зібрати увесь доступний матеріал з друкованих і рукописних пам'яток, але щоб через паралелі з латинської й германських мов показати спорідненість з ними чеських прислів'їв. Зв'язок чеських прислів'їв зі слов'янськими автор свідомо обмежив на прикладах з польської, словацької і двох сербо-лужицьких мов. Книжні сентенції до реєстру словника не залучалися, зате він містить найбільше зразків старочеської мови.

Авторська концепція цієї праці полягала в тому, щоб у першому томі подати чеські прислів'я, походження яких сягає не пізніше XV ст. Перший том складався з двох книг. Другий том, який, на превеликий жаль, так і не був підготовлений, мав включати матеріал пізнішого періоду і реєстр усіх прислів'їв, що мали увійти у двотомник.

Праця виходила окремими зошитами й відразу справила враження ґрунтовного дослідження. Так, у 1909 р. в рецензії на перший зошит Й. Пата писав: «цей твір має епохальне значення і позачасову значущість» (Páta 1909, 138). За законом жанру, рецензент звернув увагу на її певний недолік: укладач найчастіше вдається до порівнянь чеських одиниць з польськими, бажаючи продемонструвати тісні зв'язки двох народів, але порівняльний аспект був би значно поглиблений, якби автор звернувся до збірки І. Франка, в якій він знайшов би чимало паралелей (Páta 1909, 139).

Ми поділяємо думку чеського фразеолога Я. Заоралека щодо значення паремійного доробку В. Флайшганса: «В. Флайшганс є цінний головню тим, що ретельно розписав велику кількість стародруків, особливо XVI ст., і забезпечив одержаний матеріал багатим критичним коментарем» (Zaorálek 2000, VIII). Не зайве буде додати думку видатного знавця чеської мови П. Айснера: «Ця книга належить до таких, за яку її автор у порядному культурному товаристві заслужить повагу і славу»(Eisner 1992, 150).

2.9. Збірки чеських паремій XX – початку XXI ст.

Після публікації словника В. Флайшганса «Česká přísloví. Sbíрка přísloví, průřovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku» в чеській пареміографії на багато десятиліть настала перерва. Чеські дослідники висловлювалися про потребу нової великої праці на зразок польської чотиритомної «Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowiowych polskich» (1969 – 1978) за ред. Ю. Кржижановського, бо «видання Флайшганса є антикваріат» (Hořálek 1970, 397), однак ніякої подібної праці не було створено. Хіба що можна згадати невеличку добірку К. Крауса (Kraus 1931), яка виділяється цікавою передмовою Карела Чапека.

Проміжну позицію серед збірок, умовно об'єднаних поняттям «мудрослів'я», зайняла праця Я. Заоралека (J. Zaorálek) «Lidová gčení» 1947 р., що репринтним способом перевидавалася у 1963, 1996, 2000 роках. У ній майже немає прислів'їв, але є народні приказки, стійкі словосполучення і порівняння – всі ті одиниці, які в чеській мові об'єднані поняттями *pořekadlo*, *rčení*, *úsloví*, *sousloví*, *frazémy*, *obraty* і под., напр.: *Vědět, kde nás bota tlačí*; *Sedět na dvou židlích*; *Čeká, až mu pečený pták vletí do huby*; *Hoří mu půda pod nohama*; *Je to devátá voda z hrušek*; *Mluvit, co slina na jazyk přinesla*; *Dělat něco tak, aby se vlk nažral a koza zůstala celá*; *Být v Římě a papeže nevidět* та інші.

Джерела, з яких Я. Заоралек нагромаджував матеріал, утворюють кілька груп. По-перше, це найстаріші паремійні збірки С. Флашки, М. Червенки і Я. Благодслава, Я. Срнця,

Я. А. Коменського, Фр. Л. Челаковського, В. Флайшганса, словник старочеської мови Я. Гебауера. По-друге, багатющий діалектний матеріал Фр. Бартоша і Я. Ф. Грушки – «ця джерельна база є найважливішою, бо вона найнадійніша» (Zaorálek 2000, VIII). По-третє, дрібніші словнички – Я. С. Ліблінського, М. Й. Сихри, Я. В. Розума та ін. По-четверте, праці авторів, які збирали паремії в сленгах, жаргонах, передусім Ї. Оберпфальцера, і письменників, що використовували їх як стилістичні засоби в своїх творах – В. Каня, Я. Жак та ін. Були також опрацьовані матеріали всіх великих словників – Й. Юнгманна, Фр. Котта, Фр. Травнічка, багатотомного словника «Příruční slovník jazyka českého». Увесь зібраний матеріал автор розподілив за опорним словом в алфавітному порядку, до кожної одиниці подав тлумачення, через систему позначок вказав на джерела її походження, в кінці додав словничок складних, мало зрозумілих слів.

Визначальною особливістю збірки Я. Заоралека було залучення до неї великої кількості діалектних образних висловів, включно зі сленговими – так звані «neslušná», «nízká a nepřístojná». Традиція, яку, між іншим, підтримував і Й. Юнгманн, вважаючи, що словник має містити все, що для нього мова постачає.

Таким чином, надійна джерельна база, ґрунтовна розробка словникової статті, інформація про походження усталеного вислову забезпечили Я. Заоралкові видання солідної праці, яка і на сьогодні не втратила свого наукового значення. Тим не менше її не можна вважати новою лексикографічною працею, бо зібраний у ній матеріал цілком ґрунтувався на старих джерелах.

У 50-х роках минулого століття польові дослідження чеських паремій розпочав Й. Спілка. Він ставив своїм завданням відобразити сучасний стан чеських прислів'їв і приказок на всій території Чехії, Моравії і Сілезії, простежити формальні та семантичні зміни, які під впливом часу позначилися на чеському паремійному фонді. Й. Спілка звернувся до чехів з проханням взяти участь у збиранні матеріалу. Зафіксовані одиниці утворили рукописну збірку в кілька тисяч паремій, з них 6 170 висловів були одержані

«прямо з народу». Частина регіонального матеріалу друкувалася в журналі «Český lid» (Spilka 1963), але увесь рукопис так і не було опубліковано, і після смерті автора він залишився в архіві Інституту фольклору та етнографії Академії наук Чеської Республіки.

Чергова спроба зібрання й вивчення чеських прислів'їв припадає на кінець ХХ ст. У рамках міжнародного німецько-чеського проекту «Діалог у світі людей і машин», метою якого було визначення сучасного пареміологічного мінімуму чеської мови, над збиранням матеріалу працювали чеський етнограф Д. Біттнерова і німецький лінгвіст Ф. Шиндлер. Майже через сто п'ятдесят років після «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» Фр. Л. Челаковського чеське суспільство одержало новий словник, який в результаті польових досліджень репрезентував сучасний репертуар чеських прислів'їв (Bittnerová, Schindler 1997). Праця дістала позитивну оцінку чеського фразеолога Ф. Чермака.

Наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. чеська лексикографія збагатилася цілою низкою збірок прислів'їв і приказок, різних за змістом, обсягом і призначенням.

Так, словники Ї. Плахетки (Plachetka 1996; 1999; 2001) разом з цитатами мислителів усіх часів, уміщують прислів'я й образні вислови європейських і східних народів. Це радше популярні видання, розраховані на широкий загал, аніж критичні праці. У них немає передмови, списку використаних джерел, хоча є приклади з таких мов, як чеченська, туркменська, узбецька, киргизька, вірменська і навіть невідома «karakalská» (Plachetka 1996, 79) (напевне, малася на увазі «karakalpakská» – каракалпакська мова). Українська мова представлена окремими зразками, які, на нашу думку, не надто у нас поширені, пор. під гаслом «manžel – чоловік»: *Jen když je mužiček, třebaš jako maliček; zaležeš si na něho, nebojíš se nikoho* (Plachetka 1996, 130); під гаслом «nedorozumění – непорозуміння»: *Jedna nábožná nalhala, druhá nahlučlá převyprávěla, třetí přičinlivá z toho nesmysly napletla* (Plachetka 1996, 157). Скажімо, для останнього прикладу в українській мові є лаконічніший вираз з тим самим значенням *Глухий що не дочує, то вигидає*.

Книга Ї. Покорного і Б. Фучіка вийшла друком у дитячому видавництві «Albatros» і мала промовисту назву «Zakoraný pes, aneb, O tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví» (друге і третє доповнені видання 1992, 2001 рр.). Незважаючи на те, що в назві заявлені прислів'я й приказки, у книзі їх усього три: *Každý sám nejlíp ví, kde ho bota tlačí; První vlaštovka jaro nedělá; Všechny cesty vedou do Říma*. Натомість, переказуючи міфи, легенди й біблійні сюжети, автори пояснюють значення імен-символів, фразеологізмів, образних висловів і сентенцій біблійного й античного походження, напр. *Adonis, Ahasver, Megera, Odysea, moudrý jako Šalomoun, klanět se zlatému teletí, návrat ztraceného syna, labutí zpěv, panický strach, jablko sváru, I ty, Brute?; Kostky jsou vrženy; Víím, že nic nevím* та ін.

Заслуговує на увагу праця П. Оуржедніка «Aniž jest co nového pod sluncem: slova, rčení a úsloví biblického původu» (Ouředník 1994), що охоплює фразеологію біблійного походження. Біблійні цитати наведені переважно за оригінальним виданням Біблії (Bible kralická) 1579 – 1593 рр., в окремих випадках автор послуговувався списками інших перекладів (Bible olomoucká, Bible svatováclavská, Bible česká, Písmo svaté Nového zákona) та ін.

Чільне місце в чеській лексикографічній практиці завжди займали словники латинських прислів'їв, приказок, приповідок, ідіом і сентенцій. До праць в цій галузі належить кілька нових сучасних енциклопедичних видань (Kuřáková, Marek, Zachová 1988; Čermák, Čermáková 2005) з чеськими паремійними відповідниками, відомостями про авторів цитат, реєстрами ключових слів, алфавітними покажчиками чеських перекладів.

Нарешті слід зазначити, що з'явилися нові перекладні словники прислів'їв, які включають по кілька слов'янських мов, переважно польську, російську, болгарську (Stejskal 1987; Tomin 2007; Bachmannová, Suksov 2007; Świerczyński, Świerczyńska 2008). Так, колективна праця «Slovník přísloví v devíti jazycích» чеських і польських колег презентує дев'ять мов – чеську, польську, російську, англійську, німецьку, французьку, італійську, іспанську,

латинську. На жаль, української серед них немає. Українські дослідники справедливо зауважують: «Вітчизняна лексикографія поки що має у своєму доробку небагато чужомовно-українських та українсько-чужомовних словників прислів'їв і приказок. <...> Частково український паремійний матеріал подано в перекладних загальнономовних і фразеологічних словниках» (Скопненко, Цимбалюк-Скопненко 2006, 25).

Серед новітніх лексикографічних праць, в яких зібрано чеський фразеологічний та пареміологічний матеріал, особливе місце посідає «Словник чеської фразеології та ідіоматики» в чотирьох томах за редакцією Ф. Чермака, Ї. Гронєка, Я. Махача. Це перший великий тлумачний фразеологічний словник чеської мови комбінованого типу, в якому за основу взято морфологічні категорії, а ключові слова подано за алфавітом.

Перший том уміщує компаративні фразеологізми (*hubený jako tyčka, kluk jako buk*), другий том – іменні фразеологізми (*řížové psaníčko, kanadský žert*), третій том (у двох книгах) – дієслівні фразеологізми (*znát někoho / něco jako své boty, být pro někoho španělskou vesnicí*), четвертий том – усталені вислови реченнєвої структури (*Do práce krokem, do jídla skokem; Pýcha předchází pád; Vždyť jedna hubička nedělá Kubička; Březen – za kamna vlezem, duben – ještě tam budem*; але й типу *To je hanba*).

Автори названих чотирьох томів словника мали спільну теоретичну концепцію укладання – семасіологічну. Можна було б припустити, що цим чеська фразеологія своє завдання виконала. Проте 2016 року Ф. Чермак і Я. Голуб випускають у світ «Словник чеської фразеології та ідіоматики», що має на титулі цифру п'ять та підзаголовок «Ономасіологічний словник». З одного боку, автори апелюють до попередніх чотирьох томів, з іншого, цей підзаголовок – важливий сигнал про новий жанр праці. Її вихідна теоретична основа – поняття, що встановлює мовну форму для вираження думки та її змісту. У вступній частині Словника запропоновано абрєвіатуру OSČFI – Ономасіологічний словник чеської фразеології та ідіоматики. По суті, це самостійний Словник

фразеологічних синонімів, яким можна користуватися незалежно від чотирьох попередніх словників. Підраховано, що перші чотири томи налічували 3584 сторінки, п'ятий том – 528 сторінок. Модний тренд «два в одному» тут подвоєно на «чотири в одному».

Головна теоретична проблема нового Словника – вибір відповідних і задовільних заголовків словникового гасла. Такий заголовок автори позначили терміном *skeletonová definice*, тобто «основа, ядро дефініції». Принагідно зауважимо, що прикметник *skeletonový* – явно авторський неологізм, кодифіковані словники поки що цього слова не фіксують. Наведемо приклад словникової статті. Так, для поняття *jednání* «дія, поведінка» виокремлено іменні фразеологізми *ženská diplomacie*, *trnitá cesta*, *byrokratická mašinerie*; порівняльні *být na někoho jako čert*, *zacházet s někým jak v rukavičkách*, *jednat s někým jak s malým klukem*, дієслівні (*jednat jak*) *jednat proti světu přesvědčení*, *jednat v dohodě s někým*, *hrát nefér*, *uřezávat pod sebou větev [na které sedí]*; (*jednat s kým*) *hrát si s někým na slepou bábu*, *hrát slušnou hru*, *jednat s někým z vysoka*; реченнєві *Každá minuta je drahá*. Проте ономасіологічний підхід до укладання словника подекуди призвів до неточності у формулюванні заголовного гасла. Навряд чи зможе користувач знайти фразеологію з семантикою «обороняти щось» під гаслом займенника *my* (ми), пор.: «*my budeme bránit něco*» (ми будемо щось захищати): *My Prahu nedáme, radši ji zbouráme*; те саме «*my doufáme ve štěstí*» (ми сподіваємося на щастя): *Snad to přežijete ve zdraví* (SČFI/ OS, 223). Як правило, для пошуку фразеологічної одиниці користувач орієнтується на певне слово-ідентифікатор або ключове слово, що виражає те чи інше поняття. У наведених прикладах, напевне, матеріал доцільно було б подати під гаслом *obrana*; *mít/skládat naději*.

Окремо варто зазначити, що цей Словник містить значну кількість слів розмовної нелітературної мови (*obecná čeština*), які, на наш погляд, подавати було не варто, пор.: *Babinskej, vokolo, von, nejsou žádný hračky, kterej, blbej, starej, prachy, všechno de* (тобто

jde podle jeho noty; ty seš jak malej, nic dobrýho, pravej vopák, bijem (замість *bijeme: Jak lvové bijem o mříže*) та ін.

Ця лексикографічна кількатомна праця практично вичерпно описує фразеологію та ідіоматику сучасної чеської мови, а головне – уможливило пізнання чеської фразеології як цілісної системи.

Висновки до II розділу

Сучасна лексикографічна практика, як фразеографічна, так і пареміографічна, має колосальні технічні можливості, забезпечені комп'ютерними технологіями. Проте нові праці цього жанру не виникають, як кажуть чехи, *na zelené louce* – на порожньому місці. Міцний фундамент для них закладався віками, починаючи з XIV ст. Щоб оцінити тяглість традицій чеської пареміографії, треба починати від тих, хто їх формував. Образно кажучи, щоб побачити далі, треба стати на плечі тих, хто розвивав пізнання до нас.

Підводячи підсумки становлення чеської пареміології, констатуємо, що перші зразки чеської пареміології сягають середньовічних часів. У XIV – XV ст. окремі вкраплення образного змісту містили рукописи Космаса, т. зв. Даліміла, Т. Штітного, Конрада з Гальберштадту. Проте першою за жанром вважається паремійна збірка С. Флашки. Помітним явищем в історії чеської пареміології стала збірка XVI ст. М. Червенки та Я. Благослава. Чимало паремійних одиниць містили латинсько-чеські словники XVI ст. Даніеля Адама з Велеславіна.

Виникнення в XIV – XVII ст. рукописних, а згодом і окремих друкованих збірок чеських прислів'їв і приказок було спричинено необхідністю розуміти іншомовні письмові тексти, передовсім латинські.

Виключне культурне значення мало заснування 1348 р. у Празі першого в Центральній Європі університету – значного осередку духовного життя нації. Це прискорило розвиток і поширення освіти на чеських землях. Великий прогрес знаменувала собою епоха гуманізму (XVI – XVII ст.), за якої освіта набула рис світськості. Важливим імпульсом послужили ідеї реформації

та організація національних осередків, які більше уваги почали приділяти своїй національній мові. Латинська мова перестала бути мовою, гідною найбільшої уваги і професійних студій, як це було в часи середньовіччя. У чеському середовищі виявлялися прагнення продемонструвати можливості рідної мови як засобу, здатного конкурувати з латинською мовою. З цим пов'язувалися зростаючі зусилля вчених якнайповніше охопити словникове багатство чеської мови. Особлива увага приділялася збіркам образних висловів – прислів'їв, приказок, приповідок, притч, порівняльних зворотів. Вони були розраховані на широке розповсюдження в читацькому, передусім шкільному середовищі, тобто мали виразне суспільне призначення. Матеріалом для них слугували як одиниці античного походження, так і ті, що через переклад з латинської мови формували свою образність на суто національному ґрунті, були активним стилістичним засобом і широко побутували в суспільстві.

Епоха чеського національного Відродження (XVIII – XIX ст.) знаменувалася прагненням відродити чеську мову в усьому її функціональному багатстві та піднести на рівень вимог тогочасного суспільства. З усвідомлення ролі національної, передусім народної мови виходили укладачі збірок прислів'їв і приказок Я. А. Коменський і Й. Добровський. Й. Добровський, вірогідно, планував великий слов'янський пареміографічний проект, про що свідчать зібрані ним матеріали у виданнях «Slavin» і «Slovanka», але зреалізувати цей задум вдалося лише Фр. Л. Челаковському. Його фундаментальний словник «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» – вершина чеської пареміографії. Минуло майже 170 років після його виходу у світ, а він і досі не втратив свого значення ні для науковця, ні для пересічного користувача. Залучення в «Mudrosloví...» українських паремій мало велике лінгвокультурологічне значення: ввело українську пареміологію, яка не поступається слов'янським зразкам, у загальноєвропейський контекст.

Цій самій меті – стати опорою для практичних потреб людей – було підпорядковано великий п'ятитомний чесько-німецький

словник Й. Юнгманна, що містив багатий фразеологічний та пареміологічний матеріал чеської мови і надалі послужив надійним підґрунтям для історико-етимологічних реконструкцій лексики та фразеології чеської мови.

XX ст. позначилося великим якісним і кількісним розмахом у створенні чеських праць лексикографічного жанру. У 70-ті роки XX ст. колектив авторів на чолі з Б. Гавранеком створив академічний «Словник літературної чеської мови», який тривалий час залишався єдиним джерелом тлумачення чеської фразеології та пареміології. Серед спеціальних фразеологічних і паремійних словників за своїм значенням та науковим рівнем вирізняється двотомний словник старочеських ідіом і паремій В. Флайшганса (1911 – 1913 рр.).

У 90-ті роки XX ст. побачив світ перший словник чеської фразеології та ідіоматики (томи I – V) за ред. Ф. Чермака. Це новаторська праця, що вирізняється своєю повнотою й систематичністю, в ній наводяться паралелі з англійської, німецької, французької, російської мов, вона не має аналогів у славістичній лінгвістиці. Пареміологія частково міститься в томі «*Výřazy větné*», проте цей матеріал надзвичайно різномірний за своїм складом і залучає вислови клішованого типу (напр., *Dobrá den; Jak se máte?*), які не відповідають диференційним ознакам паремійних одиниць мови.

Висновок, який випливає з дослідження чеської пареміографічної практики XIV-XX ст., зводиться до кількох положень: по-перше, кожна наступна збірка не була цілком оригінальною, а в основі своєї завжди містила матеріал попередників; по-друге, чеська пареміологія нарощувала свої фонди шляхом перекладів з латини, германських і слов'янських мов і збагачувалася завдяки варіюванню внутрішньої форми паремій на народній образній основі.

Аналіз праць збирачів чеських прислів'їв і приказок дозволяє визначити чотири основні періоди розбудови чеської пареміології та пареміографії:

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ЧЕСЬКОЇ ПАРЕМІОЛОГІЇ

<p>1. XIV – XV ст. – період Пізнього Середньовіччя.</p>	<p>XIVст. – перші зразки з’являються в старочеських хроніках, написаних латинською мовою і перекладених старочеською мовою; Поч. XVст. – збірка Сміла Флашки «Incipiunt proverbia Flassconis, generosi domini et baccalarii Pragensis», видана 1827 р.</p>
<p>2. XVI – XVII ст. – період Гуманізму.</p>	<p>1571 р. – «Dictionarium linguae latinae» – латинсько-чеський словник Данієля Адама з Велеславіна; 1580 р. – «Knížka Rýmovní» невідомого автора; 1582 р. – збірка Я.Срнця з Варважова «Dicteria seu proverbia Bohemica, ad phrasim Latinorum accomodata atque per centurias quondam in usum scholae private distributa». Кін. XVI ст. – збірка М.Червенки і Я.Благослава «Adagia seu paraemiae ac sententiae selectissimae, vere lumina orationis». Видана 1829 р. ≈ 1630 р. – збірка Я.А.Коменського «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům». Видана 1849 р.</p>
<p>3. XVIII – XIX ст. – період чеського Національного Відродження.</p>	<p>1804 р. – збірка Й.Добровського «Českých přísloví sbírka. Po vydání Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřeje Horného vnově rozmnožená». 1835 – 1839 pp. – Й. Юнгманн. Чесько-німецький словник. Т. I – V. 1852 р. – збірка Фр.Л.Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Připojena jest sbírka prstonárodních českých pořekadel».</p>
<p>4. XX – 20 -ті роки XXI ст. – новітній період</p>	<p>1911 – 1913 pp. – збірка В.Флайшганца «Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku». 1947 р. – збірка Я.Заоралека «Lidová rčení». 1983 – 2009 р. – словник за ред. Ф. Чермака «Slovník české frazeologie a idiomatiky». D. 1 – 4; 2016 – «Slovník české frazeologie a idiomatiky. Onomaziologický slovník». 1997 р. – збірка Д.Біттнерової, Ф.Шиндлера «Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století».</p>

РОЗДІЛ III

ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ В РЕЦЕПЦІ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

Стосовно прислів'їв і приказок звичайно констатують, що за своїм походженням вони є витворами усної словесної творчості. Саме тому в назвах багатьох збірок наявні слова *народ*, *народний*, пор.: Фр. Л. Челаковського «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*», Я. Заоралека «*Lidová rčení*», В. І. Даля «Пословицы русского народа». Керуючись цією тезою, більшість учених вважають їх за походженням народними, напр.: «На відміну від крилатих висловів, прислів'я і приказки мають народне, а не книжне походження» (Жуков 2007, VII). Водночас серед дослідників поширена й протилежна думка: «... це ще питання, чи є прислів'я насправді народного походження; найбільша їх частина, безперечно, є сентенціями, книжною мудрістю, яка з Біблії, класиків, гуманістів, Катона і под. проникла в народ» (Fl., I, XVII), «значна частина прислів'їв за походженням є не народна, а книжна» (Dvořák 1949, 912), тобто бере свій початок в літературно-писемних, а не в уснорозмовних джерелах. З цього приводу можна навести також міркування Я. Мукаржовського: «Нарешті слід висловитися про “народність” прислів'їв. Факт колективної санкції, притаманної прислів'ям, жодним чином не означає, що всі прислів'я, які народ вважає своїми, створив сам народ – сучасні дослідження достатньо ясно показали, що велика частина прислів'їв за походженням є не народна, а книжна, і що прислів'я з неймовірною легкістю переходять від народу до народу» (Mukařovský 1971, 296).

Проблема походження прислів'їв – одна з найскладніших і мало досліджених не лише в чеському, але взагалі у слов'янському мовознавстві. У богемістиці донині немає етимологічного словника ні чеської пареміології, ні чеської фразеології. Єдиною спробою систематизації бібліографічних джерел про історію та частково про походження чеських усталених висловів, але не прислів'їв і

приказок, є праця Л. І. Степанової (Stěpanova 1998), подібний довідник існує з російської фразеології (БМС 2005).

Одним із перших чеських авторів, який висловився про генезис паремій, був Я. А. Коменський. У передмові до своєї збірки «Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům» (XVII ст.) учений висловив думку, «звідки беруться прислів'я»: «příslloví se berou ze všelijakých vůbec známých věcí» – прислів'я походять з усяких відомих нам речей (Ком., 30). Іншими словами, вони творилися на основі навичок і досвіду в різних видах людської праці – землеробства, полювання, ремісництва і под., на основі спостережень над природним довкіллям, суспільним життям, уявлень про увесь матеріальний і нематеріальний світ і утворювали своєрідний кодекс, що регулював відносини, етичні норми і правила поведінки людської спільноти.

З іншого боку, цілком очевидно, що значна частина паремійного фонду пов'язана з конкретними літературними джерелами. Звідси впливає проблема розрізнення народного і ненародного в пареміології.

Так, існує ціла група прислів'їв і приказок, які вважаються типово народними, часто про це сигналізує національно маркований компонент, а насправді вони запозичені в національну культуру з інших мов. Наприклад, прислів'я *Neříkej huj (hopsa), až přeskočíš; Hop! Za příkopem* (Čel., 320) зі значенням «не вважай щось зробленим, поки не одержиш результату», український відповідник *Не кажи гоп, поки не перескочиш*. В основі його образної мотивації лежить життєвська мудрість, вивірена досвідом: вигуком «гоп» завершується стрибок, і людина переміщується на інший бік чого-небудь, тобто отримує результат дії. У чеській мові цей вираз відомий з XV ст., він зафіксований також у збірці 1570 р. М. Червенки і Я. Благослава, тим не менше не є типово чеським (і навіть не типово слов'янським, хоча широко у слов'ян поширений, пор.: пол. *nie mów hup, aż przeskoczysz*, слв. *až ked' preskočíš, povedz hop*, рос. *не говори гоп, пока не перескочишь / перепрыгнешь*, болг. *прескочи, пък тогаз викай хоп*), а запозиченим з німецької мови:

man muss nicht Hopp sagen, bis man hinübergesprungen ist (Fl., I, 370 – 371), а можливо, існують ще глибші корені, відтак вважаючи його народним, принаймні в чеській мові, є помилковим. Ще одним подібним прикладом може слугувати українське прислів'я *Язык до Києва доведе*, рос. *Язык до Киева доведет*, блр. *Язык да Києва давадзе*, що має значення «питай, і все дізнаєшся, скрізь потрапиш». Здавалося б, що топонім *Київ* свідчить на користь східнослов'янського походження цього прислів'я. Вірогідно, саме ця обставина схилила І. В. Привалову до висновку про те, що «невідповідність в системах культурних цінностей двох народів служить джерелом безеквівалентних паремій, які кваліфікуються як абсолютні лінгвокультурні лакуни. До цього типу можна віднести: *Язык до Киева доведет* (*Your tongue will show you the way to Kiev*)» (Привалова 2005, 224). Проте існування подібних виразів не лише в західнослов'янських і південнослов'янських мовах з іншим «центром тяжіння» – вічним містом Рим (пор. чес. *Kdo jazyk má, do Říma se doptá*, пол. *Kto ma język, ten do Rzymu zajędzie*, слов. *Kdor jezik ima, v Rim zna* – Čel., 94), але й у романо-германських: англ. *With a tongue in one's head one can find the way to Rome*; нім. *Mit Fragen kommt man nach Rom*; фр. *Qui langue a, à Rome va*, іт. *Diniandando si va a Roma*, ісп. *Quien lengua ha, a Roma va* (BaS, 29) – «хто має язик, той дійде й до Риму» – підтверджує наявність спільної структурно-семантичної моделі «язик + питати = потрапити в святе місце». За матеріалами М. І. Міхельсона, ця модель відома навіть китайській та турецькій мовам, пор.: *У кого язик, той дійде до Пекіна* (китайське прислів'я); *Розпитуючи, дійдеши до Кааби* (у Мецці) (турецьке прислів'я) (Міхельсон 1994, 572), де Кааба – святе місце для магометанських паломників, як Київ для християн. У цьому значенні, зберігаючи модель, своїм культурним центром (Константинополем) вирізняється лише болгарська мова, пор. *С питане до Цариград се стига*. Така сама структурно-семантична особливість стосується прислів'їв чес. *Není Řím ani Praha jednoho roku vystavena* (Dobr., 73; Čel., 587); пол. *Nie od razu Kraków zbudowano* (Čel., 587); рос. *Москва не сразу строилась*

(БМС, 449); нім. *Rom ist nicht an einem Tag gebaut worden*; англ. *Rome wasn't built in a day*; фр. *Rome (Paris) n'e s'est pas faite en un jour* (BaS, 89) – вони всі реалізували латинську протомодель *Roma die una non tota aedificata* (SLC 335).

Отже, значна частина паремійного фонду пов'язана з певними літературними джерелами. Ми розглянемо чеські паремії інтернаціонального походження, що виникли внаслідок впливу культур і книжних текстів у різні періоди їхньої історії. Серед них виділяємо чотири основні джерела: паремії античного, біблійного, німецького та слов'янського походження.

3.1. Антична й середньовічна спадщина чеської пареміології

Чеська культура епохи середньовіччя перебувала, крім короткого періоду слов'янської писемності в Моравії, під впливом античної культури. Спадкоємність забезпечувалася передусім мовою, а саме латинською, яка використовувалася в усіх жанрах писемної мови. Протягом тривалого часу старочеська мова та її діалекти обслуговували сферу усного спілкування людей та не могли претендувати на писемну форму, оскільки вона повністю залишалася в пріоритеті латини, офіційної і професійної мови єдиної освіченої верстви суспільства – духовенства. Бути грамотним означало знати латинську мову. Латиниця стала основою чеського алфавіту, а позначення довгих голосних у чеській мові засобами надрядкового знака також стимульовано контактом з латинською мовою, в якій виражалася часокількість в системі вокалізму через діакритичні знаки. За свідченням римських граматикив, на вимову довгого голосного потрібно вдвічі більше часу, ніж для короткого. Такою самою особливістю вирізняється сучасна чеська мова.

Коли монополію на латинь було порушено і почала формуватися національна літературна чеська мова, постала потреба в перекладах латиномовної літератури, серед яких помітне місце посіла антична мудрість.

Для чеського мовно-культурного ареалу тією культурою-основою, що найбільшою мірою спричинилася до формування паремійного фонду, стала антична греко-римська культура і мови-носії цієї культури – давньогрецька і латинська мови. Якщо стародавня Греція – це небувалий культурний феномен, фундамент античної освіченості, то стародавній Рим і його мова, латинська, стали джерелом запозичень, адаптації і збереження не лише великих давньогрецьких літературних жанрів і форм, але й сентенцій, прислів'їв і приказок видатних грецьких авторів. Латинська мова надала пареміям грецького походження і сентенціям власних стародавніх мислителів силу, яка непідвладна часові. За її посередництвом європейські національні мови і культури збагатилися сотнями сентенцій, образних висловів, ідіом, прислів'їв і приказок. І хоча давно минули часи латинського розквіту й піднесення в словесній культурі, а латинська мова вважається на сьогодні мертвою, парадоксально – нині це єдина мертва мова, яка постійно використовується. Вона живе в сотнях цитат, сентенцій, прислів'їв і приказок, які ми зустрічаємо в писемній та усній мові.

Під поняттям «паремія античного походження» маємо на увазі вислови, що за своєю формою і структурою походять з текстів античних авторів або виникли як трансформи таких текстів. Критерієм є очевидний стосунок до античного тексту, наявність ознаки античного прототексту. Ідентифікувати цей прототекст – було нашою метою. Виявити безпосереднє джерело – це архіскладне завдання, тому ми спиралися на перекладні латинські словники.

У структурі й семантиці паремій сліди античності помітні не з першого погляду. За формою освоєння античної спадщини ми виділяємо **три типи** паремійних висловів: 1-й тип – паремії мають однаковий інваріант змісту й однакову внутрішню форму; 2-й тип – паремії мають однаковий інваріант змісту, проте близьку за семантикою внутрішню форму; 3-й тип – чеські паремії відрізняються від античних специфікою метафоричного втілення змісту і структурною варіативністю компонентів.

Наведемо приклади прислів'їв кожного із зазначених типів з латинської та чеської мов з їх перекладом (еквівалентом або аналогом) українською мовою.

Прислів'я **першого** типу, маючи відносно однакову внутрішню форму, розрізняються формальним варіюванням компонентного складу. Знак (=) означає переклад чеською мовою, за знаком (~) подаємо поширений варіант чеського прислів'я, після знака (//) наводимо український відповідник:

Cudendum ferrum, quando micat igne calente = Je třeba kout železo, dokud je rozpálené ohněm ~ Kuj železo dokud je žhavé (SLC 85) // *Куй залізо, поки гаряче* (Ол. Сид., 96);

Cornix cornici nunquam effodit oculum = Vrána vráně oči nevyklove (SLC 81) // *Ворона вороні ока не виклює* (Ол. Сид., 255);

Repetitio est mater studiorum/ scientiae ~ Opakování je matkou učení/ moudrosti (SLC 331) // *Науки корені в повторенні;*

Ulula cum lupis, cum quibus esse cupis ~ Kdo chce s vlky býti, musí s nimi výti (SLC 379) // *З вовками жити – по-вовчому вити* (Ол. Сид., 404);

Faber est suae quisque fortunae ~ Každý je svého štěstí /osudu strůjcem (SLC 145) // *Людина свого щастя коваль* (Ол. Сид., 201);

Quod nocet, docet = Co škodí, poučuje ~ Chybami se člověk učí (SLC 324) // *На помилках учаться* (Ол. Сид., 337);

Nequit skire satur, ieiunus quid patiaturo = Nikdo sytý nezakusí, co hladový strpět musí ~ Sytý hladovému nevěří (SLC 80) // *Сумий голодного не розуміє* (Ол. Сид., 171);

Una hirundo non facit ver = Jedna vlaštovička jaro nedělá (SLC, 379) // *Одна ластівка весни не робить* (Ол. Сид., 358);

Ex ungue leonem = Podle drápu poznáš lva (SLC 140) // *По кігтях / по позурах пізнають лева* (Ол. Сид., 148);

Equi donati dentes non inspicuntur ~ Darovanému koni na zuby nekoukej (SLC 130) // *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (Ол. Сид., 49);

Quod puer addiscit, senex deserere nescit = Co se naučíš jako chlapec, toho nenecháš jako stařec ~ Co se v mládí naučíš, k sráru

jako když najdeš (SLC 324) // Чого замолоду навчишся, в старості як знайдеи (Ол. Сид., 212);

Quod mane potes facere, non exspectes in vespere ~ Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek (SLC 324) // Не відкладай на завтра того, що можна зробити сьогодні (Ол. Сид., 217);

Cave tibi ab aquis silentibus = Měj se na pozoru před tichou vodou ~ Tichá voda břehy mele (SLC, 67) // Тиха вода греблі/ береги рве (Ол. Сид., 263);

*Bis dat qui cito dat (SLC 62) // Kdo rychle dává, dvakrát dává // Rychlá štedrota nejlepší // Двічі дає той, хто швидко дає. Ці слова приписують римському поету Публію Сіру. Пошуки первісних фіксацій чеських прислів'їв привели нас до джерела, в якому подано одне з найперших тлумачень прислів'я *Kdo rychle dává, dvakrát dává*. Так, св. Кирилові приписувалася середньовічна збірка притч («*podobenství*») «*Tractatus apologeticus*» або «*Speculum sapientiae*». Ця праця, що мала кілька видань, з XIX ст. відома під назвою «*Apology mravné. Zrcadlo moudrosti sv. Cyrilla*». У XXIV главі читаємо: «*Věru neznala's způsob štědrého darování. Neboť ana veliká vůle v darování jest, když možnost' neschází, nemění jest v udělování rychlost'. Takto, kdo uštědřiti mohl a odložil toho, bažil po tom, co měl, aniž vůlí dokonale udělil. <...>. Neslyšela's, co v přísloví řečeno jest? – Kdo rychle dá, dvakrát dá! Dvakrát totiž, jelikož vůlí a věc milou. Aneb zajisté dvakrát dá, jelikož vůlí a skutkem. Odtud vůlí nedal, kdož sám celek vně skutkem dáti prodléval. Neboť, kdež byla možnost' darování a váhavost' tam vloudila se, tu vůle scházela. V pravdě, když dání miluje se, neodkládá se. Nic jiného totiž více nezamýšlí, nežli to, že ctnostně dáti chtěl. Dále, jestliže dárce jest štědrým, veselým jeviti se má, poněvadž méně radostně přijímán bývá dar opozdilý neb váhavý. <...> Dobrodiní tudíž čím rychleji dáno bývá, tím ochotněji daruje se a čím ochotněji, tím štědřeji a čím štědřeji dáno, tím mileji přijato, a tím radostněji chováno bývá» (Apology 1885, 107) («Справді, ти не знала спосіб щедрого дарування. Бо за великого бажання по можливості щось дати, не менш важливою є швидкість. Тому що хто міг дарувати, але відклав це на потім, шкодував те, що мав,**

замість того, щоб з великим бажанням річ віддати. Ти не чула, що сказано у прислів'ї? – Двічі дає той, хто швидко дає! Тобто двічі, тому що дає річ корисну і з охотою це робить. Або двічі дає той, хто діє з бажанням. <...> Бо коли була нагода дарувати, а закралося вагання, тоді бажання не було. Насправді, коли щось хочеш дати, ти цього не відкладаєш. Ні про що інше не думаєш, ніж достойно це виконати. Далі, якщо даритель щедрий, він має виглядати привітно, приязно, бо з меншим задоволенням приймається дар запізнілий або нерішучий. <...> Отже, чим скорішою є добродійність, тим охочішим є дарування, а чим охочішим, тим щедрішим, а чим щедрішим, тим миліше його одержати і тим радісніше ним володіти»).

Прислів'я **другого** типу вважаємо відносними еквівалентами. Як правило, варіативність їх компонентів відбувається в межах того самого семантичного поля, напр.:

Sola avis in cavea melior quam mille volantes = *Jediný pták v kleci je lepší než tisíc ve vzduchu* ~ *Lepší vrabec v hrstí nežli holub na střeše* (SLC 358) // *Краще синиця в руці, ніж журавель у небі / ніж голуб у стпівці* (Ол. Сид., 94);

Aetas senilis mala merx = *Stáří je špatné zboží* (SLC 24) // *Старість – не радість* (Ол. Сид., 180);

Quod periit, periit = *Co je pryč, je pryč* ~ *Co tam, to tam, pro to hlavy nelam* (SLC 324) // *Було та загуло/ Було та сплигло* (Ол. Сид., 24);

Ex abundantia cordis os loquitur = *Čím srdce plné, tím ústa přetékají* ~ *Co na srdci, to na jazyku* (SLC 138) // *Що на умі, те й на язичці* (Ол. Сид., 217);

Canis allatrat lunam, non laedit = *Pes na měsíc štěká, neukousne ho* ~ *Pes, který štěká, nekouše* (SLC, 63) // *Біється не того собаки, що бреше, а того, що лациться* (Ол. Сид., 20);

Quid vesper ferat, incertum est = *Co přinese večer je nejisté* ~ *Nechval dne před večerem* (SLC 193) // *Не хвали день до вечора* (Ол. Сид., 127);

Aliena capella gerit distentius uber = *Sousedova koza má plnější veteno* ~ *Sousedova kráva více mléka dává* (SLC 27) // *У сусіда хата краца*.

Прислів'я **третього** типу вважаємо паремійними аналогами. Завдяки особливостям вторинної номінації вони утворюють систему самотутньої національної образності, напр.:

Mala gallina, malum ovum = *Od špatné slepice špatné vejce* ~ *Jaký pán, takový krám* (SLC 225) // *Який пан, такий і жулан* (Ол. Сид., 222);

Accepto damno ianuam claudio = *Po vyloupení zavírám dveře* ~ *Pozdě bycha honit* (SLC 14) // *Замкнув стайню, як коні вкralи* (Ол. Сид., 143);

Canis canistri malus est custos = *Pes špatně hlídá spíž* ~ *Udělat kozla zahradníkem* (SLC 64) // *Ставими цана город стерегти* (Ол. Сид., 393);

Fabas indulcat fames = *Hlad činí boby sladšími* ~ *Hlad je nejlepší kuchař* (*голод – найкращий кухар*) (SLC 145) // *Голодному й опеньки м'ясо* (Ол. Сид., 44);

Ad Calendas Graecas = *O řeckých kalendách / Na svatého Dundy*; *Až pes na lísku vleze* (SLC 16) // *На турецьку Паску* (БМС, 517); *Коли рак на горі свисне* (Ол. Сид., 225);

Ante victoriam ne canas triumphum = *Dokud nezvítězíš, neohlašuj triumf* (SLC 38) ~ *Nechval dne před večerem* // *Не хвали день до вечора / Не хвались ідучи на торг, а хвались, йдучи з торгу* (Ол. Сид., 127);

Campus habet oculos, silva aures = *Pole má oči, les uši* ~ *I stěny mají uši* (SLC 63) // *І стіни мають вуха* (Ол. Сид., 86);

Verbum sapienti sat est = *Moudrému stačí slovo* ~ *Moudrému parověz, hloupému dolož* (SLC 62) // *Мудрий голові досить дві слови* (Ном., 281);

Incipe ! Dimidium facti est cepisse = *Začni! Začátek je polovinou práce* ~ *S chutí do toho a půl je hotovo* (SLC 182) // *Добрий початок – половина діла* (Ол. Сид., 55);

Aliena ne cures = O cizí věci se nestarej (SLC 27) ~ *Nehas, co tě nepálí* <, pak tě moudrý pochválí> // *He nхай носа до чужого проса* (Ол. Сид., 126);

Aliquando bonus dormitat Homerus = I dobrý Homér si někdy zdřímne (SLC 28) ~ *I mistr tesař se utne* // *Кінь на чотирьох [ногах] та й то спотикається* (Ол. Сид., 307).

У більшості випадків при освоєнні античної мудрості національні мови вносили свої «метафоричні нюанси», розвиваючи широку синонімію. Прикладом може слугувати латинське прислів'я *Usus magister est optimus* (SLC 382), що має значення «досвід є найкращим учителем». У словниках натрапляємо на різні чеські еквіваленти, що відрізняються один від одного: (1) *Žádný učení z nebe nespádl*; (2) *Učení se ještě nikdo nenarodil* // (3) *Nikdo se nenarodil mudrcem*. Перший варіант означає: «учені <люди> з неба не падають», тобто імпліцитно містить наказ: «щоб чого-небудь у житті досягти, треба вчитися». Друге й третє прислів'я «вченими ще ніхто не народжувався» мають синонімічні компоненти *učení* «вчений» і *mudrc* «мудрець» і насправді є конструкціями, які не відзначаються імперативністю. Словник пропонує ще один синонім *He svatí horiški lípljaty* (Ол. Сид., 341), тобто «будь-яка людина при бажанні може досягти певного результату», але й він лише частково співвідноситься з латинським оригіналом.

Відомо, що багато прислів'їв, які мають античне коріння, походять з байок, точніше є результатом скорочення, або стиснення, згущення байки. Цей процес свого часу описав О. О. Потебня. Для підкріплення своєї теорії він навів кілька прикладів. «Ми орали!» – сказала муха, сидячи волові на рогах. «Ори, мели, їж!» – сказав циган про хліборобські роботи. Ми минаємо ці слова цигана, випускаємо всю решту, і з трьох слів складається прислів'я» (Потебня 1930, 71). Другий прийом перетворити байку на прислів'я полягає в тім, що не речення, а весь зміст байки стає прислів'ям: *Кобыла з вовком тягалась – хвіст та грива осталась; Собака на сіні* (Там само, 72 – 73).

Щоб виявити подібний зв'язок чеських паремій з античними текстами, велику роботу провів К. Дворжак. Він створив каталог під назвою «exemple», що в перекладі з латинської мови *exemplum* означає «приклад». Це зразки проповідей різних жанрів, які використовували проповідники в середньовіччі. Каталог ґрунтується на повній вибірці пам'яток старочеської літератури від її початків до кінця так званого догуситського періоду і має непересічне значення для дослідників стародавньої словесності. Серед зразків багато притч, зокрема байок Езопа, використовуваних як ілюстрації проповідей. Так, кішку тренували, щоб тримала свічник біля дошки, коли вона побачила мишу, кинулася за нею: *Co se z kočky narodí, nebude než myši chytati* (Čel., 488). Батько порадив синові перевірити вірність приятелів. Той удав, що вбив людину. Усі від нього відмовилися, в допомозі йому не відмовив той, від кого хлопець її найменше очікував, бо сам найменше допомагав: *V nouzi poznáš přítele* (SLC 135). Жаба хоче стати такою ж великою, як віл. Надувається, поки не лопне: *Nadýmá se jako žába* (Fl., II, 881). Невірна жінка наказала вбити два півні, бо вони, як їй сказала служка, яка знала мову звірів, пустили поговорі про її подружню зраду. Третій півень зберіг собі життя, бо мовчав: *Slyš, viz a mlč, ač chceš pokoj mieti* (Fl., II, 466). Упійманий соловей викупив собі у людини свободу за три поради. Але потім переконався, що вони людині не потрібні: *Minulé věci nepykej, nepodobné nevěř, a čeho míti nemůžeš, nežádej* (Čel., 234). Теля запрягли у плуг з волом, щоб навчилося орати. Мудрець дає раду батькові, як треба виховувати неслухняного сина: *Od starého vola naučí se mladý orati* (Fl., II, 803). Мати погрожує неслухняній дитині, що віддасть її вовкові. Вовк за дверима це чує й даремно чекає до ранку з надією, що жінка погрозу виконає: *My o vlku, a vlk za humny* (Čel., 725). З інших античних байок походять прислів'я *Kukačka pávím peřím se honosí* (Čel., 659); *Laskav naň co pes na kočku a kočka na myš* (Čel., 664) тощо (Dvořák 1978, 47 – 149). Прислів'я потенційно були наявні в байках і притчах, або були ядром їхнього змісту. Зі свого первинного тексту вони часто випадали, але, функціонуючи самостійно, у свідомості

мовця апелювали до прототексту, на фоні якого найчастіше вони й могли бути зрозумілими.

Серед чеських паремій античного походження вирізняються приклади, що засвідчують семантичний розвиток лексичних номінацій – компонентів прислів'їв. Маємо на увазі, зокрема, прислів'я *Bližší košile než kabát* (укр. *Своя сорочка до тіла ближча*).

Простежити історію входження прислів'я в чеську мову – справа складна: первісну форму від сучасної відділяє кілька тисячоліть. Так, М. В. Жуйкова слушно зазначає: «Що далі в часі знаходяться витoki якогось сталого виразу, то більше різноманітної інформації треба залучити, щоб побачити в ньому результат складної взаємодії мовних та екстралінгвістичних явищ минулого» (Жуйкова 2007, 366 – 367).

Чеське прислів'я *Bližší košile než kabát* своїми коренями сягає античної словесної культури, а саме походить від *Tunica propior pallio est* (KMZ 521; SLC 376) – вислову з комедії «Три монети» римського драматурга Тіта Макція Плавта (бл. 250 р. до н.е. – 184 р. н. е.), відомого своїми оригінальними обробками і варіаціями грецьких комедій латинською мовою, у даному випадку – п'єси старогрецького автора Філемона. У перекладі на чеську мову латинський вислів *Tunica propior pallio est* дослівно означає *Tunika je bližší než plášť* (букв. «туніка ближча <до тіла>, ніж плащ»), який у сучасній чеській мові усталився в іншій формі – *Bližší košile než kabát*. Проте і ця форма не є первісною.

Перша писемна фіксація цього досить поширеного в чеській мові прислів'я відома зі старочеської хроніки XII ст., писаної латиницею, «Kronika česká», або «Kosmova kronika – Chronica Voetogum» Косми Празького: *Bližší košile než sukně sukně* (Fl., 1, 599; Dvořák 1949, 872). Як бачимо, у сучасному прислів'ї *Bližší košile než kabát* спочатку замість компонента *kabát* «пальто, плащ» уживався компонент *sukně* «спідниця». Цю саму форму наводить автор т. зв. Далімілової хроніки – старочеської віршової хроніки XIV ст.: *Sukně košile bližše nebývá a nemúdrý pro daleké bližších*

zbývá (Dal., I, 446). Подібну форму цитує Й. Добровський: «*Sukně košile bližší nebývá čteme u Dalemila*» (Dobr., 31).

У збірках XVI ст. М. Червенки і Я. Благодслава (1570 р.) зафіксовано форму *Bližší jest těla košile než sukně* (ČB, 33) та Якуба Срнця з Варважова «*Dicteria seu proverbialia Bohemica*» – 1582 р.): *Bližší košile než sukně* (Dobr., 31). Й. Добровський у своєму словнику 1804 р. уже наводить компоненти *sukně* і *kabát* як паралельні: *Bližší košile než sukně (kabát)* (Dobr., 38). Цю саму форму фіксує Й. Юнгманн: *Bližší košile, než sukně (kabát)* (Jung., II, 142). Слід зазначити, що збірка Я. А. Коменського, укладена у XVII ст., але видана в середині XIX ст., містить сучасну форму: *Bližší košile než kabát* (Fl., 1, 600).

Наведені джерела дозволяють твердити, що в старочеську мову латинське прислів'я *Tunica propior pallio est* було запозичено у формі *Bližší košile než sukně*. Вірогідно, мовою-посередником виступила німецька мова: *das Hemd ist mir näher als der Rock* (НРФС 360) «букв.: мені сорочка ближча, ніж спідниця», де *der Rock* означає «спідниця» (НРС 914), пор. також у братів Грімм: *das Hemd lieget immer als der Rock* (Gr., IV, 981).

Компонент *sukně* «спідниця» вживався у чеському прислів'ї приблизно до XVII ст., а потім замість нього з'явився компонент *kabát* «пальто, плащ». Постають запитання, чому так сталося? Випадково це чи ні? Щоб відповісти на них, маємо з'ясувати назви одягу в старочеській мові. Перший чеський хронікар Косма Празький припускав, що «першим жителям на території сучасної Чехії будь-який одяг з тканин був невідомий, що вони вдягалися в овечі шкури або в шкури впольованих звірів» (SaD 122). Отже, шкура і хутро були матеріалами, які в чеських природних умовах мали в своєму розпорядженні предки сучасних чехів. Але шкура і хутро були відносно дорогими і не для всіх доступними матеріалами, тому для пошиття одягу стали використовувати тканину з домашньої сировини, яку отримували в своєму натуральному господарстві – *len* «льон», *konopi* «коноплі», *vlna* «вовна», *plst* «повсть», *plátno* «полотно», *sukno* «сукно». Ясна річ, що всі ці «домашні»

матеріали дістали і «домашні» назви. У ранньому середньовіччі полотно було дуже важливим виробом. Воно навіть стало одиницею платежу, так би мовити, розмінною монетою: його кількість і вага при купівлях і продажах позначали ціну і вартість інших товарів. Звідси спорідненість у чеській мові, та й в усіх інших слов'янських, слів *platit*, *platidlo*, *platno*, пор.: псл. **poltъno* «лляна тканина» (ЕСУМ 4, 502), «псл. **platъ* ‘шматок тканини’» (Rejz., 473), псл. **plata* «ціна, плата» від *platъ* «частина, шматок (тканини)» (ЕСУМ 4, 430 – 431), звідси також прислів'я *Jaká plena, taková jí cena*, де *plena* – «шматок тканини» (SSJČ II, 608).

Лише пізніше для багатії знаті почали завозити з-за кордону різні дорогоцінні тканини, а з ними старочеська мова засвоїла і їхні назви – *atlas* «атлас», *aksamit* «оксамит», *brokát* «парча», *šarlat* і *purpur* «пурпур» та ін. Заморські тканини були яскраві, тонкі й легкі, оздоблені золотим і срібним шиттям. Від них відрізнялися домашнє полотно природного жовтуватого кольору і сіре сукно, що були «привілеями» бідноти. Це природне сіре сукно у XIV ст. чехи називали *šeré sukno*, *šeř*, *šeřina*. Прикметника *šedý*, який уживається сьогодні у словосполученні з іменником *sukno*, у старочеській мові не було. У стародруках зафіксовано *šedivý*, пор. у листі Яна Гуса: «*Šedivou sukni, chceš-li si ponechej pro sebe na památku. Leč ty, myslím, nemáš rád šedivé barvy, daruj jí tedy, komu za vhodné uznáš*» (SaD 121) – (Сірий плащ, якщо хочеш, залиш собі на пам'ять. Але ж ти, гадаю, не любиш сірий колір, а тому даруй його, кому захочеш). Інша старочеська назва кольору сукна *vlčie*, *vlčaté sukno* має асоціацію з кольором вовчої шерсті. Отже, семіотичне навантаження сірого сукна – виступати символом бідності, соціальних низів. Пор. також в українській мові *сірома* «бідняк, бідолаха; (зб.) біднота», *сіряк* «старовинний верхній одяг з грубого сукна; бідняк» (ЕСУМ 5, 257); російське прислів'я *У мужика кафтан сер, да ум у него не волк (не черт) съел* (Даль 1, 553). Мотиваційно прозору семантику простежуємо в українській та білоруській мовах. Так, українське *сукман*, *сукмана* – це «старовинний, переважно чоловічий, суконний верхній одяг з довгими

розширеними донизу полами; свита. *Сорочку викупив, а сукман заставив* (Словник Грінченка)» (СУМ 9, 831); заст. укр. *семиряга, семеряга, семряга* – «домоткане грубе нефарбоване сукно: сірячина» та «верхній селянський одяг із такого сукна; сіряк» (ЕСУМ 9, 122). Те саме в сучасному білоруському розмовному слові *сярмяга, сярмяжына* – «одяг з домотканого сукна, сіра свита, свитка, свитина»; *сярмяжнік* «сільський бідняк», *сярмяжны* (перен. «бідний, селянський») «сірячинний, сірячковий» (БУС 598). У білоруському фольклорі сірий колір (*шэры, сівы, сізы*) означає маргінальний статус маркованого ним об'єкта. І. Швед пише: «Так, у сірочых вясельных песнях шэрая ('бедная', 'саматканая') вопратка – “сярмяжкі сівенькі” – належыць нявесце – сіраце і проціпастаўляецца шыкоўным сукенкам» (Швед 2013, 356).

Дослідники матеріальної культури підтверджують, що одяг та його колір корелювали з соціальним статусом людини. На думку М. В. Жуйкової, у російському прислів'ї зі збірки В. Даля *Враг силен, валяет и в синем* «зادля художньої виразності пропущено іменний компонент кафтан: в синем (кафтане). Лексема *синий* набуває тут ширшого сенсу, ніж просто назва кольору; вона вказує на колір, який був характерним для верхнього одягу багатих людей. <...> Оскільки синє, тобто пофарбоване сукно, виробляли з високоякісної сировини, для його виготовлення використовували дорогі барвники. <...> Для розуміння сенсу приказки *Враг силен, валяет и в синем* не суттєво знати, про кого в ній ідеться: про купця, чиновника, дворянина чи багатого селянина. Важливо те, що в народній свідомості ці особи були об'єднані належністю до заможних прошарків, ознакою чого служив “синій” (тобто “несірий”) колір одягу, і протиставлені бідним, “сірим” верствам населення. Таким чином, приказка *Враг силен, валяет и в синем* містить думку про те, що нечиста сила збиткується (“валяє”) не лише з бідних, а й із багатих людей, і що багатство не рятує людину від життєвих труднощів» (Жуйкова 2007, 329 – 331).

На протиставлення жупану і свитки, полотна й шовку як символів багатства й бідності вказують прислів'я укр. *Хоч і надів*

жупан – все не цурайся свитки (Ном., 97), рос. *Были времена – не знали и полотна; а теперь годы настали – шелка носить стали* (МНН 162).

Саме сукно було тим першим матеріалом, з якого в середні віки чехи шили верхній одяг, звідси назва цього одягу *sukně*, пор. дані чеських словників: «*sukně = oděv z sukna*» (Jung., IV, 377), «*psl. *sukn 'a* утворено від **sukno*, первісне значення ‘із сукна пошитий одяг’ (Rejz., 614)», «у стародавніх чехів *sukně* означало якусь туніку, у чоловіків від шиї до пояса, у жінок – майже до землі; це не частина жіночого одягу» (Mach., 425). Таким чином, середньовічний одяг під назвою *sukně* значно відрізнявся від того, що позначає це слово в сучасній чеській мові – «спідниця». Спільним для них є лише родове поняття – одяг. У середні віки цей одяг носили чоловіки й жінки. Примітно, що середньовічна «*sukně*» закривала не лише нижню частину тіла від пояса до ніг, але й верхню частину тулуба: груди, плечі, руки. У XV ст. чеська *sukně* одержала новий нехитрий крій: спереду мала розріз і застібалася на гудзики. Так вона перетворилася на верхній одяг, тобто плащ або пальто в сучасному розумінні. Під неї через голову одягали укорочену «*sukni*» – сорочку, що не мала розрізу спереду та служила натільною одежиною. Коротка модель колишньої довгої «сукні» дістала назву *košile* «сорочка» від латинського *casula* «плащ з капюшоном» (SaD 127). Для неї стародавні чехи мали ще назву *rubáš* (від *psl. *govъ* «відрізаний шмат тканини» (Rejz., 548; Mach., 426; ЕСУМ 5, 131), пор. у верхньолужицькій мові *rub* «полотно» (Mach., Там само), сучасне укр. діал. *рубатка* «сорочка з грубої тканини» (ВТССУМ 1088) (тканина була «груба», бо виготовлялася в домашніх, кустарних умовах і відрізнялася від майстерно, досконало, вишукано обробленої тканини), те саме рос. діал. *руб* «грубий одяг, лахміття», болг. діал. *руба* «одяг», блр. діалектне *рубашка*, рос. літ. *рубашка* тощо. Слово *rubáš* у своєму первісному значенні збереглося в сучасних моравських і словацьких діалектах, що межують з моравськими.

Отже, старочеське слово *sukně* стало позначати верхній одяг. Відомий історик чеської мови І. Немец пише, що упродовж XV ст. слово *sukně* поступово втрачало свої позиції щодо номінації верхнього вбрання і було замінено іншим словом – *kabát* (SaD 127). Так само воно витіснило слово *sukně* із досліджуваного нами прислів'я, і приблизно у XVI – середині XVII ст., як можна судити зі збірки Я. А. Коменського, утвердилася форма *Bližší košile než kabát*.

Слово *kabát* (*kabátek*, *kabátec*) у старочеську мову потрапило з арабської мови через перську: *kabā* – ‘plášť, kaftan’ (Rejz., 255). В. Махек висловлює припущення, що формант *-át* приєднано за аналогією до *chalát* (Mach., 185), те саме *kaftan* «довгий вільного крою східний халат» (SSJČ I, 815).

У старочеській мові словом *kabát* позначалися також лати – металеве спорядження стародавнього воїна. У хроніці про гуситів читаємо: «V kabátích (které je chránily před střelami) veliké množství oděncův honili sou» (SaD 128) – «У латах (які їх захищали від стріл) вони переслідували велике військо». У цьому контексті можемо пояснити чеську ідіому експресивного характеру *dát někomu na kabát* у значенні «побити когось; експр. всипати комусь за щонебудь». Ішлося, отже, про лати, які зазнавали різних ударів від бойової зброї середньовічного воїна.

Такий самий зв'язок зі східними реаліями демонструють діалектні форми аналізованого прислів'я в інших слов'янських мовах, напр.: укр. *Сорочка ближча ніж сардак (жупан, свита, каптан)* (Ном., 433 – 434), пол. *Bliższa koszula, niż kaftan* (Čel., 478), блр. *Бліжшая кашуля, чым сярмяга (як кабат, як кажух)* (Санько 1991, 38); *Ближней кашуля, як кабат* (Ляцкий 1897, 758); *Blizej koszula do tyłka niż kaftan*; рос. *Рубаха кафтана к телу ближе* (Даль 2, 118). Показово, що цей російський варіант буквально відповідає турецькому *Gömlek kaftandar yakindir* (БМС, 603).

Прислів'я *Bližší košile než kabát* відоме багатьом неслов'янським європейським мовам – німецькій, англійській, французькій, голландській, паралелі з яких наводив ще Фр. Л. Челаковський (Čel., 478). Перелік мов значно доповнили автори

історико-етимологічного словника російської фразеології (БМС 603): італійська, іспанська, вірменська, баскська, угорська, естонська, литовська, латиська, норвезька, шведська, ідиш.

У сучасних західних і південних літературних слов'янських мовах це прислів'я має практично однакову форму і зміст, пор.: пол. *Bliższa koszula ciału niż sukmana*; слц. *Bližšia košel'a ako kabát*; серб. *Svoja je košulja najbliža*, болг. *Своя риза поблизо е до свое месо* та ін. Причому в багатьох мовах ця семантична модель «що ближче, те й дорожче» утворює широку синонімію, як наприклад, в українській: *Своя пазуха ближче// Своя губа ближче// Усякий за своє дбає // Всякому своє рило мило*.

Аналіз лексики в її історичному розвитку, а також паралельний матеріал інших мов дозволили визначити семантичну спадковість чеського прислів'я *Bližší košile než kabát*, що сягає античної доби. Цілком очевидно, що чес. *Bližší košile než kabát* є калькою лат. *Tunica propior pallio est*. Впадає в око, що формально-граматична будова цього прислів'я у східнослов'янських мовах відрізняється від чеського відповідника, по-перше, наявністю займенника *svій* у посесивному значенні. Його смислова деталізація корелює з безособовістю, невизначеністю суб'єкта в чеському прислів'ї. Це дає підстави говорити про культурно-знаковий вимір займенника *svій* у досліджуваних прислів'ях. По-друге, є ще одна риса, яка протиставляє східнослов'янські прислів'я чеському (і первісному латинському) прислів'ю, – компонент *тіло*, пор.: укр. *Своя сорочка до тіла ближча*; рос. *Своя рубашка к телу ближе*; білор. *Свая кашуля бліжэй да цела*. Наявність цих компонентів в одних мовах і відповідно їх відсутність в інших може свідчити про певні культурно-ментальні акценти, вербалізовані в пареміях, про співвідношення концептів *svій* – *чужий* у національних мовах. Ми поділяємо думку С. М. Толстої: «Цінність свого полягає саме в його належності собі; своє визначає, таким чином, важливу межу індивідуальної сфери людини, в якій вона сама несе відповідальність за себе і за все “своє”, починаючи від власного тіла й

закінчуючи всім, що є полем її діяльності і її особистих відносин з іншими людьми та з усім світом загалом» (Толстая 2008, 37).

Наведені паралелі з чеської, української та інших мов виявляють високий ступінь ізоморфізму щодо латинської мови як мови-прототипу. Незважаючи на асиміляцію, національне маркування внаслідок культурологічних і власне мовних чинників, аналіз паремій показав, що їхні структурно-семантичні моделі універсальні, а варіювання внутрішньої форми є наслідком особливостей вербалізації матеріального й духовного буття засобами національної мови. Така думка висловлювалася багатьма дослідниками, наприклад Г. Д. Гачевим: «Національний образ світу є диктат національної природи в культурі... Природні національні мови витлумачуються як голоси місцевої природи в людині» (Гачев 1988, 431).

Водночас не слід гіперболізувати національне світобачення, бо часто вибір образу, що генерує внутрішню форму прислів'я, зумовлений випадковими збігами і залежить лише від рими, пор. лат. *Ad praesens ova cras pullis sunt meliora* ~ *Lepší dnes vejce než zítra slepice*; *Lepší dnes kus než zítra hus* (SLC 19) // *Краще сьогодні горобець, як завтра голубець* (Ол. Сид., 326). У подібних випадках пояснення самотності внутрішньої форми особливостями когнітивної діяльності етносу видається занадто спірним.

Завдяки збереженню первісних структурно-семантичних моделей «антична» група прислів'їв і приказок пододала шлях з глибини тисячоліть та активно функціонує в наші дні.

3.2. Біблійні мотиви і сюжети в чеській пареміології

Понад три тисячоліття люди живуть з Біблією. День у день, знову і знову звучать біблійні тексти на богослужбах і в побуті. Такого безперервного використання не зазнала жодна інша книга на землі: Біблія має особливу мовну енергетику. Крилаті вислови, словосполучення й цілі речення відокремлювалися від першоджерела і в кожній мові світу набували своєї специфіки. У лінгвістичних студіях проблеми біблійної фразеології та пареміології

вивчалися в джерелознавчому (Сирот 1985, Гардзанити 2014), ономастичному (Бетехтина 1999), семантичному та лінгвокультурологічному (Григорьев 2006, Кузнецова 2017), лінгвокогнітивному (Скаб 2008) аспектах.

Найбільш широко біблійна фразеологія опрацьована в лексикографії. Передусім це одномовні словники й довідники українською (Коваль 2001; Колоїз, Бакум 2002) та російською (Дубровина 2010, Мокиєнко 2017) мовами. Чимало праць цього жанру є двомовними та багатомовними словниками: англійсько-російський (Загот 2004), французько-російський (Жуковская 2006), німецько-російський (Walter, Mokienko 2009), російсько-польський (Chlebda, Mokijenko, Szuleżkova 2003); російсько-словацько-німецький (Балакова, Вальтер, Мокиєнко 2012), дев'ять мов уміщує словник Л. К. Байрамової і В. А. Бойчук: російську, українську, білоруську, болгарську, польську, чеську, англійську, німецьку, французьку (2012).

Заслужують на увагу результати проекту «Біблія та християнство у фразеології», який було реалізовано 2010 – 2013 рр. у католицькому університеті м. Ружомберка (Словаччина). Мета проекту полягала в з'ясуванні динаміки біблійної фразеології з погляду носія мови, а саме молодого покоління. Студентам було запропоновано анкету, що містила 80 фразеологічних і афористичних одиниць біблійного походження, еквівалентних у трьох досліджуваних мовах – російській, словацькій, німецькій. Завдання респондентів (по 130 з кожної країни) полягало в оцінці наведених прикладів з точки зору знання / незнання або використання / невикористання їх у своєму узусі. У межах цих основних параметрів дослідники оцінювали відповіді за допоміжними кваліфікаторами: 1) активне знання – знаю, використовую, вмію пояснити; знаю, використовую, не вмію пояснити; 2) пасивне знання – знаю, не використовую, вмію пояснити; знаю, не використовую, не вмію пояснити; 3) незнання – не знаю. До корпусу біблійної фразеології автори відносили різноструктурні одиниці: крилаті слова (*Адам, Єва, ангел, антихрист, воскресіння*), фразеологізми

(*агнець Божий, манна небесна, вавілонське стовпотворіння*), паремії (*Віра горами рухає, Час розкидати каміння і час каміння громадити*). Оцінюючи відповіді, автори дослідження зосередили свою увагу не лише на фразеологічній компетенції респондентів (їх умінні дати адекватну семантичну інтерпретацію біблеїзму), але й на вмінні співвідносити фразеологізми з їх мотивувальним джерелом – Біблією. За цією ознакою найкраще орієнтувалися в біблійному походженні запропонованого списку фразеологізмів словацькі студенти (37%), за ними – німецькі (30%) і російські (18%) (Балакова, Ковачова, Мокиєнко 2013, 87). Визначивши три групи аналізованих одиниць – центр (76 – 100%), постцентр (51 – 75%) і периферію (0 – 50%), – до першої автори зарахували одиниці, спільні для трьох мов, напр. *Люби свого ближнього, як самого себе; заборонений плід солодкий; що посієш, те й пожнеш; від усього серця; капля в морі; око за око, зуб за зуб; нести свій хрест; на все свій час* та ін. До постцентру – *золоте теля, всі як один, Соломонове рішення, Ліва рука не знає, що робить права; Багато покликаних, мало обраних* та ін. На периферії кожна з мов мала свої особливості: словацькі респонденти не співвідносять з Біблією вирази *кокос на глиняних ногах, полуда з очей впала у когось, легше верблюд пройде крізь вушко голки, ніж...; кульгати на обидві ноги, дух і літера закону*. Російські респонденти – *Ієрихонська труба, стояти як соляний стовп, обосічний меч, немає пророка на своїй батьківщині, посилати від Понтія до Пілата*. Для німецьких респондентів на периферії знання виявилися фразеологізми *ні на йоту, служити мамоні, тридцять срібняків, сіль землі, невіруючий Тома*. Загальний висновок дослідження полягає в домінантній тенденції подібностей і відмінностей щодо використання і знання біблеїзмів студентами трьох країн – упізнавання цих одиниць як усталених і цілісних за своїм значенням було однаковим, тлумачення семантики мало деякі відмінності, проте віднесення до біблійних джерел для трьох груп інформантів виявилось досить диференційованим.

У чеській лінгвістиці фразеологія та пареміологія біблійного походження вивчалася дуже спорадично. Одну з причин вбачаємо в тому, що Чехія традиційно відноситься до атеїстичних країн: за цим показником вона займає в Європейському Союзі передостаннє місце (останнє посідає Естонія). За переписом 2011 р. 70% респондентів назвали себе атеїстами або відмовилися відповідати на питання про свою релігійну належність.

Серед праць, присвячених біблійній спадщині в чеській фразеології, можна назвати окремі статті (Chládková, Michálek 1970; Čermák 1977; Stěpanova 2004, 37 – 65) та кілька невеликих словників (Ouředník 1994, Schneeberger 2003, Kostka 2015). Спеціального словника або цілісного аналітичного дослідження про паремії, що своїм корінням сягають Біблії, біблійних мотивів і сюжетів, у чеській лінгвістиці немає. Цим зумовлена наша мета – ідентифікувати біблійні першоджерела найбільш поширених чеських прислів'їв і приказок. Перш за все коротко зупинимося на історії перекладів Біблії чеською мовою.

Слово «Біблія», як відомо, походить від грецького іменника середнього роду βιβλίον – «папірусовий сувій». Сувої з папірусу вироблялися в місті, які стародавні греки називали *Byblos*. Множина цього («свитки, книги») в латинській мові була замінена на одну жіночого роду – Біблія, і в такій формі воно усталилося в сучасних мовах. Біблія є священною книгою християнства, що містить виклад положень і догм іудейської і християнської релігій. Вважається, що вона інспірована самим Богом, а тому має також образну назву *Boží slovo*, *Písmo svaté*. У словнику чеської літературної мови Біблія витлумачується як «основна книга християнської релігії», що володіє незаперечним авторитетом (SSJČ I, 121), звідси ще одна її назва – *Kniha knih* – як у прямому, так і в переносному значенні.

До чехів, як і до інших слов'янських народів, писемність прийшла разом із християнством. Грамотність розцінювалася в середньовічному суспільстві як привілей, як певна соціальна перевага, «притаманні цьому суспільству антагонізми доповнювалися і

ускладнювалися вельми значущим протиставленням грамотних, освічених, утаємничених – неграмотним, неосвіченим, невтаємниченим. <...> Феодальна, політична, економічна залежність ускладнювалася духовною залежністю, що впливала із самого факту монополії еліти на літературу» (Гуревич 1981, 20).

Навчання письма і грамоти, що особливо цінувалися в середні віки, здійснювалося передусім за текстами Біблії. Глибину ідей, символів і алегорій Біблії могли роз'яснювати люди з високою духовною чи світською освітою, пор. народні усталені вислови *mluvit jako Bible* «говорити по-вченому», *Sedláku vidle a knězi (učenímu) Bible* (SSJČ I, 121; Ouředník 1994, 30), де *kněz* у старочеській мові означало високопоставленого церковного сановника (у православній церкві – ієрарха), пор.: *kněz* – «světský hodnostář, kníže» > «světský církevní hodnostář, kněz» (Rejz., 281; Mach., 209).

Текст Біблії, що складається з двох частин (Старого Завіту і Нового Завіту), створювався упродовж майже півтори тисячі років у різні історичні періоди, різними авторами й різними мовами. Незважаючи на це, вона являє собою єдине ціле – від Книги Буття до Об'явлення – і суть викладеного в ній Божого Слова, адресованого Людям, ніде не змінювалася. Старий Завіт нараховує 46 книг, написаних переважно староеврейською мовою. Друга частина Біблії, Новий Завіт, що датується сороковими роками 1-го тисячоліття і містить 27 книг, є специфічно християнським твором, який розвиває ідеї Старого Завіту. Новий Завіт створювався давньогрецькою мовою. Перші латинські переклади Святого Письма так звані «Ветус Латина» (лат. *Vetus Latina* – «стара латина») з'явилися у II ст. в Північній Африці та Італії. Цей переклад вважається недосконалим і майже не зберігся. За дорученням Папи над новим латинським перекладом став працювати знаменитий діяч західної церкви св. Ієронім. Виходець з Далмації, він одержав добру освіту в Римі, заснував у Віфлеємі монастир і 33 роки провів у ньому, займаючись освітніми справами. Переклад Біблії створювався у IV ст. – протягом 384 – 405 рр. Ієронім перекладав «Старий Завіт» з тексту «Септуагінти» (перший грецький переклад) і

старосврейських оригіналів, а «Новий Завіт» – з грецьких джерел. Переклад св. Ієроніма, що увійшов в історію під назвою «Вульгати» (*Vulgata*, що походить від лат. *vulgata* – народна, загальнонародна, найстаріший друк – 1462 р. в німецькому місті Майнц) був настільки точним і художньо довершеним, що католицька церква прийняла його як офіційний текст Біблії: 1546 р. Тридентський собор оголосив його богонатхненним, справжнім, канонічним для римо-католицької церкви (Мечковская 1998, 236 – 237).

Деякі дослідники, посилаючись на грамоти Карла IV, називають св. Ієроніма «також автором першого слов'янського перекладу Біблії» (SaD 276). Інші вважають, що найдавніші слов'янські (а точніше – старослов'янські) переклади частини біблійних книг належать першовчителям слов'ян, святим Кирилові і Мефодію в період їх просвітницької місії у Великій Моравії в другій половині IX ст. Так, у 863 р. моравський князь Ростислав, незадоволений німецькими місіонерами, звернувся до візантійського імператора Михайла III і константинопольського патріарха Фотія з проханням прислати в Моравію наставників віри Христової. Для ведення церковної служби слов'янською мовою, що мала протистояти латинській мові, в Моравію прибули брати Кирило і Мефодій (Flajšhans 1901, 8 – 9). Запровадження слов'янського богослужіння було сміливим і мужнім кроком першовчителів, незважаючи на значний спротив частини західного єпископату, серед якого вважалося, що Боже слово не може контактувати з мовою варварів, бо цим воно принижується і втрачає свою святість. На той час у Західній і Центральній Європі богослужби проводилися латинською мовою, а у Візантії – грецькою. Лише з 813 р. за рішенням Турського собору народні мови були дозволені у проповідях, але не для звернення до Бога.

Однак просвітители зуміли свою небувалу місію захистити. Щоб створити автономну церкву і проводити богослужби слов'янською мовою, Кирило і Мефодію необхідно було спочатку створити слов'янську азбуку, а вже потім перекласти на слов'янську мову богослужбові книги. За свідченням джерел, Кирило перед відбуттям до Моравії розробив слов'янську азбуку

(глаголицю) і з допомогою Мефодія переклав зі старогрецької мови на південнослов'янський солунський діалект книги: Євангеліє, Апостол, Літургія, Служебник, фрагменти Псалтиря і Трєбника (ЕУМ 235; Мечковская 1998, 237). За іншими джерелами (наприклад, SaD 276), автором глаголиці теж був св. Ієронім. Оригінали творів святих Кирила і Мефодія невідомі, хоча Р. Якобсон наводив невеликі уривки, що нібито збереглися, зокрема, віршову передмову «Proglas» до Євангелія, авторство якої приписував святому Кирилові. Таку саму думку висловлював П. Спунар (Spunar 1995, 164). Р. Якобсон уважав ці вірші «першою чехословацькою поезією» (Jakobson 1943, 14 – 16; 19).

Подвижницька праця солунських братів мала величезний вплив і непересічне значення як для культури стародавніх чеських земель, так і культури інших слов'янських народів загалом. Свв. Кирило й Мефодій були, очевидно, переконані, що найвірніший шлях, яким можна привести людину до ідеалів християнства, є релігійна література «домашньою» мовою. Старослов'янська мова послужила кожній слов'янській гілці першою культурною, літературною мовою. Богослужби старослов'янською мовою святих Кирила і Мефодія створили передумови для виникнення чеської церковної термінології й поширення писемності серед слов'ян. З їх перекладами пов'язуються початки чеської перекладацької традиції. Дослідники мови перекладів Біблії підкреслювали, що їх автори не були професійними літераторами, але вони добре знали закони риторики. Мовні засоби, ґрунтовані на народній основі та застосовані ними в перекладацькій практиці, були частиною стратегії, що мала сприяти максимальній дохідливості біблійного слова.

Чеські переклади Біблії мають велику історію і налічують три рукописні редакції, кілька редакцій друкованих старочеських текстів XVI – XVII ст., переклади XVIII – XX і поч. XXI ст. сучасною чеською мовою.

Найстаріші переклади уривків Святого Письма відомі з XI і XII ст. Це були старочеські глоси, що вписувалися між рядками

латинського тексту. Перші цілісні переклади Євангелія і Псалмів виникли в XIII – XIV ст. передусім у жіночих монастирях, де знання латини було обмеженим і де особливо поставала потреба розуміння Святого Письма рідною мовою.

Відомо про рукописний переклад усієї Біблії, який, на жаль, не зберігся, – так звану Біблію лесковецько-дрезденську (*Bible leskovecko-drážďanská*) 1360 року. Рукописними пам'ятками є Біблія оломоуцька (*Bible olomoucká*) приблизно 1416 р. (її назва походить від міста, де вона нині зберігається в рукописному фонді наукової бібліотеки) і Біблія літомнержицько-тршебоньська 1409 – 1414 рр. До третьої рукописної редакції частково належать переклади Вульгати Яна Гуса, зокрема його *Postilla nedělní* (1413 р.) – збірка проповідей (*postilla* з лат. *post illa verba* «після цих слів»). До сьогодні збереглося 24 рукописи Біблії старочеською мовою (Stěpanova 2004, 38), майже п'ять тисяч рукописних фрагментів і кілька сотень Нового Завіту в усьому обсязі, причому всі вони є однаково цілісними текстами (Pokorný 2010, 48).

Першою друкованою чеською (і взагалі слов'янською) Біблією була Біблія празька 1488 р., яка тим самим на кілька десятиліть випередила голландське 1526 р., німецьке 1534 р., французьке й англійське 1535 р., іспанське видання (Oušedník 1994, 8).

Особливе значення в чеській культурі мала Біблія кралицька (*Bible kralická*, 1579 – 1588), назва якої походить від міста, в якому вона вперше побачила світ, – Краліце на півдні Моравії. Праця відзначається тим, що була першим самостійним перекладом, здійсненим Общиною чеських братів під керівництвом Яна Благослава, не з мови-посередника – латинської Вульгати, а з оригінальних «біблійних» мов – старовврейської, арамейської та старогрецької. Я. Благослав, як уже зазначалося, автор першої чеської граматики і співавтор (разом з М. Червенкою) збірки чеських прислів'їв, створив такий переклад, мова якого вважалася найкращим взірцем чеської мови того часу і визначала збереження й розвиток літературної чеської мови протягом чотирьох наступних століть. В історії чеських перекладів Святого Письма Біблія

краще кралицька вирізняється ще однією прикметною рисою. Як відомо, у виданнях Святого Письма текст кожної книги розділений на глави, а кожна глава – на вірші. Ця традиція, що веде свій відлік з 1203 р., була швидко освоєна, бо дозволяла точно орієнтуватися в будь-якому виданні. Біблія кралицька – це перше чеське видання, що перейняло ділення на вірші.

Сучасні переклади Біблії чеською мовою є доробком ХХ – початку ХХІ ст., найвідоміший серед них – Чеський екуменічний переклад (ČEP) – *Písmo svaté Starého a Nového zákona* (1961 – 1979 рр.), що визнається усією християнською церквою. Починаючи роботу над сучасним перекладом Біблії, проф. Б. Соучек окреслив три причини, які визначають потребу такої діяльності: поступ у реконструкції прототексту, краще знання вихідної мови та розвиток мови-реципієнта, тобто чеської мови. У своїй праці ми послуговуємося зразками Чеського екуменічного перекладу, Кралицької та Святоацлавської Біблій.

Хоча в коментуванні тексту Біблії накопичено великий досвід, багато лінгвістичних аспектів біблійної проблематики все ще залишаються мало дослідженими. Досі не існує одного загальновизнаного корпусу біблеїзмів з чіткими межами та усталеним складом. Незважаючи на спільне джерело, кількісний та якісний склад біблеїзмів як наслідок перекладацьких традицій у різних мовах суттєво відрізняється.

Кожна теоретична або лексикографічна праця, присвячена біблеїзмам, містить передусім дефініцію цього терміна. Одну з найбільш ґрунтовних, на наш погляд, подає В. Хлебда: «Біблеїзм – це мовна одиниця, походження якої можна стабільно пов'язати з біблійними текстами, незалежно від її формальної структури (слово – словосполучення – речення) і семантичного статусу, закодована в мовній пам'яті певного народу і відтворювана в текстах цього народу» (цит. за: Балакова, Ковачова, Мокиєнко 2013, 13).

Як уже зазначалося, велика частина чеських прислів'їв походить зі Святого Письма. Ми поділяємо думку О. Ковач про те, що «із суто наукової точки зору фразеологічна одиниця може бути

зарахована до групи біблійних лише тоді, якщо це фактично можна довести шляхом порівняння з текстами перекладів Біблії певною мовою <...> незалежно від нашого суб'єктивного уявлення про можливе походження цієї одиниці» (Ковач 2007, 358). Отже, звернімося до чеського тексту Біблії. Нашим завданням є з'ясувати, які паремії так чи інакше пов'язані з Біблією і з яких частин вони беруть свій початок. Такий підхід у лінгвістичній богемістиці застосовано вперше. Деякі розвідки стосувалися окремих семантичних полів біблійної пареміології (напр. Čermák 1997), а лексикографічні праці не зосереджувалися цілком на пареміях (напр., Ouředník 1994). Щоправда, Фр. Л. Челаковський у своєму словнику навів біблійні паремії (15 одиниць), але, по-перше, у його списку були і фразеологічні одиниці (напр., *Nevěřící Tomáš*; *Ubohý, bídný Lazar*), а по-друге, свій перелік він завершив словами, що свідчили про зразки паремій з Біблії, а не про їх повну презентацію: «Кількість біблійних прислів'їв, звичайно, можна було б розширити, але ми подаємо лише деякі, що найбільше побутують серед людей» (Čel., 30).

Усталені вислови, які в сучасному розумінні є фразеологічними одиницями, ми не розглядаємо, напр., *jako kapka v moři* (SZ, Sir. 18, 8), *Jerišské trouby* (SZ, Joz. 6, 5), *zlaté tele* (SZ, Sir. 32, 3–4), *třicet stříbrných* (NZ, Mat. 27, 9); *být solí země* (NZ, Mat. 5, 13), *jít jako vůl / tele na porážku* (SZ, Přisl. Šal. 7, 22), *mít srdce z kamene* (SZ, Ez. 36, 26), *tancovat / skákat, jak ti pískají* (NZ, Mat. 11, 17), *chudí v duchu* (NZ, Mat. 5, 3), *chodit jako bludná/ ztracená ovce* (NZ, Mat. 18, 12; Luk. 15, 4) і под.

Багато паремій, що охоплюють найрізноманітніші моральні й суспільно-побутові явища, містить, властиво, «Книга Приповістей Соломонових», написана у вигляді настанов, які батько дає синові.

Непересічний талант і мудрість царя Соломона схарактеризовано в Першій книзі царів: «Бог обдарував Соломона надзвичайною мудрістю і дотепністю і дав йому стільки розуму, скільки піску на березі моря. Його ім'я прославилось серед усіх навколишніх народів. Він склав три тисячі прислів'їв, а пісень його було – тисяча

й п'ять» (SZ, 1.Král. 5, 9 – 13). Чим є прислів'я Соломона, пояснює саме Святе Письмо: «Це ключ до пізнання, до набуття мудрості і повчання, як розуміти глибокі вислови, як їх освоїти, чого навчає розум, справедливість, право і чесність, як передати простодушним знання, молодим – пізнання й розважність. Хай послухає мудрий і примножить свою науку, а розумний хай здобуде мудрі думки, щоб навчитися розуміти інакомовлення, слова мудреців та їхні загадки» (SZ, Přisl. Šal. 1 – 7).

Отже, «Книга Приповістей Соломонових» слугувала прототекстом для таких чеських прислів'їв:

1. Pýcha předchází pád a namyšlenost zkázu (SZ, Přisl. Šal. 16,18) > Pýcha předchází pád // Pýcha peklem dýchá; Kdo vysoko leze, snadno se sveze; Čím vzhod vyšší, tím pád nižší; Kdo vysoko sedá, hluboko padá // Гордість спричиняє погибель.

2. Člověk uvažuje v srdci o své cestě, ale jeho kroky řídí Hospodin [SZ, Přisl. Šal. 16, 9] > Člověk míní, Pánbůh mění // Людина гадає – Бог розставляє. Й. Добровський помилково вважав цей вислів чеським народним. У своєму словнику він додав до нього позначку «us. – usitatum – obecně užívané přísloví», що означає «загальнопоширений, загальноприйнятий вислів». Ці рядки приписують церковному діячеві та літераторові Фомі Кемпійському, авторові трактату «Наслідування Христа» (1473 р.), який їх об'єднав в коротку ритмічну форму.

3. Lepší je blízký soused než bratr vzdálený (SZ, Přisl. Šal. 27, 10) > Dobrý soused je lepší než rodina // Близький сусід кращий від далекого брата; Близький сусід краще далекої рідні.

4. Lepší je suchý kus chleba v klidu než dům plný masa a sváru (SZ, Přisl. Šal. 17, 1) > Lepší kůrka v pokoji nežli koláč v rozbroji // Краще сухий хліб з водою, ніж паляниця з бідою.

5. Nechlub se tím, co bude zítra – netušíš ani, co bude dnes! (SZ, Přisl. Šal. 27, 1) > Nechval dne před večerem // Не хвали день зранку, а хвали увечері.

6. Ať tě chválí druzí, a ne tvá vlastní ústa, ať jsou to cizí, a ne tvé vlastní rty (SZ, Přisl. Šal. 27, 2) > Vlastní chvála z hrdla smrdí;

Samochvála smrdí; Kdo sám se chválí, má malou cenu; Kdo sám sobě chválu dává, směšným okolí se stává // Не хвали сам себе – нехай тебе люди похвалять.

7. Kdo obdělává pole, nasytí se chlebem, kdežto kdo následuje povaleče, nasytí se chudobou (SZ, Přísl. Šal. 28, 19) > Kdo chce chleba, pracuj, co třeba; Kdo dbá, ten má; Ruka bez roboty přijde do žebroty; Chytáš-li lelky, nebudou vdolky // Хто дбає, той і має.

8. Mými radami se nikdy neřídili, mojí domluvou vždy jen pohrdli, proto ať snědí, co si navařili (SZ, Přísl. Šal. 1, 30 – 31) > Co sis nadrobil, to si sněž // Хто каші наварив, той мусить і з'їсти.

9. Unáhlené řeči bodají jako meče (SZ, Přísl. Šal. 12, 18) > Seče řeč jako meč; Více jazyk nežli meč potíná; Rána se zahojí, ale slovo ne // Шабля раниць голову, а слово – душу; Рана загоїться, зле слово – ніколи.

10. Kradená voda je tak sladká, zakázaný pokrm tolik příjemný! (SZ, Přísl. Šal. 9, 17) > Zakázané (kradené, zapovězené) ovoce chutná nejlépe // Заборонений плід найсолодший.

11. Líné dlaně přivedou na mizinu, pilné ruce přinášejí bohatství (SZ, Přísl. Šal. 10, 4) > Z pilnosti se štěstí rodí, lenost holou bídu plodí.

12. Rozumný drží svůj jazyk na uzdě (SZ, Přísl. Šal. 10, 19) > Hněv a jazyk na uzdě měj.

13. Znamenitá žena je korunou svého muže, hanebná je ale jako kostižer (SZ, Přísl. Šal. 12, 4) > Dobrá žena dělá dobrého muže // Хороша жінка – чоловікові слава.

14. Kdo hlídá svoje ústa, svou duši opatruje, na povídané rty přijde záhuba (SZ, Přísl. Šal. 13, 3) > Ne to hřích, co jde do úst, ale co z úst vychází.

15. Jméno je cennější než spousta peněz, nad stříbro a zlato je být oblíben (Přísl. Šal. 22, 1) > Dobré jméno nad zlato // Добре ім'я краще за багатство.

16. I hlupák, mlčí-li, za moudrého je brán (SZ, Přísl. Šal. 17, 28) > Mlčení i hlouperého vydává za moudrého // Дурний, коли мовчить, то за мудрого уходить.

17. Radostné srdce – nejlepší lék (SZ, Přisl. Šal. 17, 22) > Veselá mysl půl zdraví // Весела думка – половина здоров'я.

Další navodimo příklady z Knihy Ekleziástova zí Starého Závítu (v českýj redakciji – Kazatel), z Čotiriševanğeliá – víd sv. Matvíá, sv. Marka, sv. Lukey í sv. Ioanna – z Nového Závítu, ta deákí okremí vislovi z ínšich částin Svätého Písmá:

18. Co bylo dřívě, to zase bude, to, co se dělo, se bude dít. Není nic nového pod sluncem (SZ, Kaz. 1, 9) > Nic nového pod sluncem // Немає нічого нового під сонцем.

19. Vše má svůj čas (SZ, Kaz. 3; 8, 6) // На все свій час. Для всього свій час.

20. Můj kalich přetéká (SZ, Ž. 23, 5) > Pohár trpělivosti překypěl/ se naplnil // Чаша терпіння переповнилася.

21. Protože vítr zasévali, sklídí vichřici (SZ, Oz. 8,7) > Kdo seje vítr, sklízí bouři // Хто сіє вітер – поже бурю!

22. Lepší je vyslechnout výtky mudrců nežli poslouchat písničky hlupáků (SZ, Kaz. 7, 5) > Lepší s chytrým něco ztratit, nežli s blbcem něco nalézt; Raděj s moudrým plakati, nežli s bláznem zpívati // Краще з розумним загубити, ніж з дурним знайти; Краще догана мудрого, ніж похвала дурня.

23. Živý pes je na tom lépe než mrtvý lev (SZ, Kaz. 9, 4) > Lepší je živý pes než mrtvý lev // Краще живий собака, ніж мертвий лев.

24. Cokoli je navíc, toho se varuj, synu (SZ, Kaz. 12, 12) > Vše vhod, dobro – co příliš, nezdravo // Що занадто, то не здорово.

25. Hospodin dal, Hospodin vzal (SZ, Job 1, 21) > Бог дав, Бог узяв.

26. Marnost nad marnost! řekl Kazatel. Marnost nad marnost, všechno je marnost! (SZ, Kaz. 1, 2) > Čirá marnost. Všechno je marnost! // Марнота усе !

27. Dobrý člověk vynáší z dobrého pokladu svého srdce to dobré, zlý pak vynáší ze zlého pokladu to zlé. Co má na srdci, to na jazyku! (NZ, Mat. 12, 34; NZ, Luk. 6,45) > Co v srdci vre, to v ústách kypí (ČB, 185); Co na srdci, to v ústech (XVI) / na jazyku (XIX) (ČB, 185); Čím srdce jest nadchnuto, tím ústa jsou naplněna; Čím srdce jest přeplněno,

tím ústa přetékaají // Кто що гадає, те й вимовляє; Що на думці, те й на устах (на язиці); У кого що болить, той про те й говорить.

28. Šlechtěte strom, a jeho ovoce bude dobré. Nechte strom zplanět, a jeho ovoce bude zlé. Strom se přece pozná po ovoci. (NZ, Mat. 12,33; Luk. 6, 38) > Člověka po řeči, bylinu po vůni (poznáš) // Дерево пізнають по плодах, а людину – по ділах.

29. Kdo není se mnou, je proti mně (NZ, Mat. 12, 30) > Kdo není s námi, je proti nám // Кто не з нами, той проти нас.

30. Říkám vám, že kdo skoupě rozsévá, bude skoupě sklízet, ale kdo rozsévá štědře, bude sklízet štědře (NZ, 2. Kor 9, 6) > Kdo neseje, ten nevěje; Kdo chce žítí, musí síti // Кто не сіє, той не жне.

31. Všichni, kdo meč berou, mečem padnou (NZ, Mat. 26, 52) > Kdo meč bere, ten od meče schází; S čím kdo zachází, tím také schází; Kdož se s mečem rád obchodí, ten od meče často schodí // Кто з мечем прийде, від меча загине.

32. Je totiž mnoho povolanych, ale málo vyvolených. (NZ, Mat. 22,14) > Mnoho povolanych, málo vyvolených // Багато званих, мало вибраних.

33. Špatné vztahy kazí mravy (NZ, 1. Kor. 15, 33) > Špatné příklady kazí dobré mravy // За лихим прикладом і сам лихий стане; Лихе товариство псує добрі звичаї.

34. Nové víno se lije do nových měchů (NZ, Mar. 2, 22) > Lít nové víno do starých měchů // Наливати нове (молоде) вино у старі міхи.

35. Prorok není beze cti; jedině ve své vlasti a ve svém domě (NZ, Mat. 13, 57) Říkám vám, že žádný prorok není doma vážený (NZ, Luk. 4, 24) > Žádný není doma prorokem // Немає пророка у своїй вітчизні.

36. Dejte tedy císaři, co je císařovo (NZ, Mat. 22,21) > Dávat císaři co je císařovo // Віддавати кесареви – кесареви.

37. Není totiž nic tajného, co nebude zjeveno, ani nic skrytého, co nebude poznáno a nevyjde najevo (NZ, Mar 4, 22; Luk. 8, 17) > Skryté se stává zjevným // Таємне стане явним.

38. Co Bůh spojil, ať člověk nerozděluje (NZ, Mar. 10, 9) // Що Бог спарував, людина нехай не розлучає.

39. Říkám vám, že kdo skoupě rozsévá, bude skoupě sklízet, ale kdo rozsévá štědře, bude sklízet štědře (NZ, 2. Kor. 9, 6) > Jak zaseješ, tak sklidiš // Як посієш, так і пожнеш.

40. Vždyť: „Každý člověk je jako tráva, všechna jeho sláva jako plní květ. Usychá tráva, kvítí uvadá (NZ, 1. Petr 1, 24) > Všecká sláva plní tráva // Так проходить мирська слава.

41. Když jsme ještě byli u vás, dali jsme vám přece toto pravidlo: Kdo nechce pracovat, ať nejí! (NZ, 2. Tes. 3, 10) > Kdo nepracuje, ať nejí! // Хто не працює, той не їсть.

42. Nejen chlebem bude člověk živ, ale každým slovem vycházejícím z Božích úst. (NZ, Mat. 4,4) > Nejen chlebem živ jest člověk // Не хлібом єдиним живе людина.

43. Nedávejte svaté věci psům a neházejte své perly prasatům; jinak je zašlapou, otočí se a roztrhají vás (NZ, Mat. 7,6) > Perel před svině nemetej // Не кидайте перли перед свинями.

44. Neboť každý, kdo prosí, dostává; kdo hledá, nalézá, a tomu, kdo tluče, bude otevřeno (NZ, Mat. 7,8) > Kdo hledá, najde; Hledej, najdeš; Kdo čeho hledá, snadno nalézá; Kdo tluče, tomu se otevře // Хто шукає, той знайде. Хто стукає, тому відчиняють.

45. Dávejte a bude vám dáno. (NZ, Luk. 6, 38) > Dávejte a bude vám dáno // Давайте – і дадуть вам.

46. Jakou mírou měříte, takovou vám bude zase odměřeno (NZ, Luk. 6, 38) > Jak kdo měří, tak se mu odměruje; Jak ty mně, tak já tobě // Як ти мені, так і я тобі.

47. Láska k penězům je totiž kořenem všeho zla (NZ, 1. Tim. 6, 10) // Корінь усього лихого – то грошолюбство.

48. Milovati budeš bližního svého jako sebe samého (NZ, Mar. 12,31) > Miluj bližního svého jako sebe samého // Люби свого ближнього, як самого себе.

49. Lékaři, uzdrav se sám! (NZ, Luk. 4,23) > Lékaři, uzdrav sám sebe // Лікарю, зцілися сам.

50. Co nechceš sobě samému, nečiň druhému (NZ, Mat. 7, 12; Luk 6,31) > Co nechceš, aby se stalo tobě, nečiň druhému // Не роби іншому того, чого не бажаєш собі.

51. Raději, když dáváš chudým, ať tvá levice neví, co dělá pravice (NZ, Mat. 19, 24) > Levice neví, co dělá pravice // Ліва рука не знає, що робить права.

52. To spíše projde velbloud uchem jehly než boháč do Božího království (NZ Mat. 19, 24) > Velbloud uchem jehly // Легше верблюдові пройти крізь вушко голки, ніж...

53. Ta hloubka Božího bohatství, jeho moudrosti a vědění! Jak nevyzpytatelné jsou jeho soudy, jak nepopsatelné jeho cesty! (NZ, Řím. 11, 33) > Boží cesty jsou nevyzpytatelné // Невідомі шляхи господні.

Складніше визначати біблійні прототексти, які не отримали майже дослівних перекладів з Біблії (як, наприклад, *На все всій час*), а виникли на основі її ширших текстів, притч або сюжетів. Так, згідно з текстами Біблії поняття бідності характеризується амбівалентними властивостями. З одного боку, бідність означала або передбачала покарання, як це впливає з притчі про закопаний талант (чес. *zakopaná hřivna*). З іншого боку, дуже часто бідність поєднувалася з уявленням про право на особливу увагу й Боже заступництво (пор. *Za chudým (sirotkem) s pokladničkou Pán Vůh – За сиротою Бог з калитою*). Замість поняття матеріальної бідності Біблія пропагувала поняття вбогості духу, що передусім передбачало віру й покірність: «Blaze chudým v duchu, neboť jim patří nebeské království (Mat. 5, 3) // Щасливі вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне. Не ганьба бути бідним – хто їм допомагає, той допомагає Богові. Звідси походження добре відомого в сучасній чеській мові прислів'я *Chudoba cti netratí – Бідність не порок*.

Прислів'я *Víra přenáší hory // Віра рухає гори (і гори зрушує)* є ремінісценцією біблійного мотиву: «Budete-li mítí víru jako zrno horčičné, řeknete téhle hoře: ‚Přejdi odsud tam, a ona přejde a nic pro vás nebude nemožné» (NZ, Mat, 17, 20). З притчею про *повернення блудного сина* пов'язаний уривок «Za pár dní mladší syn všechno prodal a odešel do daleké země, kde svůj majetek promrhal rozmařilým životem. <...> neboť tento můj syn byl mrtev a ožil, byl ztracen a je nalezen!» (NZ, Luk., 15, 24).

Вислів *Nést trpělivě svůj kříž // Несми свій хрест* пов'язаний з біблійною легендою про розп'яття Христа: *Kdo není ochoten nést svůj kříž a jít za mnou, nemůže být mým učedníkem* (NZ, Luk., 14, 27).

Біблійна притча про кукіль є першоосновою приказки *Oddelit zrna od plev // Відділити кукіль від ниениці*: «Odkud se tedy vzal ten koukol?» Odpověděl jim: „To udělal nepřítel.“ Služebníci se zeptali: „Chceš, abychom ho šli vytrhat?“ Ale on řekl: „Nikoli, protože byste při trhání kokuolu mohli vytrhnout i pšenici. Nechte obojí růst spolu až do žně. V čas žně řeknu žencům: Vytrhejte nejdříve koukol a svažte do snopků ke spálení. Pšenici ale shromážděte do mé obilnice» (Mat. 12, 24 – 30).

В ідіоматиці багатьох європейських мов відомим є вислів, який найчастіше вживається в мові жартівливо: укр. *Шукайте жінку*, рос. *Ищите женщину*, чес. *Za vším hledej ženu*, фр. *Cherches la femme* у значенні «невдачу завинила жінка; за кожною подією стоїть жінка». Походження цього вислову історико-етимологічні словники фразеології пов'язують з кількома літературними творами, зокрема романом О. Дюма-батька «Могікани Парижа» (БМС 220). Вочевидь прототипом цього прислів'я можна вважати біблійне *Hřích začal od ženy, a proto všichni umíráme* (Śír. 25, 24) – Від жінки початок гріха і через неї ми всі помираємо: йдеться про гріх Єви в раю, де вона спробувала плід забороненого Дерева.

Не завжди виявлення прототипного місця в тексті Біблії гарантує прислів'ю статус біблійного. Показовим прикладом слугує відоме прислів'я зі Старого Завіту *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* – *Не копай (не руй) іншому ями, бо сам у неї впадеш; Хто іншому яму копає, той у неї сам попадає*, яке у Святому Письмі має кілька варіантів: *Kdo jámu kopá, sám do ní padá; kdo valí balvan, toho zavalí* (SZ, Přisl. Šal. 26, 27); *Kdo jámu kopá, ten do ní padá, kdo boří zed', toho uštkne had* (SZ, Kaz. 10, 8). Водночас ця паремія була відома в античних текстах (напр., *Qui fodit foveam, incidet in eam* (SLC 88); *In foveam cecidit quam fecerat ipse* (SLC 90)). Таким самим прикладом слугує інша паремія: *Kdo čeká vítr, nikdy nezaseje*,

kdo hledí na mraky, nikdy nesklidí (SZ, Kaz. 11, 4) – Qui observat ventum, non seminatur, et qui considerat nubes, numquam metet (SLC 129). Виявлення первинного джерела подібних паремій потребує аналізу великої кількості античної літератури і встановлення хронології їх використання в кожному з текстів.

Усталені вислови біблійного походження по-різному засвоювалися національними мовами. Покажемо це на прикладі фразеологізму *внести [свою] лепту у що*, який бере свій початок в євангельській притчі:

«І сів Він [Ісус] навпроти скарбниці, і дививсь, як народ мідяки до скарбниці вкидає. І підійшла одна вбога вдовиця, і поклала дві лепті, цебто гріш. І покликав Він учнів Своїх та й промовив до них: «Поправді кажу вам, що ця вбога вдовиця поклала найбільше за всіх, хто клав у скарбницю. Бо всі клали від лишка свого, а вона поклала з убогства свого все, що мала, – свій прожиток увесь» (Марк 12, 41 – 44; Лука 21, 1 – 4).

Таким чином, первісно вислів *внести [свою] лепту* означав чинсь посильну пожертву, формально, у кількісному відношенні малу, але велику за своєю внутрішньою, духовною цінністю. Лепта стала символом внеску, ціна якого мала значення для того, хто її жертвував, а не отримував.

У сучасних слов'янських мовах досліджуваний біблійний вислів зазнав семантичного і стилістичного зсуву. Так, в академічному «Фразеологічному словнику української мови», запропоновано таке тлумачення: «Вносити/ внести [свою] лепту у що. Робити, здійснювати що-небудь в якійсь галузі, сприяти її розвитку, досягненням» (ФСМ 139). Неважко помітити, що порівняно з першоджерелом наведена дефініція не містить сему 'малий, дрібний'. У зв'язку з цим доречно зауважити, як точно названо словник Д. Балакової, Х. Вальтера і В. М. Мокієнка «Лепта біблейской мудрости. Краткий русско-словацко-немецкий словарь крылатых слов» (БВМ 2012), оскільки його обсяг – це дециця біблійної крилатики.

Зв'язок з біблійним текстом по-різному виявляє фразеологія слов'янських мов. Українські та російські лексикографічні джерела фіксують вислови *лепта вдовиці* (СУМ 4, 478) і *лепта вдовицы* (БМС 381) з ремаркою «книжн.» і «заст.». В українських перекладах Біблії відома притча має підзаголовок *вдови́на лепта*. Сема 'малий, дрібний' наявна у фразеологічних варіантах: рос. *внести [свою] скромную лепту*, укр. *убога лепта*, пор. слова Тараса Шевченка до Шафарика в поемі «Сретик»: «Привітай же в своїй славі І мою убогу лепту-думу немудрую» (Шевченко 1982, 226). Тлумачний словник білоруської мови також пропонує вислів *унесці сваю лепту* у значенні «зробити свій посильний внесок у спільну справу» (ТСБМ 316).

Примітно, що назва найдрібнішої мідної монети стародавніх Єрусалима та Греції – *лепта* – донині збереглася в активному вжитку східнослов'янських мов лише у фразеології. У мовах південнослов'янських країн – Болгарії та Сербії, – де провідною релігією є православ'я, слово *лепта* існує у двох значеннях: прямому і переносному. Перше – це назва колишньої (до введення євро) національної грошової одиниці Греції, друге значення – «внесок», пор.: болг. «Давам своята лепта. Давам своя дял, принос» (СТРБЯ 411); серб. «лепта. образно частіше щодо духовної культури, науки. – 50 година, како српској књизи приносим своју лепту по снази» (РСКЈ 359); «И сваки на олтар своју лепту меће» (РСКЈ 1969, 192). У македонській мові досліджуваний вислів не містить лексеми *лепта*, але *прилог*: *даде свој прилог за нешто* (РМС 316). Те саме виявляємо в хорватській мові: *dati svoj prilog* (РХС 344).

У західнослов'янських мовах, зокрема чеській і польській, уживається відповідно компонент *groš* і *grosz* «гріш». Співвідношення назв *лепта*, *groš* і *grosz* не випадкове. Як стверджують дослідники (RPS 267), один гріш дорівнював двом лептам, а вдова, як пам'ятаємо, поклала в скарбничку саме дві лепти. У XVII ст. у Росії *грош* дорівнював двом срібним копійкам.

Чеський фразеологізм *vdoví groš* (букв. «гріш удови») має значення «скромне, але щире пожертвування» (SSJČ I, 31). Як книжний вираз, він виявляє свій контекст переважно в художній літературі, наприклад, у К. Чапека: «*My vždycky budeme maličká minorita ve světě, ale když něco pořídí malý národ se svými malými prostředky, má to zvláštní a nesmírnou mravní cenu, jako ten vdoví groš*» (Čapek 1969, 36) – «Ми завжди будемо національною меншиною у світі, але коли малий народ чогось досягне своїм малим коштом, це має особливу й незмірну моральну ціну, як та лепта вдовиці».

Походження чеського *vdoví groš*, безумовно, пов'язане з біблійним сюжетом, але аналіз перекладів Біблії чеською мовою показав, що цей вислів не є для неї питомим.

Звернімося передусім до найстарішого тексту – кралицької Біблії (Bible kralická, 1579 – 1594). Наведемо уривок з кралицької Біблії, який нас цікавить:

«A posadiv se Ježíš proti pokladnici, díval se, kterak zástup metal peníze do pokladnice. A mnozí bohatí metalí mnoho. A přišedši jedna chudá vdova, i vrhla **dva šarty**, což jest čtvrtá částka peníze» (BK, 52); «Užel pak i jednu vdovu chudičkou, ana uvrhla tam **dva šarty**. I řekl: V pravdě pravím vám, že vdova tato chudá více než všickni uvrhla» (BK, 87). Цю саму цитату з посиланням на Я. Благослава подає у своєму словнику Й. Юнгманн (Jung., IV, 437).

Як бачимо, в кралицькій Біблії згадується компонент *šart*, а не *groš*. Слово *šart*, на думку В. Махека, означало «колись в чеській мові малу монету; старонімецьке *scherf, scharf*» (Mach., 494). Своєю чергою, німецьке слово *Scherf* відоме пізньосередньонімецькій мові у формі *scher(p)f* «дрібна розмінна монета», що етимологічно пов'язано зі середньонімецьким *scharben*, старонімецьким *scarbôn* «розрізати на дрібні шматочки» і буквально означає «відрізаний шматочок монети», тобто дуже маленький шматочок (WM 138). На німецькі корені старочеського *šert* вказує також чеський лінгвіст П. Трост: «нім. *schart* зі значенням 'шматок, уламок', нім. *scherf/scharf* зі значенням 'дрібна монета'» (Trost 1980, 111).

Сучасним носіям німецької мови слово *Scherf* відоме виключно у зменшувальній формі *das Scherflein*, причому лише в складі фразеологізму *sein Scherflein beitragen* «внести [свою] лепту». Вислів *sein Scherflein beitragen* поширилося в німецькій мові з XVI ст. завдяки перекладу Біблії німецькою мовою Мартіном Лютером. Назва цієї грошової одиниці (*das Scherflein*) була зрозумілою й досить поширеною серед носіїв мови до XIX ст. Так, у збірці прислів'їв і приказок 1867 – 1889 рр. Карла Фрідріха Вандера вміщено прислів'я *Besser ein Scherflein als ein Garlassensein* «краще шерфлайн, ніж нічого». Крім того, тут згадано й образний вислів *Es ist das Scherflein der Witwe* (букв. 'лепта вдови'), який у сучасній мові став рідко вживаним (WM 138).

До цього слід додати, що зі ст.-чеськ. *šart* пов'язана ще одна назва середньовічної дрібної монетки: *šarapatka*. Перша фіксація слова *šarapatka* в старочеській мові відноситься до кінця XV ст. (ESSČ: *Vokabulář webový*). Це слово відоме також лужицьким мовам: нл. *šarapatka* і вл. *šer(je)patka* (Mach., 494), у значенні 'подавання' воно прямо апелює до біблійного пожертвування. На зв'язок слів *šart* і *šarapatka* вказують Й. Юнгманн (Jung., IV, 436) і В. Шнеєбергер: «státi za šart jest totěž co za šarapatku neb zlámanou grešli» (Schneeberger 2003, 195) – коштувати «за *šart*» означає те саме, що за «*šarapatku*» або «зламаний гріш». Можна погодитися з П. Тростом (Trost 1980, 112), що чes. *šarapatka* і вл. *šerpatka* пов'язані з німецькою формою *Scherf*, у якій кінцевий приголосний 'f' було випадково замінено на графічно схожий 't', пор. подібну німецьку назву цієї дрібної монети – *Schärft* (WM 138).

Таким чином, перша дрібна монетка, яку бідна вдова кинула в храмову скарбничку, в перекладі Біблії чеською мовою називалася *šart*, а не *groš*, хоча назва *groš* була відома старочеській мові. Так званий *pražský groš* карбувався королем Вацлавом II з 1300 р. (Geb., 393; PSN II, 56), «Dobry český groš za krále Václava druhého byl zaražen» (Stč textová banka: Štítný, 1376). Деякі дослідники вважають, що прислів'я *Za času krále Holce, když byla za groš ovce* нагадує часи Вацлава II, коли купівельна спроможність монети

groš була досить високою (Spalová 1969, 201 – 202). З плином часу гріш втрачав свою силу, тому виникло протилежне за значенням прислів'я *V Praze se za groš nají, ale jen jestli dají*. В. Флайшганс зазначав, що 1378 р. сенат постановив за 1 чеський гріш давати 12 геллерів, але коли за влади Їржі з Подебрад гроші зазнали девальвації, 1469 р. сенат видав іншу постанову, що за 14 старих «слабких» геллерів будуть давати 12 нових «сильніших» грошей. До цього періоду треба віднести виникнення двох прислів'їв *Halěř k halěři, a ze 14-ti bude groš* та *Halěř k halěři, a ze dvanácti bude groš* (Fl., I, 242). У кожному разі саме значення «мала грошова частка» є мотиваційною основою для фразеологізмів, поширених на чеських землях у XVII – XIX ст., *být bez groše, nemít ani groš, smrdět grošem* «бути бідним» (Danylenko 2017, 48 – 49).

Ян Благодислав, перекладаючи Біблію чеською мовою, записав слово *šart*, а не *groš*, оскільки на той час *groš* не означав монету найменшої вартості, тобто містив у собі ще менші грошові одиниці. Крім того, ми схиляємося до думки, що в старочеській мові слово *šart* з'явилося не завдяки німецькому посередництву, а саме через переклад Біблії Яном Благодиславом старочеською мовою, оскільки так само й німецький демінутив *das Scherflein*, як з'ясувалося, є запозиченням зі старосвєрейської *Scherf* (ENČS, 147).

Назва *šart* зберігалася в чеських перекладах Біблії до XVIII ст. Так, перекладачі тексту Святого Письма, відомого під назвою Святовацлавська Біблія (Bible svatováclavská, 1677 – 1715), для уточнення значення вже мало відомого чехам слова *šart* подавали його тлумачення: «*Když pak přišla jedna chudá vdova, vrhla dva šarty, jenž jest čtvrtá částka peníze; šart – peníz nejmenší ceny*» (BS, 141) («*šart* – монета найменшої вартості»).

В історії чеського карбування монет назви дрібних одиниць змінювали одна одну, часто грошова семантика набувала експресивного переосмислення, як наприклад, з компонентами *bobek* або *babka*: *koupit / prodat něco za babku* «купити / продати щось дуже дешево», *nestát za babku* (SČFI/ VS1, 44), *nestát (ani) za bobku* (SSJČ I, 142) «не мати <пристойної> ціни, нічого не коштувати,

не вартувати». Чи не пов'язані між собою чes. *babka* та укр. жарг. *бабки* «гроші»?

У чеських перекладах Біблії XIX – XX ст. найдрібнішою монетою, що замінила *šart*, стала власна валютна одиниця – *halěř*. Слово *halěř* або *halíř* донині в грошовій системі Чехії становить соту частину крони (таке саме співвідношення української гривні й копійки). Притча про пожертвування вдови отримала підзаголовок *dar vdovu* або *vdovin halěř*.

Отже, сучасні чеські тексти Біблії в досліджуваному уривку знову не містять назву *groř*, але *halěř* або *mince*:

«Potom se posadil naproti pokladnici a díval se, jak do ní lidé házejí peníze. A mnoho bohatých tam házelo hodně. Když pak přišla jedna chudá vdova, hodila tam **dva halěřky** (což je jeden čtvrták)» (Mk 12, 41 – 42); «Uviděl také jednu chudou vdovu, jak tam hází **dva halěřky**, a řekl: „Vpravdě vám říkám, že tato chudá vdova dala ze všech nejvíce. Všichni totiž přispívali ze svého nadbytku, ale tato žena dala ze svého nedostatku všechno, co měla – celé své živobytí» (Luk. 21, 2 – 3).

Uviděl i jednu nuznou vdovu, jak tam hodila **dvě drobné mince** (Luk. 21, 2); Přišla také jedna chudá vdova a vhodila **dvě drobné mince**, dohromady čtyřák)» (Mk. 12: 42).

Цілком очевидно, що в чеській мові образний вислів *vdovi / vdovin groř* виник не на основі чеського перекладу Святого Письма, а є запозиченням, найвірогідніше XIX ст., з польської мови. На користь такої версії свідчить і те, що один з найбільших тлумачних словників чеської мови в словниковій статті **vdovi** подає цей вислів як цитату з твору Антала Сташека у лапках, пор.: *Všichni, kdo byli s to, hodili svůj «vdovi groř»* (PSJČ VI, 837).

Польський фразеологізм *wdowi grosz* не уникає сучасних контекстів. Цьому немало сприяють прозорість семантики слова *grosz* (сота частина польського золотого), активне функціонування в соціумі біблійної фразеології та й, власне, польська релігійна практика, напр.: «Kościół w Polsce utrzymuje się z ofiary wiernych. <...> Utrzymuje się z **wdowiego grosza**, bo zwykle jest tak, że najubożsi są najofiarniejsi (8.02.02)» (RPS 268) (Костьол у Польщі утримується

з пожертв віруючих. <...> Утримується з удовиною лепти, бо так уже склалося, що найбідніші люди є найщедрішими). Зауважимо також, що польський образний вислів, на відміну від чеського, має розгалужену словотвірну й синонімічну варіантність: *wdowi grosz nikogo nie zbogaci, grosz [nikogo] nie zuboży, wdowi grosz/grosik/grosze* тощо.

Повертаючись до українського вислову *внести [свою] лепту у що*, маємо згадати, що в польській мові таку саму семантику має фразеологічна одиниця без нумізматичного компонента: *wnieść swój wkład*.

Водночас чеська мова презентує з цим значенням усталений вислів, який нам особливо цікавий, оскільки містить компонент, що називає сучасну українську грошову одиницю – *гривню*. Йдеться про паремійну одиницю *přispět svou hřivnou k něčemu* (SČFI/ VS1, 258), те саме словацьке *prispieť svojoju hrivnou* (букв. «допомогти гривнею»).

Як грошова і вагова одиниця гривня була поширена не лише у стародавній Русі. Вона була відома також у Чехії, як, власне, і в інших слов'янських країнах: старослов'янське слово *гривьна* первісно означало «намисто з дорогоцінного металу» (ЕСУМ 1, 593). Переважно як жіноча краса вона була відома у різних народів ще з часів бронзового віку. Пізніше гривня стала ваговою одиницею дорогоцінних металів – золота і срібла, набувши тим самим ще одного значення: «грошова одиниця у вигляді злитка» (Mach., 149; Rejz., 217 – 218; Hol.Lyer, 199). На два значення слова *hřivna* у найстарших писемних переказах і пам'ятках XI – XII ст. вказував відомий чеський славіст Л. Нідерле (Niederle 1913, 647). У виразі *přispět svou hřivnou* «законсервувалося» застаріла назва грошової одиниці *hřivna*. Тим не менше в чеській мові цей зворот уживається досить активно. Нашу увагу привернув контекст, у якому фразеологізм *přispět svou hřivnou* ужито з певною комунікативною метою, пор.: «Nepochybujeme však, že bedlivé studium českého lidu uvítá i celý svět vědecký s radostí a uznáním; tím, že chceme zkoumati jeho minulost i přítomnost, jeho vznik i dráhu, kterou prošel ve svém

vývoji, tím budeme moci *přispěti i českou hřivnou* (курсив наш – Л. Д.) ku poznání vývoje lidstva celého» (Český lid 1892, 2) – (Ми не сумніваємося, що докладні студії про чеський народ привітає з радістю та визнанням увесь науковий світ; тим, що ми хочемо вивчати його минуле й майбутнє, його виникнення й еволюційний шлях, ми зможемо внести свою *чеську лепту* в пізнання розвитку всього людства). Так, завдяки підсиленню образу компонентом *českou* «чеською» було деталізовано семантику фразеологізму *přispět svou hřivnou*.

Нарешті, заслуговує на увагу один з нових висловів з нумізматичним компонентом. Класичне *вносити / внести свою лепту* у що отримало в сучасних мовах синонім *вставити <свої> п'ять копійок*, рос. *вставить <свои> пять копеек* у значенні «долучитися своєю думкою, своїм словом до чогось». До нових висловів зараховуємо його тому, що сучасні словники його не фіксують, про їхню новизну сигналізує також графема «лапки». Порівняймо контексти: Можливо, ми доживемо до того дня, коли в процес обговорення кандидатур громадськість теж зможе *вставити «свої п'ять копійок»* (О. Приходько. «Дзеркало тижня», 2 квітня 2005); Хочу і *свої «п'ять копійок» внести* до спільної справи (Л. Будій. «День», 11 липня 2011).

Щоправда, цей вислів частіше має негативну конотацію у значенні «втручатися / втрутитися не в свою справу», або просто кажучи, *встромляти свого носа куди, в що-небудь*, напр.: «...коли він хоче “вставити свої п'ять копійок”, справді бульдожою хваткою, коли прагне будь-якою ціною “видряпати” відповідь, на яку його візаві не бажає відповідати» (І. Лосев, «День», 18 червня 2009).

За версією «народних етимологів», походження нового вислову пов'язано з тими «золотими часами», коли проїзд у метро коштував п'ять копійок. Насправді він виник за існуючою структурно-семантичною моделлю, яка переросла в метафору: «внести + грошова одиниця = внесок нематеріальний».

Підсумовуючи аналіз джерел біблійної пареміології чеської мови, констатуємо: більшість прислів'їв і приказок збереглася в

сучасній чеській мові в автентичній формі й належать активному уязу. Наприклад, з перших десяти прислів'їв пареміологічного мінімуму сучасної чеської мови п'ять є біблійного походження: *Co nechceš sobě samému, nečiň druhému; Pýcha předchází pád; Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá; Čím kdo zachází, tím také schází; Kdo nepracuje, ať nejí.*

Чимала кількість паремій виникла на основі біблійних сюжетів. Вони поділяються на кілька груп. Першу з них утворюють вирази, що є результатом еліпсису біблійного мотиву, пор.: *Říkám vám, že kdo skoupe roszévá, bude skoupe sklízet, ale kdo roszévá štědře, bude sklízet štědře* (NZ, 2. Kor. 9, 6) > *Jak zaseješ, tak sklidiš // Як посієш, так і пожнеш*; *Nejen chlebem bude člověk živ, ale každým slovem vycházejícím z Božích úst* (NZ, Mat. 4, 4) > *Nejen chlebem živ jest člověk // Не хлібом єдиним живе людина*. Другу групу становлять паремії, що є синонімічними варіантами до біблійних виразів, напр.: *Jakou mírou měříte, takovou vám bude zase odměřeno* (NZ, Luk. 6, 38) > *Jak kdo měří, tak se mu odměřuje; Jak ty mně, tak já tobě // Як ти мені, так і я тобі*. Частина паремій з виразною біблійною стилістикою зберігають у живій комунікації ознаки книжності, напр.: *Dávejte a bude vám dáno; Chléb náš vezdejší.*

3.3. Вплив німецької мови на чеську пареміологію

Поширення німецьких діалектів у середньовічній Богемії, наслідки Тридцятилітньої війни, функціонування німецької мови в Карловому університеті з середини XIV ст. до кінця XIX ст., «празька німецька мова», що забезпечувала потреби всіх жителів чеської столиці, – усі ці об'єктивні історичні та соціальні чинники послужили основою для запозичення чеською мовою граматичних і словотвірних форм, синтаксичних конструкцій, лексичних і фразеологічних одиниць. При цьому варто підкреслити, що запозичення не завжди зберігають у мові-реципієнті свої ознаки. Має рацію відомий чеський мовознавець П. Айснер: «Зовсім нічого не вирішує тіло слова та його родовід, а вирішує дух, яким воно наповнилося на гостинному ґрунті. Поняття *Vltava* воістину

чеське, достоту чеське, чи не так? Ну а що ж саме *слово Vltava*? За своїм походженням воно є німецьким і нічого, крім німецького, *Waldaha*» (Eisner 1992, 407).

Закономірно, що про різного роду німецькі запозичення у слов'янських мовах написано чимало праць – від Й. Добровського, Я. Гебауера, Б. Грабала, І. Немця до наших днів. Зокрема, німецькі фразеологічні (у вузькому розумінні) запозичення в російській мові досліджував О. Бірих (Бірих 2018, 57 – 67), німецькі фразеологічні запозичення в чеській мові вивчала Л. Степанова (Степанова 2000). Наше дослідження присвячено мало вивченому аспекту – німецьким запозиченням у складі чеських прислів'їв і приказок.

Není šprochu, aby nebylo pravdy trochu – укр. *У кожному жарті є доля правди*, рос. *В каждой шутке есть доля правды*.

Як впливає зі збірок паремій XVI – XIX ст. М. Червенки і Я. Благослава, Я. Срнця, Я. Коменського, Й. Добровського, Фр. Л. Челаковського, первинна форма наведеного прислів'я була інша: *Není takového fochu, aby v něm nebylo pravdy trochu* (Dobr., 73; Fl., 1, 213). Таким чином, слово *foch* уже в кінці XIX ст. замінили на *šproch*. Причому обидва слова – і *foch*, і *šproch* – запозичення з німецької мови. Чому так сталося?

Старочеська мова, як писав у своїй розвідці Фр. Ришанек, освоїла латинське слово *fucus* у формі *foch* (Ryšánek 1951, 14). У перекладі воно означало *žert* «жарт», *klam* «обман»; *povídání* «розмова», *pomluva* «наклеп» (MSS). Ф. Шимек відзначає у слова *foch* німецьке походження в значенні *žert* «жарт», *klam* «обман» (Šim.). Й. Юнгманн у чесько-німецькому словнику під гаслом *foch* подає це прислів'я *Není toho fochu (t. žertu), aby v něm nebylo pravdy trochu* (Jung., I, 548). Я. Гебауер у словнику старочеської мови також наводить слово *foch* у значенні *žert* «жарт», *klam* «обман» і прислів'я *Nemuožt' býti takového fochu, aby v něm nebylo pravdy trochu* (зафіксовано під 1547 р.). При цьому вчений посилається на спорідненість слова *foch* з латинським *fucus*, тобто

«ličidlo» – «грим», přetvářka «лицемірство, удавання» (Geb). Отже, маємо прояснити зв'язок чеського слова *foch* і латинського слова *fucus*.

Латинське слово *fucus* є назвою лакмусового лишайника (*Rocella tinctoria*) – барвника, з якого виробляли рум'яна. У переносному значенні латинське *fucus* – це «несправжній вигляд, видимість, фальшь, удавання», пор. лат. *fucum facere* «обманювати». Таким чином, вторинна мотивація латинського слова *fucus* – це лицемірна, нещира, прикрашена поведінка, яка зовні є привабливою, але не справжньою. У Фр. Л. Челаковського в «Mudrosloví...» читаємо: *Pod barvou. Pod fochem – pod zástěrou, Vice barvy než pravdy* (Čel., 641), *Pod barvou říci. (Pod figurou; k dověření* (Čel., 719). Звідси розвиток значень *pod fochem – pod záminkou* (Šim.). Неважко з латинським *fucus* пов'язати чеські слова *klam* «обман», *lest* «хитрість, виверт, підступ», *podvod* «фальш, підробка, обдурювання, обман». Не випадково у В. Махека *žert* «жарт» і *klam* «обман» виявилися в одному ряду, бо *žertovati* «жартувати» в стч. мові означало *klamati* «обманювати» (Mach., 593). Пор. у Божени Немцовой: *Není toho fochu, habu nebulo pravdy trochu, náká mrva v tom bude* (PSJČ I, 736). Словник сучасної чеської мови слово *foch* подає як запозичення з німецької мови з ремаркою «застаріле» (SSJČ I, 508).

Таким чином, у чеській мові прислів'я *Není toho fochu, aby v něm nebylo pravdy trochu* мало первісне значення «в жарті правди трохи, а все інше – прикрашання або обман». У цій редакції вона є близькою до російських прислів'їв *В шутках правды не бывает*, яку зафіксовано на поч. XVIII ст. в «Рукописном сборнике пословиц, поговорок и присказок Петровского времени» (МНН 1006), те саме у В. Далья: *В шутках правды не бывает. В шутках правды нет* (Даль 2: 486), *В шутке мало правды* зі збірки І. Богдановича 1741 р. (МНН 1006), *Шутка к добру не поведет* (Мих. II, 543) і нарешті виявляє свою близькість до сучасного варіанта рос. *В каждой шутке есть доля шутки (а все остальное правда)*.

Старочеське слово *foch* уживалося в мові від XVI ст. до кінця XIX ст. Потім воно застаріло, і в сучасній чеській мові його замінили подібним словом – *šproch*, яке до того ж уписувалося в риму старого прислів'я. Чеське слово *šproch* за своїм походженням теж було німецьким. На думку Й. Голуба й С. Лиєра, слово *šproch*, яке належить народнорозмовній нелітературній мові (*obecná čeština*), пов'язане з нім. *Sprache* 'мова', від *sprachen* 'говорити' (Hol. Lyeř, 471). Цю саму версію пропонує І. Рейзек: *ob. šproch* від нім. *Sprache* «мова, мовлення» (Rejz., 639).

На нашу думку, мають рацію ті дослідники, які вбачають глибший зв'язок між спорідненими словами: «*šproch* (z pĕm.) pŕŕpovĕ», *promluva, žert*) (Šim.), «*šproch* pŕŕpovĕd») (MMS). Напевне, найпереконливіше пояснення знаходимо в «Чесько-німецькому словнику» Фр. Котта: чеське *šproch* – це похідне від німецького *der Spruch* «вислів; гримаса, насмішка, кепкування», близьке до нім. *der Spott* «насмійка», *der Spaß* «жарт, утіха»: *Není toho šprochu, aby nebylo pravdy trochu* (Kott III, 937).

Незважаючи на те, що й для сучасної чеської мови лексема *šproch* є застарілою (SSJČ I, 508), саме з нею досить активно функціонує прислів'я *Není šprochu, aby nebylo pravdy trochu*. Так, Чеський національний корпус (зокрема, фонд syn 2010) подає чимало прикладів, пор.: *V jednom slavném humoristickém románě jednoho slavného českého spisovatele je ověřována pravdivost přísloví «na každém šprochu je pravdy trochu»*; «*Řečem lidským napůl věř.*» – «*Jo. Ono se taky říká, že není šprochu, aby nebylo na něm pravdy trochu.*»;
...*ale jak víte, většina lidí věří, že není šprochu, aby na něm. . . a tak dál. Kliše, ale to mu na pravdivosti neubírá.*

Рýча пŕедчází пáд (BSch., 11). В українській мові немає короткого паремійного відповідника до цього чеського прислів'я, а тому його значення ми передаємо описово – «до падіння й поразки людину призводить її гордість». Точніше навіть не *гордість*, а *гординя*, тому що *гординя* в християнстві – це гріх, наслідком якого є падіння. Хоча слово *гординя* за своїм походженням має спільний корінь з *гордість*, проте значення в нього дещо інше:

це пихатість, надмірна гордість, породжена егоїзмом. Саме з гріховним падінням, про яке йшлося в Біблії, пов'язана семантика чеського прислів'я *Pýcha předchází pád*.

На перший погляд, виявити в цьому прислів'ї німецькі сліди не так уже й просто: ніяких лексичних сигналів до цього воно не подає.

Чеське слово *pýcha* має в чеському лексиконі декілька значень, причому як позитивних – *chlouba, hrdost* «гордість», так і негативних. Негативну конотацію воно виявляє в контексті наведеного прислів'я, характеризуючи несприйняття того, що з погляду моральних основ і норм є неприпустимим. Пор. його словникове значення: 'přeceňování sebe, nadutost, povýšenost, domýšlivost, přílišné sebevědomí, projevující se příkrým chováním, povýšeností' (SSJČ II, 1185) – «переоцінювання самого себе, пихатість, зарозумілість, зайва самовпевненість, яка проявляється в гордовитій поведінці». Відповідну негативну валентність щодо слова *pýcha* демонструють прикметники *hloupá pýcha, hříšná pýcha, marná pýcha, chladná pýcha*. Отже, народна мораль, що відбилася в цьому чеському прислів'ї, гордість і гординю засуджує, пор.: *Hloupost a pýcha na jednom dřevě rostou* (BSch., 174), *Pokora dochází poctivosti, pýcha pádu* (BSch., 58), *Pýchy nedobry konec bývá* (BSch., 67), *Pýcha před pádem, utíkej před hadem!* (BSch., 67), *Pýcha na ulici, a hadry v truhlici* (BSch., 75), *Pýcha peklem dýchá* (BSch., 75), *Kde pýcha, tu i pohanění* (BSch., 75), *Pýcha s nadbytkem snídá, obědvá s chudobou, a večerí s hanbou* (PSJČ IV, č. 2).

Що стосується походження чеського прислів'я *Pýcha předchází pád*, то ми вважаємо його калькою німецького прислів'я *Stolz kommt vor dem Fall* (МНН 199), що своїми коренями сягає біблійної притчі, пор.: чеш. *Pýcha předchází pád, domýšlivost klopýtnutí* (Přísl. Šal., 16, 18), переклад у Кралицькій Біблії: *Před sedřením bývá pýcha, a před pádem pozdvižení ducha* (Přísl. Šal. 16: 18), укр. *Перед загибеллю гордість буває, а перед упадком – бундючність* (Притч. 16, 18), рос. *Погибели предшествует гордость, а надежду – надменность* (Там само). Звідси й російське прислів'я,

наведене за списком 1731 р.: *Гордость приходит пред погибелью* (МНН 199).

Прислів'я *Pýcha předchází pád* згідно з дослідженням Д. Бітнерової та Ф. Шиндлера, входить до трійки найвідоміших у сучасній чеській мові, а в списку зі ста одиниць паремійного мінімуму Фр. Чермака, який він склав за даними Чеського національного корпусу, це прислів'я міститься на 80-му місці (Čermák 2007, 612). Загалом можна стверджувати, що біблійна мудрість для чеського лінгвокультурного соціуму на сьогодні є достатньо затребуваною, пор. контексти з Чеського національного корпусу: ODS ve volbách jak krajských, tak senátních potvrdil přísloví, že *pýcha předchází pád* (syn 2010); ...zda si nemůže shrnout svou vlastní situaci do nějakého výstižného přísloví. Napadá «*pýcha předchází pád*» a všechna úsloví naznačující, že «čím výše se leze, s tím větší výšky se padá» (syn 2000).

Hlad (je) nejlepší kuchař (BSch., 20) – укр. *Голод найліпший кухар*; *Голод – то наймудріша кухарка*; *Голод найліпша приправа до страви*; рос. *Голод – лучший повар* (МНН 193). Це прислів'я відоме багатьом європейським мовам, бо вони його засвоїли з латинської мови *Fames optimus est cocus* (SLC 149). Для чеської мови – це калька німецького прислів'я *der Hunger ist der beste Koch*. Зв'язок чеського слова *kuchař* «кухар» і німецького *der Koch* «кухар» етимологічні словники визначають як послідовний ланцюжок: лат. *coquīna* (*cocīna*) > пізнд. срвнім. *kuchīna* > ст.-ч. *kuchati* (*vařiti*) > чes. *kuchař* (Geb.; Jung., II, 218; Mach., 245), пор.: «od kuch (*kuchati* = *vařiti*). Jg. der Koch» (Kott I, 838).

Примітно, що чеські пуристи на початку XVIII ст. хотіли замінити багато германізмів на свої слова, часто утворені штучно, «наприклад, замість слова *kuchař* вони пропонували *krmovářik*» (SaD 113).

Není kouře bez ohně (BSch., 20) – укр. *Диму без огню не буває*; рос. *Нет дыма (дыму) без огня*; *Дыма (Дыму) без огня не бывает* (МНН 322) у значенні «немає наслідку без причини». У російській мові найдавнішим варіантом цього прислів'я, очевидно, є форма *Где дым, тут и огонь* (МНН, 322), зафіксована в

«Немецко-латинском и русском Лексиконе купно с первыми началами русского языка. СПб., 1731». Саме так його подає для чеської мови В. Флайшганс: *Kde jest dým, tu jest oheň* (Fl., I, 201), що відповідає латинській цитаті Тита Макція Плавта *Flamma fumo est proxima* (SLC 156), звідси й нім. *Wo Rauch ist, muß auch Feuer sein* (НСР 35), букв.: «де дим, там і вогонь».

Названа В. Флайшгансом форма відома старочеській мові з кінця XV ст. Але звертає на себе увагу той факт, що в сучасній чеській мові це прислів'я містить компонент *kouř*, а не *dým*. У всіх словниках, що подають прислів'я й приказки, – у Й. Юнгманна, Фр. Л. Челаковського, Фр. Котта, – прислів'я в редакції *Není kouře bez ohně* не зафіксовано. Це свідчить про те, що первісний компонент *dým* було замінено на *kouř* не раніше XX ст. Порівняння даних Чеського національного корпусу показує, що варіант *Není dýmu bez ohně* має всього лише 4 контексти, а *Není kouře bez ohně* – 222 контексти, напр.: *Veřejnost se ovšem podle zásady, že není kouře bez ohně, dál rozhlížela po nějakém tom quislingovi* (syn 2010); *Křeslo se se mnou začínalo pohupovat, zavíraly se mi oči. Jako idiot jsem si opakoval: «Není kouře bez ohýnku. Není kouře bez ohýnku... Už to mám... všeccko navzájem souvisí...»* (syn); *Jak dál s rodinnými trampotami? Není kouře bez ohně a na každém nebi se musí občas objevit mráček a musíme počítat i s pořádnou bouřkou či sněhovou vánicí. Příroda je však moudrá a po živelních pohromách nás odměňuje krásným počasím; I sám Häkkinen pro finskou televizi naznačil: «Není dýmu bez ohně.» Úvahy o návratu tedy existují* (syn 2010pub).

Аналіз чеського прислів'я *Není kouře bez ohně* приводить нас до висновку, що воно є калькою німецького *Kein Rauch ohne Feuer* (НССП 35), де чес. *kouř* є спорідненим з герм. **rauk* – , нім. *rauchen, Rauch* «дим» (внаслідок перестановки приголосних *k* і *r*) (Mach., 228; Hol. Luer, 265), а історія цього німецького прислів'я, своєю чергою, сягає коренями античної культури. Водночас необхідно зауважити, що автори «Етимологічного словника української мови» сумнівалися у зв'язках «герм. **rauki* (нвн. *Rauch*) “дим”» (ЕСУМ 3, 154).

Nové koště dobře mete – укр. *Нова мітла по-новому мете*, рос. *Новая метла чисто (чище) метет, Новая метла по-новому метет* (МНН 532). Для чеської мови, очевидно, це калька нім. *Neue Besen kehren gut*, яка, за словами Фр. Чермака, в німецькій мові була відома вже у XIII ст. (SČFI/ VS1, 390). Пор. нім. варіант, наведений Фр. Л. Челаковським, *Neue Besen fegen gut – kehren scharf* (Čel., 457). Своєю чергою, німецьке прислів'я є запозиченням з латинської мови – *Skorae recentiores semper meliores* (SLC 342), що позначилося на його засвоєнні іншими германськими та неіндоевропейськими мовами – естонською, фінською, угорською, турецькою, грузинською, а в ареалі слов'янських мов, за даними М. Ю. Котової, це прислів'я було «відоме всім слов'янським язичникам» (БМС 431).

У структурі сучасного чеського прислів'я *Nové koště dobře mete* (в цій редакції його подає лише Фр. Котт) (Kott I, 763) є одна особливість, яка стосується ключового образу – мітли. Сучасне чеське слово *koště* 'мітла' – це похідне утворення внаслідок спрощення складів (гаплогії) від ст.-ч. *koštiště, koščišče*. У словниках різного типу – в перекладних та збірках паремій аж до останнього Д. Біттнерової та Ф. Шиндлера – наводиться саме форма *koštiště*, пор.: *Nové koštiště dobře mete* (Dobr., 76), *Nové koštiště dobře mete* (Čel., 457), *Nové koštiště dobře mete* (Jung., II, 143), *Nové koštiště dobře mete* (BSch., 33).

Проте й слова *koščišče, koštiště* мали своїх попередників. Словник старочеської мови Я. Гебауера вказує на його вихідні форми: «*chvostišče, chvoštišče, chvoščišče, neutr., pometlo, Besen; vlastně násadka, na které je chvost (k metení)*» (Geb.). Споріднений зв'язок слів *chvost > koště* і *chvost > pometlo* підтверджують автори чеських етимологічних словників В. Махек, Й. Голуб і Ст. Лиер, Ї. Рейзек (Mach., 226; Hol.Lyer, 264; Rejz., 305). Не випадково Фр. Л. Челаковський та Й. Юнгманн наводять також синонім *Každé nové pometlo dobře mete* (Čel., 457; Jung., III, 278).

Jaký pán, takový krám – укр. *Який пан, такий його і крам (жупан)*. Цей вислів представляє відому в багатьох мовах модель

«який – такий», що реалізує причинно-наслідкові зв'язки. Найстаршим чеським варіантом цієї моделі можна вважати прислів'я *Jaký pán, takový sluha*. Його перша фіксація припадає на XV ст. і відома з творів Яна Гуса (Fl., II, 88). Цей вираз є вочевидь калькою німецького прислів'я *Wie der Herr, so der Knecht*, де *der Herr* – «пан», а *der Knecht* – «слуга», яке, у свою чергу, є калькою лат. *Qualis dominus, talis servus* (SLC 304; KMZ 414; Гонч., 376) від лат. *dominus* – «пан, хазяїн», а *servus* – «раб, слуга».

Запозичена з латинської мови, ця формула в багатьох мовах дала свої образні рефлексії, причому кожна з них намагалася оформити ідею в чіткій, ритміко-римованій, іноді національно маркованій формі, пор.: *Jaká matka, taká Katka; Špatná sláva, bez kaftanu Sáva*; рос. *Худая слава, когда без кафмана Сава* (Čel., 129), укр. *Який Сава, така й слава*; рос. *Який Яків – тільки й дяки; Как-ков Ананья, такова у него и Маланья*.

Нові варіанти чеських прислів'їв цієї моделі можна знайти у словниках XVI – XIX ст. М. Червенки і Я. Благодслава, Й. Добровського: *Jakověž semeno, takověž plemeno* (ČB, 26); *Jaký úřad, taková osádka; Jaký hospodář, taková čeládka; Jaký pastýř, takové stádo; Jaký Pomáhej Bůh, taký Bohdej zdráv; Jaký člověk, taková řeč; Jaký strom, takové ovoce; Jaký život, taková smrt; Jakž přišlo, tak odešlo* (Dobr., 50); *Jaký farář, taková osádka, jaký pán, taková čeládka* (Fl., I, 209). Словник Й. Юнгманна, крім варіантів *Jaký pán, taková čeládka; Jací páni, taková poddaní* наводить *Jaký pán, taký chrám* (Jung., I, 817) та *Jaký pán, takový chrám (krám)* з ремаркою словацьке (Jung., III, 21). Підтримуючи Й. Юнгманна, чеський автор Я. Порак окреслив цьому прислів'ю в чеській мові досить заплутаний шлях: «... воно прийшло до нас зі словацької мови, зокрема, через чеські словники 19 ст.» (Porák 1984, 111). На думку Я. Порака, релігійна конотація виразу *Jaký pán, takový chrám* мотивується тим, що кожний костел (*chrám*) мав свого багатого благодійника (*pána*), який фінансував його утримання, реконструкцію, оздоблення (Там само, 110). Така гіпотеза з економічним підґрунтям видається нам сумнівною, або принаймні вторинною. Я. Порак

вагався щодо впливу латинського *Cuius regio, eius religio* – *Чия земля, того й релігія*, тобто яку релігію сповідує верхівка (хазяїн, пан, господар тощо), таку релігію сповідують піддані. Між іншим, в основі цього образного вислову лежить реальний факт, який було узаконено 1555 р. Габсбургською династією. За цим законом віросповідання монарха було обов'язковим для всіх його підданих, а тому відбулося розділення середньої й західної Європи за релігійним принципом на католицькі й протестантські землі (SLC 87). На нашу думку, з цими реаліями якраз і пов'язане чеське *Jaký pán, takový chrám*. «Державний» підтекст має прислів'я *Jaký král, taková družina*, пор. в інших слов'янських мовах: хрв. *Kakvi gospodari, takvi posli* (Čel., 453); рос. *Каков царь, такова и орда* (SČFI/ VV, 656).

Сучасний варіант *Jaký pán, takový krám* логічно вважати похідним від *Jaký pán, takový chrám*. Ще на початку XIX ст. (1804 р.) Й. Добровський подавав лише форму *Jaký pán, takový chrám* (Dobr., 50). Варіантність *chrám/krám* уперше в лексикографічних джерелах була зафіксована Й. Юнгманном (1837 р.). Заміну компонентів Й. Юнгманн вважав наслідком контамінації звуків **ch//k**: *chrám // krám* (Jung., II, 165). У своєму словнику «*Mudrosloví...*» Фр. Л. Челаковський наводив відповідники пол. *Jaki pan, taki kram* та укр. *Який пан, такий його і крам (жупан)* (Čel., 453). Серед лінгвістів існували спроби вивести польське слово *kram* з південнослов'янського *xram*, проте більшість дослідників вважає таку етимологію безпідставною (ЕСУМ 3, 74). У чеській мові слово *chrám* не має усталеної версії щодо походження. Одна з них говорить, що від псл. **chormъ* є «*chrám, svatyně*», друга – від двінд. *harmyá* – «*hrad, pevný dům, zásobárna*», дврус. *choromъ* «*dům, obydlí* (великий розкішний будинок)» (Mach., 161; Rejz., 228). Цікаво, що кожна етимологія має відгомін у слов'янській пареміології: *Jaký pán, takový chrám; Jaký pán, takový hrad* (SČFI/ VV, 656). Показовим у цьому контексті є переклад Фр. Л. Челаковським російського слова *хоромы* чеським *chrámy*: *He letají ворона в высокие хоромы – Nelítejte, vrány, na vysoké chrámy* (Čel.,

522), який, очевидно, можна вважати помилковим, бо чеське слово *chrám* у XIX ст. стосувалося одного значення – це «*budova určená k bohoslužbě*» (SSJČ I, 700) – «будівля, де відбуваються богослужіння».

Прислів'я *Jaký pán, takový krám* витіснило старші варіанти та увійшло в сучасний чеський пареміологічний мінімум. Це можна пояснити не лише вдалою односкладною римою *pán – krám*, але й тим, що *sluha, čeládka, poddaní* стали в суспільстві архаїчними реаліями.

Для паремії *Jaký pán, takový krám* у сучасній чеській мові становить конкуренцію варіант *Jaký pán, takový kmán*. Чеське слово *kmán* – це застаріла номінація простої людини, що походить від нім. *gemein* «простий, звичайний» (Rejz., 280; Hol.Lyer, 244). Саме по собі слово *kmán* має значно меншу частотність вживання, ніж слово *krám*: за даними писемних джерел Чеського національного корпусу (syn 2000, syn 2005, syn 2006 pub) у *kmán* 59 слововживань, а у *krám* – 1406. Тут варто згадати уривок цікавої за стилістичним задумом казки «Úsporná pohádka pomocí jednoslabičných slov a neb chvála češtiny» Яна Веріха (Jan Werich) з книги «Fimfárum», в якій автор дотепно використав односкладні слова, в тому числі і *kmán*: «Žil kdys kdes chlap. Dá se říct též muž či kmán, jak kdo chce. Já ho zvu chlap. Nu a on krad, ten chlap. Krad co moh a kde moh. Zvlášť když měl hlad. Byl den jak květ, pták pěl, klas zrál, a nad vším jas...».

Становить інтерес чеське слово *krám* як стрижневий образ фразеологізму *hodit se do krámu / nehodit se do krámu* (SČFI/ VS1, 361). На жаль, фразеологічного відповідника в українській мові немає, тому переклад описовий: «підходити / не підходити до чогось; бути / не бути відповідним чомусь; бути доречним / не доречним», а російська мова має ідіому *быть прийтись ко двору / не прийтись ко двору*, одна з версій щодо її походження полягає в тому, що вона належить до праслов'янського фразеологічного фонду (БМС 176). Можливо, подальші дослідження наведеного чеського фразеологізму проллють світло на слово *krám*, оскільки ясної етимології

воно не має, але водночас і не відкидається зв'язок зі словом *chrám* (Rejz., 228, 309).

Mnoho vřesku, a málo vlny (Čel., 102), укр. *Багато крику, а вовни мало*. Значення цього чеського прислів'я можна пояснити через його антонім: *Dobrá ovce mnoho nebečí, ale mnoho vlny dává*, (те саме хорв. *Dobra ovca mnogo ne bleji, ali mnogo vune daje*), букв. «добра вівця багато не бекає, а багато вовни дає». Чеське прислів'я *Mnoho vřesku, a málo vlny* також є калькою німецького *Viel Geschrei und wenig Wolle* (НРС 480), запозиченого з латинського *Multum clamoris, parum lanae*. В. Флайшганс наводить компонент *vlny* як факультативний та пропонує римовану пару слів *vřesku – zisku: Mnoho vřesku, málo zisku (vlny)* (Fl., II, 818), пор. укр. *Великий крик за малий пушк*.

Ця семантична модель в «Mudrosloví...» Фр. Л. Челаковського реалізується іменами багатьох інших домашніх тварин або птахів, пор.: *Která kráva mnoho řve, ta málo mléka dává; Která slípka mnoho kdáče, ta málo ta málo vajec nese; Malý ptáček mívá křiklavý zobáček*, що, зрештою, дозволяє їх звести до одного «паремійного знаменника»: *Mnoho hluku, málo zvuku* (Čel., 102) або рос. *Много шуму, [да] мало толку* (МНН 1005).

Svatba v máji volá na máry (Čel., 539). Багато народних прислів'їв зберігають прикмети, які живуть і в наші дні. Однією з них є прикмета, що застерігала справляти весілля в травні, пор. укр. *Хто в маї звінчається, буде вік маяться* (Ном., 59), рос. *В мае добрые люди не женятся; В мае жениться – век маяться (промаяться); Рад бы женился, да май не велит* (МНН 512). Ще більшу погрозу містить чеське прислів'я *Svatba v máji volá na máry* (Čel., 539), *Svatba v máji, chystej máry* (Kott I, 169], букв.: «весілля у травні – готуй мари, готуйся до смерті». У літературі можна знайти безліч народних етимологій або пояснень цього повір'я. Так, В. Даль заборону на весілля в травні пояснював необхідністю вести польові та господарські роботи, які в цей час тільки починалися.

Згідно з іншою версією, повір'я прийшло до слов'ян від древніх римлян, у яких травень вважався несприятливим для весіль,

тому й виникло прислів'я: лат. *Mense mallum Maio nubere vulgus ait* (SLC 235).

У чеського прислів'я *Svatba v máji volá na máry* німецькі корені виявляються безперечно: згідно з етимологічними словниками чеської мови, слово *máry* походить від стчес. *páry*, двнім. *bâre/Bahre* 'носилки' (Jung., II, 396; Kott I, 965; Mach., 286; Rejz., 365], *máry* – нім. 'Totenbahre' (Geb.).

Na ránu je flastríček, na Aninku Pepíček (BSch, 64) – пор. рос. *По ране и пластырь* (МНН 748) зі збірки прислів'їв поч. XVIII ст. В. М. Татищева. Характерна особливість цього чеського прислів'я – це рима зменшувальних форм *flastríček – Pepíček*, в цьому й виявляється ключ до значення прислів'я: 'рану виликує пластир, а Анічку – Пепічек'. Сучасне літературне слово *náplast* 'пластир' не було відоме старочеській мові. Уживалося слово *flastr* (кінець XIV – поч. XV ст.) – похідне від свнім. *pflaster*, а воно – від лат. *Emplastrum* (Geb.; Mach., 318). У сучасній чеській мові слово *flastr* належить до народно-розмовної мови (*obecná čeština*).

Nestojí to ani za fajfku tabáku [SČFI/ VS1, 247] – укр. *Ламаного (щербатого) гроша не вартий хтось, щось*, рос. *Это не стоит медного (ломаного) гроша*. Запозичене з німецької мови *Pfeife* 'трубка' (Mach., 106; Hol.Lyer, 161; Rejz., 165), чеське слово *fajfka* (те саме *fajka, fejfka*) 'люлька' має в сучасній чеській мові ремарку «діалектне» (SSJČ I, 481). Своє значення прислів'я сформувало, очевидно, на початку XX ст., тому що словники Й. Добровського, Фр. Л. Челаковського, Й. Юнгманна, В. Флайшганса його не фіксують, пор. також діалектні *Hledá fajku, má ju v hubě* (BSch., 62), *Fajfku a ženu je těžko vybrat* (Kott 8, 81).

Takt' se to dobře nerymuje, když mládenec babě frejuje (Fl., I, 219) у значенні «непристоїно юнакові свататися до старої». Серед чеських прислів'їв, які мають ознаки впливу німецької мови, є й такі, які нині виявилися на периферії чеського паремійного фонду. Прикладом цього слугує назване прислів'я зі словника В. Флайшганса.

У сучасній чеській мові слово *frejír* «фраср» є архаїзмом. Його значення має пейоративні конотації та входить в синонімічний ряд зі словами *děvkář* «бабій, спокусник», *záletník* «зальотник, волоцюга, ловелас», *milovník* «коханець», а також *flirtování* «фліртування», експресивне *sukničkářství* «волочіння за спідницями» (Geb.; Mach., 112; PSJČ I, 757). На основі німецького *Freier* (у сучасній німецькій мові слово *freien* означає «свататися» – НРС, 419) старочеська мова прийняла низку слів з цим коренем *frejír*, *frejírka*, *frejovati*, *frejovný*. При цьому, як зазначав авторитетний історик чеської мови І. Немец, «старочеська мова в переважній більшості випадків не заміщала чеськими словами ті запозичені німецькі найменування, які позначали негативні явища. Ця обставина також прояснить нам інший цікавий факт: німецьку основу має ціла низка слів старочеської мови, які називають гультьяїв і гульвіс, тих осіб, які витрачають час на негідні розваги (*frejír*, *flusník*, *hampajsník*, *helmbrecht*, *žena fiklovná* і под.)» (Sad 157). З цією самою ідеєю непристойності пов'язано повчальний сенс прислів'я *Takť se to dobře nerymuje, když mládenec babě frejuje*.

Falešný přítel jako kočka, zpředu líže, pozadu škrábe букв. «фальшивий друг, як кішка, спереду лиже, а ззаду дряпає». Серед слів німецького походження, які чеська мова навмисно не витісняла й не зодягала в національні мовні форми, є також слово *faleš* та похідні від нього *falešník*, *falešný*, хоча, на відміну від *frejír*, воно архаїзмом не стало.

Слово *faleš* утворено від свнім. *valsch* (від лат. *falsus* «брехливий, фальшивий» (Mach., 107; Hol.Lyer, 162; Rejz., 166). Нашу увагу привернув яскравий образ прислів'я з компонентом *falešný*: *Falešný přítel jako kočka, zpředu líže, pozadu škrábe*, близького за походженням до нім. *Hüte dich vor jenen Katzen, die vorn lecken und hinten kratzen* (Čel., 56), пор. *Falešný přítel je horší, než nepřítel, protože nepříteli se vyhýbáš, kdežto příteli věříš*. Чеське прислів'я *Lepší trpká pravda, než sladká faleš* (BSch., 40), вірогідно, є калькою з російської мови *Лучше горькая правда, чем сладкая ложь* (МНН 710).

3.4. Українські паремійні запозичення в чеській мові

У лінгвістичній славистиці ми вперше розглядаємо питання, який внесок зробила українська пареміологія в чеську паремійну скарбницю, якою мірою утвердилася в сучасній чеській мові і чи є на сьогодні затребуваною або, навпаки, і сліду українського в ній не залишилося.

Основою для аналізу слугує збірка Фр. Л. Челаковського «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (1852), в якій він зібрав паремії всіх слов'янських народів, додавши ремарки про їхні джерела. Підраховано, що найбільша кількість, крім 3182 чеських одиниць, належить російським (1687), польським (1218) і сербським (540) прислів'ям. Українські прислів'я та приказки (ремарка *тг.* «малоруське») налічують 273 одиниці, крім того, вміщено також паремії з галицьких діалектів (ремарка *гал.* «галицьке») – 154 одиниці.

Наведемо деякі приклади, які автор включив у свій словник з ремаркою *тг.* «малоруське» (подаємо їх за нормами сучасної української літературної мови): *Богу молись, а дідька не дразни; Боже, помози! – А ти, небоже, не лежи; Дитина не плаче, мати не чує; Який хто до Бога, такий і Бог до нього; Кривого дерева у лісі найбільше; Свій свояка бачить здалека; Чухайся кінь з конем, віл з волон, а свиня зі свинею; Ворона вороні очі не виклює; Коли вбрався між ворони, то й крякай як вони; Сім літ маку не родило – та голоду не було; Куди голка, туди й нитка; Краще синиця у жмені, ніж журавель у небі та ін.*

На жаль, сам автор ніколи не зазначав, на які джерела він спирався, а відтак орієнтуватимемося на хронологічні дані українських праць: ми обрали ті збірки українських прислів'їв та приказок, які було опубліковано до 1852 р. – часу виходу у світ зазначеного словника Фр. Л. Челаковського. До них відносяться твори О. П. Павловського, І. М. Снегирьова, В. Н. Смирницького, Г. Ількевича, Л. Боровиковського. Перш ніж розглянути їх у хронологічній послідовності, наведемо цитату В. М. Перетца, в якій сформульовано методологічну засаду, актуальну для подібних праць і

в наш час: «Нам здається, що дуже мало обмежитися лише вказівкою на подібність прислів'їв – за смыслом і навіть за формою; необхідно ще пояснити, якими шляхами передавалося це прислів'я, яких змін зазнавало на шляху передавання і хто був останній на цьому шляху» (Перетц 1898, 4).

Книга О. П. Павловського, видана 1818 р. у Санкт-Петербурзі, мала розлогу назву «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями». Це була перша друкована граматики живої народної української мови. Її друга частина в оригінальній орфографії «О сочинении и стихотворстве малороссийском» містила надзвичайно цінний матеріал як джерело живої мови – загальноновживану лексику, хресні імена, народні пісні, перекази. Підрозділ «Фразы, пословицы и поговорки малороссийские» охоплює 146 одиниць з поясненнями їхніх значень. Із книги О. П. Павловського до «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» було відібрано прислів'я: *Щастя як трясця, кого хоче, того нападе – Štěstí jako zimnice, koho chce, toho napadá* (Čel., 190); *За сиротою Бог з калитою – Za chudým (sirotkem) s pokladničkou Pán Bůh* (Čel., 207); *Аби були побрязкачи, то будуть і послухачі – Máš-li cinkače, najdeš i posluchače* (Čel., 285); *Хто не слухає тата, той послухає ката – Kdo neposlouchá tátu, prokáže poslušnost katu* (Čel., 482); *На тобі, небоже, що мені негоже (пор. у Г. Лькевича: На тобі Данило, що мені не мило, с. 58) – Tu máš, nebohý, co se ti nehodí* (Čel., 72); *Говори, Климе, нехай твоя не гине – Mluv, pane Martine, ať tvá věc nehynе* (Čel., 95).

Наступним паремійним джерелом для Фр. Л. Челаковського слугувала праця І. М. Снегірьова (Снегирев 1831), яка ввійшла в історію славістики завдяки масштабності та фундаментальності опису матеріалу. У ній уперше в східнослов'янській філології автор докладно аналізував жанр прислів'їв, їхню поетичну і смислову природу, поширеність у греків, римлян, європейських народів, слов'ян. Російському матеріалу, властиво, було присвячено

найбільше уваги – томи 2 – 4-й вважають першим зводом російської пареміології, що має під собою науковий ґрунт. Перший том цієї праці містить 91 українське прислів'я (с. 104 – 110), ще 28 одиниць зазначаються як волинські (с. 111 – 113). Судячи із записів Фр. Л. Челаковського, він користувався саме цими матеріалами, формальним показником слугує помилка у слові «надѣяться» замість «наѣдяться», тобто *наїдяться* в прислів'ї *Козаки, як діти, хоть багато поїдять, хоть трохи наїдяться* (Сн. 1831, 109) – *Kozáci jak děti, jen když se najedí a nakrmí naději* (Čel., 564); *Коли б хліб та одежа, то їв би козак лежа* (Сн., 1831: 109) – *Maje šat a so by jedl, i kozák by ležeti dovedl* (Čel., 564). У Г. Ількевича замість слова *козак* ужито слово *чоловік*: *Коли б хліб та одежа, то б їв чоловік лежа* (Ільк., 42); *Бог Богом, а люди людьми* (Сн. 1831, 113) – *Bůh Bohem, a lidé lidmi* (Čel., 9); *Не бійся чорта, а лихого чоловіка* (Сн. 1831, 113) – *Neboj se čerta, ale zlého člověka* (Čel., 44 – 45); *Людей слухай, а свій розум май* (Сн. 1831, 112) – *Lidi poslouchej, a svůj rozum měj* (Čel., 249); *Де верба, там і вода* (Сн. 1831, 109) – *Kde vrba, tam i voda* (Čel., 354); *Де два б'ються, третій не мішайся* (Сн. 1831, 105) – *Kde dva se perou, třetí nepřistupuj* (Čel., 331); *Коли мед, то й ложкою* (Сн. 1831, 108) – *Když med, ber lžici hned* (Čel., 316); *Панська ласка до порога* (Сн. 1831, 108) – *Panská láska po práh* (Čel., 297); *Не лізь туди личико, куди не влізе голова (?)* – *Nelez tam, tvářičko, kudy neproleze hlavička* (Čel., 521); *Дурнів не сіють, самі родяться* (Сн. 1831, 109) – *Netřeba hloupých sítí, sami se rodí* (Čel., 256). Біля останнього прислів'я Фр. Л. Челаковський подає запис: відоме з XII ст.

У своєму короткому коментарі до українських приказок І. М. Снегір'ов підкреслював, що очікує їх повного зібрання. Перша українська друкована збірка обсягом 617 одиниць в оригіналі мала назву «Малороссийские пословицы и поговорки» і вийшла в Харкові 1834 р. з ініціалами В. Н. С. Її упорядник Василь Смирницький у передньому слові так визначив мету видання: «Щоб зберегти від забуття малоросійські прислів'я і приказки, які так сильно виражають характер цієї нації, я прагнув зібрати і видати

їх для задоволення прихильників всього вітчизняного». Список прислів'їв автор подав у довільному, а не в алфавітному порядку, що утруднює пошуки тієї чи тієї одиниці. Наведемо приклади прислів'їв, які Фр. Л. Челаковський включив до свого словника: *Добре роби, добре і буде* (Смирн., 6) – *Čiň dobře, a bude dobře* (Čel., 34); *Брехнею не відбрешешся* (Смирн., 3) – *Lži se nevyžleš* (Čel., 85); *Собаці собача смерть* (Смирн., 25) – *Psu psí smrt* (Čel., 379); *Правда не потоне у воді, не згорить в огні* (Смирн., 22) – *Pravda ve vodě neutone, a v ohni neshoří* (Čel., 81); *Майстер майстру не укажчик* (Смирн., 13) – *Mistr mistru nerad ukazuje* (Čel., 266); *Як погано орати, то краще випрягати* (Смирн., 32) – *Než špatně orati, raději vyprahati* (Čel., 162); *Іде біда відчиняй ворота* (Смирн., 10) – *Jde pouze (t. chudý), otvírej vrata* (Čel., 18); *Зроби-мо діло і кінці у воду* (Смирн., 10) – *Po dobrém skutku vrz konce v vodu* (Čel., 35); *Їж тиріг з грибами, держи язик за зубами* (Смирн., 11) – *Jez koláč s hříby, drž jazyk za zuby* (Čel., 97); *Собаці собача честь* (Смирн., 25) – *Psu psí čest* (Čel., 133); *Перва чарка, і перва палка* (Смирн., 20) – *První sklenice, první hůl* (Čel., 171); *Голодній курці просо сниться* (Смирн., 5) – *Hladové slepici o prosu se snívá* (Čel., 233); *Якби мені хліб та одежа, то й їв би лежа* (Смирн., 34) – *Bych měl šat a co bych jedl, také já bych ležeti dovedl* (Čel., 166); *Інший любить попа, інший попадю, а хто і попову дочку, або й наймичку* (Смирн., 11) – *Jeden má rád popa, druhý popovou; zas jiný popovu dcerku a třeba i služku* (Čel., 340); *Не треба плахти, що і в запасці гарно* (Смирн., 18) – *Netřeba tomu plachty, co i v zástěrce hezké* (Čel., 467); *У базара два дурні: один дешево дає, другий дорого просить* (Смирн., 27) – *V krámu dva blázni: jeden lacino prodává, druhý draho žádá* (Čel., 400); *П'яниця проспиться, а дурень ніколи* (Смирн., 23) – *Opilý se prospí, ale blázen nikdy* (Čel., 563); *Хліб та вода, то козацька їда* (Смирн., 29) – *Chléb a voda, to kozácká strava* (Čel., 563); *Не на те козак п'є, що є, а на те, що буде* (Смирн., 17) – *Ne na to kozák pije, co je, ale na to, co bude* (Čel., 564); *Бог не без милості, а козак не без щастя* (Смирн., 2) – *S boží milostí dobude si kozák štěstí* (Čel., 12); *Язык доводить до Києва*,

a часом і до кия (Смирн., 32) – *Jazyk dovede do Kyjeva, a druhdy i do kyje* (Čel., 586); *Який пан, такий його і крам (жупан)* (Смирн., 32) – *Jaký pán, takový krám* (Čel., 453).

Важливою віхою в історії української пареміографії стала збірка Г. Ількевича, видрукована 1841 року у Відні, яка містила 2715 одиниць. У короткій передмові упорядник закликає читача переконатися, що «в приповідках проявляється правдиве життя, моральне здоров'я народу, а наша народна мова – сильна, гнучка, зачудується над коротким, але точним виразом, над буйністю порівнянь, як далеко вони сягнули, як глибоко зрозумілі та правдиві» (Смирн., с. V – VI). Матеріали збірки Г. Ількевича використовували М. Номис, І. Франко, Б. Грінченко та багато інших видатних постатей, які дбали про рідну мову і творили українську словесну культуру. Вона мала значний резонанс за кордоном. Про неї схвально відгукнулися в Чехії, зокрема літературний критик Ф. Яхім в журналі Чеського національного музею (1856). Відомо також, що із загального накладу в 500 примірників 4 було подаровано в Прагу. Фр. Л. Челаковський подав у своєму словнику такі прислів'я: *Хто дбає, той має* (Ільк., 101; Ласт., 229) – *Kdo dbá, ten má* (Čel., 155); *Чорт не спить, але людей зводить* (Ільк., 108) – *Čert nespí, a lidi svodí* (Čel., 31); *Гість першого дня золото, другого срібло, третього мідь, а четвертого додому їдь* (Ільк., 19; Ласт., 319) – *Host první den zlato, druhý den stříbro a třetí měď: honem domů jed'* (Čel., 502).

Того самого 1841 року в Санк-Петербурзі вийшла об'ємна антологія (382 сторінки) українською (за тогочасною термінологією – малоруською) мовою під назвою «Ластівка». У ній було вміщено повісті, оповідання, народні пісні, вірші та казки відомих українських авторів ХІХ ст. Гр. Основ'яненка, І. Котляревського, П. Куліша, А. Чужбинського, Т. Шевченка. Укладачем та автором післямови був Є. Гребінка. Для нашого дослідження вона становить безсумнівний інтерес, оскільки в ній ми віднайшли 82 прислів'я, зібрані Л. Боровиковським (Ласт., 318 – 331). Його переднє слово звучить, як притча: «Моя мати – Малоросія. Вона мене голубила й

годувала і на все добре наставляла. Як щира дитина, я її слухав – і повіки не забуду, що вона мені говорила, як на все добре вчила – як з людьми жити, як на світі добре робити. Послухайте, миряни, хоч соту долю, що вона мені, рідній дитині, говорила» (Ласт., 317 – 318). У списку Л. Боровиковського вдалося виявити ті прислів'я, що їх записав Фр. Л. Челаковський і які не представлені в інших збірках: *Без хазяїна і товар плаче* (Ласт., 319) – *Bez hospodáře i dobytek pláče* (Čel., 515); *Пошли дурного, а за ним другого* (Ласт., 326) – *Pošli hloupeho, a za ním druhého* (Čel., 259). У правильності нашого текстологічного аналізу пізніше ми переконалися, натрапивши на слова Ігнатія Яна Гануша: «Саму книжку («Ластівку» – Л. Д.) я мав з бібліотеки Челаковського» (Hanuš 1853, 78).

При аналізі чесько-українських відповідників у словнику Фр. Л. Челаковського чітко виділяються дві групи: кальки і часткові еквіваленти. Одиниці першої групи є дослівними перекладами першоджерела, пор.: *На тобі, небоже, що мені негоже* (Павл.) – *Tu máš, nebohý, co se mi nehodí* (Čel., 72); *Хто дбає, той має* (Ільк., 24) – *Kdo dbá, ten má* (Čel., 155); *Брехнею не відбрешешся* (Смирн., 3) – *Lží se nevyžřeš* (Čel., 85); *Собаці собача честь* (Смирн., 25) – *Psu psí čest* (Čel., 133); *Пронав, як швед під Полтавою* (Смирн., 23) – *Zhynul jak Šved pod Poltavou* (Čel., 586) та ін. До часткових еквівалентів потрапляють прислів'я, які розрізняються за формою чи образністю, особливо, коли йдеться про образ, створений грою слів, або який є національно маркованим, напр.: *Поки сонце зійде, роса очі виїсть* (Смирн., 21) – *Než slunce vyjde, rosa oči vyříje* (Čel., 244). Цікавим є приклад *Не буде Галя, буде другая* (Смирн., 17; Ільк., 60) – *Nebude-li Ančička, bude jiná děvčička* (Čel., 240). Здавалося б, що Фр. Л. Челаковський вдало замінив типово українське ім'я *Галя* типово чеським *Ančička*, проте з'ясувалося, що підказку він знайшов у І. М. Снегір'ова: *Не буде Галя (Аннушка), буде другая* (Сн. 1831, 108). При цьому укладач навмисно «наростив» чеський пестливий суфікс **-ičk**, щоб досягти гармонійної рими *Ančička – děvčička*.

Трапляються випадки, коли прислів'я з двох джерел відрізняються за структурою, тоді укладач обирає одне з них, напр.: *Один любить попа, другий попадаю, а третій попову дочку* (Сн. 1831, 114) – *Інший любить попа, інший попадаю, а хто і попову дочку, або й наймичку* (Смирн., 11) – *Jeden má rád popa, druhý popovu; zas jiný popovu dcerku a třeba i služku* (Čel., 340); *Язык доводить до Києва і до кия* (Сн. 1831, 109) – *Язык доводить до Києва, а часом і до кия* (Смирн., 32) – *Jazyk dovede do Kyjeva, a druhdy i do kuje* (Čel., 586); *Великий дуб, та дупленатий* (Павл.) – *Великий дуб та дупнастий, а маленький та натоптаный* (Смирн., 3) – *Veliký dub a douprnatý, malý a houževnatý* (Čel., 325). Іноді Фр. Л. Челаковський наводить два українські варіанти, напр.: *З Москалем дружи, а камінь за пазухою держи* (Сн. 1831, 108) – *З Москалем знайся, а камінь у пазусі держи* (Смирн., 10) – *Z Moskalem za dobré bývej, ale vždy kámen za nádry mívej* (Čel., 563).

Особливою зоною опікування для укладача була рима – один з основних прийомів, що робить вислів ритмічно стислим, традиційним, хронологічно невразливим і дискурсивно актуальним. Фр. Л. Челаковський як поет і перекладач (він перекладав чеською мовою твори Л. Боровиковського, А. Метлинського, М. Костомарова, М. Шашкевича) зумів досягти точності в художньому відтворенні оригіналу, іноді вдаючись до заміни буквальних відповідників на синонімічні, пор.: *небоже, негоже* – *nebohý, nehodí*; *слухай, май* – *poslouchej, měj*; *одежа, лежа* – *jedl, dovedl*; *воля, доля* – *svoboda, výhoda*; *Галя, другая* – *Ančička, děvčička*. Можна навести й такі приклади, коли, на відміну від оригіналу, автор досягає рими в перекладі українського прислів'я чеською мовою, пор.: *Коли мед, то й ложкою* – *Když med, ber lžíci hned* (*med – hned*) або, щоб зберегти риму, розширює компонентний склад, напр.: *Без Бога ні до порога* – *Bez Boha ani přes prah noha* (*Boha – noha*) (Čel., 22).

Щодо засвоєння сучасною чеською мовою українських прислів'їв, які свого часу пропагував Фр. Л. Челаковський, можна сказати, що їхня лєвова частка, на жаль, відійшла в пасив. Це

впливає з дослідження сучасного паремійного мінімуму чеської мови, які проводили у 1991 р. Д. Біттнерова та Ф. Шиндлер і нашого дослідження 2007 р. (Даниленко 2010). Результати анкетування 1991 р. показали, що 16 респондентів з 19-ти прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* позначили як відоме (BSch., 21). Наявність у чеському паремійному фонді 1630 прислів'їв з інших слов'янських мов підтверджує тривале відлуння «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» Фр. Л. Челаковського в чеській лінгвокультурі. Найвідомішим серед них є прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом – Trp, kozáče, budeš atamanem* (Čel., 139). Воно заслуговує на окрему увагу з кількох причин. По-перше, тема козацтва – типово українська. У своєму словнику Фр. Л. Челаковський приділив їй багато уваги. Як «улюблене прислів'я запорозьких козаків» наводить *Тільки в мене борона, що кобила ворона; тільки в мене плуга, що за поясом пуга – Koník vraný, to té brány; bič za pasem, to můj pluh* (Čel., 564). По-друге, і це головне, досі залишається відкритим питання, з якого джерела Фр. Л. Челаковський залучив до свого словника прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanem*. Власне, з цим пов'язане питання національної належності досліджуваного прислів'я.

Отже, переходимо до джерел. У своєму словнику Фр. Л. Челаковський наводить два прислів'я про козака: 1. *Trp, kozáče, budeš atamanem – R. Терпи, Козак, Атаман будешь*; 2. *Trp kozáče hoře, budeš říti med – Mг. Терпи козак горе, будеш нити мед* (Čel., 139) з ремаркою *тг.*, тобто український. У цій редакції воно цілком відповідає варіанту, який у своєму словнику подав В. Н. Смирницький: *Терпи козак горе, будеш нити мед* (Смирн., 27). Тобто, це друге прислів'я Фр. Л. Челаковський переклав зі збірки В. Н. Смирницького.

Тепер звернемося до першого прислів'я – *Терпи, козак, отаман будеш*, що нині поширене в усіх східнослов'янських і відоме в західнослов'янських мовах. На необхідність уточнення його джерела вказував авторитетний дослідник слов'янської фразеології та пареміології В. М. Мокієнко. 2013 року разом з Л. Степановою

вчений здійснив перевидання двотомного тезаурусу чеських прислів'їв, приказок, приповідок тощо від найдавніших часів до початку ХХ ст. В. Флайшганса. Цей унікальний словник мав за свою історію лише одне видання (1911 – 1913 рр.) і давно став раритетом. Водночас він вважається визнаною лексикографічною цінністю, бо наводить паралелі з багатьох слов'янських і західноєвропейських мов. До другого видання редактори додали коментар, що є, по суті, самостійним історико-етимологічним словником 44 паремій, уміщених В. Флайшгансом, серед них – прислів'я *Trp, kozáče, budeš atamanem*, що нас цікавить. В. М. Мокієнко дискутує з В. Флайшгансом, який характеризував це прислів'я як переклад з російської мови в редакції «*Терпи, козак, горе, атаман будешь (будешь пить мед)*» (Fl., II, 680). Російський мовознавець вважає навпаки: «Слід визнати, що Фр. Л. Челаковський прислів'я про козака переклав не з російської мови, а з української. На думку дослідника, це підтверджує факт, що в українських збірках уже давно нагромаджено більше варіантів цього прислів'я, ніж в російській мові» (Fl., I, XLI). Спираючись на матеріали М. М. Пазяка, автор називає 97 одиниць, напр. *Терпи, козаче, отаманом будеш; Терпи, хлопче, козаком будеш; То не козак, що не думає отаманом бути* та ін. «Отже ми бачимо, – зауважує В. М. Мокієнко, – що це прислів'я російська мова запозичила з української мови. Воно походить з 14. – 17. століття, коли підневільні, бідні селяни та міська біднота тікали з рідних міст на край (україна) російської держави» (Fl., I, XLII).

Питання першоджерела цього прислів'я, мабуть, потрібно розділити на дві частини: 1) з якої мови перекладав Фр. Л. Челаковський та 2) з якого джерела – українського чи російського – воно взагалі походить. Причому ми вважаємо за необхідне розглянути окремо лексикографічні та художні джерела.

Як уже зазначалося, на час видання 1852 р. «*Mudrosloví...*» існувало п'ять друкованих праць, що містили українські прислів'я і, вірогідно, були доступними Фр. Л. Челаковському. Ми спираємося також на інформацію чеського дослідника І. Я. Гануша, який

вивчав збірки паремій у слов'янських народів, що були опубліковані до Фр. Л. Челаковського (Нануш 1853).

Наш аналіз виявив, що колекції О. П. Павловського, В. Смирницького, Г. Ількевича, Л. Боровиковського прислів'я в російській редакції *Терпи, козак, атаман будешь* не фіксували. Відповідаючи на питання, з якої мови перекладав Фр. Л. Челаковський, ми маємо дві версії. **Перша версія:** прислів'я *Терпи, козак, атаман будешь*, можливо, було перекладено з російської мови, а саме з другої книги І. М. Снегірьова «Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках» (Сн. 1831 2, 129). Але звертає на себе увагу той факт, що друга книга, на відміну від першої, не містить реєстр прислів'їв, а лише їх семантичний аналіз. Сумнівно, щоб Фр. Л. Челаковський її опрацював. Звідси випливає, що могли існувати інші джерела.

Досі вважалось, що перша фіксація прислів'я *Терпи козаче, отаманом будеш* належить російському рукописному лексикографічному джерелу 1741 р. А. І. Богданова «Собрание пословиц и присловиц российских», що містив 4996 одиниць (МНН 394). А. І. Богданов збирав прислів'я та приказки, як про це можна судити з його заголовка, «в повістях та народній мові <...> для народної забави та розваги» (ПП 65). Прислів'я про козака він подає в редакції: *Терпи, казак, отаманом будешь* (ПП 112). Однак треба взяти до уваги, що ці матеріали разом з іншими рукописами (збірки прислів'їв Шостої Петровської галереї, І. В. Пауса, В. М. Тагіщева, М. О. Добролюбова та ін.) уперше було опубліковано лише 1961 р. у збірці «Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII – XX веков...» (ПП 112). А тому першим **не рукописним, а друкованим джерелом** цього прислів'я ми вважаємо книгу М. Г. Курганова «Письмовник», в якій ми його виявили: *Терпи козакъ, атаманъ будешь* (Курганов 1769, 164).

Через рік виходить збірка «Собрание 4291 древних российских пословиц» (її авторство приписують професору Московського

університету А. О. Барсову), в якій це прислів'я знаходимо в редакції *Терпи козак, а оттерпишья, атаман будешь* (Барсов 1770, 206).

У 1785 р. побачила світ збірка «Російські прислів'я» І. Богдановича, в якій наше прислів'я подано в редакції: *Терпи-скачь козакъ, не осудишь, пока атаманомъ не будешь* (Богданович 1785, 8).

Варто звернути увагу ще на один звід паремій 1822 р., оскільки він містить варіанти, які трансформувалися та послідовно потім фіксувалися в джерелах XIX ст.: *Терпи горе, козак: атаман будешь; Терпи горе, пей мед* (Княжевич 1822, 244). Ми зафіксували також орфографічну особливість: у російських словниках XVIII ст. слово *козак* записувалося з літерою «о».

Таким чином, пропонуємо таблицю «Лексикографічна хронологія (до 1852 г.) прислів'я рос. *Терпи, козак, атаман (атаманом) будешь*»:

Лексикографічна хронологія (до 1852 р.) прислів'я рос. <i>Терпи, козак, атаман (атаманом) будешь</i>	
Автор, рік видання (назви в оригіналі)	Цитата
Богданов А. И., рукоп. 1741 р., публікація 1961 р., с. 112.	<i>Терпи, казак, атаманом будешь.</i>
Курганов Н. Г., 1769, с. 164.	<i>Терпи козакъ, атаманъ будешь.</i>
Барсов А. А., 1770, с. 271.	<i>Терпи козакъ, а оттерпишья, атаманъ будешь.</i>
Богданович И., 1785, ч. 1, с. 8.	<i>Терпи – скачь козакъ, не осудишь, пока атаманомъ не будешь.</i>
Княжевич Д. М., 1822, с. 244.	<i>Терпи горе, козакъ: атаманъ будешь.</i>
Снегирев И. М., 1831, ч. 2., с. 129.	<i>Терпи козакъ, атаманъ будешь.</i>
Смирницький В. Н., 1834, с. 27.	<i>Терпи козак горе, будеш пити мед.</i>

Звідси випливає, що найімовірніше Фр. Л. Челаковський дослівно переклав прислів'я про козака з російського джерела – «Письмовника» 1769 р. М. Г. Курганова. На користь цього здогаду свідчить важливий факт: правописна форма *Терпи козакъ*,

атаманъ будешъ як у М. Г. Курганова, так і у Фр. Л. Челаковсько-го, також імовірно, що книга М. Г. Курганова була Фр. Л. Челаковському відома (Наруш 1853, 74).

Друга версія. Ми припускаємо, що Фр. Л. Челаковський переклав прислів'я про козака з невідомого нам українського джерела. Так, наприклад, І. Франко у своїй монументальній тритомній праці «Галицько-руські народні приповідки» серед 19 одиниць з компонентом *козак* наводить форму *Терпи козаче, атаманом будеш* (Фр., 2, 371; 3, 598) і тут же зазначає його вірогідне джерело: збірка М. Гнідковського. Власне, йдеться про рукопис М. Гнідковського, що пізніше використав В. Віслоцький у виданні «Пословицы и поговорки Галицкой и Угорской Руси» (СПб., 1868).

Могла бути також мова-посередник, наприклад, польська мова. Так, у збірці С. Адальберга це прислів'я вміщено: *Cierp, Kozacze, atamanem będziesz* (Ad., 235), є й білоруський варіант *Cierpi kozak, atamanam budziesz* (НКРР II, 179). Правда, укладання збірки С. Адальберга припадало на пізніший час (1889–1894 рр.), ніж у Фр. Л. Челаковського, але кожна наступна паремійна праця, додаючи щось нове, майже повністю охоплює матеріали попередніх авторів. А тому ми не виключаємо її фіксації в польських словниках, виданих до С. Адальберга. Ця гіпотеза потребує подальшого глибшого вивчення й доведення. Вартим уваги є приклад з польської мови, що його подає письменник Юзеф-Ігнацій Крашевський в подорожніх записах 1843 року: *Cierp chłopcze, będziesz Kozakiem, a z Kozaka Atamanem* (Kraszewski 1843, 38). Щоправда, Юзеф-Ігнацій Крашевський певний час жив в Україні та міг чути це прислів'я в українськомовній редакції, а його варіант – це алюзія на українську текстову культуру – усну або писемну.

Друге питання, з якого художнього джерела – українського чи російського – походить прислів'я *Терпи, козаче, атаманом будеш*, теж на сьогодні не має однозначної відповіді. В. М. Мокієнко справедливо вважає, що це прислів'я російська мова запозичила з української мови. Напевно, учений має рацію, коли пише, що в російській мові воно стало широковідомим завдяки повісті

М. В. Гоголя «Тарас Бульба», написаної російською мовою (перша редакція 1835 р, друга – 1842 р.). Існує понад десять її перекладів українською мовою. Перший, як зазначено в покажчику «Микола Гоголь: українська бібліографія» (2009), було здійснено П. Головацьким (Львів, 1850), братом Я. Головацького, який разом з іншим своїм братом І. Головацьким відредагував та видав згадувану збірку Г. Ількевича «Галицькі приповідки і загадки» (Седляр 2014, 40). Це важливо підкреслити, бо Я. Головацький свого часу підтримував листування з відомими славістами О. Бодянським, М. Максимовичем, Я. Колларом, П. Шафариком, В. Ганкою, К. Я. Ербенем, К. В. Запом. Очевидно, саме Я. Головацький звернувся до Карла Владислава Запа, одного з представників чеського національного відродження ХІХ ст., з проханням перекласти чеською мовою повість М. В. Гоголя «Тарас Бульба». Ось уривок із цього перекладу: «Ondřej často reptal. – Nemoudrá hlavo! říkal mu Taras, *trp, kozáku, atamanem budeš*; ten není ještě dobrým vojákem, který v důležitém okamžiku ducha netratí, ale ten, který na nic nereptá, všeco přetrpí, a žebys co chtěl mu dělal, on předce dle hlavy své se postaví» (Gogol' 1846, 80 – 81). Варто зауважити, що за правилами чеської граматики слово *kozák* у кличному відмінку може мати дві форми: *kozáče* – *kozáku*, але не *kozák*. Для повноти викладу наведемо уривок одного із сучасних перекладів цієї повісті про життя українського козацтва в редакції І. Малковича та Є. Поповича на основі перекладу М. Садовського: «Андрій помітно нудився. – Нерозумна голово, – казав йому Тарас, – *терпи, козаче, отаманом будеш!* Ще не той добрий лицар, хто не занепав духом у важливій справі, а той добрий лицар, хто й без діла не занудиться, хто все витерпить і хоч ти йому що, а він таки свого доскочить» (Гоголь 1842).

Доречно додати, що для своїх майбутніх творів, зокрема й для повісті «Тарас Бульба», М. В. Гоголь свідомо й методично збирав мовно-етнографічні матеріали, пов'язані з Україною. З 1826 року, навчаючись у Ніжині, М. Гоголь почав вести «Книгу всякої всячини, або підручну Енциклопедію», в яку записував інформацію про різні сфери побуту народу – звичаї, обряди, ігри, розваги,

назви українських національних страв, одягу тощо. Нашу увагу привернув «Лексикон Малороссийский» (близько 400 слів), але головно – «Пословицы, поговорки, приговорки и фразы малороссийские» (Гоголь 2009, 553 – 556). На жаль, сподівання виявити серед них прислів'я *Терпи, козаче, будеш отаманом* виявилися марними. З'ясувалося, що всі прислів'я та приказки М. В. Гоголя власноруч переписав з «Грамматики малороссийского наречия» О. Павловського і лише в кінці цього списку додав п'ять одиниць. Серед них – *Прийшли козаки з Дону, то й погнали ляхів з дому*, яке Фр. Л. Челаковський також умістив у своєму словнику *Přišli kozáci s Donu, vyhnali Poláky z domu* (Čel., 564), переклавши його, очевидно, зі збірки І. М. Снегірьова (*Пришли козаки с Дону, погнали ляхов с (к) дому* – Сн., 1848, 342).

У середині ХІХ ст. творами М. В. Гоголя зачитувалася вся Росія та Україна. Продовжувачем козацької теми в українській літературі був Є. Гребінка, укладач та автор згадуваної післямови до антології «Ластівка». Його перу належить епічний роман «Чайковський» (1843 р.) про суворе життя козаків. У ньому теж натрапляємо на досліджуване прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаман будешь*. Роман написано російською мовою, уривок наводимо в оригіналі:

«Не успела цыганка докончить своих речей, как Герцик страшно застонал, заметался на постели.

– А что? – спросила цыганка

– Жжет, словно огнем; жилы тянет...

– Ага! Испугался яд. Терпи казак, атаман будешь» (Гребінка 1957, 197).

Проте найдавніший художній твір, який нам вдалося виявити в пошуках бажаного контексту, – це віршована повість К. П. Масальського з одноіменною назвою «Терпи казак, атаман будешь», що вперше датується під 1829 р.:

*«Он много уж терпел! Так, видно, на роду
Ему написано. Того гляди, беду*

*Опять он наживет. Старинным талисманом,
Терпением от зла себя он оградит
Слуга Андрей не даром же твердит :*
Терпи Казак, и будешь Атаманом» (Масальский 1830, 144).

Прямо чи опосередковано, але виявилось, що М. В. Гоголь перетинався з К. П. Масальським, який у журналі «Сын отечества» (1842, № 6) опублікував свою рецензію на «Мертві душі» та в цьому ж виданні (1843, № 4) свою пародію на «Мертві душі» – «Повесть о том, как господа Петушков, Цыпленкин и Тетерькин сочиняли повесть». У кожному разі, виходячи з хронології публікацій творів К. П. Масальського та М. В. Гоголя, маємо констатувати, що прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаманом будешь* уперше **як елемент художнього твору** вжито у К. П. Масальського.

У тексті «Тараса Бульби» знаходимо ще одне прислів'я про козаків-запорожців, яке потрапило у словник Фр. Л. Челаковського: *Козаки, як діти, хоть багато поїдять, хоть трохи наїдяться* (Сн. 1831, 109). Порівняння редакцій цієї повісті 1835 р. і 1842 р. виявило цікаву особливість: вони мали різні паремійні варіанти. Так, у першій редакції М. В. Гоголь записав: «Он заглянул в казаны других куреней – везде решительно ничего. Он вспомнил поневоле поговорку: “*Запорожцы такой народ: коли мало чего, то съедят, коли и много, то не оставят*”» (Гоголь, 1835). Остаточна редакція 1842 р. містить варіант: «Он заглянул в казаны других куреней – нигде ничего. Поневоле пришла ему в голову поговорка: “*Запорожцы как дети: коли мало – съедят, коли много – тоже ничего не оставят*”». Цей останній варіант слугував оригіналом для перекладу К. В. Запа повісті М. В. Гоголя чеською мовою: «*Chodil se podívat do kotlův druhých kuření, nikde nic. Rozcházel se mu to po hlavě, a řekl k sobě: “Zaporožci jsou jak děti; mají-li málo, snědí to, mají-li mnoho – též ničeho nenechají”*» (Gogol' 1846, 88). Судячи з перекладу Фр. Л. Челаковського, йому нелегко було зрозуміти смисл цього прислів'я, пор.: *Kozáci jak děti, jen když se najedí a nakrmí naději* (Čel., 564). А втім, і в українських джерелах воно

мало різні варіанти, пор.: *Козаки, як діти, хоць багачько з'їдять, то мало наїдяться* (Ільк., 44); *Козаки, як діти, що їм дадуть, то з'їдять* (Фр., 2, 370).

Значення козацтва як національно-культурного ідентифікатора українськості добре розумів і Фр. Л. Челаковський: до прислів'я *Svoboda, svoboda, to kozácká vŭhoda* він додає коментар: «стосується часів найдавнішої самостійності бойових синів України» (Čel., 564).

Після історичних подій, пов'язаних із Запорозькою Січчю, в українській мові почало виникати багато варіантів прислів'їв, у яких головною особою був *козак*. Починаючи з 50-х років ХІХ ст. прислів'я *Терпи, козаче, будеш атаманом* системно з'являється в українських паремійних словниках, зокрема, у збірці О. Шишацького-Ілліча: *Терпи козак – атаман будеш; Терпи козак – будеш їсти мед* (Шиш., 72); *Козак не боїться ні тучі, ні грому, ні хмари, ні чвари; Козак з біди не заплаче; Козак не гордун, – що оборве, то й в ковдун; Козак оженився – неначе упився; Козак з бідою, як риба з водою; Козак не без долі, риба не без щастя; Козак як не сало їсть, не турка рубає, так вошей шукає; Козак журби не має; Козацька охота гірше неволі* (Шиш., 34 – 35). Знаходимо ці прислів'я також у М. Закревського й П. П. Чубинського: *Терпи, Козак, атаман будеш; Терпи, Козак горе, будеш пити мед* (Зак., 209); *Козак, як голуб, куди не полетить, то наїсться; Не пив води Дунайської, не їв солі козацької; Коли козак в полі, тоді він на волі* (Чуб., 258).

У сучасній чеській мові збереглося небагато українських прислів'їв, які на чеській території отримали «свідectво про народження» завдяки словнику Фр. Л. Челаковського. Як впливає з бази Чеського національного корпусу та чеських періодичних видань, до них належать: *Trp, kozáče, budeš atamanem; Starý / ostrŭílený kozák* (про сміливу й досвідчену людину); *Přišla bída na kozáka* (почалися неприємності в кого-небудь); *Pravda ve vodě neutone, a v ohni neshoří; Kdo dbá, ten má; Lží se nevyllžeš*. На підтвердження цієї тези наведемо кілька контекстів:

1) «Milena Slavičková Masaryková se tak ve svých 39 letech stala podruhé vdovou. Rodinu, ve které Anna vyrůstala, řídila železnou rukou. Její heslo bylo: *Trp, kozáče, budeš atamanem*»;

2) Ředitel pardubické nemocnice Jan Feřtek byl ze vzniklé situace zděšený. «Jsem ve zdravotnictví *starý kozák*, ale taková krize tu ještě nebyla,» řekl před nedávnem Feřtek;

4) Také *na kozáka* ale někdy *přijde bída*. I kdybych disponoval perem sebelehcím, nastane občas těžká hodina, což se kdysi přihodilo Jiřímu Wolkerovi výjimečně a ženám přiházivá dokonce co chvíli;

5) Léta jste se televizi vyhýbal a nyní *došla* příslovečná *bída na kozáka?*» (Danylenko 2017, 88 – 90).

Ярослав Червінка опублікував роман на воєнну тему під назвою *Trp, kozáče, budeš atamanem* (Červinka 1929).

Питання, наскільки автентичними є власне українські прислів'я зі словника Фр. Л. Челаковського, є предметом окремого дослідження. Наразі звертаємо увагу, що, наприклад, у польській мові прислів'я *Kto nie słucha ojca, mać – musi psiej skóry* (rzemienia, bata) *słuchać* (Kol., 258) вірогідно походить з української мови: його подає 1834 р. В. Смирницький *Не вмів слухати батька, слухай собачої шкіри* (Смирн., 17), а ще раніше О. Павловський – *Хто не слухає тата, той послухає ката* (Павл.).

Отже, результатом нашого аналізу є встановлення джерел 57 українських прислів'їв, які Фр. Л. Челаковський визнав за доцільне залучити до свого словника. Не з'ясованим, зокрема, залишилося походження прислів'їв *Нехай журиуться кобила, що в її голова велика: а нам чого? (?) – Nech kobyla hlavu si láme, že má veľkou, so nám do toho? (Čel., 331); На що ї покришка, коли горщок пустий (?) – K četiž poklička, když hrnek prázdny (Čel., 90); Подарунок без итанів ходить (?) – Darovánek, otrhánek (Čel., 64); Воля, воля – козацька доля ! (?) – Svoboda, svoboda, to kozácká výhoda (Čel., 563) та ін. Стосовно останнього прислів'я зауважуємо, що в пізнішій збірці М. Номиса воно відоме в редакції *Степ та воля – козацька доля* (Ном., 74).*

Порівняння його записів із записами в українських джерелах, якими вочевидь користувався Фр. Л. Челаковський, показало, що основна їх частина походить зі збірки 1834 р. В. Н. Смирницького. Переважали дослівні переклади чеською мовою.

На Правобережній Україні збірники в основному фіксували форму *Терпи козак – атаман будеш*, а в Галичині – *Терпи козаче, отаманом будеш*. Варто уточнити хронологічний період виникнення цього прислів'я – не раніше середини XVI ст.

Серед українських прислів'їв, які поширені в сучасній чеській мові, найвідомішим є *Терпи, козаче, отаманом будеш*. Його перша лексикографічна фіксація належить російському рукописному джерелу 1741 р. А. І. Богданова. Але оскільки рукопис А. І. Богданова було опубліковано лише 1961 р., першим друкованим джерелом цього прислів'я вважаємо «Письмовник» 1769 р. М. Г. Курганова. Свого часу ця книга мала велику популярність і перевидавалася одинадцять разів.

Виходячи з хронології публікацій творів К. П. Масальського та М. В. Гоголя, констатуємо, що прислів'я в російській редакції *Терпи, казак, атаман будеш* уперше як елемент художнього твору вжито у К. П. Масальського в однойменній повісті *Терпи казак, атаман будеш* (1829 р.).

Своїм активним поширенням у східнослов'янських мовах воно завдячує реаліям української національної культури. І, незважаючи на суперечки, що тривають і донині, чий письменник М. В. Гоголь (російський чи український), його «Тарас Бульба» за своїм характером та емоційним напруженням глибоко національний твір про долю козацької України. Козацтво – це явище української історії та культури як за територіальним, так і за духовним наповненням, а прислів'я *Терпи, козаче, отаманом будеш* за походженням є типово українським.

Таким чином, можна стверджувати, що український вплив на чеську парміологію в окремих випадках був успішний. «Прислів'я, які вводяться в ужиток за спільною безсловесною згодою, утверджуються судом народним і правом давності на безстроковий

термін» (Сн. 1831, 174). Є підстави сподіватися, що таким і залишиться український внесок у чеську пареміологію.

Висновки до III розділу

Численні дефініції понять *прислів'я* та *приказки* виявляють спільну особливість – усі вони акцентують увагу на тому, що це стійкі вислови фольклорного, тобто народного походження, але, як показує дослідження, не всі паремії беруть свій початок в усній народній творчості. Це дискусійне питання навряд чи може бути колись остаточно вирішеним. Порівняно з лексикою, етимологічні розвідки якої заглибилися аж до прамовної реконструкції, в пареміології на сьогоднішній день ґрунтовної комплексної праці порівняльного типу не існує (хоча заявлено про перші такі спроби – Вальтер, Мокиєнко 2018, 89 – 90), недостатньо опрацьовано національний діалектний матеріал. Щодо прислів'їв і приказок не завжди вдається встановити, чи належить той чи той вислів певному авторові, чи письменник його запозичив з усного народного мовлення. Істина, як завжди, є посередині. Можна припустити, що будь-який образний вислів був створений певною людиною в певних обставинах, але цей факт письмово не фіксувався, для багатьох таких одиниць джерело походження остаточно втрачене, вони стали частиною усної традиції задовго до того, як набули писемної форми. Перефразовуючи антиномію О. О. Потебні «... мова є стільки ж творінням окремої людини, скільки усього народу» (Потебня 1989, 54), можемо говорити, що паремії є стільки ж творінням окремої людини, скільки всього народу.

Антична мудрість в європейському культурному контексті все ще зберігає силу свого впливу, хоча він уже не настільки потужний, як у часи гуманізму й Ренесансу. Аналіз показав, що завдяки кумулятивним та еволюційним процесам чеська пареміологія засвоїла античну паремійну спадщину в кількох семантичних моделях. В основі кожної з них лежить ознака інваріантності – варіантності змісту і внутрішньої форми. Їхнє значення для сучасної лінгвокультури непересічне: вони є мініатюрним образом тисячолітньої

греко-латинської освіченості та віддзеркалюють три великі європейські культурно-історичні епохи – античність, середньовіччя і новітню добу.

Наше дослідження дозволило виділити та схарактеризувати лише ядро чеської пареміології біблійного походження – активну та загальновідому її частину. Незважаючи на спільне джерело, кількість паремійних біблеїзмів у різних мовах виявляється різною. Так, доволі поширене в чеській мові прислів'я *Pýcha předchází pád* не виявляє адекватного відповідника в українській мові. Точна паспортизація біблійного джерела має не лише теоретичне значення, яке засвідчує мовно-культурну спадкоємність чеської біблійної пареміології в сучасній мові, але й прагматичне, пов'язане з вирішенням складних лексикографічних проблем при укладанні реєстру біблійної пареміології, визначенні її обсягу, принципів добору та опису матеріалу. На відміну від польської, словацької, російської, англійської, німецької та інших лексикографій, які у своєму активі мають як одномовні, так і перекладні словники біблійної фразеології та пареміології, чеська лексикографія в цій царині має лише кілька титулів – укладання великих праць такого типу є актуальним завданням на майбутнє.

Підводячи підсумки дослідження про взаємодію німецької пареміології з чеською, можемо відзначити таке:

1. Вплив німецької мови на чеську пареміологію проявляється меншою мірою, ніж на фразеологію непередикативної структури.

2. Вирізняються паремійні кальки, що потрапили з німецької мови в чеську, як правило, через латинську мову. Очевидно, в подальших дослідженнях потрібно буде здійснити аналіз великого масиву фактичного матеріалу, щоб установити, чи були це прямі запозичення в чеську мову з античної спадщини, чи мовою-посередником завжди була німецька мова.

3. У складі чеських паремій є німецькі лексичні запозичення, які або адаптувалися в сучасній чеській мові і не мають чужоземних ознак, або перемістилися разом з паремією на периферію чеського паремійного корпусу.

Завдяки зусиллям Фр. Л. Челаковського чеська пареміологія засвоїла прислів'я і приказки з української мови. У сучасному чеському узусі вони навіть не виявляють ознак українськості (пор. *Kdo dbá, ten má – Хто дбає, той і має*), оскільки свого часу були вдало перекладені чеською мовою. Відзначаючи дуже позитивний факт залучення до «Mudrosloví...» Фр. Л. Челаковського українських прислів'їв і приказок, можемо стверджувати, що це сприяло зближенню двох слов'янських культур (чеської та української) на спільному духовному ґрунті.

РОЗДІЛ IV

ЧЕСЬКІ ПАРЕМІЇ ЯК ЯВИЩЕ ВЕРБАЛЬНОЇ ДУМКИ

За всієї уявної простоти, прислів'я і приказки є насправді складними багатовимірними одиницями. Вони – структурні одиниці мови, що за сучасною граматичною класифікацією поєднують у собі ознаки різних рівнів (фразеологічного, синтаксичного) і виконують функцію репрезентації явищ об'єктивної дійсності. Як слушно зауважує З. Г. Коцюба, узагальнюючи міркування дослідників, особливістю прислів'їв є те, що вони – верхня межа фразеологічності («мовності») і нижня межа тексту («смислу»). У них поєднуються узагальненість, повторюваність, формальність слова і конкретність, неповторність, осмисленість тексту (Коцюба, 2010, 59). Отже, вони специфічні вторинні мовні знаки: тлумачення їхньої семантики не впливає з дериваційної бази.

Вони – явище думки, засіб пізнання буденних відносин, цінностей, усього того, що стосується передусім внутрішнього психічного життя людини, її морального світу. Нарешті, вони – засіб комунікації, живого природного мовлення, що виявляють свої особливості через комунікативні наміри мовців. Розглядати їх у такому вигляді, як вони подаються в словниках, – «це все одно, що розглядати рослину, якою вона є в гербарії, тобто не так, як вона справді живе, а як штучно приготована для цілей пізнання» (Потебня 1985, 84). Отже, усвідомлюючи значення паремійної одиниці як тріаду (мова – мислення – мовлення), ми досліджуємо кожен із цих аспектів окремо, що в кінцевому підсумку сприятиме цілісній характеристиці природи паремії.

4.1. Концепт – ментальне вмістище мовно-культурних смислів

Термін *концепт* настільки затребуваний, наскільки й неоднозначний. Чималий внесок у розроблення цього поняття зробили

українські мовознавці О. П. Левченко (2005), Н. В. Слухай (2005), С. С. Єрмоленко (2006), Л. О. Ставицька (2006), В. В. Жайворонок (2007), В. І. Кононенко (2008), М. В. Скаб (2008), Т. В. Радзівєвська (2010), численні автори московської школи логічного аналізу мови під керівництвом Н. Д. Арутюнової, польської етнолінгвістичної школи Є. Бартмінського, праці М. Ф. Алефіренка (2006, 2008 а, б), О. С. Кубрякової (2004а), В. В. Красних (2002), В. М. Телії (1996), Ю. С. Степанова (1998, 2004) та ін. На сьогодні вже існує низка оглядових праць про зміст концепта, його дефініції й особливості використання (Фрумкіна 1992; Голубовська 2002, 107 – 131; Алефіренко 2008б, 73 – 77; Дем'янков 2011). Як слушно зауважує Т. В. Радзівєвська, «відсутність однозначного тлумачення терміна “концепт” є закономірним явищем і пояснюється складністю самого позначуваного феномену, неоднаковим ставленням до завдань концептуального аналізу і зрештою непростим процесом засвоєння термінологічної лексики» (Радзівєвська 2010, 6).

У науковій літературі можна знайти посилання на Д. С. Лихачова як на автора, який одним із перших у російській лінгвістиці висловився про сутність концепту. Насправді у праці «Концептосфера русского языка» Д. С. Лихачов (Лихачев 1993) цитує праці С. О. Аскольдова-Алексєєва, Ю. С. Степанова, колективну монографію «Логический анализ языка. Культурные концепты» (1991), які розбудовували лінгвоконцептологію наприкінці ХХ ст.

Студії з концептуального аналізу свідчать про те, що їх дослідники намагаються знайти якнайточніші характеристики для терміна *концепт*. В. В. Жайворонок наголошує на тому, що за концептом стоїть «не лише предметна віднесеність, предметний смисл, а й слово – ім'я реалії, слово-знак як певна інтелектуально осмислена сутність, як субстанція значуща, або знак смислу... Концепт – це й зміст поняття, і смисл (а частіше комплекс смислів) слова» (Жайворонок 2004, 25). Лаконічним і водночас емким є формулювання В. І. Карасика: «Культурний концепт – це багатовимірне смислове утворення, в якому виокремлюються ціннісна, образна й поняттєва сторони» (Карасик 2004, 109). Утім, у літературі

поширене метафоричне тлумачення, яке запропонував Ю. С. Степанов: це «пучок» уявлень, понять, знань, асоціацій, переживань, що супроводжує те чи те слово. «На відміну від понять, <...> концепти не тільки мисляться, вони переживаються. Вони – предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень» (Степанов 1997, 40). Такий погляд на зміст і обсяг поняття *концепт* для нашого дослідження є найкращим із можливих, оскільки за основу береться надіндивідуальний феномен – паремії як колективна народна філософія, яка через систему уявлень, понять, знань, асоціацій і переживань утворює культурний «згусток». При цьому компонент «переживання» – важливий складовий елемент конотативного значення, в якому акумульовано мовну культурну пам'ять етносу, все те, що через ментально-лінгвальну одиницю відтворюється мовцями в дискурсивних практиках і при потребі модифікується, метафоризується і под.

Поняття *концепт* відповідає уявленню про ті смисли, значення, якими людина і ширше – етнічна спільнота – оперує в процесі мислення і які відбивають зміст досвіду й знання в процесі пізнання. Одна з особливостей когнітивного підходу до вивчення мови – вирішальна роль компонента «сприйняття» в семантиці мовних одиниць. Ця інформація здебільшого має ознаки не дійсного, а ідеального стану речей. Вербальна картина світу, створена людиною, – ідеалізована, бо є результатом уявлень про те, не якою вона є реально, а якою вона має бути, або такою, якою її хотіли б бачити. А тому мовна картина світу не стільки пізнається, скільки інтерпретується. У центрі мовної картини світу – мовна особистість, яка через мову відбиває певний спосіб сприйняття й концептуалізації світу. Причому таке відбиття не є процесом механічним, воно має творчий характер.

При зіставленні різних мовних картин світу (особливо, якщо їх представляють генетично віддаленні мови) між ними часто виявляються значні розбіжності. Так, наприклад, у східнослов'янських мовах інтелектуальне життя людини пов'язане з *головою*, а емоційне – з *серцем*. Ми говоримо, що у розумної людини *світла*

голова, золота голова, голова варить, у заклопотаній – *голова пухне, репається, розвалюється*, у некмітливої і нетямущої – *голова дубова* або *ж капустияна, куряча*. Але емоційно переживаємо, відчуваємо ми щось *серцем*: *серце загуло, крається, горить, кривавиться, запеклося, зачерствіло*. Нам здається, що інші, найменш не синонімічні (*серце – душа*) образи й бути не можуть. І тому ми з подивом дізнаємося, що у деяких африканських народів інтелектуальне життя може концентруватися в печінці, а тому вони говорять *розумна печінка*, а коли хвилюються, то відчувають дискомфорт у печінці (щоправда, коли нам хтось допікає, то теж *в'їдається в печінку*). У китайців, навпаки, серце є одночасно «органом думки й емоції» (Голубовська 2002, 114). Певна річ, це пов'язано не з особливостями анатомії носіїв мов, а з мовною картиною світу, яку вони у такий спосіб концептуалізують (Зализняк, Леонтина, Шмелев 2005, 10).

Повного списку концептів у лінгвістичній літературі ще не існує, і дискусійним є питання про те, якими мають бути критерії для складання такого списку. Дослідники виділяють як конкретні, так і абстрактні концепти. В. І. Кононенко вважає найсуттєвішими, визначальними для українців концептами, які він називає «словапоняття», такі слова, як *земля, мати, хата, хліб, доля* (Кононенко 2001, 64). В. В. Жайворонок значно розширює цей перелік: *батько-мати, берегиня, вечорниці, калина, козак, лиха година, мавка, недоля, рута-м'ята, тополя, хата, хліб-сіль, хлопці-запорожці, гайдамаки, Дніпро-Славути* та ін. Автор наголошує, що «це не просто слова-знаки, а мовні одиниці, наповнені етнокультурним змістом. Вони здебільшого і функціонують у культурних контекстах, як народних, так і авторських» (Жайворонок 2007, 16). У російській культурі Ю. С. Степанов культурними концептами вважає *вічне, мир, час, вогонь і воду, хліб, дію, ремесло, слово, віру, любов, радість, волю, правду й істину, знання, науку, число, рахунок, письмо, алфавіт, закон, цивілізацію, душу, совість, мораль, гроші, страх, тугу, гріх, смуток, сум, дім, мову*. А. Вежбицька, аналізуючи семантичні ознаки концептів *душа, судьба, тоска* в російській

культури, відзначає їх унікальний характер і називає культурними домінантами російської ментальності (Вежбицкая 1996, 33 – 34). Поряд з такими культурно-значущими словами-концептами до лінгвоспецифічних зараховують також будь-які слова, в значення яких входить якась важлива саме для цієї мови ідея, напр., в російській мові *авось, заодно, повезло, шить, на всякий случай, если что, обидно, совестно, неудобно, умудриться, угораздило, сложилось* тощо (Зализняк, Левонтина, Шмелев 2005, 10).

На відміну від української, російської, польської та інших мов, у яких різні концепти були предметом дослідження, в чеській лінгвістиці аналіз культурних концептів на паремійному матеріалі ще не проводився.

Таким чином, за вихідний пункт нашого аналізу структури концепту приймаємо зафіксовану в чеських пареміях певну низку смислів, які на побутовому рівні моделюють мовну картину світу.

4.2. Етичні концепти: *добро і зло; толерантність*

4.2.1. Семантика *добра і зла*. Праці чеських лінгвістів з проблем когнітивної лінгвістики (Vaňková 2005; Vaňková 2007) були «першою інспірацією та першою ластівкою», що вперше поставила питання, як «говорить» чеська мова про чехів і навколишній світ (Vaňková 2005, 302). У зв'язку з цим актуальним видається завдання опису фрагмента чеської мовної картини світу, структурованого концептами *добро і зло*. Якщо паремії – знаки ситуацій, то серед ознак, які позначають їх множинність, найсуттєвішою є опозиція *добро – зло*. Ми беремо до уваги також той факт, що концепти *добро і зло* належать до мало вивчених у богемістиці джерел культурно значущих смислів.

Поняття «добро» є базовою універсальною морально-духовною цінністю, одним з компонентів тріади Істина – Добро – Краса (Арутюнова 2004, 5 – 29). Незважаючи на вочевидь центральну позицію і визначальну роль серед термінів культури, концепти *добро і зло*, як не дивно, не представлені окремим гаслом у відомому фундаментальному словнику Ю. С. Степанова (Степанов 2004) та

в «Антології концептів» (2007). В етнолінгвістичному словнику В. В. Жайворонка *добро* визначається як «усе позитивне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням і потребам; благо» (Жайворонко 2006, 191); *зло* – це «що-небудь погане, недобре; протилежне добро» (Там само, 248).

Уявлення про добро та зло має практично кожен носій мови, але в лінгвістиці семантика добра завжди трактувалася як украй розпливчата, що не піддається точному лексикографічному описові: «Це найвище добро лінгвістика визначити не може» (Арутюнова 1988, 59), «принцип словникових дефініцій абстрактних категорій, особливо таких категорій, які не завжди прямо пов'язані з об'єктивним світом, який людина спостерігає, витікає з філософських і, ширше, світоглядних систем» (Там само, 27).

З філософського погляду *добро* – це все те, чим сповнені надії, що радує, тішить, приносить задоволення, це благо, про яке писав ще Аристотель: «до чого все прагне». З античних часів уявлення про добро у філософських концепціях пов'язувалося з етичними уявленнями, з поняттями моралі і моральних критеріїв.

Дослідники, які вивчали особливості світосприйняття слов'ян за язичництва, насамперед на його останньому, дохристиянському етапі, констатували відсутність ідеї добра і зла. У слов'янське язичницьке світобачення ідея добра і зла, якої раніше не було, увійшла разом з ідеєю долі. У своїй блискучій розвідці «Етюд про долю» Ю. О. Карпенко пише: «Констатуючи відсутність у слов'янському (та, власне, і в будь-якому іншому) язичництві цієї ідеї, М. М. Новикова слушно зазначає “Довгий час їх замінювали набагато «утилітарніші» та «операційніші» поняття *Користі* та *Шкоди*. <...> Концепція добра і зла вперше чітко була виражена християнством”» (Карпенко 1999, 11).

У християнській культурі, щоб пізнати *добро*, треба було беззастережно слідувати волі Бога. І як тільки людина наважилася на самостійне здобуття знання – вкусила плоду з «дерева пізнання добра і зла» (Книга Буття 2, 16, 17; 3), – вона була Богом покарана. Тому що «пізнати» – означало «оволодіти» не лише поняттями

добра і зла, а всім тим, що було створено Богом. «На переважній більшості картин середньовіччя Ісус, Діва Марія та деякі інші святі займають центральну частину картини, а люди з натовпу розміщуються на периферії. Ці картини відбивають іудейсько-християнську систему ціннісних установок того часу. Бог і Творець Всесвіту уособлював Істину, Світло, Красу і Добро і тому розміщувався в центрі. Люди, яких він створив, розташовані на периферії» (Мацумото 2003, 114 – 115). «Первородний гріх» відкрив шлях до пізнання світу незалежно від Бога. Це поклало початок християнській історії людства, осягнення людиною всього того, що саме вона вважає та називає добром або злом.

Концепт *добро* має багаторівневу структуру. У семантичне поле концепту *добро* входять знаки (імена) *благо, правда, істина, краса, любов, щастя, здоров'я, користь, дружба, розум, свобода* та ін. Семантичними партнерами концепту *зло* є *неправда, обман, гріх, зрада, егоїзм, лихо, шкода, страх, ненависть, нещастя, неволя, дурість* та ін. Як видно з переліку, основна сфера значень концептів «добро» – «зло» включає оцінні оператори «добрий / добре» та «поганий / погано». Порівняємо валентність лексем *добро* та *зло*. Набір оцінних ознак (позитивних і негативних сем) стосовно лексеми *добро* містять прикметники *безкорисливе, блаженне, лагідне, сердечне, щире, справедливе*, а *зло* – *несправедливе, підступне, божевільне, дике, жорстоке, мстиве, сердите, люте*. Але оскільки концепти *добро* і *зло* – це бінарні опозиції, які, власне, одне одного передбачають, то вони мають і спільні властивості – *велике, вічне*.

У нашій праці розглядаємо чеські прислів'я і приказки, які містять сигнальні лексеми *dobro / dobrý* («добро / хороший») та *zlo / zlý* («зло / поганий»). Слово *dobro* звичайно вживають як іменник, що за своїм значенням співвідноситься з прикметником *хороший*, а іменник *zlo* – з прикметником *поганий*. Щоб описати те, як засобами паремійних одиниць відбивається тема добра і зла в чеській мовній картині світу, варто звернутися до витоків цих понять, застиглих у внутрішніх формах слів *dobro* і *zlo*. Тут доречно

нагадати ставлення дослідників до проєкції діяхронічного розвитку на синхронну площину: «оскільки діяхронія – це еволюція системи, вона не заперечує, а прояснює сутність синхронної організації для кожного окремого моменту» (Лотман 1992, 91), «закономірності найвищого абстрактного рівня синхронічних систем виростають з діяхронічного аналізу» (Почепцов 2001, 700), «для когнітивної теорії діяхронічний аспект опису мови стає чи не важливішим, ніж синхронічний аспект: багато в чому повертаючись до принципів лінгвістики ХІХ ст., цей напрям проголошує, що для розуміння того, як влаштована мова, і для пояснення мовних явищ апеляція до походження цих фактів стає одним з головних дослідницьких прийомів» (Плунгян, цит. за: Зализняк, 2001, 14).

У сучасній чеській мові абстрактні іменники *dobro* і *zlo* утворені від прикметників, і їхні словникові статті відсилають відповідно до гасел *dobry* та *zly*. Чеське слово *dobry* має спільнослов'янське походження. У його етимології виділяються значення «відповідний», «приємний, позитивний»: псл. **dobrъ* утворене за допомогою суфікса *-ro-* від іє. **dhabh* – «відповідний» і споріднене з лит. *dabà* «характер, вдача, властивість» (Rejz., 139). Семантично близьким до лексеми *dobry* є *hodný* – від стчес. «відповідний, здатний, спроможний», стсл. *годньъ* «підхожий, приємний», пор. нім. *gut* «хороший» (Rejz., 206). Отже, первісне значення чеської лексеми *dobry* співвідноситься з поняттям «норма».

У тлумачному словнику сучасної чеської літературної мови у слова *dobry* виділяється 9 значень, основні з яких такі: «1. який відповідає моралі; порядний, благородний, чесний; 2. який відповідає виробничим і суспільним вимогам, вмілий, вправний, здатний; 3. підходящий для певної мети; чудовий, якісний; 4. вигідний, корисний; 5. достатній; 6. добросердний, ласкавий, привітний, милий; 7. приємний, позитивний» (SSJČ I, 338).

Лексема *zly* також має спільнослов'янські корені: псл. **zъlъ* «злий, поганий» найближче лит. – *žūlus* – *atžūlus* «грубий, бездушний, безсердечний», *įžūlus* «безсоромний, безстидний»; іє. **ghulo* – первісно «кривий, викривлений» від **ghuel* – «викривлятися,

відхилятися (від правильної дороги)», звідси лтс. *zvelt* «ударити», лат. *fallere* «обманювати, зраджувати», гр. *fēlos* «обманний, шахрайський», авест. *zūrah* – «несправедливість», двінд. *hválati*, *hvárate* «іде криво, звертає з дороги» (Rejz., 739). Етимологічні дані свідчать, що чеське слово *zlý* первісно виражало загальну ідею невідповідності нормі.

Семантичний потенціал слова *zlý* в сучасній чеській мові включає найдавніші, вихідні характеристики: «1. який навмисне кривдить, мучить, завдає шкоди; 2. який не відповідає моралі; поганий; 3. неякісний, який не відповідає нормі, викликає неприємне відчуття, враження, не відповідає певному призначенню; поганий; 4. який віщує щось погане; 5. *експр.* неприємно важкий, великий; жахливий» (SSJČ IV, 779).

Словникові дефініції свідчать про багатовимірність понять «добро» і «зло». І це закономірно, бо вони мають тисячолітню традицію культурно-філософської та духовно-історичної інтерпретації.

Розглянемо їх актуалізації в чеських паремійних одиницях. Ідейні концепції добра і зла можуть бути зведені до логем (термін запропоновано Л. Б. Савенковою – Савенкова 2002, 86). Логема виступає як узагальнювальна вихідна думка, яка експлікує властивості й цінності, що склалися в колективній свідомості народу внаслідок його соціального й духовного досвіду. Банк логем дозволяє говорити про систему національно-культурних цінностей як універсального, так і специфічного характеру. Усі відібрані прислів'я і приказки нами класифіковано за такими логемами:

(1) добро і зло – бінарна опозиція: *Každé zlo má své dobro. Všechno zlé je k něčemu dobré. Nic není zlého bez dobrého. Za dobrou dobrou zlou čekej. Po zlém bývá zas dobré. Do třetice všeho dobrého i zlého. Není nic tak zlého, aby se neobrátilo někdy v něco dobrého. Nedělej dobrého, neočekávej zlého. Kdo zlu nebrání, dobrou škodí. Dobré nad zlým vítězí;*

(2) добро карається: *Za dobrotu na žebrotu. Pro dobrotu na psotu. Za dobrotu hlavu do plotu. Cesta do pekel je dlážděna dobrými úmysly;*

(3) добро – це Бог: *Za Bohem-li půjdeš, dobrou cestu najdeš. Čiňme od Boha počátek, a bude dobrý pořádek. Dobrého Pánbůh opatruje;*

(4) добро – це мірило моральності, совісті, сумління: *Dobré svědomí, největší zboží. Dobré svědomí hlas boží. Dobrá pověst má cenu zlata. Dobrá pověst se šíří daleko, špatná ještě dále. Čest a dobrá pověst mnoho na světě může. Dobré jméno nad zlato; O mrtvém buď dobré, anebo nic;*

(5) добро пов'язане з духовною роллю слова: *Dobré slovo nad zlato. Dobré slovo otevírá i nejtvrďší srdce. Dobré slovo potěší. Dobré slovo hubu nespálí. Z dobrého slova nikdy krev neteče. Dobrá rada nad zlato. Dobrá rada drahá. Dobrá slova se nekupují. Dobrý rádce za Boha. Laskavé slovo lepší než měkký koláč. Dobrá slova koláče jídají. Dobrá huba lepší jak panská stodola;*

(6) добро – це безкорислива добродичність: *Za dobrodiní neočekávej poděkování. Za dobrý skutek odměnu nežádej. Dobročinnosti se meze nekladou. Činiš-li někomu dobrodiní, vpiš to v listí zelené, tobě-li někdo dobro činí, vpiš to v desky kamenné. Dobrodiním člověka nejspíše získáš;*

(7) добро – це основа людських стосунків: *Dobrý soused nad zlato. Dobrý přítel zlato převažuje. Z dobré ženy muži čest. Dobrá žena dělá dobrého muže. Dobrá žena lepší nad zlatý sloup. Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá. Dobrá hospodyňka má pro peřičko přes plot skočiti. Dobrá hospodyňka si s kouskem masa vždycky poradí. Kázeň a dobrá metlička k dobrému vede Jenička;*

(8) добро має бути взаємним: *Učíniv příteli dobro, naděj se téhož. Musíš všem dobré přátí, chceš-li přítele získati;*

(9) добро в рамочній функції початку і кінця: *Dobrý počátek polovice díla. Dobrý počátek, půl práce. Začátek dobrý konec mívá podobný. – Konec dobrý, všechno dobré. Dobrý konec všechno spraví. Kde jest dobrý konec, dobrá jest celá věc. Dobře počítí dobré jest, ale dobře skončítí větší čest;*

(10) добру треба вчитися: *Uč se dobrým býti. Každý dobrý může lepší býti;*

(11) про добре треба пам'ятати: *Bůh žehnej tomu, kdo krmí a pojí, a dvojnásob tomu, kdo dobrodiní pomní;*

(12) добро не стабільне: *Co je dobré dnes, nemusí být zítra;*

(13) добро як альтернатива: *Jeden rozum dobrý, ale dva jsou lepší. I špatný kvas lepší než dobrá voda. Dobrý pes lepší než zlý člověk. Špatný pokoj lepší než dobrá vojna. Dobrá rada lepší než peníze; Špatná jízda za dobrou chůzi nestojí;*

(14) добра має бути в міру: *Vše vhod, dobro – co příliš, nezdravo. Dobrého po málu.*

Розглянемо деякі з логем.

4.2.2. Добро і зло як опозиція. В основі опису будь-якої національно-мовної картини світу лежать універсальні опозиції. Добро і зло – антагоністичні, антонімічні сутності. Значення однієї структурується через заперечення іншої: добро – це все те, що не зло, погане, а зло – все те, що не добро, хороше. Навряд чи є мова, в якій ці поняття відсутні. Якби існували словники ключових ідей мовних картин світу, то вони б значно збігалися, і передусім завдяки універсальним опозиціям, або семантичним примітивам, за А. Вежибицькою. Протиставлення добра і зла в одному контексті – *Každé zlo má své dobro* – відомі в пареміології різноструктурних мов, починаючи з латини, пор.: лат. *Malum nullum est sine aliquo bono*; укр. *Нема лиха без добра; Нема біди, щоб не вийшло гаразду; Нема злого, щоб на добре не вийшло*; рос. *Нет худа без добра (и добра без худа)*; бр. *Няма лиха без дабра*; пол. *Nie ma tego złego, co by na dobre nie wyszło*; нім. *Alles Schlechte hat auch etwas gutes*; англ. *Every cloud has a silver lining*; франц. *Il n'est mal dont bien ne vienne*. Наведені приклади свідчать про те, що опозиція «добро» – «зло» стара, як світ, вона виражає філософську основу земного буття, суть якого осмислювали різні народи, починаючи, як мінімум, з античних часів. Ці поняття супроводжують одне одне, бо кожне з них може бути одночасно і тим і тим: те, що для однієї людини є добром, для іншої може бути злом. Абсолютних речей не існує, все відносно, а медаль має два боки.

Зібраний нами матеріал виявив несподіваний факт: прислів'я з лексемами *добро / хороший* у кількісному відношенні значно переважають ті, що мають лексеми *зло / поганий*. Як відомо, семантичні поля негативної оцінки у фразеології значно потужніші, ніж позитивні. Це універсальна, типологічна, інтернаціональна властивість, що констатується в кожній другій праці цієї мовознавчої галузі. Ця тенденція характерна і для лексичного рівня мови. Так, А. М. Архангельська зазначає, що в чеській, українській та російській мовах «система маскулінізмів на позначення чоловіка розумного та нерозумного (дурня) засвідчує в досліджуваних мовах кількісне співвідношення позитивної та негативної оцінності 1:3» (Архангельська 2007, 392). Пор. також у М. Ф. Алефіренка: «...в лексичному складі будь-якої мови переважають одиниці негативної оцінки» (Алефіренко 2005, 169). Причину такої особливості вчені вбачають у психоемоційній сфері людської свідомості. Усе позитивне людина сприймає як норму. Хороше вона найчастіше навіть не помічає. Н. Д. Арутюнова у властивому їй афористичному стилі відзначає: «Людина завжди гостріше відчуває негативні стани (відхилення від норми), ніж позитивні, які радують лише в момент свого настання, а вже в наступну хвилину душа вимагає ще більших радостей» (Арутюнова 1988, 284). Звідси – диференційованіші емоційні реакції на те, що викликає дискомфорт, а відтак знаходить своє мовне втілення. Сказане підтверджують дані Чеського національного корпусу: слово *dobro* утворює 5182 контексти, а зло – 7762. Але є й інший погляд, який констатували Дж. Буше, Ч. Осгуд, Т. М. Ніколаєва, О. М. Вольф, Н. Д. Арутюнова: при вживанні оцінних значень у природних мовах існує загальна універсальна тенденція, спрямована в бік добра. Психолінгвістичні експерименти показали, що в парі «добрий / поганий», *добрий* є базисним, вихідним, позитивні оцінки діти засвоюють раніше, вживають їх частіше, що «приємні слова» легше запам'ятовуються і стимулюють більше позитивних асоціацій. Негативні значення утворюються від позитивних (добрий – недобрий), а не навпаки. Інакше кажучи, люди намагаються бачити насамперед світлі

сторони життя та говорити про них. Підтвердження цієї тенденції знаходимо у Т. І. Вендіної: «Поняття «краси» в мові традиційної народної культури покриває значно більшу частину семантичного простору, ніж поняття “некрасивого”, оскільки саме краса є максимальною і мінімальною умовою буття людини» (Вендина 2004, 160). Утім питання, чи є краса умовою буття людини, нам видається доволі спірним. Найімовірніше, на цей статус заслуговують концепти *добро* – *зло*.

Те, що чеські паремії засвідчили асиметрію між *добром* і *злом* у бік позитивної оцінки, можна пояснити важливою функцією цих мовних знаків – дидактичною або директивною. Прислів'я і приказки невіддільні від дискурсивної практики. Вони вчать жити, намагаються виховати людину через досвід поколінь, нав'язати систему їх цінностей. Через це багато з них мають форму імперативу. Форма визначає зміст, а зміст – вчинки: *Dobrého neboj se, a zlého varuj se; S dobrými obcuj a zlých se varuj; Dobré se obrací zase v dobré, od zlého čekej zas jen zlé; Za dobrou dobou zlou čekej; Neboj se čerta, ale zlého člověka; Za dobrodiní neočekávej poděkování; Za dobrý skutek odměnu nežádej; Zvykej dobrému, a zlé na mysl nepřijde*. Імперативні парадигми, таким чином, властиво розглядати як варіанти еталонних парадигм. Головна роль еталону відведена Слову.

4.2.3. Добро і слово. Духовна роль слова бере свої початки від античності та християнської культури. У Стародавній Греції розрізнялися два способи сприйняття слова: один – це сприйняття всім єством «божественних слів, міфів», що являли собою істину, другий – сприйняття звичайних людських слів, які належало чути, слухати (Степанов 2004, 480). Чи не найвідомішим у Біблії є вислів «Спочатку було слово». Так починається Євангеліє від св. Іоанна: «Споконвіку було Слово, а Слово в Бога було, і Бог було слово» (Ін. 1, 1) – *Na počátku bylo Slovo, a to Slovo bylo u Boha, a to Slovo bylo Bůh*. У Біблії знаходимо безпосередню вказівку на зв'язок понять *добро* і *слово*: «Хто вважає на слово, той знайде добро» (Припов., 16, 20). Текстовий і підтекстовий зміст лексеми

слово серед інших вирізняється глибоким емоційним самовираженням, і це впливало на тексти, які ставали елементами колективної свідомості.

Чеська лексема *slovo* має спільне походження з усіма індоєвропейськими мовами: від іє. **kleu-os* «чути» походять псл. **slovo* (род.в. *slov-es-e*) «те, що сказано (давніше – «те, що можна чути)», пов'язане чургуванням голосних із *slava* «слава», *šlyti* «називатися, чути», споріднене з гр. *klé(u)-os* «слово, голос, мова, слава», дінд. *śrávah* «слава, хвала, честь, повага, пошана; поклик», авест. *sra vah* «слово», лтс. *slava, slave* «чутка, поголос, репутація; похвала; слава», лит. *šlāvė* «честь, пошана, слава», *šlāvinti* «славити, шанувати» (Rejz., 583; ЕСУМ 5, 306). Етимологічні дані свідчать, що семантична структура чеської лексеми *slovo* пов'язана з дієсловом, тобто з позначенням дій – говорити і слухати. Показовим у цьому відношенні є те, що назва граматичної категорії «дієслово» в чеській мові має форму *sloveso*. Об'єднання у значенні індоєвропейського кореня **kleu-os* дій слухання і говоріння, на думку Ю. С. Степанова, уможливило припущення, що він «означав не те, що розуміють під «Словом» у сучасній європейській культурі, а щось інше, якусь цілісну ситуацію, в якій «говоріння» передбачає «слухання» і навпаки, це «вир мовлення» або навіть щось загальніше – «вир спілкування» (Степанов 1997, 381). Сліди цієї ідеї, як нам видається, збереглися в семантиці чеського прислів'я *Bud' dobrým posluchačem, budeš dobrým povědačem* (Čel., 90).

Отже, вихідне семантичне тло поняття «слово» – це знання, інформація, що служить предметом обміну. Слово в звичайному людському спілкуванні надзвичайно багато важило. Народне прислів'я *Слово не горобець, вилетить – не спіймаєш* є образним тлумаченням біблійного «Хто стереже свої уста й свого язика, той душу свою зберігає від лиха» (Припов., 21, 23). Чеська пареміологія сформувала цю ідею в кількох варіантах: *Vyřčené slovo a hozený kámen se nevrátí, Kámen z ruky a slovo z úst nevrátí se* (BaS 139), *Vyřčené slovo se nikdy navrátí* (SP 159), *Slovo vyřčené, dědictví*

ztracené, čas, jenž pomine, s vodou, co uplyne, nikdy se nenavráti (BSch., 112).

У народній свідомості добре слово викликало асоціацію з цінністю, дорожчою за золото, з річчю, що взагалі не купується, є безцінною, пор.: *Dobré slovo nad zlato. Dobrá rada nad zlato. Dobrá rada drahá. Dobrá slova se nekupují*. Зауважимо, що наведені чеські прислів'я мають відповідник в латинській мові – *Utile consilium gui spernit, inutile sumit*, – і це дозволяє судити про їх глибоку архаїчну ментальну основу.

Ще одне уявлення, яке приписувалося в народній свідомості слову, – його вища вартість порівняно з матеріальними благами: *Dobrá huba lepší jak panská stodola. Laskavé slovo lepší než měkký koláč*.

Паремійний матеріал показує, що добре слово наділялося антропоморфними характеристиками (часто через метонімічне зближення з *jazyk, huba*). З одного боку, воно втішає, торує шлях до твердого серця, розчулює і зворушує: *Dobré slovo potěší. Dobré slovo otevírá i nejtvrdší srdce. Dobré slovo nachází měkkou odpověď. Dobré slovo mnoho spraví, vzpurné pak tě lásky zbaví. Dobré slovo hubu nespálí. Dobrá slova koláče jídají*. З іншого – шкодить, раниць, убиває: *Zlý jazyk mnoho zlého natropí. Lépe jest potknout se nohou nežli jazykem*.

4.2.4. Добро і благо. Чеські слова *dobro* і *blaho* пов'язані синонімічними відношеннями, але водночас вони різні, бо актуалізують різні цінності. На це звернув увагу ще Арістотель: «Тоді в якому значенні говорять “блага”? В усякому разі не схоже, щоб [різні речі] випадково називалися однаково» (Арістотель 1983, 61). Аналіз лексикографічних джерел виявив такі характеристики. Слово *blaho* – спільнослов'янського походження, пов'язане зі стсл. *blagъ* «добрий, милий». Дослідники висловлюються про його спорідненість з лтс. *balgans* «білуватий», лат. *flagrāre* «палати, полум'яніти», двінд. *bhārga* – «сяйво» та іє. **bhel* – «сяяти», звідси перехід значення «сяючий» > «милий, приємний, добрий»

(Rejz., 81). Інша версія у чеського етимолога В. Махека: сучасне слово *blaho* близьке авестійському *barajaya* «якого вітають, шановний, цінний» (Mach., 33). Сучасна чеська літературна мова у слова *blaho* фіксує два значення: «1. стан, відчуття, що є наслідком задоволення жадань, прагнень, сподівань; найвище щастя 2. задовільний матеріальний стан та умови життя, добробут, достаток, заможність». Зіставлення лексикографічних даних слів *dobro* і *blaho*, на перший погляд, не дає підстав для виявлення між ними суттєвої різниці. Головне, що їх об'єднує в дефініціях, – це наявність суспільно-раціональних ціннісних ознак, а роз'єднує – відсутність спільного морального складника. Відмінність між цими поняттями тонко зауважила І. Б. Левонтина: «Добро абсолютне, а благо – відносне» (Левонтина 2005, 353). Можна бути на вершині блага, але не на вершині добра, можна творити добро, але не можна творити благо. Добро безкорисливе, а благо – ні. Добро колективне, благо – індивідуальне. Добро можна робити, а блага досягають. Чеський національний корпус не фіксує жодного контексту *konat blaho*, але містить 99 прикладів словосполучення *konat dobro*. Своїм релятивізмом *blaho* аналогічне *користі* – тимчасовій, кон'юнктурній цінності. Тому дії заради спільного блага можуть бути агресивними й небезпечними для інших людей. Узагалі слово *blaho* належить активному лексикону політики, яка оперує відносними цінностями, хоча часто намагається їх видати за абсолютні, пор.: «Politika nevzniká ve stranických sekretariátech, ale při veřejné diskusi a jejím hlavním cílem je blaho státu» (syn 2006pub). Чеські паремії з лексемою *blaho* відзначаються низькою частотністю. У словнику Фр. Л. Челаковського його немає. Серед 5 738 чеських прислів'їв, що містить словник Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера, вираз з компонентом *blaho* знаходимо лише один раз: *Není blaho stříbro ani zlato, ale blaho jest, co komu mílo* (BSch., 147). Його ідея – протиставлення цінностей «матеріальне – духовне». У парі *dobro – blaho* на шкалі цінностей вищу позицію займає *dobro*, уявлення про яке є фундаментом моралі, а *blaho* має утилітарний відтінок. Це підтверджує синонімічний ряд слова *blaho*: *bláženost*

«блаженство», *rozkoš* «розкіш», *štěstí* «щастя», *blahobyt* «добро-бут», *zdar* «успіх», *prospěch* «користь, вигода, пожиток». Якщо спробувати позначити благо через метафору, то це – добро «на сьомому небі». *Добро*, втілюючи наївно-житейський вимір концепту, свідчить про вищість живих порухів людської душі над буденними благами – достатками, вигодами, дарами природи і под.

4.2.5. Добро і норма. Поняття «добре» є вихідним параметром оцінки. «Не випадково, – зауважує О. М. Вольф, – у працях з етики досліджується в першу чергу семантика “добра”, оскільки етичні приписи зв’язані передусім з добром, а пов’язані зі “злом” заборони оцінюються як похідні від приписів» (Вольф 1986, 98). Оцінка передбачає орієнтацію на норму. Поняття норми стосується практично всіх аспектів об’єктивного світу. Щодо семантики чеських прислів’їв і приказок можемо констатувати, що частина з них виражає моральні цінності як норму. Зв’язок з мораллю виявляється в сполученні оцінних предикатів *dobrý* і *zlý* / *špatný* з іменниками *svědomí* «совість, сумління», *pověst* «репутація, слава», *jméno* «ім’я», *čest* «честь», у семантичну структуру яких входить уявлення про норму, напр.: *Dobré svědomí nad všechno jmění*; *Dobré svědomí největší zboží*; *Dobré svědomí klevet se nebojí*; *Dobré svědomí hlas boží*; *Dobrá pověst má cenu zlata*; *Dobré jméno nad zlato*; *Čest a dobrá pověst mnoho na světě může*; *Dobrá pověst se šíří daleko, špatná ještě dále*. Зв’язок з антинормою позначається на наявності слів негативної конотації, напр. *had* «змія», *závist* «заздрість», *nejhorší* «найгірший», *ohyzný* «мерзенний», *zlý duch* «злий дух», пор.: *Kdo zlé svědomí má, hada za nádry chová*. *Zlé svědomí, nejhorší soudce*. *Kde láska, tu i Bůh*; *kde závist, tu zlý duch*. *Závist bývá matkou zlého činu*; *Co dobré, to také pěkné, co zlé, to ohyzné*.

Концепт *dobro* / *dobrý* відповідає уявленню про норму утилітарно-побутового досвіду і знань людини. Маркуються реалії, які співвідносяться з поняттями господарської діяльності (*Dobrý hospodář více prodá nežli koupí*; *Dobrý pluh zahání dluh*; *Peníz vydělaný na blátě je tak dobrý jako na zlatě*), родинних стосунків

(*Dobrá žena dělá dobrého muže; Z dobré ženy muži čest; Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá; Kázeň a dobrá metlička k dobrému vede Jeníčka*), стосунків з друзями (*Dobrý přítel zlato převažuje; Dobré jest i v pekle míti přítele; V nouzi dá ti radu každý dobrý přítel, ale málokterý dá ti mouky pytel*). Особливо виділяються стосунки із сусідами: *Dobrý soused nad zlato; Dobrý soused drahý klenot; Dobrý soused půl živnosti; Dobrý soused je lepší než rodina; Lepší blízký soused než daleký přítel; Vedle sousedův zlé i dobré trpěti*. Кілька синонімічних виразів передають ідею «від хорошого до поганого – один крок»: *Dobré bydlo rohy má; Dobré bydlo (nejvic) pálí; Dobré bydlo člověka píchá*.

Норма – поняття відносне й варіативне, тому в змісті чеських прислів'їв та приказок, що репрезентують концепти *добро* – *зло*, знаходить своє вираження ознака градування. Природа семантичного градування докладно вивчалася на прикладі лексики Е. Сепіром, Ю. Д. Апресяном, О. М. Вольф, Н. Д. Арутюновою, А. Вежбицькою. Градування пов'язане зі сферою компаративної семантики і зумовлене прагматичними чинниками. «Людина ніколи б не стала задумуватися над цінностями буденних деталей, якби постійно не опинялася на роздоріжжі. Вибір вимагає мотивації. Її зазвичай шукають у практичній доцільності, зручності, легкості, надійності, бажаності та інших часткових оцінках. Але зрештою використовується компаратив загальної оцінки *краще*, який слугує не лише знаком вибору, але й містить у собі узагальнений мотив дії» (Арутюнова 1988, 256). Таким чином, в основі вибору лежить принцип прагматичної обдуманості (зваженості плюсів і мінусів), що протистойть випадковому вибору, вибору навмання.

Проблема вибору, власне, передбачає порівняння, адже вибирається те, що краще за інше. Лінгвістичну класифікацію цінностей ми побудували на основі аналізу всього масиву чеських прислів'їв і приказок (не лише з компонентом «добро» – «зло»), що включають компаратив «кращий, краще». Ця формула «*краще* одне, *ніж* інше» належить до так званих «архітектурних або композиційних приказкових формул» (Дандис 1978, 16).

Дослідження структури цінностей здійснювалося нами в межах теорії людської мотивації, або концепції ієрархії потреб людини, автором якої є американський психолог А. Маслоу. Згідно з цією концепцією, розвиток особистості відбувається внаслідок пошуку й реалізації цілей, які стверджують і збагачують життя, наповнюють його змістом. Потреби, за А. Маслоу, виникають у людини з народження і створюють ієрархію, в якій задоволення менших потреб є умовою для появи більших. На цьому принципі А. Маслоу створив так звану піраміду потреб. Вона складається з п'яти щаблів. Фундаментом ієрархії є фізіологічні потреби людини: голод, спрага, сон тощо. Наступний щабель – потреба в безпеці, порядку, захищеності від страху, тривоги і хаосу. Третій щабель – потреба в належності до певного колективу, групи, класу, потреба в любові і прихильності. Людині вкрай важливо знати, що вона живе на батьківщині, у себе вдома, поруч із близькими і зрозумілими їй людьми, що її оточують «свої». Людині потрібна соціальна група, що забезпечила б її такими відносинами – родина, діти, робота, друзі. Четвертий щабель – потреба в суспільному визнанні, оцінці, повазі інших людей. Задоволення потреби в оцінці, повазі породжує в індивідуума почуття впевненості в собі, почуття власної значущості, сили, адекватності, почуття, що вона корисна й необхідна в цьому світі. П'ятий щабель, вершина піраміди – потреба в самовираженні, у прагненні людини до реалізації свого потенціалу, до пізнання, потяг до філософії, до творчості, естетичних джерел. Потреби, за А. Маслоу, задовольняються в тому порядку, в якому вони представлені в піраміді – від менших до більших. Потреби вищого порядку не можуть з'явитися, поки не задоволені нижчі. Задоволення всіх потреб приводить людину на вершину піраміди – повну самореалізацію. А. Маслоу твердить, що фізіологічні потреби задовольняються на 85%, потреба в безпеці – на 70%, потреба бути в колективі – на 50%, потреба в повазі, схваленні – на 40%. Самовираження досягають приблизно 10% осіб. Вихідною гіпотезою нашого дослідження є припущення, що ієрархія потреб, запропонована А. Маслоу, може мати дзеркальне

відображення в мові. Як слушно зауважує Н. Ф. Баландіна, «фундаментальні дослідження людських потреб наука покликана ще зробити, але основні їх різновиди залишили свої рефлекси в мові» (Баландіна 2002, 232).

Аналіз паремійних одиниць з компонентом компаративної семантики дозволяє встановити певну ієрархію цінностей у чеській лінгвокультурі.

Фундамент паремійної ієрархії утворюють соціальні цінності. Їхня динаміка представлена в такій послідовності: родина, рідний дім, любов, дружба, робота, спілкування, батьківщина. Асоціативне коло соціальних цінностей включає такі характеристики: 1) для чоловіка краще самотність, ніж невдале одруження: *Lepší být dobře pověšen, než špatně oženěn*; 2) для жінки краще невдале заміжжя, ніж самотність: *Lepší špatně vdaná, než dobře svobodná*; 3) краще жити бідно, але в любові: *Lépe s chudobnou chléb jísti, než s bohatou se hrýzti*; 4) краще жити самотньо, ніж серед злих людей: *Lépe jest v samotě býti, nežli spolek s zlými míti*; 5) любов – оплот держави: *Láska nejlepší ochránce říše*; 6) старий друг надійний: *Přítel starý lepší než dva noví*; 7) дружба дорожча за багатство: *Přátelská láska lepší kamenných hradeb; Přítel hodný lepší než bratr rodný; Lepší přátelství než peníze*; 8) краще працювати разом: *Jeden rozum dobrý, ale dva jsou lepší*; 9) довіряй, але перевіряй: *Raději měř, nežli věř, lepší míra nežli víra*.

Другий шабель на «чеській» піраміді цінностей займає потреба самовираження. Її зміст полягає в прагненні людини до пізнання. Одиниці «філософського» звучання – найчисленніші у своїй підгрупі. Деякі з них є лаконічними формулами, пор.: *Čas je nejlepší lék(ař)*; *Čím dřív, tím líp*; *Čím hůře, tím lépe*; *Čím více, tím lépe*; *Méně, ale lépe*; *Lépe pozdě, nežli nikdy*; *Lépe je dáti než bráti*; *S úsměvem jde všechno líp*; *Horké železo nejlépe se kuje*; *Lepší lež ke spáse, nežli pravda k záhubě*.

Третю позицію займають цінності, пов'язані із суспільним визнанням. Акцентуються такі ознаки, як моральні якості людини, незалежність, воля, компетентність, повага оточуючих: *Dobrý pes*

lepší než zlý člověk; Lepší vlastní chudoba, než cizí bohatství; Lépe poctivě umřít, než potupně žít; Lepší poctivost s chudobou, nežli bohatství s nepoctivostí; Lépe ke kováři než ke kovářčkově; Kdo dobře činí, lepšího se dočká; Rychlá štedrota nejlepší; Lepší ztratit vše nežli přesvědčení své.

Досягши суспільного визнання, в житті людини пріоритетними стають цінності іншого рівня – безпека і захищеність: *Špatný pokoj lepší než dobrá vojna*. До цього виду цінностей належать також закон і віра: *Čisté svědomí je nejlepší poduška; S Bohem počínej, s Bohem dokoněj, to' nejlepší života směr*.

На останньому ступені ієрархії виявилися цінності фізіологічного порядку. У нашому списку нараховується 12 одиниць, що характеризують «земні» потреби людини в їжі, сні, відпочинку тощо, напр.: *Hladové břicho lehčí, a syté lepší; Dobré vyspání stojí za snídání; Čím více u stolu, tím lépe chutná*.

Таким чином, шаблі піраміди цінностей, що утворюють чеські прислів'я і приказки з компаративом «кращий, краще», розташувалися практично у зворотному, порівняно з пірамідою А. Маслоу, порядку.

Досліджуваний матеріал продемонстрував перевагу вищих цінностей (фундамент ієрархії) над нижчими, що, зрештою, підтверджує прислів'я *He хлебом единым жива людина*. Варто наголосити на тій обставині, що між внутрішніми, персонально зумовленими, і зовнішніми, соціально зумовленими, цінностями немає чітко окресленої межі.

Між оцінками судженнями існують певні асоціативні зв'язки. Так, в основі цілого ряду паремій лежать іронічні асоціації, джерелом яких служить сфера побуту. Значна частина ціннісних паремій належить до розмовної стихії і має оказіональний характер, пор.: *Lepší studená ženská v posteli než teplý pivo v žaludku; Lepší než pohyb na zdravém vzduchu je pohyb na zdravém těle; Je lepší umilovat se k smrti, než v domově důchodců vzpomínat na pracovní úspěchy*.

В основі ієрархії цінностей, як показали численні приклади, лежить механізм вибору. Більшість паремій є двоскладними

моделями. В одній частині міститься ознака, що знижує цінність доброго, в другій – ознака, що компенсує значення недоброго. Унаслідок перехрещення двох протилежних оцінок відбувається інверсія цінностей. Типи інверсій, виділені Н. Д. Арутюновою для російської мови, властиві й чеській пареміології. Це дозволяє висловити припущення, що йдеться не лише про подібні логічні прийоми, втілені в слові, але й про спільні джерела їх походження. На це вказують однотипні структурно-семантичні моделі, за якими організовані паремії. Наведемо один приклад: чес. *Lépe s chudobnou chléb jísti, než s bohatou se hrýzti*; укр. *Краще на вбогій женитися, ніж вік з багатою волочитися*; рос. *Лучше на бедной жениться, чем с богатой браниться*. Найпоширенішими типами обернених суджень є такі, що включають показники 1) кількості: *Jeden rozum dobrý, ale dva jsou lepší*; 2) якості: *Špatný pokoj lepší než dobrá vojna; Lepší starý talíř plný jako nový prázdný; Lepší špatně jet, než jít dobře pěšky; I špatný kvas lepší než dobrá voda; Hladové břicho lehčí, a syté lepší; Dobrý chléb, kdy koláčův není; Živý pes lepší než mrtvý lev*; 3) сфери етики: *Lepší poctivost s chudobou, nežli bohatství s nepoctivostí; Lépe poctivě umřít, než potupně živu býti; Lepší žít v chudobě než v hanobě*; 4) із психологічної сфери: *Dobrý pes lepší než zlý člověk; Dobrý soused je lepší než rodina; Dobrá žena lepší nad zlatý sloup; Lépe je u dobrého sloužiti, nežli u zlého se roditi*; 4) сфери «свое» – «чуже» *Lepší doma krajíc chleba, než v cizině kráva celá; Lepší vlastní chudoba než cizí bohatství*; 4) сфери реальне – потенційне *Lepší hrst pravdy, než pytel naděje; Lepší dnes vejce, než zítra slepic; Lepší dnes kus než zítra hus*.

Одним з основних прийомів, за яким визначається пріоритетність цінності, є вживання антонімічних пар «поганий – гарний», «старий – новий», «великий – маленький», «свій – чужий», «війна – мир», «розумний – дурний», «кислий – солодкий», «поспішити – спізнитися», «сьогодні – завтра» і т. ін.

4.2.6. Ієрархія цінностей у світлі вільного асоціативно-го експерименту. Попередній аналіз дає уявлення про ієрархію

цінностей, що сформувалася на рівні діахронії й представлена матеріалами словників. Вільний асоціативний експеримент суттєво доповнює дані про культурні домінанти цього фрагмента мовної картини. Ми виходили з того, що вільний асоціативний експеримент вважається ефективною методикою, яка дозволяє виявити асоціації, що виникли в індивіда в результаті попереднього досвіду, та отримати порівняно об'єктивні результати. Завдяки своїй простоті й високій інформативності ця методика все частіше використовується в лінгвістиці, особливо при вивченні когнітивних, лінгвокультурологічних та психолінгвістичних завдань (докладніше див.: Горошко 2001). Прикладом подібних досліджень може бути «Асоціативний тезаурус сучасної російської мови» в чотирьох книгах за редакцією Ю. М. Караулова або ж праця С. Г. Тер-Мінасової, в якій реальна картина світу віддзеркалює призму понять, сформованих на основі асоціацій у свідомості сучасної російської молоді (Тер-Минасова 2000).

У нашому випадку вільний асоціативний експеримент полягав у тому, що на слова – стимули *lepší* «кращий», *lépe* «краще» ми попросили інформантів у письмовій формі миттєво зреагувати чеським прислів'ям або приказкою, які першими спали їм на думку. В опитуванні брали участь 112 інформантів (докладніше див. Розділ V). До однотипних асоціацій належить прислів'я *Lepší vrabec v hrsti, než holub na střeše* (український відповідник *Краще синиця в руках, ніж журавель у небі*). Його частотність становить 49 одиниць, тобто майже половину від загальної кількості відповідей. Таким чином, ця паремійна одиниця становить ядро асоціативного поля *lepší* «кращий», *lépe* «краще». Вона є експліцитною формою інваріанта аксіологічного знака, що вказує на установку, якій слідує етнічна свідомість: краще реальне, ніж потенційне; краще менше, ніж нічого; краще задовольнитися малим, ніж сподіватися на більше. В одному випадку нами зафіксовано інверсію компонентів *holub* «голуб» і *vrabec* «горобець» – *Lepší holub v hrsti, nežli vrabec střeše*, що може свідчити як про неточне знання

оригінального варіанта прислів'я, так і про бажання інформанта реально мати в розпорядженні щось більше, ніж менше в перспективі.

Периферію асоціативного поля утворюють одиничні реакції *Lepší něco než nic* (1) (повний еквівалент зазначеної паремії), *Lepší být zdravý a bohatý než nemocný a chudý* (2), *Lepší být chudý a zdravý než bohatý a nemocný* (1), *Čím lépe, tím hůře, čím hůře, tím lépe* (1), *Lépe žít den jako lev, než sto let jako ovce* (1), *Kdo se směje naposled, ten se směje nejlíp* (1), *Vždycky můžeš být lepší* (1), *Nejlépe se vychovávají cizí děti* (1), *Vždycky může být ještě hůře* (1), *Lepší mlčet, než křičet* (1), *Všude lépe než ve válce* (1), *Hlad je nejlepší kuchař* (1). В останньому прикладі ціннісне зіставлення виражене в імпліцитній формі. Індивідуальне асоціативне поле перелічених паремій структурують логемі «краще більше хорошого», «цінуй реальне, потенційне може бути гіршим», «краще менше, та краще», «перевага чужого над своїм», «дії людини визначають обставини».

Дані, одержані в результаті асоціативного експерименту, проливають світло на особливості асоціацій, на певні риси національного характеру, які є фрагментом сучасного ментального поля етносу.

4.2.7. Семантична амбівалентність концептів *добро* і *зло*.

Очевидною є відносність ціннісних вимірів. Філософія не міняється від ситуації до ситуації, а від людини до людини: «*Lidová moudrost vedle tisícerych pravd skrývá ještě jednu nevytěženou a bezespornou: pravdu o relativnosti všech hodnot a pravd*» (Čapek 1991, 30) – Народна мудрість, – говорив з цього приводу К. Чапек, – поряд з тисячами різних правд таїть у собі ще одну незбагненну та безумовну правду про відносність усіх цінностей і правд. Навіть у межах однієї мови, однієї культури наявні антонімічні твердження, що виключають одне одного: *Dobré slovo vrata otvírá – Dobrým slovem železná vrata neotvřeš, ani kámen neobměkčíš; Dobré slovo hubu nespálí – Dobře jazyk za zuby míti; Kdo dobré činí, tomu zlé neškodí – Za dobrotu na žebrotu; Dobré se brzo zapomene – Dobré se pomní dlouho (a zlé ještě déle)*. Подібні протиріччя не девальвують

семантичної якості прислів'їв, а пояснюються багатоманітністю об'єктивного світу, досвідом, ситуацією і комунікативними намірами їх користувачів. Прислів'я заперечують одне одного – і саме в цьому полягає народна мудрість. Загалом дослідження структури концептів *добро* – *зло* підтвердило принцип асиметричного дуалізму мовних одиниць.

4.2.8. Соціокомунікативна риса концепту *толерантність*.

Толерантність — це досить складне поняття. По-перше тому, що це абстрактне ім'я, а імена абстрактних понять, як і розглянуті вище *добро* і *зло*, – нелегко піддаються семантизації. По-друге, практично всі сучасні дослідники – філософи, психологи, соціологи, культурологи, політологи – говорять про фундаментальне протиріччя толерантності. На специфіку толерантності в контексті лінгвокультурологічних досліджень звернув увагу О. Д. Шмелев: «Опис лінгвоспецифічних аспектів мовної концептуалізації світу само по собі може розглядатися як школа толерантності» (Шмелев 2005, 410).

Щоб зрозуміти сутність цього явища з погляду лінгвіста, звернімося до словників. Важливим компонентом семантики мовного концепту є етимологічний, тобто лінгвокультурна пам'ять слова, пов'язана з його первісним мотивуванням. Згідно з чеськими етимологічними словниками, слово *tolerance* «толерантність» (і похідні *tolerantní*, *tolerovat*) походить від лат. *tolerāre* «snášet, vydržet – терпіти, витримувати», споріднене лат. *tollere* «брати на себе», *toleratio* «уміння переносити, терпіння, терпеливість» (Rejz., 665; Hol. Lyeer 484). Таким чином, толерантність первісно пов'язувалася з терпінням.

Чеські тлумачні словники визначають змістовий мінімум цього слова через такі суб'єктивні й об'єктивні ознаки: «**Толерантність**. 1. Повага до чужих поглядів і переконань; терпимість: релігійна толерантність, толерантність до певних поглядів 2. *біол., мед.* Здатність організму переносити певні речовини: імунологічна

толерантність. 3. *техн.* Допустимі відхилення в певних величинах: температурна толерантність» (SSJČ III, 836).

Синонімами чеського слова *tolerance* «толерантність» виступають слова *snášlivost* «терпимість», *respektování* «повага» (SČSA 446), *neformální postoj* «неформальне відношення», *shovívavost* «поблажливість, добросердя», *trpělivost* «терпіння», *volnost* «свобода» (TJČ 1050). Широкий набір семантичних ознак, у свою чергу, має прикметник *snášlivý: ústupný* «поступливий, податливий, несперечливий», *liberální* «ліберальний», *povolný* «поступливий, податливий», *smířlivý* «примирливий, миролюбний» (Веґ., 229).

Наведені дефініції та семантичні відтінки дозволяють виділити в структурі розглядуваного концепту *толерантність* найсуттєвіші ознаки, які презентуються семами ‘терпіння’, ‘терпимість’, ‘терпеливість’, ‘витримка’, ‘поблажливість’, ‘повага’, ‘добросердя’, ‘доброзичливість’, ‘розуміння іншого’.

Слово *tolerance* «толерантність» для чеської мови не рідне, запозичене з латини, а *trpělivost* «терпіння» – спільнослов’янське. Властиво, що в чеських фольклорних текстах – прислів’ях і приказках – отримало різну інтерпретацію саме поняття *терпіння*, а не *толерантності*. Розглядаючи цю групу чеських паремій, передусім чітко простежуємо зв’язок ідеї терпіння з релігійним контекстом, пор.:

а) *Strpení přináší spasení* (укр. *За терпіння Бог дає спасіння; Без терпіння нема спасіння*, рос. *За терпенье дает Бог спасенье; Без терпенья нет спасенья* – це паремії, що беруть свій початок у тексті Євангелія від Луки: «Терпеливістю вашою душі свої ви здобудете», Лук. 21,19);

б) *Vypít kalich/ pohár utrpení (hořkosti, bolesti) až do dna* (укр. *Випити чашу до дна*, рос. *Выпить чашу до дна* – вислів з Книги пророка Ісаї: «Збудися, збудися, устань, дочко Єрусалиму, що з руки із Господньої випила ти келіх гніву Його, чашу – келиха одуру випила, вицідила...», Ісаїя 51,17);

в) *Trp míle, dáť Pán Bůh více* (букв. *Терпи, милий, Господь Бог дасть тобі більше*). Додамо ще укр. *Бог терпів і нам велів*.

З біблійними текстами пов'язано також уявлення про терпіння як ознаку мудрості людини, напр.: *Trpělivost matka moudrosti. Trpělivost je vlastností králů* (пор. Терпеливий у гніві багаторозумний, а гнівливий вчиняє глупоту. Припов. 14, 29; рос. *Умный смиряется, глупый надувается*).

До цього кола уявлень долучаються паремії та фразеологізми *Nést trpělivě svůj kříž* (укр. *терпеливо нести свій хрест*), *svatá / andělská / božská trpělivost* (укр. *ангельське терпіння*), що характеризують людину, яка сумирно переносить щось для неї неприємне або майже непосильне (біль, страждання, очікування тощо). Отже, у формуванні народних уявлень про терпіння визначальну, ключову роль відіграло християнство. Суголосним цьому твердженню є сучасний афоризм польського автора Л. Кумора *Ангельське терпіння вимагає диявольської сили*.

Християнська ідея терпіння за винагороду набула образного втілення в чеських прислів'ях *Pomine trýzeň, nastane přízeň* (Пройдуть страждання настане милість); *Trpělivost přináší růže* (букв. Терпеливість приносить троянди); *Trpělivost přináší ovoce* (Терпіння приносить плоди); *Trpělivost je klíčem k úspěchu* (Терпіння – ключ до успіху); *Trpělivému všechno na dobré vyjde* (Терпеливому все на добро вийде); *Trpělivost železná vrata probíjí* (Терпіння залізні ворота відчиняє); укр. *У терпінні золото приховано; Без терпіння немає уміння; Без терпіння немає науки*.

Згадаємо про ще один фразеологічний образ – *mravenčí trpělivost* «терпіння як у мурашки». Таку асоціацію в чеській мовній свідомості отримала людина, яка тривалий час докладає виняткових зусиль на межі своїх фізичних можливостей, пов'язаних з певними перешкодами, щоб досягти своєї мети. З іншого боку, можна навести приклад, що свідчить про долучення до чеської пареміології національних рис української паремійної культури: *Trp, kozáče, budeš atamanet – Терпи, казаче, отаманом будеш*. У цьому випадку, безумовно, йдеться про запозичення, а не конвергентний розвиток.

Загалом причиновий зв'язок «терпіння – успіх, щастя» є універсальною спільноєвропейською ознакою пареміології. З. Г. Коцюба зазначає приклади з кількох мов: укр. *Терпіння та труд – все перетруть* – рос. *Терпенье и труд все перетрут*; *Терпеливість приносить троянди* – пол. *Cierpliwość przynosi róże*; укр. *Хто терпеливий, той щасливий* – пол. *Kto cierpliwy, ten szczęśliwy*; англ. *The world is for him who has patience*; нім. *Geduld überwindet Alles*; фр. *La patience vient à bout de tout* (Коцюба 2010, 388). Наведені приклади добре ілюструють проблему межі європейського ареалу. Українське прислів'я *Терпеливість приносить троянди*, хоч і зафіксовано в збірці М. М. Пазяка, проте перебуває на периферії українського паремійного корпусу. Скажімо, збірки М. Номиса, І. Франка цю одиницю не фіксують. Вірогідно, для української мови це калька з польської мови *Cierpliwość przynosi róże* – повного чеського еквівалента *Trpělivost přináší růže*. Принаймні для західнослов'янського ареалу, що колись належав до культурного світу *Slavia Latina*, можемо стверджувати, що вони є усіченим варіантом лат. *Patientia colligit rosas, sed raro copiosas* (SLC, 283) – *Trpělivost přináší růže, však zřídka jich mnoho být může* – *Терпеливість приносить троянди, але рідко їх може бути багато*, пор. теж нім. *Geguld bringt Rosen* (BaS, 82).

Окремі чеські прислів'я концепту *терпіння* актуалізують психологічні якості особистості: *Spravedlivý musí mnoho trpět* (Справедлива людина мусить багато терпіти), моральні засади: *Lépe bezpráví trpěti nežli činiti* (Краще безправ'я терпіти, ніж його творити).

У мовній картині світу чехів відбито розуміння терпіння як аксіологічної норми людського співжиття. Таким, наприклад, має бути ставлення до сусіда: *Vedle sousedův zlé i dobré trpěti* (букв. *Поруч з сусідами зле й добре терпіти*), *Společné utrpení, společné potěšení* (букв. *Спільна мука, спільна втіха*).

Наведені приклади демонструють вербалізовані свідомістю чехів уявлення про *терпіння* і є марковані, безумовно, позитивно. Але чи завжди в чеській лінгвокультурі терпіння пов'язується з

позитивними конотаціями? Згадаємо вислови, значення яких надають терпінню негативну характеристику: *Číše trpělivosti přetekla* (укр. Чаша терпіння переповнилася), *I nejtrpělivější osel jednou si lupne* (Навіть у найтерпеливішого віслюка одного разу терпіння лопне), *I osel ztratí trpělivost, když je přetížený* (І у віслюка терпіння лопне, якщо він перевантажений), укр. *лопнуло терпіння, лопнув терпець, терпець увірвався*, рос. *терпение лопнуло у кого; вывести кого из терпения; капля, переполнившая чашу терпения; чаша терпения переливается через край*. Отже, постає питання стосовно межі терпіння. Відповідь на нього, напевне, можна отримати в результаті дослідження семантики «початку» й «кінця» в їх стосунку до ідеї цілого. Цікаво відзначити, що російському фразеологізму *вывести кого из терпения* відповідає чеський *vyvést koho z míru* (букв. вивести кого з міри), в якому слово *míra* «міра» реалізує значення «межа виявлення чого-небудь». Таку саму семантику міри закладено в український відповідник *вивести з рівноваги кого* (ФСУМ 82). Ще яскравішим є український приклад *переповнити міру терпіння* (ФСУМ 621), який містить пряму вказівку на вимірюваність терпіння, пор. також укр. *знати міру, до певної міри, над міру, не в міру, почуття міри*, рос. *знать меру, чувство меры, без меры, сверх меры*.

Як уже зазначалося, поняття «терпіння» є семантичною складником споріднених понять «терпимість» і «толерантність». За матеріалами чеських тлумачних словників, значення двох останніх слів первісно збігалися. У першій половині XIX ст. у словнику Й. Юнгманна (Jung., IV, 607) і наприкінці XIX ст. у словнику Фр. Котта (Kott IV, 113) слово *tolerance* тлумачилося як *snášenlivost* «терпимість, стерпність» виключно стосовно іншої релігії. У XX ст. це слово свої контексти розширює: в лексикографічних джерелах фіксується *tolerance politická* (PSN IV, 519). Маючи стилістичну властивість книжності, вони не виявляють фразеологічних контекстів, а належать головним чином до суспільно-політичного дискурсу, напр.: *«Izraelské děti se budou ve státních školách povinně učit arabštinu. Úřady doufají, že díky projektu se z jazyka*

stane jakýsi kulturní most, který pomůže propagovat toleranci mezi Židy a Arabů» (газета Mladá fronta dnes, 26.08.2010) – «Ізраїльські діти в державних школах обов'язково вивчатимуть арабську мову. Офіційна влада сподівається, що завдяки цьому проекту мова стане містком, який допоможе пропагувати толерантність між євреями й арабами».

Проблема толерантності актуалізувалася у зв'язку із сучасним станом суспільства і має значення для комунікативної поведінки. Не випадково на восьмій сесії Генеральної конференції ЮНЕСКО восени 1995 р. було прийнято «Декларацію принципів толерантності», перша стаття якої говорить, що толерантність означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження та самовиявлення людської особистості.

Комунікативну значущість толерантності в чеському політичному, ідеологічному, релігійному дискурсах виражають словосполучення *multikulturní* «мультикультурна», *náboženská* «релігійна», *vzájemná* «взаємна», *oboustranná* «двостороння» *národnostní* «національна» *tolerance* «толерантність», *rovina lidské tolerance* «рівень толерантності людей», *schopnost projevit toleranci* «здатність виявити толерантність» та ін. З'явилося нове фразеологічне словосполучення *nulová tolerance* «нульова толерантність», яке означає «застосування жорстких заходів щодо негативних явищ сучасності – мілітаризації, неонацизму, наркотиків, насильства і под».

Незважаючи на семантичні точки перетину мовних знаків концепту *толерантність*, вони виявляють відмінності – належать до різних сфер діяльності людини. Терпіння й терпимість стосуються людини як індивіда, вони направлені на її внутрішній, духовний світ, а толерантність – на дії інших людей, на інокультурні явища. Іншими словами, толерантність у більшій мірі виражає роботу розуму, а не душі. Вона не оперує аксіологічними категоріями «добре» – «погано», а ґрунтується на протиставленні «свій» – «чужий». Можна стверджувати, що ця опозиція бере свій початок з біблійної історії про Вавилонське стовпотворіння, яке, власне, стало для людей першим уроком толерантності. Згадаймо, що Бог

заповів людям плодитися й наповнювати землю, але люди не хотіли розселятися по всій землі. Вони вирішили збудувати місто й вежу аж до неба, вигадати собі ім'я, щоби бути однаковими. Це суперечило божественному плану. «І промовив Господь: «Один це народ, і мова одна для всіх них. <...> Тож зійдімо, і змішаймо там їхню мову, щоб не розуміли вони мови один одного»» (Книга Буття 11, 6 – 7). Наслідком Божого втручання в будівництво Вавилонської вежі стало етнічне й культурне розмаїття. Отже, урок від Бога полягав у тому, що люди мусли прийти до мовно-культурної диференціації, навчитися жити в неоднакових умовах, усвідомити свою «різність». Осмислюючи цю біблійну історію, В. М. Топоров писав, що мовно-культурний плюралізм спонукав людей «побачити не лише «інше», але через нього й себе, відчутти свою специфіку, свою самобутність – і в достоїнствах, і в недоліках, які в своїй сукупності утворюють неповторність кожної мови і кожної культури, що, зрештою, поширюється на увесь простір мов і культур» (цит. за Шмелев 2005, 410). У цьому полягає школа толерантності.

Отже, лінгвістичний і лінгвокогнітивний аналіз матеріалу виявив спорідненість понять «терпіння», «терпимість», «толерантність». Як ланки одного ланцюга, вони нерозривні і доповнюють одне одне. Лаконічно і містко про це сказала С. Г. Тер-Мінасова в заключній частині своєї книги «Мова і міжкультурна комунікація»: «Люди! Будьте терпеливими, поважайте “чужі”, не свої культури і жити стане легше та спокійніше. Три “Т” – Терпіння, Терпимість, Толерантність – ось формула міжкультурної комунікації» (Тер-Мінасова 2000, 260). Варто дослухатися до цього заклику.

4.3. Естетичний концепт *краса*

Ми звернулися до концепту *краса* з кількох причин. По-перше, він, без сумніву, належить до ключових ідей не лише чеської, але й будь-якої іншої мови світу (пор.: Арутюнова 1991, 3). По-друге, як свідчать результати дослідження В. М. Русанівського, «... у кожного зі слов'янських народів є свій ідеал краси, що відповідно відбивається в мові» (Русанівський 1993, 5).

Краса (прекрасне) є категорією естетики, що характеризує явища, які мають найвищу естетичну цінність. «Естетика виникає зі слова *прекрасний*, етика – зі слова *хороший*», – так виразно, посилаючись на афоризм Г. Фреге, висловлювалася Н. Д. Арутюнова (Арутюнова 1988, 9). Як естетична цінність, краса відрізняється від моральних цінностей (добро, щастя, правда, істина і под.) тим, що вона пов'язана з чуттєвістю, спогляданням і уявленням і має безкорисливий характер. «У чому перевага краси перед добром? Краса – це сила» (Арутюнова 2004, 15). Краса – це енергія. Прекрасне дає людині естетичну насолоду і задоволення від взаємодії з ним. Краса природня, її не можна наслідувати, а лише імітувати. За середньовічною, але й досі слушною формулою Томи Аквінського, краса – це *id cuius ipsa apprehension placet* (те, що не може не подобатися). У плані мовного вираження ідея краси характеризується високою мірою «семіотичної насиченості»: вона передається цілою низкою синонімів, паремій, фольклорних і художніх образів.

Концепти формуються в «текстах культури» – міфах, легендах, казках, прозових і поетичних творах, народних піснях, прислів'ях і приказках. Звернімося до чеських паремій, які за своєю суттю призначені для лаконічного вираження думок про цінності світу, служать системою орієнтирів, що допомагають людині вибрати найбільш раціональний тип поведінки в найрізноманітніших життєвих ситуаціях, визначити правила взаємин з іншими людьми. Концепти, навколо яких виникають прислів'я і приказки, носять саме ціннісний характер.

Доцільно спочатку навести лексикографічні ознаки слова, що називає цей концепт, а потім – «пучок» пов'язаних з ним асоціацій. Концепт не вичерпується словниковою дефініцією свого імені («краса»), але словникове значення формує ядро концепту. Опис концепту «краса» ускладнюється тим, що це – абстрактне поняття, а назви абстрактних понять, за влучною характеристикою С. Г. Воркачова, – це головний біль для лексикологів і лексикографів: вони «текучі», «калейдоскопічні». Щастя, совість – це щось

на зразок російського слова *рябь*. «Спробуйте пояснити словечко «рябь», – говорив Ю. Трифонов. – Нічого не вийде, крім безпорядного жестикулювання» (Воркачев 2004, 81).

Сучасна чеська літературна мова стосовно слова *krása* вирізняє два основні значення, що передаються через суб'єктно-об'єктну ознаку: 1. Це властивість того, що є красивим, що викликає приємне відчуття і захоплення: *ženská, dívčí krása; tělesná, duševní krása*. 2. Красива річ або особа, щось красиве: *přírodní krásy, kráska* (SSJČ I, 988).

У структуру концепту *krása* входить його вихідна форма, «внутрішня форма» за О. О. Потебнею. Як слушно зауважила О. Л. Березович, «цінність цього джерела концептуальної інформації визначається тим, що закладена в назві ознака відбиває таке знання про об'єкт, яке «зрослося» з мовною формою» (Березович 2007, 116). Так, етимологія чеського слова *krása* зводиться до ідеї «блиск, червоний колір, колір вогню»: «Psl. *krasa znamenalo původně asi “lesk, červen, barva ohně” a v tomto smyslu se dá nejspíš spojit s psl. *kresati» (Rejz., 310), «псл. *kresati первісно створювати, творити, зіставляється з лит. *kárštas* “гарячий”, *karštis* “спека, жара”, звідки первісне значення “блиск вогню, світло” > “щось гарне”» (ЕСУМ 3, 76). На цю етимологічну особливість слова *krása* звернув увагу Дж. Лакофф, поєднавши в назві своєї книги такі, на перший погляд, різні поняття, як «Жінки, вогонь і небезпечні речі» (Лакофф 2004а). Під небезпечними речами автор розуміє зброю, гострі предмети, що опинилися в одному ряду з вогнем і жінками, здатними однаковою мірою людину поранити – і ділом, і словом.

Словник-тезаурус чеської мови показує семантичні зв'язки між лексичними одиницями, що утворюють семантичне поле *krása*: *božkost, pěknost, pohlednost, malebnost, šumnost, příjemný vzhled, úhlednost, fešnost, švarnost, hezounství, lepost, dokonalost*. Цей перелік дозволяє скласти уявлення про багатогранність естетичних вимірів концепту *krása* і водночас свідчить про переважання зовнішніх ознак, оскільки лише кілька лексичних одиниць

позначають внутрішні характеристики: *duševní krása, vnitřní krása, ušlechtilost* (ТЖ 450). Ми припускаємо, що названі ознаки певним чином концептуалізовано в семантиці чеських паремій.

Словник Фр. Л. Челаковського фіксує 12 паремій, які містять лексеми *krása, krásný* і синонімічні означення *hezký, pěkný* «красивий». Словник Д. Біттнерової і Ф. Шіндлера, що подає стан чеської пареміології на кінець ХХ століття, зазначає 29 паремійних одиниць з цими самими лексемами. Оскільки частина паремійних одиниць, представлених у Фр. Л. Челаковського, повторюється у словнику Д. Біттнерової і Ф. Шіндлера, ми об'єднали їх за принципом розуміння, інтерпретації, концептуалізації ціннісних характеристик *krasi* в чеській лінгвокультурі.

На основі аналізу словникових дефініцій тлумачного Словника чеської літературної мови можна твердити, що в «чистому (словниковому) вигляді» сутність краси в чеській пареміології передають вирази *Ku kvítí včela letí, a na krásu člověk hledí* (На квітку бджола летить, а на красу людина дивиться); *Co krásné, to každému milé* (Що красиве, те кожному миле); *Fyzická krása je výhoda, nikoli však přednost* (Фізична краса – вигода, але не перевага). Але численнішими є паремійні одиниці, в яких специфіка розуміння краси виявляється через протиставлення «високого» і «низького», «внутрішнього» і «зовнішнього» з чіткою тенденцією віддавати перевагу першому поняттю. У чеських пареміях, які моделюють концепт *krasa*, звертає на себе увагу та обставина, що протиставлення «зовнішнього» і «внутрішнього» відбувається в межах аксіологічної опозиції краса – розум. Краса, маючи сама по собі позитивний заряд, на шкалі цінностей чеського мовно-образного простору виявляється в зоні негативної оцінки. Пор. аксіологічну поляризацію всередині пари «краса – розум»: *Škoda krásy, kde rozumu není* (Шкода краси без розуму); *Krása pomíjí, blbost je věčná* (Краса минеться, дурість вічна); *Rozum Bůh s krásou nespolečil* (Красу і розум Бог не поєднав / Краса і розум несумісні); *Málokdy se krása snoubí s moudrostí* (Рідко краса поєднується з мудрістю); *Krásný jako makový květ, a hloupý jak vyhořelý pařez* (Красивий як

маків цвіт, а дурний як вигорілий пень); *Pěkná hubička, hloupá hlavička* (Красива губка, дурна голівка); *Zevniř lepý, uvnitř slepý* (Зовні красивий, а в душі сліпий).

Паремійна характеристика краси, як правило, пов'язується з жіночою красою і протиставляється розуму чоловіка: *Chytrí muži jsou zřídka krásní, krásné ženy jsou zřídka chytře* (Розумні чоловіки рідко красиві, красиві жінки рідко розумні). Загалом у чеській пареміології розуміння жіночої краси поєднується з чоловічим прагматизмом: *Kdo se ženil pro pouhou krásu, mívá v noci hody, a ve dne hladu* (Хто одружувався лише заради краси, вночі розкошує, а вдень голодує); *Krása – očí pastva, a duši vazba* (Краса – рай для очей, для душі – пастка); *Krása ženy nečiní muže bohatým* (Краса жінки не робить чоловіка багатим); *Krásná žena zbytečná starost* (Красива жінка – зайвий клопіт, рос. *Хорошая (пригожая) жена – лишняя сухота* (Даль 1, 462), *Pěkná žena dvojnásobní útrata, a často celá ztráta* (Красива жінка – подвійна витрата, а часто повна втрата). І тут ми мимоволі згадуємо К. Чапека, який із властивою йому дотепністю писав: «Mnoho je přísloví, která vyjadřují špatné zkušenosti s babami a ženskými; ale pokud vím, žádné přísloví se nešíří o špatných zkušenostech, které mají ženy s námi muži. Snad by z toho někdo soudil, že vcelku dělají muži horší zkušenosti s ženami nežli ženy s mužskými. Já však myslím, že příčina je jinde; ne v tom, že muži odjakživa dělají horší zkušenosti, nýbrž v tom, že muži dělají přísloví, to jest, odjakživa vyráběli generalizace; řekl bych, že generalizace náleží k sekundárním pohlavním znakům muže. Jsou moudré ženy, ale nebývají ženy mudrlantky. <...> Žena mluví raději o lidech, muž mluví raději o světě a člověčenstvu» (Čapek 1984, 63 – 64) – «Є багато прислів'їв, які виражають негативний досвід з жінками, але, наскільки мені відомо, жодне прислів'я не говорить про негативний досвід, який мають жінки з нами, чоловіками. Можливо, хтось думає, що у чоловіків гірший досвід з жінками, ніж у жінок з чоловіками. Але я думаю, що причина в іншому: прислів'я створюють чоловіки, тобто вони споконвіку речі узагальнюють; я б сказав, що узагальнення належить до похідних ознак

чоловіка за статтю. Є мудрі жінки, але немає жінок розумак. <...> Жінка з більшою охотою говорить про людей, чоловік – про світ і людство».

Очевидною є й інша особливість паремійних одиниць як жанру – відносність їх ціннісних вимірів. Прислів'я – це найкращий засіб при потребі похвалити або полаяти ту саму річ, пор.: *Krása je nejlepším věnem žen* (Краса – найкраще придане жінок) – *Dobré jméno nejkrásnější věno* (Добре ім'я – найкраще придане).

Інша характерна особливість оцінки сутності краси на паремійному рівні – це її протиставлення прагматичному началу. По-перше, аксіологічна поляризація виявляється в міркуваннях про переваги користі, вигоди порівняно з поняттям красивого: *Krásu se člověk nenají* (Красою ситим не будеш); *Krása se na talíři nekrájí* (Красу на тарілці не подаси); *Krásná klec ptáka nenakrmí* (Красива клітка птаха не нагодує). По-друге, наголошується, що краса, як і вогонь, з часом згасають: *Nehled' na krásu, ta je do času* (Не дивися на красу, та є до часу); *V kráse stálosti není* (Краса минуща); *Krásu odnáší čas* (Красу забирає час); *I krása oprchá* (І краса опадає).

Ще більш суттєвим виявляється протиставлення душі й тіла як «високого» і «низького» в парі лексем *krása* – *dobročesníctv*: *Ctnost a krása velmi spolu svědčí, ale řídko bývají* (Добročесність і краса дуже корисні один одному, але рідко бувають); *Krása bez ctnosti nebezpečný dar* (Краса без порядності небезпечний дар); *Kdo se žení pro krásu, ta trvá jen do času; kdo se žení pro statky, ty přichodí na zmátky; kdo se žení pro ctnost, ta trvá na věčnost* (Хто одружується заради краси, вона триває лише до часу; хто одружується заради багатства, воно сходить нанівець; хто одружується заради добропорядності, вона триває вічність). До цього ж кола уявлень приєднується прислів'я *Krása bez přijemnosti nepřivábí mnoho hostí* (Краса без щирості не привабить багато гостей).

Паремійний матеріал дає нам уявлення про концепт *krása* в діахронному зрізі. Аналіз на рівні синхронії суттєво доповнює цей фрагмент мовної картини. Наведемо дані асоціативного експерименту, які провела російська дослідниця В. А. Маслова. Її

респондентами були 400 осіб – 200 дівчат і 200 хлопців старшокласників і студентів I–II курсів вищих навчальних закладів. Робочою гіпотезою авторки була думка про те, що мова, виконуючи кумулятивну функцію, фіксує в асоціаціях певні стереотипи. Мета експерименту – виявлення специфіки образів мовної свідомості чоловіків і жінок – носіїв російської мови. У результаті дослідження було встановлено, що в мовній свідомості осіб обох статей краса асоціюється з жіночністю, ніжністю, чарівністю, витонченістю, грацією. Жінки, оцінюючи себе, акцентують на внутрішніх, особистісних якостях (розум, вишуканість, мудрість, неповторність, тактовність, витонченість, шарм і под.), тоді як чоловіки переважно оцінюють жінок за зовнішніми ознаками (краса, очі, ноги, модель, фігура і под.) (Маслова 2004, 126 – 127).

Розгляд контекстів чеської художньої прози дозволяє говорити про те, що концепт *краса* співвідноситься з дефініцією (1) тлумачного словника чеської літературної мови, реалізуючи семи ‘насолода’, ‘задоволення’, ‘захоплення’, ‘принада’, ‘спокуса’. Звернімося до яскравого прикладу з повісті Мілана Кундери «Ніхто не буде сміятися»:

«A jak, prosím vás, měla ta žena vlastně vypadat?»

Pan Záturecký se otočil k vedoucímu a pomalu a vážně říkal: «Byla krásná... byla velice krásná...»

«To je málo, když si pamatujete jen to, že byla krásná», řekl zdvořilý vedoucí panu Zátureckému. «Krásných žen je mnoho. Byla malá nebo velká?»

«Vysoká», řekl pan Záturecký.

«Byla černá nebo blond?»

Pan Záturecký se zamyslel a řekl: «Byla blond.»

Tato část příběhu mohla by sloužit jako podobenství o síle krásy. Pan Záturecký, když u mne Kláru poprvé viděl, byl tak oslněn, že ji vlastně neviděl. Krása vytvořila před ní jakousi neprůhlednou clonu. Clonu světla, za níž byla skryta jako pod závojem.

Klára totiž není ani vysoká ani blond. To jen vnitřní velikost krásy propůjčila jí v očích pana Zátureckého zdání fyzické velikosti. A svět,

který krása vyzařuje, propůjčil jejím vlasům zdání zlatosti (Kundera 1963, 34).

«А як, власне, та жінка виглядала?»

Пан Затурецький повернувся до директора і повільно та серйозно сказав: «Вона була красива... Була дуже красива...»

«Цього замало, якщо ви лише пам'ятаєте, що вона була красива, – сказав ввічливий директор пану Затурецькому. – Красивих жінок багато. Вона була низького чи високого зросту?»

«Висока»,— сказав пан Затурецький.

«Вона була чорнява чи блондинка?»

Пан Затурецький задумався і сказав: «Блондинка».

Ця частина історії могла б служити притчею про силу краси. Коли пан Затурецький бачив у мене Клару вперше, він був так осліплений, що, власне кажучи, її не бачив. Краса створила перед нею якусь непрозору завісу. Завісу світла, за якою вона була схована, як за вуаллю.

Клара, власне, ні висока, ні блондинка. Це лише внутрішня велич краси справила на пана Затурецького враження її фізичної величини. А світло, яке випромінює краса, викликало в уяві пана Затурецького враження про золотавий колір її волосся.

Очевидно, концепт *krása* в контексті цього художнього твору пов'язується з ідеєю незбагненності. Власне, тому краса належить до абстрактної, важко вловимої матерії: «Každá krása je nad rozum» (Šarek 1940, 84) – Красу розумом не збагнути. Прикметно, що слово *krása* залучає у сферу своїх синонімічних партнерів слова «надприродної» семантики *kouzlo* «чародійство», *otamnost* «задурманення», *oslnivost* «засліплення» (ТІС 432).

Аналіз текстів – паремійних і художніх – дозволяє говорити про таку специфіку розуміння концепту *krása* в чеському мовно-образному просторі: для паремій є типовим акцент на ціннісних характеристиках людського буття. У них домінує ідея протиставлення естетичного і раціонального, краси зовнішньої і

внутрішньої, переваг духовних чеснот (порядності) та інтелектуальних здібностей (розуму) над оманливістю і ефемерністю краси, актуалізуються гендерні стереотипи. У художньому чеському дискурсі специфіка концепту *краса* полягає у здатності бути детермінантом психоментального стану, реалізовувати естетичні переживання, позитивну емоційно-естетичну оцінку.

4.4. Мовно-когнітивний вимір часу

4.4.1. Суб'єктно-об'єктний вектор концептосфери темпоральності. Мовні знаки мають різний ступінь семіотичних властивостей: від внутрішньої форми, «найближчого» (етимологічного) значення слова до широкого культурно-історичного виміру, пов'язаного з «найдалшим значенням слова», за О. О. Потебнею. Для лінгвокогнітології, яка досліджує концепти як мовні форми фіксації знання про світ, релевантними є обидві характеристики, оскільки етимологія слова є «передісторією, дописемною історією концепта» (Степанов 1997, 7), а «найдалше значення» формують ментальні уявлення (культурні, логічні, психологічні, етичні, релігійні тощо), які утворюють концептосферу національної мови.

Поряд зі специфічними культурними концептами (наприклад, «калина», «барвінок», «рушник» в українській мові, «безвремєньє», «беспредел», «авось» в російській, «rohoda» – в чеській), існують універсальні концепти, які є практично в кожній мові – час і простір, добро, правда, істина, краса, щастя, любов та ін. Об'єктом нашого дослідження є одна з базових категорій науки, філософії і культури – час як культурний концепт. Незважаючи на існування низки праць, у яких вивчалася проблема темпоральних уявлень у лексико-семантичних системах слов'янських, романських, германських мов, паремійний матеріал чеської мови залучається до аналізу вперше. Метою нашого дослідження є виявлення темпоральної ознаки і логіко-семантичних моделей її структурування в чеській пареміології.

Час – основний атрибут людського буття. Важко знайти об'єкт або поняття, яке б не мало відношення до часу. Навіть простір не

настільки всеосяжний. Час виступає як особлива граматична категорія, а простір – ні. Можна, наприклад, стверджувати, що поняття совісті, віри, вічності не мають просторової характеристики, або принаймні простір у них присутній опосередковано. Але говорити про них поза часом неможливо. Час належить до переліку основних архетипів, які мають значення для життя. Це й епоха, в якій живе людина, і її розпорядок дня, і найважливіший параметр усіх процесів у природі, суспільстві, техніці. Одним із основних принципів побудови світу є цикл або ритм. Час, як музика, може мати свою мелодію, темп, ритм – ритм пір року, доби, народження і смерті. Насінина має загинути, аби з неї зродилася нова рослина. Отже, діалектика сталості і змінності, стабільності і вдосконалення, збереження і покращення – на цій основі будується теорія часу, яка включає в себе і технологічні, і психологічні, і світоглядні, і лінгвістичні складники.

Поняття часу належить до складного абстрактного концепту, який сприймається, переживається, усвідомлюється через зв'язок із простором. Це відзначали вчені різних галузей науки. Наведемо лише одну цитату французького філософа і психолога М. Гюйо: «Час (об'єктивно) зводиться до необхідних змін у просторі, які ми собі уявляємо то як безкінечні лінії, то як замкнені лінії, періоди» (цит. за: Степанов 1997, 176). Логічно, отже, що в мові існує лексема *часопростір*, чеське *časoprostor*; рос. *временное пространство*, метафора *пространство времени* (Гак 1997). І якщо в науковій літературі трапляється окремий опис компонентів даного феномену, то це «відбиває лише акцентовану увагу дослідника» (Слухай 2005, 20).

Виділення часу з композиту *часопростір* цікавий ще й тим, що для деяких європейських культур час виступає домінантою порівняно з простором. До такого висновку прийшов Г. Д. Гачев, аналізуючи національні образи світу за даними історії, філософії, культури: «Що найважливіше і ніби є вродженим у народу в його культурі? Простір чи Час? Для німців – Час рідніший. За Кантом, Час – це апріорна форма чуттєвості людини, а *Innere*, внутрішнє

життя душі, – привілейована цінність у німецькій шкалі надідей... А для росіян простір важливіший... Англосаксонське “Час – це гроші” не могло б спасти на думку росіянам» (Гачев 1998, 17). На цій особливості наголошує також Я. В. Зубкова, яка досліджувала концепт *пунктуальність* в німецькій лінгвокультурі: «Ми вважаємо, що ставлення до часу в російській культурі є відносною цінністю, тоді як для представників німецької культури ця цінність є абсолютною» (Зубкова 2005, 213 – 214). Про нерозважливе ставлення росіян до часу пише Б. Ю. Норман: «Чи не в цьому криється причина їхньої недостатньої пунктуальності?» (Норман 2007, 103). Звідси яскрава російська метафора *время терпит*, яка не має точного і прямого образного еквівалента ні в українській, ні в чеській мовах, а перекладається відповідно *це є час / to má čas* (пор. також семантичні конотації російських лексем *выжидать, мешкать, погодить, повременить*). Хоча є й інші приклади, які демонструють помірковане ставлення до часу не лише росіян, але й інших представників східних слов'ян, – *це не вечір; поживемо – побачимо; не сьогодні – так завтра; поспішай повільно, шукати вчорашнього дня* і под.

Універсальними, характерними для всіх мов є поняття циклічного і лінійного часу. Основна ознака циклічної, найбільш архаїчної, моделі – коло, повторюваність, періодичність. З цим уявленням пов'язані схід і захід сонця, зміна пір року, цикли життя людини, космічна еволюція. Циклічний час не знає понять початку і кінця світу – все у світі повторюється, обертається по колу. Лінійний час є ніби тим самим уявленням про коло, але коло розімкнене, розірване в одному місці, він характеризується передусім тривалістю і пов'язаний з біблійним образом світу, який обов'язково передбачає дві точки – «початок» і «кінець» світу.

Маючи фактично тисячолітню історію, поняття «час» сформувалося як складний трикомпонентний, або тришаровий, за Ю. С. Степановим, концепт, в якому кожен шар є результатом, «осадам», культурного життя різних епох: 1) «активний» шар (актуальна, основна ознака), що існує для всіх користувачів мовою

як засобом взаєморозуміння і спілкування; 2) додатковий шар («пасивний»): концепт є актуальним лише для деяких соціальних груп; 3) внутрішня форма (етимологія концепту) – основа, на якій виникли й тримаються інші шари значень імені концепту (Степанов 1997, 44 – 45).

Почнемо з третього структурного шару – етимології чеського *čas*, яка, як побачимо далі, вплинула на формування «активного шару» цього концепту – на лінгвістичні образи часу, як правило, метафоричні, пов'язані з численними асоціаціями й персоніфікаціями цього поняття.

Етимологічні словники чеської мови зазначають загальнослов'янське походження слова *čas*: рос. *час*, пол. *czas*, серб. і хрв. *čas*. Пошуки індоевропейських коренів зводяться до кількох версій: *psl. *časъ* пов'язується 1) з іе. **kēi* – «бути в русі»; 2) з іе. **kes* – «бігти, поспішати»; 3) з іе. **kēi* – «різати, пиляти, стругати, дряпати» (ESJS, 99). Беручи до уваги останнє значення, Ю. С. Степанов вважає, що «в слов'янських мовах слово *час* первісно означало «зарубка» (на дереві, на палиці), а потім – час між двома зарубками. Саме такі відносини підтверджуються матеріальною культурою – історією годинника (як механізму)» (Степанов 1997, 182). В. Махек, коментуючи вираз *čas utiká* «час тікає», але не **doba utiká* «доба тікає», припускає, що праслов'янський і старослов'янський *časъ* означав передусім біг, плинність часу, а не конкретну «добу». Для порівняння він наводить двінд. *kāla* – від *čalati* «поспішає, іде», англ. *tide* < **dī* – *ti* від кореня **dī* «поспішати» (Mach., 67).

Історія ідей і колективних уявлень, пов'язаних з поняттям «час», послужили основою словникових дефініцій часу в сучасній чеській мові: 1. послідовність усього буття і подій, яка виявляється в їх тривалості; 2. невеликий, чітко не окреслений проміжок тривалості чогось (*nějaký čas*), коротка частина якогось часового проміжку, яка вимірюється роками, годинами, хвилинами; 3. сприятливий, потрібний період для певної дії; 4. термін, призначений для виконання чогось; 5. проміжок, не зайнятий основною

роботою, вільний час; 6. (часто у формі множини) тип, характер, світогляд епохи, окремий етап у житті; 7. погода (як правило, хороша); 8. об'єктивне визначення, вимірювання поступовості подій, визначених певними даними; 9. міра тривалості всього того, що відбувається, здійснюється; 10. граматична категорія (SSJČ I, 238 – 239). Концепт не вичерпується словниковою дефініцією свого імені («час»), оскільки він є багатовимірним ментальним утворенням, але словникове значення формує ядро концепту.

Для того, щоб відповісти на запитання, яку структуру має концепт *čas* у чеській пареміології, пучок яких асоціацій, емоцій, симпатій і антипатій з ним пов'язані, нами були відібрані валентності лексеми *čas* в моделях «час як суб'єкт» і «час як об'єкт». У першій моделі найпоширенішою виявилася метафора «час – це рух» – рух у повітрі, на суші, у воді. Динамічна ознака передається дієсловами: *utíkat* «тікати, бігти»: *Čas utíká jak voda; přicházet* «приходити»: *Přijde čas, přijde rada; Přijde čas, že se zeptá zima, cos dělal v létě; Když přijde čas, každě tam musí; přinášet* «приносити»: *Čas ruže přináší; Co rozum nedává, čas přináší; nevrátit se* «не повернутися»: *Ztracený čas nikdy se nevrátí; Ztracený čas nevrátí se zas; vynášet* «виносити»: *Čas vše najevo vynáší; odnášet* «відносити»: *Krásu odnáší čas; měnit se* «змінюватися»: *Všecky věci čas mění; Časy se mění, co bývalo není; ucházet* «виходити» *Čas rychle uchází; nosit* «носити»: *Čas své břímě nosí; uplynout* «спливти»: *Uplyne-li jednou čas, nevrátí se nikdy zas; plynout* «пливти»: *Čas plyne jako voda; Řeka teče a léta plynou.*

Таку метафоричну продуктивність дієслів руху стосовно часу слід пов'язувати з самим походженням поняття «час» в чеській мові, засвідченим етимологічними словниками. Можна також припустити, що ця дієслівна валентність стосується лінійного, а не циклічного часу, тому що семантика цих дієслів не виражає обернення по колу, а позначає процес руху, течії в певному напрямі. Саме тому в ролі об'єкта порівняння виступає ріка: *Čas utíká jak voda; Čas plyne jako voda, každý chvilku věčná škoda*, пор. укр. *час рікою пливе, багато води сплило* «минуло багато часу з якоїсь

пори», рос. *в течение времени* «протягом певного часу», *время истекло* «час, призначений для чогось, закінчився». Визначити хронологію «водних» асоціацій часу доволі важко. Ю. С. Степанов, наприклад, вважає, що уявлення про «потік», або «ріку» часу в Греції відноситься до 5 ст. до н. е. (Степанов 1997, 126). Якщо взяти до уваги, що у Вавилоні, а потім у стародавній Греції та Римі до появи механічного годинника час вимірювали за допомогою водяного годинника, то мовна модель «час біжить, як вода» виникла в результаті не метафоричного, а метонімічного переносу найменування на денотат.

Однією з відомих інтерпретацій часу як суб'єкта дії є його отожднення з лікарем: *Čas je nejlepší lék(ař)*. Час може *hojit* «гоїти рани», *uzdravovat* «виліковувати, зціляти»: *Čas hojí všechny rány; Čas raní, čas hojí; Lékař léčí, ale čas uzdravuje*. «Лікарський» мотив щодо часу, відомий прислів'ям і приказкам багатьох мов (пор. укр. *Час лікує; Час рани гоїть; Час мине – сльози зжене*), бере свій початок у творчості давньогрецького поета Менандра: «Час лікує невиліковне, відновлює непоправне, позбавляє від неминучого», в іншій редакції: «Час – зцілитель всіх неминучих бід» (БМС 126).

Часу приписуються якості розумної істоти, яка здатна будувати й руйнувати (*Čas hrady staví, čas je zas odstaví*), радити (*Čas nejlépe poradí*), допомагати (*Kde rozum nestačí, čas pomůže*), (не)чекати (*Čas na nikoho nečeká*), платити і витратити гроші: (*Čas platí, čas tratí; Čas jsou peníze*). Вираз *čas – це гроші*, який Г. Д. Гачев називає типовим саме для англосаксонської культури, хоч і є калькою англ. *time is money*, насправді відоме з часів грецького вченого й філософа IV ст. до н.е. Теофраста: «Час – це дорога витрата» (Мих., 1, 127). Суб'єктна характеристика часу виявляється також у лексемах укр. *тимчасовець*, рос. *временщик* «людина, яка завдяки сильному покровителю тимчасово займає якусь посаду».

У моделі «час як об'єкт», якого стосується спосіб здійснення дії, найчастіше виявляється ідеяплинності й незворотності часу, що реалізується чеськими відмінковими або прийменниково-відмінковими формами *časem* «з плином часу, з часом», *na čas, do*

času «ненадовго», напр.: *Časem vše přijde; Časem vše zapadá; I ta nejhlubší studna se časem vyčerpá; I nejsilnější lano se časem přetrhne; Co lidská ruka stvoří, nic nevydrží, všechno je jen na čas; Nehleď na krásu, ta je do času.* У наведених прикладах зафіксовано основну християнську ознаку часу: час неблаганно іде, проходить, його не наздоженеш (*Promeškaný čas nikdy nedohoníš*), він ніколи не повертається. Він – минуший, а Бог – вічний: *Všecky věci na čas, Pán Bůh na věky.* За біблійними канонами людина не знає, скільки часу їй відведено на земне життя (*Člověk neví dne ani hodiny*), але «всякому суцшому» під сонцем визначено свій час, і на все – свій час: *Všechno má svůj čas; Každý má svůj čas; Čas k jídlu, čas k dílu, čas i k božítu tanci; Čas práci, a zábavám svá doba; I zpěvu čas, i modlitbě svá chvíle; Dočkej času, co hus klasu,* пор. укр.: *Усякому овочу свій час; Дорога ложка до обіду.* У чеських приказках християнська ідея про Бога-творця, що дає і день, і поживу, залишилася незмінною: *Bůh dá den, bůh dá i pokrm; Sen je sen, a Pán Bůh řídí noc a den.*

Минущість, незворотність часу – абстрактна ідея. Свого прагматичного сенсу вона набуває лише в контексті з людським буттям: «Час віддільний від людини, але людина невіддільна від часу» (Арутюнова 1997, 52). У відомій сентенції, автором якої вважають сучасника О. С. Пушкіна М. Сафіра, «*Час проходить? Час вічний – проходите ви*» концепт *час* набуває смислу нагадування про скороминущість людського життя. Персоніфікований час, таким чином, виступає в ролі організатора життя людини і вихователя в ній «почуття часу». Людина не завжди здатна усвідомлювати ціну часу, вона його марнує, гайнує, розтринькує. Тому час виступає засобом перестороги а то й силового тиску на адресата, пор. російську загадку «*Когда есть – его убивают, когда нет – убиваются*». Сила і виразність цього мовного образу ґрунтується на зіткненні в одному контексті лексичної пари (майже омофонів) *убивают – убиваются*.

Поняття часу в чеській пареміології може співвідноситися з позначенням сприятливого, підходящого періоду, моменту для

певної дії: *Kdo má k čemu příhodný čas, necht' na jiný nečeká zas; Čas kaši vařiti, dokud dříví hoří.*

Темпоральна координата чеських паремій включає важливий ціннісний аспект. Уявлення про наповненість часу (пор. експресивне російське *времяпровождение*) корелює з системою позитивних оцінок і засудженням негативних результатів його матеріалізації. Головна імперативна норма часу формулюється як вимога бути працьовитим. Праця – критерій правильності витрачання часу: *Važ si času, chop se práce, zahálky se střež co zrádce; Čiň to, čiň jiné, tak ti čas mine; Kdo má mnoho práce, nemá čas na bolení srdce; Kdo je zaměstnán, snadno mu den uběhne; Raděj sám do noci, než při cizí pomoci.*

Чеську паремійну модель часу, крім власне лексеми *čas*, утворюють назви конкретних часових відрізків *doba* «доба, епоха», *den* «день», *týden* «тиждень», *hodina* «година», *rok / léta* «рік / роки», *noc* «ніч», *chvilé* «хвилина», *léto* «літо», *zima* «зима», *jaro* «весна». Їх частотність дуже різна – від високої у *den, rok / léta* до невисокої у *týden, zima, jaro, podzim*.

Час у функції суспільної категорії може позначати сукупність подій, явищ і процесів, властивих певній епосі. Приказки зі словом *doba* «доба, епоха» лаконічно формулюють ідею, що кожній епосі як елементу буття властиві свої звичаї, закони, люди: *Jiná doba, jiný mrav; Jiné doby, jiné způsoby; Jiná doba, jiný lidi*. Головний недолік «епохального» часу – це нездатність оцінити заслуги людини за її життя: *Kdo chce vlastní vděk si získat, přízeň doby nehledej*. Значення цього прислів'я, як нам видається, є ремінісценцією біблійного *Немає пророка у рідному краю*.

Частина паремійних одиниць із компонентами-часовими відрізками називає поняття природного часу і передає уявлення про циклічний час: *Den za dnem, a léto za létem; Každý den má svůj večer; Zitra také den bude; O den se léto neopozdí*. Значення прислів'я *Zima i léto náležejí k roku* дає підстави припускати, що архаїчний поділ річного циклу мав не чотири, а дві частини. Про це свідчить також чеська назва осені *podzim* «під зимою».

Час і частини дня метафорично переносилися на періоди життя людини: ранок – молодість, вечір – старість. Молодість асоціювалася із золотим часом (*Zlaté časy, mladá léta!*), можливістю самореалізації через навчання (*Mládí čas k učení*), а старість – із набуттям мудрості (*Rozum s lety roste*), але втратою здоров'я (*K podzimu života zdraví nepřibývá; Když přichází člověk do let, začíná ho všechno bolet; Přibývají léta, přibývají nemoce*).

Якщо замкнене річне коло і коло доби – це виключно універсальне природне явище, то поділ цих кіл, за словами М. І. Толстого, – «справа розуму, сприйняття і людського досвіду» (Толстой 1997б, 17). Одна з форм осмислення часу – це опозиція світло – темрява. Ранок, день і вечір, ніч є віддзеркаленням архаїчних уявлень про «чисті», позитивні властивості першої пари і «нечисті», негативні властивості другої. На відміну від української мови, в якій, за народною логікою, мудріші якості приписувалися ранку в порівнянні з вечором (*Ранок мудріший від вечора / ранок покаже*), в чеській мові в цій позиції виступає інший період доби, але теж світлий – день: *Den večera moudřejší*. Причому народна мудрість застерігала хвалити день, поки він не скінчиться, тобто не завершиться добовий цикл, оскільки особливе сакральне значення мала дванадцята година ночі як межа двох діб: *Nechval den, až uplyne; Nechval dne před večerem; Hodina před půlnoci lepší, než dvě po půlnoci*. Північ була початком глухого періоду ночі, з яким людина завжди пов'язувала небезпеку і страх, а в міфологічних віруваннях називала розгулом нечистої сили: *Noc má svou moc. Noc je přítel zloděje. Zloděj v noci krade, a ve dne ho věsí*.

Проте більшість прислів'їв з компонентами *doba, rok, den, noc, hodina* і под. зорієнтована на буденний, утилітарний, житейський, суб'єктивний досвід. Час регламентує оптимальний спосіб поведінки, що мав би принести користь людині. Це поради щодо стилю життя (*Prostě-li žiješ, sta let doziješ*), ведення господарства (*V létě dělej sáně, v zimě vůz*), харчування (*Břicho jsou nejlepší hodiny; Jez do polosyta, pij do polopita, vyjdou ti na plno léta; Po obědě sobě lehni a přes hodinu ničím nehni; Krátká večere, lehká noc.*), сну (*Probdělá*

noc se nahradí teprve po devět nocí spánku; Nespraví ten nic do roka, kdo nezavře na čas oka). Освоєння і осмислення часу людиною трансформуються в моральні, етичні норми соціальних відносин. Протиставлення хороший, вдалиий, позитивний час vs. важкий, негативний, несприятливий час, марковані контрастними означеннями *bílý – šedý*, втілюють ідею сутності справжньої людської дружби: *Jsou-li časy bílé, máš přátele, nastanou-li časy šedé, nemáš žádné*. Виховуючи в людині почуття міри часу, народна мудрість не схвалювала тривале гостювання: *Ryba a host třetí den dost; Host a ryba třetího dne smrdí; Host první den zlato, druhý den stříbro a třetí den měď: honem domů jed'*.

Аналіз паремійних моделей часу в сучасній чеській мові свідчить, що нові паремії з темпоральними компонентами практично не утворюються. Можна хіба що відмітити осучаснення моделі «час – власність, майно», напр.: *Za peníze všechno koupíš kromě času* – За гроші все можна купити, крім часу; *Zima a berní úřad nikomu nic nesleví* – Зима і податкова інспекція нікому не попустять. Зафіксоване нами прислів'я *Kdo nekrade denně alespoň hodinu, okrádá vlastní rodinu* – Хто не краде щодня хоча б годину, ошукує власну родину – засвідчує негативні прояви психології сучасного індивіда.

Характерно, що образне осмислення часу в сучасній чеській мові так само відбувається в «суб'єктних рамках» – час має значення лише у зв'язку з подіями життя людини. Причому акцентується увага на кількісному параметрі часу – швидкості, від якої залежать якісні показники.

У сучасній чеській мові, як зазначалося, лексема *čas* має розгалужену шкалу значень. Одне із них – погода.

4.4.2. Поняття *pogoda* і *pohoda* в мовній картині світу слов'ян: значення і семантична еволюція. Лексеми укр. *погода* і чес. *pohoda* належать до загальнослов'янського лексичного фонду й генетично пов'язані з категорією темпоральності. Українська лексема *погода* містить у собі «часовий» корінь 'год' – його

первісна мотивація вказує на зв'язок із часом: годъ «час»; псл. *godъ* – бути відповідним; добрий; звідки «відповідний час» (ЕСУМ 1, 545). На цю саму ознаку звертав увагу В. Г. Складенко: «**godъ* – “щось бажане, те, що подобається, підходить; бажаний, зручний, сприятливий час; головне річне свято”» (Складенко 2018, 537 – 538). Незважаючи на те, що іменник *год* в українській літературній мові майже повністю витіснило слово *рік*, похідні від *год* (*година*, *гідний*, *гожий*, *годити*, *годитися*, *годувати*) належать до дуже часто вживаних слів української літературної мови (Там само, 541 – 542).

У пам'ятках писемності XVI – XVII ст. слово *час* уживалося в основному в значенні «гарна, сприятлива погода», те саме *погодье*, *погодие* (СРЯ 15, 190 – 191), *погодіє*, *погодьливь* «підхожий, відповідний» (СДЯ 486 – 487), рос. «какова погода? каково на дворі, какое время стоит» (Даль 1978, 155). Словник Б. Грінченка також подає українське *верем'я* у значенні «хороша погода» (Грінч. 1, 135), *погоддя* «сприятлива погода» (Грінч. 3, 233), власне, і саме слово *погода* наводить зі значенням «хороша, ясна погода» (Грінч. 3, 233), пор. українські приказки про гарну погоду: *Веремји, аж сі серце радує* (Фр. 1, 214), *І в погоду часом грім ударить* (Ном., 124). Доповнює лексичний ряд семантичного поля «погода» українське слово *година* – «тепла, суха, сонячна погода»: *Відстанеш годиною – не здоженеш родиною* (АЗУЕ 146), *Година й негода часто міняються в надмор'ї* (СУМ 2, 102). Така сама погодна картина виразно окреслюється в сучасних болгарській, хорватській, сербській мовах: *време* – «погода», одне із значень болг. *време* – «хубаво, ведро, ясно време» (УБР 337), а в романських мовах, як відомо, лексема *час* позначає будь-яку погоду.

Певний семантичний парадокс полягає в тому, що слово *погода* в діалектах слов'янських мов водночас може означати не ясну, сонячну, теплу погоду, а навпаки – непогожу: *негода*, *сльота*. *Погода у вікно б'є, – зачинить* (Грінч. 3, 233), болг. «ветър, буря, дъжд, сняг» (УБР 337), рос. «непогода, ненастье, буря» (СРЯ 15, 191). В. І. Даль писав: «[погода] На півдні, заході нерідко означає

ясну, тиху, суху погоду, в іншій частині Русі погода означає негоду, дощ, сніг, заметіль, бурю; погода іде, ниж. сніг іде, хуртовина» (Даль 1978, 155). На взаємозв'язок семантики слів *погода* – *негода* вказував В. Г. Скляренко: «Розвиток значення “сприятливий час” → “дощ, негода”, який засвідчує ряд слов'янських мов (російська, сербська, словенська) не повинен дивувати: займаючись переважно землеробством, слов'яни вважали дощ благодатним» (Скляренко 2018, 539).

Чеський фразеологізм *psi počasí* (букв.: «собача погода») і його синонім *psi čas* (букв.: «собачий час») означають погану погоду, за якої хороший хазяїн і собаки на двір не вижене. Той самий стрижневий образ містять фразеологізми інших слов'янських мов: укр. *собачий холод*, рос. *собачий холод* (БМС 735), білор. *сабачы холад* (БУС 523), болг. *кучешко време* (БРС 72), хорв. *pasja zima* (RHR 826). Щодо етимології цих фразеологізмів вірогідна та версія, що вони є калькою німецького *Hundekälte*, де *Hund* «собака» і *Kälte* «холод», подібну структурно-семантичну модель реалізує французька мова: *froid de loup* (букв. «вовчий холод») (БМС 735). При цьому в деяких слов'янських мовах збереглися образні вислови з анімалістичним компонентом *собачий*, які перебувають в антонімічних відношеннях із зазначеними одиницями та характеризуються позитивною конотацією, пор.: ч. *psi dni* (SSJČ II, 1161), серб. *pasji dani* (СХР 368), *psehu dani* (СХР 486) букв.: «собачі дні», хорв. *pasja vrućina* (HFR 634) «собача спека». Йдеться про найспекотніші літні дні між 22 липня і 22 серпня. Опозицію семантики фразеологізмів *psi počasí* та *psi dni* майстерно обіграв Карел Чапек у циклі оповідань «*Kritika slov*» («Критика слів»): «*Pravé “psi počasí” by bylo krásnější, než si vy sami dovedete představit: červen po celý rok, na dvorku teplé výsluní a chladivý stín, krátký rosný déšť, mnoho zajímavých vůní, vlhká vysoká tráva...*» (Čapek 1991, 12) (Справжня «собача погода» була б найкращою з усього, що ви самі собі можете уявити: увесь рік був би липень, у дворі осоння й затінок, короткий росяний дощик, багато різних пахощів, волога висока трава...).

Від природного часу – погоди – безпосередньо залежала господарська діяльність людини. І якщо в давнину люди майже повністю були підвладні погоді, то згодом вони навчилися не лише до неї пристосовуватися, але й активно на неї впливати, а то й змінювати, пор. укр. фразеологізм *робити / зробити погоду* «вирішально впливати на що-небудь, бути визначальним», напр. «*Ви не належите до людей, які роблять погоду*» (ФСУМ 740). Отже, поняття погоди розвивалося в тісному зв'язку з уявленнями про час. На широкому матеріалі слов'янських діалектів, моделюючи семантичне поле «дощ – погода – час – рік (рос. год) – година», це переконливо довів М. І. Толстой (Толстой 1997а, 45 – 69).

Сучасна українська мова має два значення лексеми *погода*: «1. Стан атмосфери (хмарність, вологість, опади, температура повітря і т. ін.) у даному місці, в даний час. *Погода була по – серпневому тиха й сонячна*; 2. Спокійний стан атмосфери (без хмар, опадів, вітру і т. ін.). *Знову розвіхолилось. Кілька днів стояла погода... а це піднялося таке, що й світу не видно; Стає / стане на погоді (на погоду)* «встановлюється добра погода» (СУМ 6, 715); *В погоду і смутний веселим буває* (Ном., 66). Хоча жодне з наведених значень прямо не вказує на гарну, сприятливу погоду, проте у своєму другому значенні укр. лексема *погода* містить сему 'добрий, позитивний', і цим вона зближується з чеською лексемою *pohoda*.

У чеській мові лексема *pohoda* перебуває в полі синонімічних зв'язків *čas – počasí* «час – погода» (спорідненість чеських слів *čas – počasí* демонструє прозора морфологічна структура слова *po – čas – í*): «*pohoda* 1) хороша, гарна, погожа, сприятлива погода, напр., *letní pohoda*; та 2) загальний позитивний фізичний і душевний стан, стан спокою і щастя» (SSJČ II, 688). Без знання семантики чеського слова *čas* у значенні «погода» неможливо адекватно зрозуміти прислів'я *Po dešti bývá čas, po čase prší zas* «Після дощу буває гарна погода, після гарної погоди знову дощить», *blyská se na času* «блискає на гарну погоду». Семантично повні еквіваленти має також українська мова, пор. *По слоті веремя* (Фр., 1, 214), де

«слота» – негода, а «веремя» – погода; *Чи в погоду, чи в сльоту веселий іду на роботу* (АЗУЕ 491).

Логічний зв'язок між чеськими *čas – počasí – pohoda* «час – погода – спокій (душевний)» простежується передусім в етимології чеського *počasí* «погода». Так, Ї. Рейзек пише про значення лексеми *počasí* у старочеській мові як «підхожий час, період» (Rejz., 480), В. Махек лише згадує лексему *počasí* в словниковій статті *čas* (Mach., 67), а Й. Голуб та С. Лиєр це слово докладно не розглядали, а коротко зазначили загальнослов'янське походження слова *čas* (Hol.Lyer, 117). Тому звернімося до старочеських джерел.

Стосовно слова *počesie, počasie* наведемо три значення, які нас цікавлять: 1. «*vhodná doba, příležitost*» (підхожий час, момент, шанс, можливість); 2. «*dobrý (příznivý) povětrnostní stav, pohoda*» (хороші (сприятливі) метеорологічні умови, погода); 3. «*počasí, povětrnostní podmínky, stav ovzduší*» (погода, метеорологічні умови, стан атмосфери). Характерно, що для пояснення протилежного поняття словник відсилає до спільнокоренового антоніма *nepočesie* «непогода» (StčSl).

Словникова стаття слова *pohoda* – синоніма старочеського *počesie, počasie* – також подає на першому місці значення «*příznivý stav, zvl. vhodné počasí*» (сприятливі умови, зокрема підхожа для чогось погода). Проте наступні три значення відношення до погоди не мають: «2. (čí) užitek, prospěch, co je vhod (komu) (чия вигода, користь, дохід); 3. (koho/čeho) pohoda, pohodlí (кого/ чого зручність, комфорт); 4. *potřeba, co je potřebné k životu* (потреба, те, що необхідне для життя)» (StčSl).

Варті уваги також ті дані старочеської мови, які засвідчують зв'язок слів позитивної семантики з поняттям «*pohoda*»: *slunečná krásá* «сонячна краса» означало *krásná pohoda* «гарна погода» (MSS), слово *pokoj* «спокій» в одному зі своїх значень збігалося зі словом *pohoda* (StčSl), а нині застаріле темпоральне слово *pochvíle* колись виражало семантику відпочинку «*chvíle klidu a pohody*» (StčSl).

Судячи зі значень та контекстів, які словник старочеської мови наводить у хронологічній послідовності, можемо стверджувати, що у слова *počasí* формування значення розгорталося трьома сходинками: від семантики «придатний для чогось» через «сприятливі атмосферні умови, гарна погода» до «погода (будь-яка)». Натомість слово *pohoda* цю третю сходинку («будь-яка погода») не пододало. Показовою в цьому відношенні є антонімічна пара слів *pohoda – nepohoda*. У старочеській мові слово *nepohoda* не виявляло жодних «погодних» слідів, а мало значення «trápení, pesnáze, těžkosti» («біль, мука, страждання, труднощі»), тобто виражало ознаки емоційно-психічного стану людини. Сучасного значення «nepříznivé, špatné počasí, nečas» («погана погода») слово *nepohoda* набуло в чеській мові в так званій «середній період» (середина XVII ст. – XIX ст.), пор.: «Člověk ode dávna hledal v příbytcích nejen útulku před nepohodami» (Hauer 1895, 11); «Nehoda, není drobné neštěstí, nýbrž nepohoda» (Skřivánková – Šimerková 1924, 25); «Pozdní podzim přivádí mlhy a nepohody» (PSJČ III, 416).

На окрему увагу заслуговує слово *nečas* «погана погода з дощем, снігом, сильним вітром і т. ін.». Утворене за допомогою заперечного форманта *ne-*, слово *nečas* виявляє свій прямиий антонімічний зв'язок зі словом *čas*, яке, своєю чергою, у старочеській мові пов'язувалося з *počesie, počasie = počasí* (ESSČ), пор.: *Po nečase čas bývá* (Čel., 240). Словникова стаття *nečas* (двчес. *nečesie, nepočesie*) містить ті самі характеристики цього поняття, тільки в заперечній формі, та наводяться вони у тій самій послідовності, як і слово *počesie, počasie*: «1. *nevhodná doba, nepřihodný n. nenáležitý čas* (непідхожий, неналежний час, доба, період); 2. *nepohoda, nepříznlivé počasí, špatné počasí* (негода, несприятлива погода, погана погода); 3. *strast, soužení, utrpení* (страждання, муки)» (StčSl). До цього словотвірного гнізда належить дериват *nečasný*: «1. *nevhodný, přicházející v nepravý čas, časově nevhodný* (невчасний, невідповідний часу); 2. *nezralý, neuzralý, náležitě nevyvinutý* (незрілий, нерозвинений належним чином); 3. [о počasí] *špatný, nepříznlivý* ([про погоду] поганий, несприятливий); 4. *zlý, krutý*

(злий, суворий); 5. *nezávislý na čase, nepodléhající času, nadčasový* (непідвладний часу, надчасовий)» (StčSl).

Синонімом до стчес. *nečesie* > *nečas* було слово також з темпоральним значенням: «*nechvíle = nepohoda, nečas*» (StčSl).

Слово *nečas* для сучасного чеського лексикону є номінаційним ресурсом для текстів художнього стилю, напр.: «*Čeká nás všeho druhu psota, svízel a nečas, tedy zejména: deště a mlhy, holomrazy, tma, vichřice a plískanice, zebavá zima, sychravina, metelice, třeskuté mrazy, náledí a ostatní náležitosti zimy... A hlavně snad se až příliš koncentrujeme na starosti, jak přečkat ten nečas, místo abychom si už chystali příští pohodu*» (Čapek 1983, 102). Наша спроба відшукати контексти вживання слова *nečas* у публіцистиці результатів не дала. Найвідоміші чеські газети «*Lidové noviny*» і «*Mladá fronta dnes*» жодного прикладу, крім прізвища *Nečas*, не містили.

З матеріалів старочеського словника впливає, що в старочеській мові існувало два слова на позначення гарної (а не будь-якої) погоди – це *počasie / počasie* та *pohoda*. Слово *pohoda* не розвинуло свого значення ширше, до «погода (хороша – погана, сприятлива – несприятлива)», як в українській та російській мовах. Цього не сталося через «уроджені» властивості чеського кореня *-hod*, який містить ознаку «добрий, гарний, красивий, відповідний, належний, підхожий» тощо, пор.: *hodný* «добрий, гарний», *hodit se* «годитися, підходити *що кому для чого*», *pohodlí* «комфорт», *vhodný* «зручний, відповідний, доречний» та ін.

Гіпотезу про шляхи розмежування в чеській мові семантики слів *čas – počasí – pohoda* і сфери природного світу, які вони позначають, ми відшукали у відомого історика мови І. Немця: «Зі слова *čas* на ґрунті чеської мови для спеціального значення “час, підхожий для чого-небудь” було утворено спеціальне слово *počasí* за допомогою префікса, який мало старше слово *pohoda* з подібним значенням (пор. друс. *godъ* і *pogodije = pogoda*); потім ця нова назва (*počasie*) упродовж розвитку свого значення дійшла далі, ніж старіший спільнослов’янський синонім (*pohoda*), бо мала в чеській мові опору для збереження значення ‘відповідність’

(> сприйнятливість) у словах, формально та генетично споріднених (зокрема, *pohodli*; подібної опори не мало, наприклад рос. *pogoda*). Так само, як рос. *pogoda*, чеське слово *počasie* набуло значення «атмосферні умови» та було за цим значенням закріплено» (Němec 1961, 24).

У сучасній чеській мові слово *pohoda* в значенні «гарна, погожа погода» характеризується невеликою частотністю вживання. Можна навести контексти з літератури старшої доби, напр.: «A když přijde na jaro *pohoda*, příd' synečku, příd' do vinohrada» (Letošník 1905, 2); «Bystrému oku a uchu pastevcovu neujde v přírodě žádný zjev a zvuk. Vidí-li ptáky v povětří kroužiti, již volá na ně: “Kavečky, kavečky, do kola! aby byla zejtra *pohoda!*”» (Vyhlídal 1899, 342.); «Bylo na *pohodě*, obloha se modře vyjasnila» (PSJČ IV, 17).

Pohoda – ключовий концепт чеської лінгвокультури. На відміну від *pohoda* в значенні «гарна, погожа погода», слово *pohoda* як загальний позитивний фізичний і душевний стан, стан задоволення, комфорту, гармонії, спокою і щастя в сучасній чеській мові розвинуло такі масштабні семантико-стилістичні конотації, що набуло статусу ключового слова в чеській лінгвокультурі (див., напр., Vaňková 2010). Важко собі уявити будь-яку соціальну реальність – колективну чи індивідуальну, – яка б не культивувала, рекламувала, бажала чи прагнула того, що називають словом *pohoda*. Це і *čajovna V pohodě*, *penzion V pohodě*, *důchodci v pohodě*, *dieta v pohodě*, *škola v pohodě*, *angličtina v pohodě*, *zahrada v pohodě* та ін.

Маючи великий «історичний стаж», чеське слово *pohoda* продовжує розвиватися й демонструє свій неологічний потенціал. Один із перших сучасних словників чеських нових слів і значень «Co v slovnících nenajdete» (1994) фіксує новий дериват *pohodový* «спокійний, урівноважений, зручний, безтурботний, легкий, приємний, комфортний, неспішний, неквапливий» (досі в мові для вираження відтінків того самого значення послуговувалися словом *pohodlný*, хоча не для всіх контекстів це можливо): *pohodový život*, *pohodová hudba*, *pohodové lidé*. Уперше тут з'являються також нові усталені вислови з компонентом *pohoda*: *být v pohodě*, *je to v*

pohodě, zvládnout něco v pohodě у значенні «бути спокійним, бути в порядку, здійснити щось за сприятливих обставин» (Sln 133). Словники неологізмів чеської мови (Nová slova v češtině 1, 1998) і (Nová slova v češtině 2, 2004) подають нові похідні від *pohoda*: *pohodář* (і жін. рід *pohodářka*) «той, хто спокійний, урівноважений і поширює на оточення лише позитивне світосприйняття» (NS.1, 212), нові суб'єкти і все, що якісно їх характеризує, дістали означення *pohodářský*, відповідно обставина способу дії – *pohodářsky*. За рахунок своїх словотвірних ресурсів сучасна чеська мова збагатилася також словом *pohodovka* – «те, що створює емоційний, психологічний комфорт, характеризується позитивним впливом» (NS.2, 332). Так можуть називати фільм, концерт, відпочинок і навіть задоволення від автоперегонів або просто швидкої їзди машиною. Словник нелітературної чеської мови, що репрезентує сленги, аргі, жаргонізми, слово *pohodovka* тлумачить як «приємна пісенька» (SNČ 294). На цьому список дериватів не вичерпується. Є ще *pohodička, pohodlíčko, pohodlník, pohodlnický, pohodlnictví, pohodovost* (TJČ 874). Як бачимо, однослівних відповідників для української мови поки що не існує (принаймні в словниках, а не в розмовній мові). Власне, в цьому й полягатимуть труднощі перекладу неологізмів, що мають яскраву внутрішню форму.

Поняттєву сферу *pohoda* всебічно й відносно повно представлено словником-тезаурусом чеської мови. Так, ознаки мотиваційної єдності виявляють поняття «*hezké počasí*», «*pohodlí*», «*pohovění*», «*poklid*», «*příjemnost*», «*přízeň osudu*», «*radost*», «*snadná věc*» (TJČ 874). У деяких контекстах слово *pohoda* можуть заступати слова *pohodička, životní pohoda, spokojený život, poklid, klid domácího krbu, posezení v teple, příjemné posezení, pohodlí, komfort, blahobyt, siesta, otium, oáza, idyla, idylka, selanka, klídek, havaj* (TJČ 433). Цей синонімічний ряд має спільну семантичну особливість: ідеться про позитивну ознаку буття не соціальної групи чи суспільства загалом, а цінність, що багато важить для індивіда як представника людського роду з усіма її психологічними, морально-етичними і психічними характеристиками й потребами, які в кожного – свої.

А відтак поняття «*rohoda*» охоплює такі аспекти життя людини, як зручність, комфорт, гармонія, благо, задоволення, гарний настрій, спокій, затишок, відпочинок, свобода, вільний час, неспішність, необмеженість, необтяженість, прихильність долі, радість, щастя тощо. Примітно, що словники фіксували слово *čas* у переносному значенні – «щастя» (див. у М. І. Михельсона «время (иноск.) счастье» – Мих., I, 126). Той самий зв'язок демонструє чеська мова: слова *včasný* та *šťastný* належать до спільного семантичного кола (ТЈС 86), оскільки псл. *съчєстьє етимологи пояснюють як композит: *съ- і čest (Rejz., 642; ЕСУМ 6, 501), тобто «добра частка», «везіння», пор. нім. *das Glück* «щастя, везіння, успіх», англ. *luck* «везіння». Своєрідне «взаємне тяжіння» виявляють у чеській мові слова *čas* – *štěstí* – *radost* – *rád*. Їх об'єднує передусім спільна позитивна забарвленість емоційного стану суб'єкта любові. Чеський фразеологізований вислів *mít rád někoho* означає «*prosit'ovat k někomu náklonnost, lásku; milovat*» (SSJČ III, 297) – «відчувати схильність, любов до когось; любити, кохати когось». Цей зв'язок виразно і з великим емоційним напруженням передає одна чеська притча:

Bylo nebylo, před dlouhou, dlouhou dobou existoval jeden ostrov, na kterém žily všechny pocity a vlastnosti člověka: bohatství, pýcha, smutek, dobrá nálada, vědění... a kromě ostatních různých pocitů i láska. Jednoho dne se pocity dozvěděly, že se ostrov potápí. Každý si tedy postavil svou loď a odplouval z ostrova pryč. Jen láska chtěla čekat do poslední chvíle, ale ještě než se ostrov potopil, prosila o pomoc. Na luxusní lodi plulo kolem lásky bohatství. Zeptala se: «Bohatství, můžeš mě vzít s sebou?» «Ne, nemůžu, lásko. Mám na své lodi mnoho zlata a stříbra. Tady pro tebe není místo.» Tak se láska zeptala pýchy, která projížděla kolem na přenádherné lodi: «Pýcho, můžeš mě vzít s sebou?» «Já tě, lásko, nemůžu vzít,» odpověděla pýcha, «tady je všechno perfektní. Mohla bys poškodit mou loď.» Láska se tedy zeptala smutku, který jel kolem: «Smutku, prosím, vezmi mě s sebou!» «Ach lásko,» řekl smutek, «já jsem tak smutný, že musím zůstat sám.» Také dobrá nálada projela kolem lásky, ale byla tak spokojená, že ani neslyšela, že

на ni láska volá. Najednou řekl nějaký hlas: «Pojď, láska, já tě s sebou vezmu.» Byl to nějaký stařec. Láska byla tak vděčná a šťastná, že se zapomněla zeptat na starcovo jméno. Když přijeli na pevninu, stařec odešel. Láska si uvědomila, že mu hodně dluží a zeptala se vědění: «Vědění, můžeš mi říct, kdo mi pomohl?» «To byl čas!» odpovědělo vědění. «Čas? A proč mi pomohl čas?» zeptala se láska. A vědění odpovědělo: **«Protože jen čas ví, jak důležitá je v životě láska...»**

За давніх-предавніх часів існував один острів, на якому жили всі почуття та якості людини: багатство, гордість, сум, хорошиий настрої, знання... і крім усіх інших – любов. Одного дня почуття дізналися, що острів зникне. Кожне збудувало собі корабель і поспішило залишити острів. Лише любов чекала і тільки в останню хвилину попросила про допомогу. На розкішному кораблі пропливало мимо багатство. Любов запитала: «Багатство, можеши мене взяти з собою?». «Ні, не можу, любове. У мене на кораблі багато золота і срібла. Тут для тебе немає місця». Потім любов запитала у гордості, яка пропливала мимо на прекрасному кораблі: «Гордість, можеши мене взяти з собою?» «Я не можу тебе взяти з собою, любове, – відповіла гордість, – тут усе пишне. Ти можеши пошкодити мій корабель». Тоді любов звернулася до суму: «Смутку, будь ласка, візьми мене з собою!» «Ох, любове, – сказав сум, – я сумую, а тому мушу залишитися сам». І хорошиий настрої проплив мимо любові та був такий задоволений, що навіть не чув, як до нього зверталася любов. Раптом якийсь голос сказав: «Ходімо, любове, я тебе з собою візьму». Був то якийсь старець. Любов була така вдячна і щаслива, що забула спитати його ім'я. Коли вони дісталися суші, старець пішов. Любов зрозуміла, що є перед ним у боргу, і спитала у знання: «Можеши мені сказати, хто мені допоміг?». «То був час», – відповіло знання. «Час? А чому мені допоміг час?», – запитала любов. І знання сказало: **«Тому що лише час знає, як важлива в житті любов...»**.

Висновком до цієї притчі можуть бути слова Ю. С. Степанова: «І тим самим від проблеми часу ми прийшли до проблеми любові. Для читача нестороннього, для читача цього Словника такий

висновок повинен бути не тільки природним, але й цілком системним» (Степанов 2004, 248).

Інтенційний потенціал слова *pohoda*. Крім семантичної самодостатності (предикативний вислів *V pohodě !*), чеське слово *pohoda* прагне до парності, смислової симетрії – володіє інтенційним потенціалом. Під інтенційним потенціалом лексичної одиниці ми розуміємо її властивість тяжіти до комбінацій з іншими словами, що належать до спільного семантичного пласта, для доповнення, розширення, нюансування свого змісту (у структурній лінгвістиці йдеться про явище синонімії). Найчастіше таке поєднання слова *pohoda* виявляється в контекстах зі словом *klid* «спокій», в якому домінує психологічний компонент – спокій у душі окремої людини, затишок, окрема місцина, гніздечко для усамітнення, бажано біля родинного вогнища, каміна або на природі, пор.: «Starlingovou ovanula atmosféra klidu a *pohody*; oáza klidu a *pohody*; Dům, kterým jsme se mohli procházet, je totiž plný světla, vzduchu, *pohody* a klidu» (syn 2010); «...byla by to zas taková chvála klidu a ticha, ticha a klidu a *pohody*» (Čapek 1993a, 191). За даними лексикографічних джерел, слова *klid* і *pohoda* є синонімами, їх зближують семи ‘гармонія’, ‘лад’, ‘рівновага’ ще з часів загальнослов’янської мовної спільності: *klid* «stav uspokojení, pohodlí» (ESSČ), *pohoda* «pokoj, klid, stav nerušenosti, odpočinek» (StčSl).

Серед переносних значень психоемоційної сфери, що виникли на основі іменника *klid*, особливе місце займає паремія *To chce klid!* (BSch., 13) «Спокійно! Не хвилюйтеся! Бережіть свої нерви!». Серед чехів поширена думка, що автором цього гасла є Швейк – герой роману Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка»: «A nakonec něco klasicky českého. Není tomu tak dávno, co téměř každou českou hospodu zdobilo umělecké dílo., jež zpodobovalo dobrého vojáka Švejka s úsměvem po celé tváři, s úsměvem, který říká: *To chce klid*. Zkuste tuhle větu v Haškově románu najít. A pokud se vám to nepodaří, za domácí úkol přemýšlejte, odkud se vzala: Odpověď formulujte jako přísloví» (syn 2013pub). Швейкознавці стверджують, що Швейк ніколи цю фразу не виголошував, проте

вираз набув такого поширення, що його часто використовують в різних ситуаціях, а зі Швейком вислів пов'язує гумор, іронія, гротеск. Бард Пепя Нос написав пісеньку, в якій є слова «*To chce klid a nohu v suchu*», П. Тейлор написав книгу «*Doktore, ted' to chce klid!*», на автомобілі випустили наклейки «*To chce klid!*», кав'ярні обрали собі назву «*To chce klid*». Не відстали з винахідливістю й піротехніки, які назвали салют «*To chce klid*». Схоже, що цей вислів став національно-культурною міткою (цьому опосередковано посприяв Швейк, якого часто вважають уособленням чеського національного характеру) і є ментальною характеристикою етнічної спільноти. Про це висловлюються самі чехи: «*My Češi jsme přece proslulí rčením: To chce klid! Češi jsou bohužel národ, který má na všechno dost času. Heslo "To chce klid" je pro nás opravdu typické*» (syn 2013pub). Поступово в чеській мові ця модель актуалізується, і до слова *klid* додається синонім *pohoda*, або одне слово поступається іншому, пор.: «*Vánoce podle mého názoru nejsou o tom, kdo bude mít nejvíce a nejdražších dárků. Rozhodně to chce pohodu a klid; Čtyři sekundy na pět ran, to chce pohodu*» (syn 2013pub).

Природно, що для вираження психічного стану, позитивного настрою та емоцій слово *pohoda* вступає в комбінації зі словами *cit, pocit, radost, spokojenost, štěstí, láska, dobrá nálada* та ін.: *pocit pohody ve čtyřech oblastech: fyzické, citové, společenské a duševní; neobvyklý pocit pohody; pocit pohody a vnitřního klidu; pocit pohody a tepla; neuvěřitelný pocit klidu a pohody; pocit míru a pohody; vlna pohody a euforie, klid mysli a pohoda duše*.

У поле своїх семантичних зв'язків слово *pohoda* залучає багато субстантивних та ад'єктивних компонентів позитивної конотації, що виражають якість позначуваного поняття або окреслюють цінності, які становлять пріоритет для людини – є бажаними, омріяними, очікуваними. У ролі означень виступають слова *duševní, tělesná, vnitřní, emocionální, vítaná, idylická, provinční, zasloužená, neuvěřitelná, nevyslovitelná, nefalšovaná, vesnická, prázdninová, harmonická, báječná, pohádková, všudypřítomná, rozmarná, rajská*. Наявні також прикметники, у значенні яких ціннісна ознака

домінує: *vzácná, pozlacená*. Ступінь якісної характеристики виражають прикметники *opravdová, správná, úplná, maximální*. Слово *pohoda* дотичне до характеристики суспільних стосунків: вона буває *rodinná, manželská, intimní, přátelská, bratrská* і навіть *mezinárodní, politická*.

Слово *pohoda* містить сему 'довершеність', такий врівноважено-щасливо-спокійний стан людини, за якого немає потреби щось ані додати, ані відняти, пор.: «Byl to prostě bez konkurence nejlepší rybářský prut na světě, o tom není pochyb. A co pro něj představoval? *Pohodu*. Nic víc, nic méně. *Pohodu*, kterou hubený kluk jménem Norris Ridgewick prožíval se svým tátou. *Pohodu* toulek lesem podél řeky na kraji městečka, *pohodu* v jejich loďce, když seděli uprostřed jezera a všechno kolem nich se běhalo mlžným oparem» (syn v7).

Особливі контексти створює семантика слова *pohoda* з дієсловами. Типовими і часто вживаними є вислови *užít si pohody, udělat si pohodu, vychutnat si pohodu*. Інтегральна ознака, що об'єднує названі дієслова, – наявність зворотного займенника *si* в давальному відмінку, що вказує на виконання певної дії у своїх інтересах, для задоволення власних потреб, отримання вигоди, задоволення тощо. Семантична спільність дієслів *udělat si* «влаштувати, зробити щось для себе <хороше>», *užít si* «спожити, ужити, скуштувати», *vychutnat si* «насолодитися, поласувати, насититися, посмакувати» виявляється через їхній зв'язок з позитивними смаковими відчуттями від споживання їжі, а відтак з емоційним станом – станом задоволення і насолоди, пор. *sladká pohoda*; «...hlavně že po večeri budeme mít to, co je stejně důležité jako jídlo: dobrou pohodu, výbornou náladu, příjemné pocity» (syn 2010); «... po Vánocích se do toho opřu, budu zase cvičit, jíst zeleninku, tu *sladkou pohodu* si odpracuju» (syn v7). Ці мотивувальні ознаки (від фізичних до духовних) склали підгрунття метафор, якими ми в прямому розумінні слова живемо: *užít si pohody* «відпочити», *udělat si pohodu* «влаштувати собі відпочинок, комфорт», *vychutnat si pohodu* «насолодитися відпочинком» – тими моментами життя, що приносять радість, втіху, приємність, комфорт: «Jednou za čas

je dobré oddychnout, uvolnit se, *užít si pohody* a nechat o sebe pečovat jiné; Pojd'me si popovídat, příjemně posedět, na chvilku se zastavit, *udělat si pohodu*; U nás jsou vítáni všichni ti, kteří *si* chtějí *vychutnat* klid, *pohodu*, přírodu; *Užívaly si* super prima *pohodu* (syn 2013pub); Z balkónu vedly železné točité schody dolů do zahrady. Anderson tam sešel a *vychutnával* tu tichou *pohodu*» (syn v7). Наведені приклади відображають відому для багатьох мов метафоричну модель «тілесна метафора душі» для опису психоемоційного стану, яку запропонував Ю. Д. Апресян. Ідея вченого полягала в тому, що душа людини відчуває щось подібне до того, що відчуває її тіло. Теорія «тілесної метафори душі» виявилася дуже плідною й набула подальшого розвитку. Так, Анна А. Залізник писала: «Уподібнення “душа – тіло” лежить в основі, з одного боку, великої кількості фразеологічних одиниць та, з іншого, є джерелом переносного значення, тобто породжує синхронну полісемію “фізична дія / стан – душевний стан”» (Залізник 2006, 65). Влучною ілюстрацією цієї тези є чеський образ *ztělesněná pohoda* «духовно-тілесна / одухотворена гармонія»: «Někomu by se mohlo zdát, že jde o *ztělesněnou pohodu*, jaká vůbec může nastat ve vztahu mezi matkou a dcerou: poslušné dítě a milující rodič pospolu – a jako bonus jasné březnové světlo, dopadající do místnosti velkými okny» (syn 2010).

Крім вираження позитивного емоційного стану, слово *pohoda* є джерелом метафор, у яких виявляється генетичний зв'язок з поняттями «час, атмосферні явища та природні об'єкти», пор.: *království klidu, pohody a zastaveného času; slunečná pohoda; prosluněná pohoda, obrazy plné pohody a jasu; poklidný den, v němž je tolik pohody a ani jediného mráčku; ovzduší pohody; vznášet se na oblaku štěstí a pohody; ostrůvek pohody a klidu* та ін.

Мовні етикетні формули і *pohoda*. Серед зазначених нових слів і висловів, яким дало життя слово *pohoda*, виділяється фразеологізм *být v pohodě*. Специфіка його семантики полягає у виразній суб'єктивності, пов'язаній з семантичними можливостями, багатовимірністю слова *pohoda*.

Кожен розмовник або підручник мови для іноземців містить усталені вислови, що є стандартними мовними реакціями на стереотипні ситуації. Найтиповішими прагматичними кліше (докладніше див.: Баландіна 2002) є *Jak se máš / máte? Jak se ti / vám daří? Jak se ti / vám vede?* – Як твої / ваші справи? Звичайною відповіддю в чеськомовному середовищі є *Dobře – Добре, Výborně – Чудово, Ujde to – Та нічого, помаленьку, Nic moc – Нічого особливого* та ін. Один із таких діалогів відтворив Карел Чапек у збірці «O lidech». Наводимо його у скороченому варіанті, але з висновком автора:

- «– Brejden, pane, jak se máte?
- Aále špatné, pane, za nic to nestojí.
- No, no, a co vám chybí?
- Ale to víte...
- A jak se vede vám? <...>

To je normální československý rozhovor, který by měl stát hned na první stránce každé praktické cvičebnice jazyka českého» (Čapek 1940, 11) – «Добридень, пане, як ваші справи? – Та погано, пане, нічого хорошого. – Отакої, чого ж вам бракує? – Та знаєте... – А як ваші справи? <...> Це нормальна чехословацька розмова, яка б мала бути на першій сторінці кожного посібника з чеської мови».

Останнім часом партнери по комунікації реагують на подібне запитання мовною формулою *V pohodě!* або просто *Pohoda!* І. Ванькова зауважує, що це настільки типова відповідь, що, можливо, і вона скоро потрапить до посібників чеської мови для іноземців (Vaňková 2010, 55). Принаймні слово *pohodář* ми вже виявили в одній такій навчальній книзі: «Jeho žáci o něm říkají, že je to *pohodář*, který si vždycky uměl naplno užívat života» (Boccou Kestřánková... 2013, 3).

Походження вислову *V pohodě!* пов'язують з молодіжним сленгом: «*B: Tak to by bylo kúl, ne? A: To by bylo. Jinak to znamená, že je to v pohodě, v klidu, pohodová, dobrá věc*» (Svobodová... 1999, 253). Молодіжний сленг допускає щодо вислову *v pohodě* усічений варіант *v poho* – обидва тлумачаться як «в порядку» (SNČ 294).

Соціальна оцінка явища під назвою *pohodovost* характеризується передусім як культ сучасної молоді, хоча насправді нині він поширився на всі верстви суспільства.

У формулах соціального етикету найчастіше зустрічаємо слово *pohoda* в епістолярних або у вітальних текстах – вітаннях з днем народження, ювілеєм, календарними святами (*vánoční, novoroční, sváteční*), що завершуються різними побажаннями, напр.: «K díkům za vykonanou práci připojujeme i naše upřímná přání, aby náš jubílant ještě dlouho ve zdraví a životní pohodě v tomto záslužném díle pokračoval» (Těšitelová 1975, 172); «Ať profesor Mistrík vstoupí do osmého desetiletí svého života v plném zdraví, v dobré pohodě a s elánem» (Těšitelová 1991, 151); «Těším se na shledanou a na kousek duševní a morální pohody; velmi jí potřebuju. S pozdravem nejsrdečnějším K Č» (Čapek 1993a, 232); «Přeji Vám šťastné svátky a lepší vnitřní pohodu a jsem upřímně Váš K. Čapek» (Там само, 22). У таких контекстах слово *pohoda* пов'язане однією смисловою ниточкою зі словами *zdraví, štěstí, radost, láska, blahobyt, spokojenost*, які віддзеркалюють ціннісні стандарти, визнані та значущі для суспільства загалом, напр.: *přeji v novém roce zdraví, štěstí, pohodu v osobním a pracovním životě*.

Pohoda і реклама. Мова реклами – особлива царина творчої винахідливості, засіб досягнення маркетингової мети: продати товари, послуги, нав'язати ідеї та одержати прибуток. Дослідниця мови чеської реклами С. Чмейркова справедливо писала, що «реклама часто сприймається як украй надокучлива, стомлива і в'їдлива, бо щоденно продирається в особистий простір людини, повчає її, чим розпочати гігієну і чим її завершити, що пити, кусати й жувати, і як потім схуднути, як працювати і відпочивати, а коли всього цього людина має по самісіньку зав'язку, рекомендує, як вийти з депресії і знову сяяти посмішкою» (Čmejrková 2000, 9). Позитивний вплив реклами, однак, можливий, якщо вдало знайдено той образ, який апелює до інтересів і переконань потенційних споживачів. Для чехів успіх реклами апіорі забезпечує ключове слово *pohoda*. Його використання в рекламних текстах – справжній

стратегічний хід: через ідею досягнути бажаного комерційного ефекту та одержати від цього зиск. Заклади торгівлі, освіти, відпочинку, харчування, побуту, занять спортом обіцяють «*v pohodě*» вам надати свої послуги, або як комерційний об'єкт існують під вивіскою *Pohoda*, напр.: *Certifikát POHODA; Kavárna Pohoda; Pohoda u kávy; Hlídaní dětí v pohodě; V JARNÍ POHODĚ najdete širokou nabídku dámské konfekce; Relaxujte v pohodě a poklidu po celý den* та ін.

Ключовим елементом рекламного тексту є слоган – коротка, але ємка рекламна фраза, пропозиція, постійно використовуваний фірмовий оригінальний девіз. Українському споживачеві добре відомий слоган *Нехай проблеми та незгоди не роблять вам в житті погоди!* В україномовних рекламах трапляються поодинокі образні вислови на зразок *найважливіше – погода в домі* (поради, як подолати сімейну кризу, або слоган про необхідність установаження кондиціонера), проте й вони, порівняно з чеською рекламою, *погоди не роблять*. Натомість чеське *pohoda* широко рекламує задоволення не лише матеріальних, але й психологічних, духовних, інтелектуальних потреб та цінностей, часто із застосуванням графічних засобів, пор.: *Škola? V pohodě! Pracujte BEZ STRESU, buďte v POHODĚ; Užijte si to a buďte v pohodě! Buďte zdraví, v kondici a pohodě!; Buďte v pohodě: 10 tipů, jak se nenechat odrovnat stresem! Buďte v pohodě a zhubnete; Buďte v pohodě! Je tu jarní péče pro váš vřz* та ін. Усі ці прийоми – форма встановлення позитивних контактів і взаємного інтересу зацікавлених сторін.

Переклад і *pohoda*. З погляду перекладу українською мовою аналізовані чеські неологізми становлять чималі труднощі. Звісно, на вибір оптимального еквівалента впливає контекст. Слово *pohoda* українською мовою можна перекладати як *комфорт, спокій, задоволення, благодать, блаженство, втіха, насолода*, розм. *кайф* тощо. Кліше *V pohodě!* пропонуємо перекладати кількома варіантами: *В порядку! Добре! Супер! Гарзд! Без проблем! В кондиції!* розм. *Усе в [повному] ажурі!* До емоційно-експресивного *pohodář*, а надто *pohodářka*, підібрати відповідник складніше. У

всякому разі варіант *pořivіism*, який пропонує один із електронних словників, точно можна вважати невдалим, оскільки він має абсолютно протилежну – негативну конотацію. *Pořivіism* – людина, яка культивує в собі *pořivіizm*, тобто байдужість, апатію, незацікавленість навколишнім світом, зневагу до його зовнішніх умовностей і правил. *Pohodář*, навпаки, ставиться до життя позитивно, легко, безтурботно й не звертає уваги на жодні життєві проблеми. У нашому сьогодні не вистачає позитиву. Телепроект «Територія позитиву» (студія 1+1) людей, які мають позитивну життєву позицію, називає *позитивник* або *позитивець*, *позитивчик*.

Порівняльний аналіз лексем укр. *погода* і чес. *pohoda* показав, що незважаючи на спільні генетичні корені, семантика укр. *погода* стосується передусім номінацій атмосферних ознак і станів, метафоричні вислови, як-от *погода в дамі*, є одиничними. На тлі української мови чеське слово *pohoda* виявляє лінгвоспецифічні культурні конотації і підібрати до нього однослівний, лаконічний і водночас емкий аналог важко. Те, що певна ідея для конкретної мови є ключовою, підтверджує факт, що слово, яке цю ідею виражає, важко перекладати іншими мовами: його перекладні еквіваленти відрізняються якраз відсутністю у їхньому значенні саме цих специфічних для даної мови ідей («концептуальних конфігурацій»), як їх називає А. Залізник: Залізник 2006, 207). У мовній картині чехів «*pohoda*» – це бренд. Це поняття викристалізувалося в ідею спокійного, приємного, зручного, невибагливого, простого, але комфортного, психічно врівноваженого, в міру безтурботного, приватного, родинного життя. Точніше, не всього життя, що обчислюється роками (було б бажано, але неможливо). Повертаючись до прототипних ознак поняття «час», підкреслимо, що стан під назвою *pohoda* має короткий часовий вимір – хвилини або години. Звідси синонімія слів *pohoda*, *chvíle*, *kratochvíle* «коротка хвилина», споріднена мотивація виразів *mít dobrou chvíli* «мати гарний настрій» (SSJČ I, 715), заст. *kratochvíle* «забава» (SSJČ I, 991), стчес. *chvíli krátiti* «коротати час, бавитися» (ESSČ). Сучасна чеська мова поглибила семантику лексеми

pohoda. Сукупність уявлень, що структурують значення цього слова і словосполучень, створили мовно-когнітивний образ *POHODA*, який співзвучний з культурними стереотипами, презентує життєві пріоритети й цінності.

Примітно, що лексико-фразеологічне поле *pohoda*, *V pohodě!* поповнилося новими дериватами, як це впливає зі згаданих словників неологізмів, у 90-ті роки ХХ ст. Логічно замислитися, чому це не відбувалося раніше, які соціальні явища активізували ці процеси? Варіантом відповіді, як видається, може слугувати ідея звеличення легкості буття, поширена серед певної частини сучасного суспільства. Тієї самої легкості, яку чеський письменник Мілан Кундера назвав *нестерпноу* (*Nesnesitelná lehkost bytí*), бо вона символізує філософію нещадного реалізму.

Дослідження питань лінгвокогнітивних, національно-культурних особливостей нерідної мови – завдання складне. Втручання в чужоземний простір вимагає особливої обережності й делікатності, тому насамкінець пошлемося на чеського автора: «*Češi milují pohodu. <...> Dovedou být velmi loajální, zavázaní a dokonce i hluboce oddaní své pohodě. Každý, kdo by od nich žádal loajalitu, by jim nejprve musel zaručit pohodu*» (Kuras 1999, 19) (Чехи люблять спокій <...> Вони вміють бути дуже лояльними, вдячними і навіть глибоко відданими своєму спокою. Кожен, хто від них бажав би лояльності, мав би їм передусім гарантувати спокій).

Розгляд семантико-когнітивних інтерпретацій концепту *час* у чеській пареміології дозволяє зробити такі висновки: паремії про час є вербальними знаками вторинної номінації, результатом стійких соціально значущих і багатоаспектних асоціативних відношень між елементами об'єктивної дійсності. Семантика досліджуваних паремій охопила всі, крім позначення граматичної категорії, диференційні ознаки поняття «час» у чеській мові. Образно осмислюється циклічний і лінійний час. Час суб'єктивний, але водночас маркований колективним досвідом, почуттями і враженнями. Ставлення до часу актуалізується віком людини.

4.5. Гендерні концепти: *чоловік і жінка – то єдина спілка?*

Відомо, що «найкращі слова у світі було сказано жінці або про жінку, але й «найміцніші» слова було сказано через жінку або жінці» (Гак 1994, 178). Чоловік і жінка як суб'єкти комунікації прагнуть реалізувати свою лінію поведінки через систему відносин – особистісних, соціальних, культурних. У результаті в мові виникають гендерні стереотипи – типові психологічні й поведінкові характеристики, які традиційно приписують чоловіку або жінці. На думку М. А. Алексієнка, яку він висловив у статті «Чи негативним є образ жінки в мові?», необхідно випрямляти гендерне криве дзеркало, «в якому Жінка постає не завжди об'єктивно» (Алексеєнко 2006, 29).

Завданням нашого дослідження є вивчення гендерних стереотипів за даними чеського паремійного корпусу, що сприятиме з'ясуванню форми «гендерного дзеркала» в чеській мові і висуненню гіпотези про можливі причини різноманітних гендерних стереотипів.

Найдавніша опозиція «чоловічий» – «жіночий», за допомогою якої інтерпретувався увесь світ (пор. уявлення у слов'ян про Землю-матір і Небо-батька), є фундаментальною для людської культури. Зародившись разом із людством, у процесі еволюції ця опозиція трансформувалася в соціокультурну площину. З виникненням нового напрямку гуманітарної науки – лінгвістичної гендерології – проблеми соціальної статі та її відображення в мові набула нової дослідницької перспективи.

Перші праці ґрунтувалися на «очевидних» ознаках, які виявляли себе на поверхні морфологічних і словотвірних парадигм, демонструючи гендерну асиметрію в мові. У сучасній чеській мові, наприклад, збереглися ознаки маскуліноцентризму на суто структурному рівні. У ній наявна особлива морфологічна форма для маркування іменних груп категорії істот і неістот чоловічого роду множини, при цьому іменні групи на позначення жінок, речей та інших понять мають спільні ознаки відмінювання, пор.

milí muži – milé ženy, milé květiny, milé city і под. Стилістично маркованими визнано «жіночі» варіанти російських назв професій *врачиха, докторша, бухгалтерша, профессорша* та ін. у порівнянні з «чоловічими». Те саме можна стверджувати про українські *прем'єрка, лідерка*, що, власне, з апелятивів певний час перейшли в оніми. Факт, що частина професій призначена лише для жінок (*прачка, сиділка, посудомийниця, прибиральниця*; але: *вантажник, палач*), коментується як дискримінація жінок у суспільстві, в якому через професії визначається, ким можна і не можна бути жінці або чоловіку. Насправді такі обмеження мають суто природній характер – не може жінка виконувати вантажно-розвантажувальні роботи.

У дійсності нам видається маскуліність і фемінінність у мові складним і суперечливим явищем. Не можна не погодитися з А. Кириліною, яка підкреслює, що «гендерний підхід ґрунтується на низці методологічних принципів, серед яких найважливіший – релятивізація статі, тобто відмова від біодетермінізму й інтерпретація гендера як феномену, що вибудовується в соціальній і культурній площинах» (Кирилина 2005, 26). У цьому аспекті ми розглядатимемо чеські паремії з гендерними маркерами *muž* «чоловік, мужчина» і *žena* «жінка, дружина» з метою виявити стереотипи їх номінацій у чеській лінгвокультурі. Слова, які є термінами спорідненості (*батько, мати, син, дочка, дід, баба, теща, свекруха, невістка* тощо) або назви, що позначають інші гендерні відношення (*юнак, дівчина*), до аналізу ми не залучаємо.

Цілком очевидно, що в різних культурах сформовано різні гендерні стереотипи. Достатньо навести приклади, що презентують Україну, Америку, Японію, країни Близького Сходу. І все-таки універсальні риси існують. Це впливає з ґрунтовних досліджень американців Джона Уільямса и Дебори Бест. Суть їхнього есперименту полягала в проведенні анкетування в 27 країнах світу на шести континентах. Учені використали контрольний список прикметників з трьохсот одиниць, що характеризували людину, і попросили зазначити ті, які в їхній культурі частіше асоціюються

з чоловіками, а які – з жінками. Результат соціологічного експерименту показав, що в усіх країнах прикметники, які стабільно пов'язувалися зі стереотипом чоловіка, містили в собі більше дії і сили, ніж ті, які приписувалися жінкам. Згідно з типовим образом, чоловіку притаманні домінування, автономія, агресія, демонстрація і досягнення. З жінками асоціюються виховання дітей, допомога, повага, приниження, поступливість. Міра однаковості типових характеристик чоловіків і жінок, які зазначили представники різних культур, викликали подив і захоплення. Це дозволило вченим зробити висновок: «подібності гендерних стереотипів <...> укладаються в панкультурну модель» (Мацумото 2003, 321).

Істинність такого висновку засвідчує чеська пареміологія: *Muž v domě, pán v domě*. Порушує встановлений стереотип поширений у російській культурі протилежний «культурний знак», про який згадує В. М. Телія, – «богатирський» ідеал жінки, сфокусований у знаменитих рядках з поеми М. Некрасова «Русские женщины», які вже сьогодні вважають приказкою: «...Коня на скаку остановит, в горящую избу войдет» (Телія 1996, 263).

Але повернімося до чеської культури й мови. Аналіз 113 чеських паремійних одиниць гендерної тематики дозволяє зробити такі висновки. По-перше, частина поширених у сучасній мові прислів'їв – це запозичення, напр.: рос. *Muž a žena jedna duše* (BSch., 44) – *Муж да жена одна душа*; *Kde muž, tam i žena* (BSch., 54); *Ženění, života změnění* (BSch., 115), *Z dobré ženy muži čest* (BSch., 159). У багатьох випадках прикладом такого запозичення слугує синтаксична форма одиниці (у цих прикладах – відсутність дієслова – зв'язки *je*). По – друге, в цій семантичній групі домінує своєрідний «матріархат»: прислів'я і приказки з фемінізмами в кількісному відношенні переважають маскулінізми (відповідно 80 і 33 одиниці). Проте за якісними ознаками акценти виявилися протилежними.

Якісна (ідеографічна) параметризація чеських прислів'їв дозволила виділити в них такі гендерні ролі. Чоловік у сім'ї – голова, пан: *Muž v domě, pán v domě*; *Muž v domě hlavou, a žena duší*. Його

головними моральними якостями визнається надійність, твердість даного слова: *Slovo dělá muže*. Одне із прислів'їв фіксує лексему *slovo* в ролі синоніма слова *člověk*: *Muž slovo*. У цьому контексті видається переконливим твердження В. А. Маслової, що «чоловіча культура вчить акцентувати увагу на дії, а не на стані, на результаті, а не на його процесі» (Маслова 2004, 125).

Образ жінки в чеських пареміях виявляє риси, що притаманні всім східнослов'янським культурам. Заміжжя сприймалося як латаний талан: *Veselá nevěsta, smutná žena* (Весела наречена – сумна дружина). Позитивно оцінювалися хазяйновитість, дбайливість й заощадливість *Koruna, kterou žena ušetří, je tak dobrá jako ta, kterou muž vydělá* (букв.: Копійка, яку жінка збереже, так само цінна, як та, яку чоловік заробить). Особливо наголошувалося на ролі жінки як берегині домашнього вогнища: *Nestojí dům na zemi, ale na ženě* (Не стоїть дім на землі, але на жінці). Моральні чесноти (вірність, доброта) вважалися первинними в порівнянні з матеріальними благами: *Málo po věně, není – li ctnost při ženě* (Придане без доброчесності ніщо); *Věrnost a ne bohatstvo při ženě si žádej* (Вірність, а не багатство від жінки вимагай); *Ozloba žen ctnost a dobré mravy* (Окраса жінки – добродійність і гарні манери); *Dobrá žena lepší nad zlatý sloup* (Хороша жінка дорожча за золото).

Проте образ жінки був би неприродним, неповним й однобічним, якби не доповнювався негативними характеристиками. Понад усе засуджувалися: 1) хитрість: *Slzy jsou zbraní žen* (Сльози – зброя жінок), пор. лат. *Preces et lacrimae sunt arma feminae* (SLC 294) – *Prosby a slzy jsou zbraní ženy; Ženský pláč, kočící slzy* (Жіночі сльози – котячі сльози); *Ranní déšť a ženský pláč brzo přejde* (Ранній дощ і жіночий плач швидко пройдуть); *Ženský pláč, babí hněv, psí kulhání nemá dlouhého panování* (Жіночий плач і гнів, собаче кульгання не мають довгого панування); *Jedna žena pláče od žalosti, a druhá od chytrosti* (Одна жінка плаче від жалості, а друга – від хитрості); *Z ženského pláče smích* (З жіночого плачу один сміх); 2) підступність: *Za vším hledej ženu* (У всьому шукай жінку); 3) подружня зрада: *S jedním mužem do dolu, a s druhým do domu* (З одним

чоловіком у долину, а з іншим – у дім), *Žena věrná, milá, jest divná co vrána bílá* (Жінка мила, вірна дивна, як ворона біла); 4) безгосподарність: *Nehospodárná žena majetek v zástěře roznese* (Безхазяйна жінка маєток у фартусі винесе); 5) жадібність: *Ženskou chtivost těžko nasytiti* (Жіночу жадібність важко наситити); 6) пияцтво: *Žena opilá, kurva/ rufka hotová* (П'яна жінка – шльондра готова); 7) сварливість, яка прирівнювалася до стихійного лиха – пожежі й повені: *Ohně, povodně a zle ženy uchovej nás, Pane !* (Убережи нас, Господи, від вогню, повені і злої жінки), *Kdo nemá, s kým by se vadil, pojmi sobě ženu* (Кому нема з ким сваритися, приведи собі жінку).

Одне стереотипне уявлення про жінку – балакучість – об'єднує всі європейські культури, починаючи з античної. Пор. характеристику від протилежного: *Mulierem ornat silentium* (SLC 241) – *Ženu zdobí mlčení* (Жінку прикрашає мовчання). Твердження про жіночу балакучість ще нікому не вдалося спростувати. А. Кириліна посилається на приклад англійського дослідника Дж. Коатса: «У дитячих садках Бристолію дітей навчають такої пісеньки: Усі татусі в автобусі читають, читають, читають... Усі мами в автобусі теревенять, теревенять, теревенять...» (Кирилина 2005, 73). Жіноче торхтіння й галдикання позначено негативною конотацією також і в чеській пареміології: *Žena smlčí každé tajemství, o němž neví* (Жінка змовчить про кожну таємницю, про яку не знає); *Ženské dílo a ženská řeč nemá nikdy konce* (Жіночій роботі і розмовам жінок ніколи немає кінця); *Tři ženy a tři husy tvoří trh; Dvě, tři ženy dělají jarmark* (Дві баби – торг, а три – ярмарок, пор. рос. *Где баба, там рынок; где две, там базар; Три бабы – базар, а семь – ярмарка* (Даль 1, 438); *Kdyby všechny ženské byly bez jazyku, bylo by na světě málo křiku* (Якби всі жінки були без язиків, було б на світі менше крику). Образним компаративом у прислів'ях і приказках цієї семантики виступають гуси та їхнє геллотання, пор. чеське *Kde husy, tu štěbety, kde ženy, tu klevety* (BSch., 120) і *Kde husy, tu smrad a štěbety, kde ženy, tu svár a klevety* (BSch., 160), укр. *Де гуси – там зерно, де жінки – там плітки*, англ. *Many women, many words*;

many geese, many turds, нім. *Wo Gänse sind, da ist Geschnatter, und wo Frauen, da sind viel Mären*. Перша згадка наведеного чеського прислів'я відноситься до XVI ст. (Fl., II, 374).

Моральний припис щодо жіночого мовчання сучасне суспільство розцінює як гендерну дискримінацію. Проте ця норма має глибоке християнське коріння, що бере свій початок у біблійних текстах: *Нехай у церкві мовчать жінки ваші! Бо їм говорити не позволено – тільки їй коритись, як каже їй Закон* (1 Кор. 14, 34).

Незважаючи на те, що впродовж багатьох віків ідеальним вважався образ жінки, яка мовчить, а мовчання було синонімом покорності й слухняності, в пареміології ця чеснота не з жіночими обрисами, вона знеособлена, пор.: *Mlčení zlato – Мовчання – золото*.

Складні переплетення культурних, психологічних і соціальних аспектів гендера закріплені в пареміях, які містять обидва компоненти «мужчина; чоловік – жінка; дружина».

Одна група відображає **взаємозв'язок** чоловічого і жіночого начал. До них належать одиниці, що нагадують: а) про первородний гріх чоловіка й жінки: *Adam musí mít svou Evu, které by ukázal, co udělal*; б) про божественну освяченість шлюбу: *Smrt a žena od Boha souzena* (Смерть і жінка від Бога); *První žena od Boha, druhá od lidí, třetí od ďábla*; в) про нерозривний союз чоловіка і жінки: *Kde muž, tam i žena* (пор. *Чоловік та жінка – то одна спілка; Куди голка – туди й нитка, куди чоловік – туди й жінка*; рос. *Муж и жена – одна сатана; Муж и жена – одно дело, одно тело, один дух; Муж и жена – одно болото* та ін.); *Žena nejsou housle, aby pohráv na stěni pověsil* (Жінка не черевик – з ноги не скинеш; рос. *Жена не гусли: поиграв на стенку не повесишь; Жена не седло: со спины не съмешь; Жена не сапог, с ноги не скинешь; Жена не рукавица, с руки не сбросишь (за пояс не заткнешь)*); *Potom, Bože, neženatému, a ženatému už žena potůžke*; *Krásná pávce peřím, a žena tužem* (Гарна пава пером, а жінка норовом; рос. *Красна пава пером, а жена нравом*); г) про взаєморозуміння в сім'ї: *Manželé si musejí rozumět ve dne i v noci*; д) про жіноче сирітство: *Hořký to pohřeb, když žena muže do hrobu skládá*.

Низка паремій визначає жінку як скарб для чоловіка: її порівнюють з найдорожчими істотами й предметами (конем, рушницею, курильною люлькою тощо), які можна лише показати, але не позичити: *Koně, flintu a ženu nikdy nepůjčuj; Ženu a ručnící můžeš ukázat, ale ne zapůjčiti; Hodinky a žena se nikdy nikomu nepůjčuje; Dýmka, zubní kartáček a manželka se nepůjčují.*

Друга група паремій **протиставляє** чоловічі й жіночі ролі і стереотипи.

Патріархальний спосіб мислення, модель поведінки відносно жінки нав'язувалися імперативними формами прислів'їв: *Co muži vzácně (draho), to buď ženě svato; Nechval dne před večerem a ženu před smrtí. Ženy z města nepojímej do vsi; Nevěř ženské vůli, a koni v poli; Koně nepůjčuj, a ženu na hody nepouštěj.*

Для звичайної і буденної мовної свідомості було типовим протиставлення інтелектуальних здібностей чоловіків і жінок, яке відбувалося в рамках аксіологічної опозиції жіноча краса – чоловічий розум: *Chytří muži jsou zřídka krásní, krásné ženy jsou zřídka chytré.* Пор. актуалізацію семи 'жіноча стать' у фразеологізмах *slepičí rozum* (SČFI/ VN, 290), *slepičí mozek* (SČFI/ VN, 184), *курячий мозок* (ФСУМ 501), *куриные <птичьи> мозги* (БФС 343) «про обмежений, слабкий розум», але не **півнячий мозок*, хоча ми натрапили на приклад з архангельських діалектів *петушья голова* «про нетямущого чоловіка» (БСРП 164). До фемінного негативно маркованого поля належить також вислів *ženská logika* (SČFI/ VN, 165) «жіноча логіка», яке кваліфікує мислення жінки як інтуїтивне, а не логічне і тому непередбачуване, *дівоча пам'ять* «коротка пам'ять» – вислів, який не має адекватного образу в чеській мові, пор. прислів'я *Dlouhé vlasy, krátký rozum*, запозичене, вірогідно, з латинської мови *Mulieres longam habent cesariem, brevem sensum* (SLC 241).

Виокремлюємо також групу прислів'їв, які діагностують вікові перспективи шлюбу. Допустимим є союз старого чоловіка і молоді жінки, бо в такій сім'ї будуть діти, і гарантується сімейне насилля там, де молодий чоловік і немолода жінка: *Mladá žena, starý*

muž, to ostatní se zmůže už; Srarý muž a mladá žena – jisté děti; mladý muž a stará žena – jisté bití; рос. Муж стар, а жена молода – дождайся детей; муж молод, а жена стара – дождайся плетей (Даль 1, 462); *Řídká shoda, srarý muž a mladá žena; Де муж старий, а жінка молода, там рідка згода.*

Маємо також відзначити, що в деяких прислів'ях акцентовано на жіночій самостійності й неприборканості (*Vodu, oheň a ženu těžko si podmaniti*) (Воду, вогонь і жінку важко усмирити), допускається їхня провідна роль у сім'ї. Семантику таких паремій можна розглядати як своєрідне попередження чоловіку про те, яка доля на нього чекатиме, якщо ним керуватиме жінка: *Běda mužům, kde (kterým) žena vládne; Kalhoty kde žena nosí, málokdy muž dobře kosí.* Певно, залежно від того, хто був у домі хазяїном, можна було карати «другу половину», і кожен знатиме, за яку провину: *Ženě můžeš vždycky natlouct, ona už bude vědět proč – Mužovi můžeš vždycky vypadat, on už bude vědět proč.*

Гендерні стереотипи в чеській пареміології представлені, як нам удалося з'ясувати, в усьому діалектичному багатоманітті, але переважає в ній андроцентричність: жіночі чесноти або недоліки кваліфікуються з точки зору чоловіка – як корисні, важливі чи некорисні, непотрібні для нього. Чоловік гарний – честь йому, бо в нього гарна жінка (*Dobrá žena dělá dobrého muže; Z dobré ženy muži čest*), чоловік розумний, бо таким його зробила дружина (*U mnohého muže jest nejchytřejší stránkou jeho žena*).

Висновки до IV розділу

Мова як об'єкт лінгвістики в різних наукових парадигмах завжди досліджувалася з позицій певних теорій і концепцій. Перетин проблем мови, культури, мислення не характеризується епізодичністю – їх шляхи багаторазово перетиналися, іноді йшли паралельно, але так і не досягали єдиного задовільного вирішення. Щоразу, коли виникала масштабна лінгвістична теорія, лінгвісти намагалися під новим кутом зору висвітлити комплекс проблемних питань. Лінгвокогнітивний підхід дозволив описувати

співвідношення мови, культури, мислення через культурні концепти – ментальні вмістища мовно-культурних смислів, які є контамінацією культурних світоглядних нашарувань. З цим пов'язана позитивна відповідь на питання, чому важливою є роль етимології в реконструкції мовної (паремійної) картини світу.

Лінгвокогнітивний аналіз концептів *добро* – *зло* показав, що в багатьох відношеннях вони структуруються логіко-філософськими та утилітарними концепціями. Уявлення про добро і зло в чеській ментальності ґрунтується на протиставленні цих понять, що сягає ідей античної та християнської культур.

Концепти *добро* і *зло* – універсальні опозиції, але від усіх інших бінарних опозицій («щастя – нещастя», «любов – ненависть», «правда – неправда» і под.) їх відрізняє зв'язок з оцінкою й нормою, оскільки, власне, семантика слів *добро* і *зло* містить оцінні оператори «добрий / добре» та «поганий / погано». Поняття норми стосується майже всіх аспектів картини світу. Відтак варто визнати, що концепти *добро* – *зло* є комплексними («парасольковими») для всієї концептосфери: вони так чи інакше проходять через усі універсальні опозиції, марковані позитивною або негативною оцінками. Це концепти найвищого рівня узагальнення.

Паремійний фрагмент чеської ціннісної картини світу реконструюється у вигляді оцінних суджень, співвідносних із моральними нормами, філософськими ідеями, практичним досвідом, здоровим глуздом. Концепти *добро* – *зло* постають як соціальні й прагматичні категорії, що вирізняються нормативністю й консерватизмом. Суттєвими культурними домінантами є оцінки, пов'язані із соціальними потребами прихильності й любові, що реалізуються через родину, рідний дім, роботу, дружбу, спілкування. Очевидно, що однією з причин такого розподілу цінностей є проблема індивідуальної ідентичності. Людина не бачить для себе можливості контролювати ситуацію за межами свого вузького життєвого простору. Тому суверенність, ненасильство, любов, радість і турбота утворюють фундамент її життєвих цінностей.

Узагальнюючи смисли, що структурують змістовий простір концепту *толерантність* в чеській лінгвокультурі, доходимо висновку, що терпіння – це якість особистісної внутрішньої сили й напруження, терпимість – свідоме пригнічення несприйняття когось або чогось, а толерантність – готовність людини тактовно визнавати, приймати поведінку, переконання й погляди інших людей, причому навіть у тому разі, коли ці погляди або переконання людина не поділяє чи не схвалює. Таким чином, наш аналіз концепту *толерантність* полягав у видобуванні з його змісту дієвої соціокультурної значущості.

Прототипна краса – краса зовнішніх і внутрішніх якостей людини – в концептуальному просторі постає як семантичне утворення з двома основними складовими частинами: естетичною й прагматичною. Естетичний складник концепту презентує природну красу: суб'єкт, як правило жіночої статі, порівнюється з природним об'єктом і виявляє, «показує» себе красивим, привертає до себе увагу: *Ku kvítí včela letí, a na krásu člověk hledí*. Натомість прагматичний складник нівелює природні ознаки краси та виступає механізмом її осмислення: *Fyzická krása je výhoda, nikoli však přednost*. Як результат цього процесу, утилітарний аспект на шкалі людських цінностей превалює.

Проведене нами дослідження дає підстави вважати, що зміст концепту *čas* корелює з двома моделями часу (циклічною та лінійною) і має такі ознаки: 1) понятійна – окреслює актуальний та етимологічний семантичні рівні; 2) образна – виявляє себе в суб'єктно-об'єктних метафорах, якими живе час; 3) ціннісно-кумулятивна – є антропоорієнтованою, виступає як зісіб тлумачення й інтерпретації життєвого досвіду, актуального фонду знань носіїв мови.

Функціонування гендерних концептів *чоловік* і *жінка* акумулюють у своєму значенні соціальний досвід, соціальний контекст, соціокультурні чинники. Так, концепт *чоловік*, відбиваючи результат соціального життя різних епох, виявляє семантику «сильний», «могутній», «надійний», «розумний». Жіноча концептосфера

актуалізує в собі смисли «хазяйновита», «заощадлива», «балаку-ча», «вродлива». Водночас обидва концепти дістають негативну оцінку: стосовно чоловіка передусім це патріархальний диктат, а стосовно жінки – невірність і неслухняність.

На зорі цивілізації біологічні відмінності між чоловіком і жінкою і, відповідно, різні функції, пов'язані з репродукуванням роду, призвели до розподілу праці. Один із батьків повинен був доглядати дітей, а інший – добувати їжу. Форма розподілу праці еволюційним шляхом пристосувала сім'ю як ціле до виживання. Водночас розподіл праці послужив імпульсом до формування гендерних стереотипів, які, на відміну від статевих, були наслідком культурних чинників. Мова як основний феномен культури фіксувала гендерні особливості. Вони семантизувалися, часто входили в значення мовних одиниць в імпліцитному вигляді, склалися в систему поглядів і приписів та нав'язувалися людині. Людина якось поволі засвоювала погляд на світ, закодований у мові, сприймала комбінації ідей, брала їх на віру і передавала від покоління до покоління. Особливо «надійним» знаряддям у вихованні людини, закріпленні стереотипів виявився звід колективної мудрості – прислів'я й приказки, бо ж *Прислів'я мовить не даремно*.

РОЗДІЛ V

ЧЕСЬКІ ПАРЕМІЇ ЯК СОЦІОПРАГМАТИЧНЕ ЯВИЩЕ ДИСКУРСУ

Сучасні лінгвістичні студії розвивають когнітивну парадигму наукового знання, в якій одним із важливих аспектів постає аналіз дискурсу. Виходження терміна «дискурс» у мовознавство не можна вважати простим та однозначним. На початковому етапі його наукового осмислення існували різні твердження про невизначеність його поняттєвих меж. Огляд праць з проблем дискурсивного аналізу показує, що опрацьовувалися загальні теоретичні питання (Арутюнова 1990; Степанов 1998; Шумарова 2000; Тер-Минасова 2000; Кубрякова 2004; Бацевич 2004) і різні типи дискурсу: науковий (Синица 2006, Селігей 2016), художній, мас – медійний, епістолярний, мемуарний (Радзієвська 2010, 2018), інтернетівський (Компанцева 2008) та ін.

Вихідною теоретичною тезою слугувало положення про статус термінів *текст* і *дискурс*.

5.1. Текст і дискурс в парадигмі сучасної лінгвістики

Текст належить до безсумнівних реальностей мови. Навіть на суто інтуїтивному рівні в нашій свідомості закладені способи його розпізнавання. За усієї нібито очевидності, що являє собою *текст* і які ознаки характеризують те, що позначається цим терміном, загальноприйнятого визначення тексту досі не існує. Учені констатують «розмитість» системних, онтологічних і функціональних якостей тексту, що унеможливило запропонувати його чітке й однозначне тлумачення. Звідси вузьке, лінгвістичне розуміння тексту, і широке, представлене в нових, так званих інтегрованих науках – соціолінгвістиці, психолінгвістиці, етнолінгвістиці, лінгвокультурології, лінгвокогнітології та ін. У лінгвістиці, за визначенням енциклопедії «Українська мова», «текст (від лат. *textum* – зв'язок, поєднання, тканина) – це писемний або усний

мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю» (ЕУМ 704). Лінгвісти досліджують синтаксис тексту (з'ясовують, які існують мовні засоби для структурування висловлювання у зв'язаний текст) і його семантичну структуру (предметно-поняттєвий і конотативний зміст). У широкому розумінні вся сукупність явищ культури є текстом, пор. вирази, що нині набули статусу кліше: *текст культури, текст як явище культури, культурний текст, культурні знаки тексту* і под. Для такого розуміння тексту в останні десятиліття почали використовувати термін *дискурс*. Зміст цього поняття з огляду на його міждисциплінарність є ще багатоаспектнішим, ніж поняття *текст*.

Неузгодженим є питання, що в буквальному розумінні «лежить на поверхні» – це питання орфоепічної норми вживання цього терміна: *діскурс* чи *дискурс*. «Орфоепічний словник української мови» кодифікує форму *діскурс* (ОС, 384), що відповідає англійській традиції. Інші автори наполягають на латинсько-французькому варіанті *дискурс*, звинувачуючи філологів у поширенні неправильних орфоепічних слововживань.

Глибші дискусії, пов'язані з поняттям *дискурс*, точаться щодо його визнання в лінгвістичній науці (*дискурс є*), повного заперечення (*дискурсу немає*, бо укорінилося поняття *текст*) або отожднення з *текстом*. «Хоча поняття тексту й дискурсу слід розрізняти, – зауважує О. С. Кубрякова, – вони аж ніяк не протиставляються один одному, тобто не є взаємовиключними. <...> З когнітивного й мовного поглядів поняття дискурсу й тексту пов'язані, крім усього іншого, причинно-наслідковим зв'язком: текст створюється в дискурсі і є його дітищем. <...> Не випадково в момент становлення лінгвістики тексту дискурсивний і текстовий аналіз розуміли як синонімічні терміни» (Кубрякова 2004, 516).

Глибокий аналіз понять *текст* і *дискурс* провів у своєму дослідженні В. З. Дем'янков (Дем'янков 2005). Спираючись на

матеріали великого багатомовного корпусу оригінальних, а не перекладних (що надзвичайно важливо!) художніх і наукових текстів, починаючи від латини через романські й германські мови до російської, учений показав, що за двома цими термінами з самого початку стояли різні поняття. Це проливає світло на сучасний стан співіснування термінів *текст* і *дискурс*.

У класичній латині значення слова *textus* «текст» пов'язувалося з позамовними реаліями, а саме з ткацтвом. Це питомих значення в сучасній українській мові виражене метафорою *слова влітають у тканину твору*, пор. також фразеологізм з ремаркою «книжний» *проходити червоною ниткою*: «Червоною ниткою через усю книгу проходить заклик до збереження нашої планети від екологічної кризи» (ФСУМ 714). Латинське слово *discursus* – похідне від *discurro* «бігати в різні сторони, розтікатися, розпадатися, розповсюджуватися» – лише переносно мало значення «розказувати», пор. російське *растекаться мыслию по древу* «говорити занадто довго, багатослівно, відволікаючись від основної думки», де *растекаться* походить від в дврус. *течи* «бігти» (СРЯ 29, 339).

Головне значення слова *дискурс* в іспанській і французькій мовах – «промова, виступ». Похідне *discursivo* у словниках фіксується зі значеннями «розсудливий, дискурсивний; логічний». Форма *texte* траплялася дуже рідко.

В англійській мові слово *texte* фіксується з XIV ст. і вживається лише стосовно Святого Письма. Слово *discourse* з'являється у XVI ст. у значенні «розмова, мовлення». Цікавою була ситуація в німецькій мові. У ній слово *Text* було запозичено з латинської мови і викликало асоціації з мовою церкви. У німецькій мові текст Святого Письма протиставлявся усному переказу в проповіді. Ідеї Святого Письма з лексемою *Text* зафіксувалися навіть в німецьких прислів'ях: *Geld erklärt den Text und die Glosse. Der Pfarrer hat keine gute Predigt, der einen langen Text hat. Nur weiter im Text! Wahrheit sagt den Text ohne Glossen* (Дем'янков 2005, 52). У XVI – XVII ст. поширилося слово *Diskurs*, яке демонструвало

належність до світського життя. Так розвинулося значення *дискурс* – живе мовлення, і *текст* – мертвий продукт мовлення.

У російській мові слово *текст* входить ужиток у XVIII ст. завдяки М. Ломоносову. Лише на початку XIX ст. з'являється і *дискурс* у значенні «усний монолог», але великого поширення він не набув. У XIX ст. переважало слово *текст*, а замість *дискурс* почали використовувати *речь, слова, разговор*, натомість стає модним *дискурсивний* «розумовий» у мові гуманітаріїв.

Підсумовуючи розвідку, В. З. Дем'янков констатує, що процес термінологічного зсуву був пов'язаний з багатоміковим процесом «деспеціалізації» у західноєвропейських мовах лексеми *текст* – втрати його асоціації зі «святим текстом» – і з наростаючого спеціалізацією лексеми *дискурс*, що позначилося і на слов'янських мовах. «Сьогодні, – пише В. З. Дем'янков, – слово *дискурс* навіть не претендує на нетермінологічний статус. <...> Вражає, наскільки живучою виявилася вихідна категоризація цих термінів. Адже в латинській мові *discursus* – це ім'я дії, а *textus* – ім'я предмета, результату дії. Саме тому про текст говорять як про щось більш «матеріальне», ніж дискурс. Так, актор на сцені може забути текст, але не дискурс своєї ролі. А доповідач може забути (загубити, залишити дома, віддати редактору) текст, але не дискурс свого виступу. Адже в прототиповому випадку забувають або гублять лише щось предметне. <...> Отже, прототиповий текст – це предмет, а прототиповий дискурс – це процес, як цього й вимагає етимологія» (Дем'янков 2005, 49 – 50).

В українську мову слово *дискурс* прийшло як калька з іноземних мов. Незважаючи на існування численних праць з проблем аналізу дискурсу, «Великий тлумачний словник сучасної української мови» слово *дискурс* не фіксує, а подає лише *дискурсивний* у значенні «який здійснюється шляхом логічних міркувань» (ВТСУМ 223). Уперше в українській довідковій літературі гасло «дискурс» з'являється в третьому виданні енциклопедії «Українська мова» (2007 р.). Тут подано доволі широке тлумачення поняття «дискурс»: по-перше, його характеризують як одиницю

спілкування, більшу за речення, в якій наявні міжреченнєві зв'язки забезпечують цілісність і зв'язність висловлювання, логічне розгортання думки; по – друге, як висловлення – безпосередня мовна діяльність, що реалізується в конкретній життєвій ситуації; по – третє, як текст (письмовий і усний), що об'єднаний наскрізною ідеєю, одним мотивом (ЕУМ 147 – 148). Лаконічністю вирізняється тлумачення слова «дискурс» з паралельними наголосами в 20 – томному «Словнику української мови»: *дискурс* – це зв'язний текст, надфразна єдність (СУМ2 4, 232).

У чеській мові тлумачний словник зазначає, що *diskurs* походить з латинської мови і має значення «розмова, бесіда (як правило довга)»: *vést diskurs o něčem, mít s někým diskurs* (SSJČ I, 323, те саме і Rejz., 135), а прикметник *diskursivní / diskurzivní* зустрічаємо у філософській літературі в значенні «який діє раціонально». Чеське *diskurs* як лінгвістичний термін до кінця XIX – початку XX ст. не відзначався суттєвим поширенням, найчастіше під ним розуміли «комунікативний акт як результат комунікації» (Čechová 2000, 356). Аналіз наукової літератури дозволяє стверджувати, що для чеської дискурсології шлях торували німецькомовні праці (напр., Fürstenberg 1972; Neubert 1983).

Одним із перших у чеській лінгвістиці оглядів проблем дискурсу була стаття Я. Гоффманнової (Hoffmannová 1996). Дослідниця писала, що не лише для сучасної лінгвістики, філології, але й значною мірою для соціальних, гуманітарних наук, термін *дискурс* поступово перетворюється на магічне заклинання. Як із заклинанням з ним і поводяться. Мало хто наважиться не ввести його до складу свого термінологічного словника, водночас усі його трохи бояться, ставляться обережно і з великою невизначеністю. Не знаючи точно, як з ним працювати, краще уникають формулювати його дефініцію. І все ж таки, незважаючи на цю невизначеність, здається, що вже неможливо ігнорувати існування дисципліни, що називається аналізом дискурсу або дослідженням дискурсу, – вона проникла в назви книг (не тільки монографій, але й підручників), на університетські кафедри та в інші наукові заклади.

У 70-ті роки ХХ ст. крок до надання слову *дискурс* термінологічного значення був зроблений у зв'язку з намірами уточнити і розвинути традиційні поняття мови і мовлення, тексту і діалогу, інакше кажучи, у зв'язку пошуками «лінгвістики мовлення» або, за Б. М. Гаспаровим, «лінгвістики мовного існування». Вивчення наукової літератури дає підстави стверджувати, що спроби витлумачення й інтерпретації соссюрівського протиставлення *мова (langue)* і *мовлення (parole)* виявилися визначальними для формування комунікативного підходу до мови, що нині реалізується в дослідженнях дискурсу. Як доводять представники Женевської лінгвістичної школи, «Р. Годель виявив, що слово *discours* трапляється в рукописних джерелах «Курсу загальної лінгвістики» Соссюра. У 2-му курсі лекцій *discours* визначається як «мовленнєвий ланцюг» і протиставляється «внутрішньому тезаурусу, пам'яті». Але при підготовці «Курсу» до видання Баллі і Саше замінили «*discours*» на «*parole*». <...> Узагальнюючи різні визначення мовлення Соссюром, Годель підводить їх до сучасного розуміння дискурсу» (Кузнецов 2007, 103).

Поширення поняття *дискурс* у лінгвістиці на початковому етапі – це була, певною мірою, данина моді, модний аксесуар, без якого неможливо було з'явитися в солідному лінгвістичному товаристві. Це відзначає й В. З. Дем'янков: «Слово *дискурс* має ореол більшої вченості, ніж слово *текст*» (Дем'янков 2005, 48). Фактично цей термін просто модифікує (осучаснює) традиційні для лінгвістики проблеми. Не можна не погодитися з Ю. М. Карауловим: конкретно-аналітичні розвідки в мовознавстві свідчать, що в ньому залишаються «і класична проблематика співвідношення мови і мислення, і питання структури внутрішньої мови, і функціональна спрямованість стилістичного аналізу з підвищеним інтересом до емоційно-експресивних властивостей мови, і специфіка структури тексту, його сприйняття, розуміння і впливу» (Караулов 2006, 25).

Отже, дискурс у сучасних лінгвістичних дослідженнях є терміном рівня мовлення. Це текст у ситуації реального спілкування,

за лаконічним, а тому відразу впізнаваним образним визначенням Н. Д. Арутюнової, – мовлення, «занурене в життя» (Арутюнова 1990, 136 – 137). Дискурс – «теж текст, але взятий у подієвому аспекті» (Жайворонок 2007, 18). Він підкреслює динамічний характер мовного спілкування, що розгортається в часі, а текст визначається переважно як статичний об'єкт із завершеною формою, результат мовної діяльності. Текст – це складна одиниця системно-структурної організації мови, а дискурс – це мовленнєвий масив тексту. Текст – це об'єкт традиційної лінгвістики, точніше лінгвістики тексту, принаймні у вітчизняній традиції, а дискурс – об'єкт нових дисциплін – лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики і навіть ще новіших – дискурсології, мовленнєзнавства. Увірвавшись у науку про мову завдяки розширенню прагматичних ідей в лінгвістиці, поняття «дискурс» стало одним з провідних у когнітивній лінгвістиці. У ньому синтезуються складні зв'язки мови, культури й індивідуальної свідомості. Актуальним аспектом дослідження дискурсу вважається семантико-прагматичний аналіз, у якому зосереджується увага на його функціональних особливостях в контексті соціально-історичних і культурологічних даних.

5.2. Про природу інтертексту та прецедентного тексту

Ми живемо в суто прецедентному світі, будь-яке слово – це осколок якого-небудь тексту. Наша мова, занурена в дійсність, перебуває в діалогічних зв'язках з минулим, сьогоденням і майбутнім. Наша мова прецедентна. У якомусь сенсі ми всі говоримо фразами вже раніше сказаних, раніше створених текстів. «Уся наша мовна діяльність, – стверджує Б. М. Гаспаров, – і висловлювання вголос, і мовлення, яке ми сприймаємо, – пронизана блоками-цитатами з попереднього мовного досвіду» (Гаспаров 1996, 119). Такі блоки автор назвав «комунікативними фрагментами». У працях інших учених трапляються поняття «текстові ремінісценції» (А. Є. Супрун), «(прецедентні) текстові ремінісценції» (Ю. Є. Прохоров), «прецедентні тексти» (Ю. М. Караулов, Г. Г. Слишкін), «прецедентні феномени» (В. В. Красних, Д. Б. Гудков, Ю. О. Сорокін),

«прецедентні вирази» (В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвікова), «інтертекстеми» (В. М. Мокієнко, К. П. Сидоренко, Й. Млацек, П. Дюрчо), «цитати» (Г. М. Сюта). Чи можна вважати перераховані поняття явищами одного порядку? Звернімося до їх визначень.

Термін «прецедентний текст», як відомо, було запропоновано Ю. М. Карауловим у зв'язку з вивченням поняття «мовна особистість». Це тексти «1) значущі для того чи іншого індивіда в пізнавальному й емоційному відношенні, 2) що мають “надіндивідуальний” характер, тобто добре відомі оточенню цього індивіда, включаючи його попередників і сучасників, і, нарешті, такі, 3) звертання до яких відновлюється неодноразово в дискурсі цього індивіда» (Караулов 2006, 216).

Термін «інтертекстуальність», як прийнято вважати, належить Ю. Кристевій. Пов'язаний з концепцією діалогічності М. М. Бахтіна («розуміння завжди є діалогічним»), в науковій літературі він має різні дефініції. Наведемо одну з них: «інтертекстема – це одиниця інтертексту, функціонально зорієнтована міжтекстово, представник прототексту, міжрівневий реляційний (співвідносний) сегмент змістової структури тексту <...>, втягнений у міжтекстові зв'язки» (Сидоренко 2005, 143). Категоріальною ознакою інтертекстеми є: 1) паспортизація конкретним текстуальним джерелом; 2) стереотипізованість і відтворюваність в готовому вигляді (що не виключає активної варіативності); 3) здатність служити структурними елементами тексту (чи його фрагментів), маркуючи його семіотично (на рівні концептів та символів) чи стилістично (Мокієнко 2003, 81). У загальному сенсі інтертекстуальність визначається як використання «текстів усередині текстів».

Функціональні параметри прецедентних текстів та інтертекстем подібні до функцій цитат, досліджених Г. М. Сютою. Узагальнюючи різні класифікації, авторка називає загальні й специфічні функції цитат: смислотворення, конденсації культурного досвіду (Ю. М. Лотман), номінативна, людична (ігрова), персуазивна (Г. Г. Слишкін), семантична, оцінна, експресивна, виявлення модальних відтінків тексту (І. В. Арнольд), естетична, кумулятивна,

історична, покладання на авторитет (А. Є. Супрун), комунікативно – активізувальна (О. Н. Золотухіна) та ін. (Сюта 2017, 244).

Отже, як би не розрізнялися термінологічні позначення «тексту в тексті», категоріальні ознаки понять цитатності, інтертекстуальності й прецедентності загалом близькозначні. Їхня природа полягає в здатності відсилати реципієнта до інших текстів – авторських чи фольклорних – і визначається такими релевантними ознаками, як повторюваність, пізнавальність, авторитетність, асоціативність, емоційна маркованість та оцінність.

Водночас певні нюанси щодо цитатності, інтертекстуальності й прецедентності, як видається, існують. Різниця виникає на рівні функціонування цих феноменів у дискурсі й пов'язана, з одного боку, з поняттями стандартності, стереотипності ситуацій, з іншого – з явищами авторської інтерпретації семантики паремій, коли вони одержують суттєві додаткові смисли завдяки «авторському праву мовця» – його інтенціям і оцінкам. Таким чином, взаємозв'язки між первинним і вторинним текстом паремій в дискурсі інші, ніж звичайне цитування, вони набагато складніші.

Сучасні напрями лінгвістичних досліджень прецедентності формуються навколо трьох основних проблем: джерело «чужого тексту», спосіб його «включення» в інший авторський текст і його функції.

Проблема джерела, на відміну від інших прецедентних феноменів, для паремій є відносно з'ясованою – це книжні й фольклорні джерела, які разом утворюють систему. Це апробована цілими поколіннями народна емпірична мудрість, що відбиває моральні засади, культуру та ціннісні орієнтири суспільства. Отже, перед нами стоїть завдання з'ясування функцій паремій, які надають їм статусу прецедентності.

Прислів'я ідеально відповідають параметрам прецедентності. Вони виявляють всі три типові ознаки, зазначені Ю. М. Карауловим — значущі в пізнавальному й ціннісному відношенні, мають надіндивідуальний характер і до них неодноразово звертаються в суспільній комунікації. Головною критерієм прецедентності

прислів'я – наявність / відсутність прецедентності у вузькому розумінні цього терміна. Нагадаємо, що прецедентом (від лат. *praecedentis*) називається випадок або подія, що мали місце в минулому і служать прикладом чи підставою для аналогічних дій у майбутньому (СІС 430). Отже, прецедентність прислів'я забезпечується прецедентністю випадку чи прецедентністю ситуації. Так, уживання прислів'я *Kdo rychle dává, dvakrát dává // Двічі дає той, хто швидко дає* передбачає прецедентну ситуацію, коли людині на якесь її прохання відразу охоче допомагають. Ще В. І. Даль, визначаючи сутність прислів'я, підкреслював цю властивість: «Прислів'я – натяк, застосовний до діла, зрозумілий і прийнятий усіма» (Даль 1, ХХХ). Г. Л. Перм'яков назвав прислів'я і приказки знаками ситуацій: «Прислів'я і приказки незалежно від їхнього мовного матеріалу є образними варіантами певних типових ситуацій, а ці типові ситуації стосовно конкретних прислів'їв і приказок є інваріантами» (Перм'яков 1970, 20). Розглянемо контекст:

Hleděla jsem do zdi a myslela na přísloví: *ve dvou se to lépe táhne; kvapné ženění, dlouhé želení; mluvití stříbro, mlčeti zlato*, lidové moudrosti, které mi nikdy v ničem nepomohly. U snídaně si mě nevšímal a ostatních taky ne, hrbil se nad talířem a odpovídal na půl úst (syn2005).

Цей приклад моделює ситуацію **S**, коли мовець **X** і адресат **Y** перебувають в одному місці **L**. Мовець **X** хоче сказати про відсутність взаєморозуміння між ним і **Y**. Таким чином, типова ситуація «взаємне нерозуміння» маркується прислів'ям *Mluvití stříbro, mlčeti zlato* «Слово – срібло, мовчання – золото». Іншими словами, прецедентність прислів'я *Mluvití stříbro, mlčeti zlato* полягає в тому, що воно передбачає певний еталон чи стереотип поведінки, який можна подати у вигляді логічного ланцюжка: між **X** та **Y** немає взаєморозуміння > немає словесного контакту > вони мовчать, звідси алгоритм оцінки ситуації: *Mluvití stříbro, mlčeti zlato*. Це прислів'я образно інтерпретує ситуацію **S** і загалом може кваліфікуватися як прецедентне для

подібних ситуацій. Прецедентна ситуація **S** експлікується в паремії лаконічно й виразно.

У цьому зв'язку нам видається доволі дискусійним твердження В. М. Телії: «Сам термін “прецедентний” виключає принципово безіменні “фольклорні шедеври”, що належать народній мудрості» (Телія 2005, 18). Навпаки, ми вважаємо, що прислів'я, логічно апелюючи до прецедентної ситуації як системного явища, до авторитету суспільного досвіду, служать додатковим аргументом, що актуалізує зміст комунікативної ситуації.

Прецедентність прислів'їв пов'язана з явищем мовної гри та алюзії (лат. *allusio* «жарт, натяк»). Прикладом досконалої алюзивної конструкції є «Балада прислів'їв» Франсуа Вільйона, яку переклала зі старофранцузького оригіналу XV ст. Я. Лоуткова. Елементами цієї конструкції є алюзії, вибудовані так, що виявляються вузлами зчеплення всієї семантико-композиційної структури балади. Функція алюзій в цьому випадку – створити гру слів, «стиснути» вихідне прислів'я, не змінивши при цьому його системного значення. Нижче наводимо уривок з цієї балади. З метою визначення тексту-прототипу у правій колонці подаємо прислів'я в їхньому класичному звучанні.

François Villon. Balada přísloví

<p>Tak lehneš, jak si usteleš, tak s džbánem chodíš, až máš střepy,</p> <p>tak vybíráš, až přebereš, tak sklídí kdo, jak uměl seti,</p> <p>tak Boha ctí, až církev světí, tak vtipkuje, až smích ho přejde,</p> <p>tak kope hrob, až sám v něm dřepí, tak d'ábla zveš, až k tobě vejde.</p>	<p>Jak si usteleš, tak si lehneš. Tak dlouho džbán do studně chodí, až se roztluče.</p> <p>Kdo vybírá, přebere. Co zasiješ, to sklídíš // Kdo nezaseje, ten nesklídí.</p> <p>Jak ty Bohu, tak Bůh tobě. Kdo se směje naposledy, ten se směje nejlépe.</p> <p>Kdo jinému jámu kopá, sam do ní padá. Kdo hodně kleje, d'ábel se směje.</p>
---	--

<p>Tak řečníš, až se mluvkou zveš, tak člověk ctný, jak šat má lepší, tak mnoho jíš, že dávat chceš, tak jak dva rvou se, výská třetí, tak dobře maž, jak chtěl bys jeti, tak váháš, až ti kolo nejde, tak špatný jsi, jak praví klepy, tak ďábla zveš, až k tobě vejde.</p>	<p>Kdo mnoho mluví, málo udělá. Jaký oděv, taková čest//Jaké odění, takové uctění. Kdo je v jídle hltavý, ten si škodí na zdraví. Když se dva perou, třetí se směje. Kdo maže, ten jede. Kdo váhá, prohrává // Kdo zaváhá, nežere. Lidské sůdy často blůdy. Kdo hodně kleje, ďábel se směje.</p>
<p>Tak hřeješ kov, až přehřeješ, tak kuješ ho, až se ti štěpí, tak slibuješ, až chybuješ, tak voláš v les, jak ozve se ti, tak pěkně pěj, až ptáček sletí, tak z myslí vše jak z očí sejde, tak hráš si s blátem, až se lepí, tak ďábla zveš, až k tobě vejde.</p>	<p>Čeho je moc, toho je příliš. Kuj železo, dokud je žhavé. Sliby – chyby. Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá. Když ptáčka lapají, pěkně mu zpívají/ pískají. Sejde z očí, sejde z myslí. Kdo se blátem umývá, zamaže se. Kdo hodně kleje, ďábel se směje.</p>

Постає питання, чому мовна гра в системі всіх мовних одиниць відбувається передусім з прислів'ями? Адже це явище, як переконливо довели словники Х. Вальтера і В. М. Мокиєнка (Вальтер, Мокиєнко 2005; Мокиєнко, Вальтер 2006), є надзвичайно актуальним. Одна з причин, очевидно, полягає в «мовному смаку епохи». Ця метафора характеризує стан суспільства, в якому дошкульна іронія, їдкий сарказм і гостра сатира поглинає навколишнє середовище, віддзеркалює вир людських емоцій та світоглядних настроїв. Інша причина за своєю суттю наближена до лінгвокогнітивних здібностей людини, її природної схильності до гри зі словом. Трансформація прислів'я – це мовна гра і дотепність однієї людини, яка використовує мудрість багатьох. Бажання грати зі словом, як писав колись Карел Чапек, прийшло до людини на другий день після того, як вона навчилася говорити: «Člověk se prý stal člověkem, když začal mluvit. Ale jakmile začal mluvit,

udělal druhého dne vtip, našel s úžasem, že se slovy si možno pohrát» (Překládání...2003, 117) – «Кажуть, людина стала людиною, коли почала говорити. Але як тільки почала говорити, наступного дня вигадала каламбур і зраділа, що зі словом можна пограти».

У зв'язку з дослідженням прецедентності прислів'я актуальним є питання, чи кожне прислів'я має такий статус? Очевидно, що відповідь варто шукати в рамках антиномії мови й мовлення. Якщо зважити на те, що однією з релевантних ознак прецедентності феномену є його регулярна відтворюваність у мовленні в готовому вигляді, то наскільки частотною повинна бути ця відтворюваність, щоб відповідати параметру прецедентності? Відтворюваність того чи того прецедентного феномену може бути потенційною, тобто апеляції до нього можуть бути й не частотними, але вони в будь-якому разі обов'язково зрозумілі співрозмовнику без додаткового розшифрування й коментаря (інакше це буде апеляція не до прецедентного феномену). Отже, паремії як прецедентні феномени є елементами когнітивної бази певного лінгвокультурного соціуму, в якій вони зберігаються у вигляді детермінованих мінімізованих знань та уявлень.

5.3. Прагматичні функції «комунікативної поведінки» паремій у дискурсивній практиці

З розвитком нових напрямів у сучасній теоретичній лінгвістиці розкриття змісту взаємозв'язку мови та культури поглиблюється і збагачується. Одним із них є лінгвістична прагматика, що вивчає мову в її реальному, ситуативному, живому функціонуванні, локалізованому в часі й просторі, в контексті суб'єктно-об'єктних вимірів комунікації. Набула широкого визнання теза про інтерактивний характер мови. Так, чеський дослідник П. Сгалл підкреслює: «Сьогодні в центрі уваги актуальних дослідницьких напрямів є семантика висловлювання. <...> Під висловлюванням при цьому розуміють операцію зі свідомістю, пам'яттю реципієнта. Для такого підходу є важливим, що семантика і прагматика не є двома

окремими складниками мовної системи, а в різних частинах мовної структури тісно поєднуються» (Sgall 2000, 107).

Лінгвістична прагматика, що вивчає співвідношення мовний знак – людина, показує, з якою метою була сказана певна фраза. Розглянемо чеські паремійні одиниці в комунікативно-прагматичному аспекті. Матеріалом для дослідження слугували дані письмового й усного корпусів чеської мови Чеського національного корпусу (ČNK) – syn2000, syn2005, syn2006pub, ORAL2006.

У сучасній теорії комунікативної лінгвістики не створено універсальної класифікації комунікативних стратегій. Для паремійного дискурсу пропонуємо вирізняти комунікативно-ситуаційні стратегії, зорієнтовані на самовираження мовця. Залежно від способу використання паремійних одиниць розрізняємо такі типи стратегій:

1) кооперативні стратегії — сукупність мовленнєвих дій, що виявляються в позитивному ставленні мовця до змісту паремій у формі їх цитування;

2) не-кооперативні стратегії — сукупність мовленнєвих дій, які використовує адресант для досягнення своєї комунікативної інтенції через критичну інтерпретацію або оцінку змісту паремій.

Реалізуючи кооперативні стратегії, мовець вдається до прямого цитування, за якого прислів'я в первісній, класичній формі доходять до адресата як прямий об'єкт сприйняття й розуміння. У випадку прямого цитування прислів'я або приказка виступає як семантично цілісний стандартний зворот, що відтворюється в мовленні без істотних змін. Цитування дозволяє максимально зберегти всі семантичні нюанси прислів'я як прототекста, Наведемо такі приклади:

«Není to vlastně ani slogan, je to přísloví. Ano, přísloví, protože se říká přísloví lidu českého a ne slogany lidu českého. Tak tedy přísloví, které mám na mysli, zní: *Mluvíti stříbro, mlčeti zlato*» (syn2000);

«Václav Klaus ví, ale nepoví, jak bude hlasovat. Zná cenu pořekadla *Mluvíti stříbro, mlčeti zlato*» (syn2005).

Способом реалізації кооперативних стратегій паремій у дискурсі виступає також компонентна (формальна) трансформація їхньої структури, яка не призводить до суттєвої зміни семантики відомої паремійної одиниці: прототекст легко впізнається. Так, нами зафіксовано варіанти відомого прислів'я *Člověk miní a Pánbůh mění: Člověk miní osud mění / Senát mění / příroda mění / únor 1948 mění; Člověk miní a člověk také mění; Člověk miní, ale lidské záměry mění; A zde schází řídícím pracovníkům dobrá rada, která by skutečně měla cenu «nad zlato»* (syn2006pub) і под.

Царина творчої винахідливості – реклама, пор.: *Všude dobře, v Combi nejlépe* (реклама нової марки автомобіля «Шкода»); *Všude dobře, doma ARDO* (реклама домашньої техніки фірми «Ардо»); *Komu se nelení, tomu se červení!* (реклама конкурсу, що закликає виграти керамічну чашку «Neskafé» червоного кольору).

Для підсилення комунікативних інтенцій іноді використовуються метаоператори — «експлікатори актуальних (текстових) значень» (Хлебда 2000, 427). Лексичними метаоператорами виступають дієслова *říkat* «говорити», *platit* «бути дійсним», *tvrdit* «стверджувати», *znít* «звучати», іменники *pravda* «правда», *poučka* «настановна», *systém* «система», *rčení* «усталений вираз», *moudrost* «мудрість» у сполученні з прикметниками, які додають вислову відтінок безумовної аксіомітичності: *lidový* «народний», *moudrý* «мудрий», *otcův* «батьківський», *oblíbený* «улюблений», *starý* «старий», *znamý* «відомий», *podobný* «схожий», *univerzální* «універсальний» та ін., напр.:

«Na závěr chci říci, že jedno staré přísloví zní: „Na každého jednou dojde« a v toto přísloví věřím» (syn v7);

«Při nahlédnutí do Bruselu je zřejmé, že cesta do společné Evropy není jednoduchá. I tady se tyčí kafkovské zámky, i tady platí přísloví, že je bližší košile než kabát, i tady se hemží příživníci» (syn v7);

«Nejznamenitější obranou před malomyslností je nám ovšem moudrost předků, kteří nám i pro ty nejtěžší situace prozíravě zanechali univerzální přísloví, že všechno zlé je na něco dobré» (syn v7).

З метою раціонального впливу на адресата засобами пареміології застосовують стратегію аргументації, яка передбачає таку комунікативну тактику, як апеляція до авторитетів (авторитетом виступає старша особа – батько, мати, родина або вся система під назвою «колективна мудрість», презентована апелятивами *ponaučení* «повчання, наука», *pravidlo* «правило», *heslo* «гасло», *princip* «принцип», *lid* «народ», *moudrost* «мудрість»), напр.:

«... Mně se v systému, kde si každý zodpovědný sám za sebe, žije dobře. Vidím sice spoustů nedostatků, ale můj tatínek mi vždycky říkal: “Liborku, jak si usteleš, tak si aj lehneš!”, řekl Vojkůvka» (syn2006pub);

«...Ale naučil jsem se brát život tak, jak se mi podával. Ve všem jsem se spoléhal jen na sebe, dbaje *otcova ponaučení: Jak si usteleš, tak si aj lehneš!*» (syn2006pub);

«Já nikomu do života nekecám. Můj otec mi říkal: “*Jak si usteleš, tak si lehneš*”. <...> Já jsem byl naprosto samostatný a vždycky jsem byl vychováváný k tomu, abych měl zodpovědnost k tomu, co dělám» (syn v6);

«A rodiče mi říkali: “*Jak si usteleš, tak si taky lehneš*” a také: “*Jak se do lesa volá, tak se z něho ozývá*”. Takže si to teda schytám až do posledního haléře. Nebo spíš centu» (syn v6);

«Lépe s nástupem do autobusu neotálet, neboť sedadla nejsou bukována a při jejich obsazování *platí pravidlo: kdo dřív přijde, ten dřív mele*» (syn2006pub);

«Pomyslný rozhovor s panem AB *Devatero řemesel*, tak jste kdesi shrnul svoji bohatou profesní dráhu. Zakotvil jste však ve «spisovatelství». Nelitujete? Vždyť ten výraz je převzat z úsloví, které končí ... “*desátá bída*”. Lidová moudrost nás nabádá, že člověk nemá přebíhat od ponku k mlátičce, od mlátičky k paroplavbě, že lepší je vykonávat jedno řemeslo mistrovsky než devět halabala» (syn v7).

Другий спосіб апеляцій до паремій у дискурсивних практиках передбачає реалізацію не-кооперативних стратегій шляхом трансформацій, модифікацій вихідного паремійного тексту, сприяючи «прочитуванню» пов’язаних з типовою ситуацією конотацій.

Дослідники пареміології як слов'янських, так і не слов'янських мов підкреслюють спільну особливість функціонування прислів'їв і приказок у сучасних текстах: «Паремійна система цінностей вступає в конфронтацію зі здоровим гумором, в'їдливою іронією або гострою сатирою» (Вальтер, Мокиєнко 2005, 4). Не завжди таку в'їдливу іронію легко відчутти, оскільки вона замаскована цитатним змістом паремії, пор.: «U nás, holenku, umělci nemrznou, ani neumírají na úbytě! Přišli na to, že nejdůležitější české přísloví zní: “Koho chleba jíš, toho píseň zpívej!” a mají postaráno. A nejen oni, ale i jejich děti a děti jejich dětí i děti dětí těch dětí» (syn v7).

За нашими матеріалами, «старих нових» паремійних одиниць, що виникають заради «здорового гумору», небагато, пор.: «*Jak se do lesa volá, když se kácí, tak si lehne; Potřebuješ-li Muhammada k hoře, dočkej klasu...*» (syn2000); «*Lidová moudrost o lese Jak kdo do lesa volá, takového ze sebe dělá vola*» (syn v7) .

Прислів'я відтворює фрагмент мовної свідомості. Якщо автор навмисно руйнує старий сюжет прислів'я, то цим він хоче іронічно або сатирично виразити іншу істину, яку він вважає актуальною для себе або суспільства. Виникає вираз з новим міні-сюжетом, зрозумілий за умови, коли адресат знає старий. Звернімося до прикладу: *Kdo jiněmu jámu kopá, dál doskáče* (syn 2000), який виник шляхом контамінації двох прислів'їв *Kdo jiněmu jámu kopá, sám do ní padá* (укр. *Не руй яму іншому, бо сам до неї впадеш*) та *Ranní ptáče dál doskáče* (укр. *Хто рано встає, тому Бог дає // Хто рано підводиться, за тим і діло водиться*). Перше прислів'я реалізує сему 'покарання' – «за нечесні вчинки людина буде покарана», друге – сему 'успіх' – «працьовита людина багато досягне». Новий вираз моделює нову філософію (яка не обов'язково індивідом схвалюється, це може бути й іронічна оцінка) – шлях до досягнення власного успіху лежить через перешкоджання діям іншої особи.

Ситуацію «народження» прислів'я влучно схарактеризував В. Даль: «...<прислів'я> не створюється, а примушується силою обставин, як крик або вигук, що мимоволі вирвався з душі»

(Даль 1, XXXVI). Свідома модифікація тієї мовної форми, в якій прислів'я зберігається в пам'яті носія культури, виконує певні комунікативні завдання: сигналізує про те, наскільки «класична», словникова семантика прислів'я відбиває соціокультурні стереотипи і норми, життєву ідеологію індивіда. У цьому випадку лексичні й предикативні метаоператори мають негативні значення й конотації: це дієслова *nevěřit* «не вірити», *neplatit* «бути недійсним», *nepomocť* «не допомогти», *staré nesmysly* «стара нісенітниця», *vyvrácená pravda z předminulého tisíciletí* «спростована правда позаминулого тисячоліття», *jejich platnost vyprchává nenávratně* «їхнє значення <прислів'їв> відживає безповоротно», *co obstálo před sto lety, dnes už se nedá brát za bernou minci* «що було справедливим сто років тому, сьогодні не можна сприймати за чисту монету», *lidová moudrost někdy vede k lidovému nesmyslu* «народна мудрість іноді веде до народної глупоти», *pravidlem se stává* «правилом стає» (на протигагу тому, яку оцінку передавало загальновідоме прислів'я) тощо, напр.:

«Podíváte se a je vám hned jasné: Lže, až se hory zelenají ! Že “slovo dělá muže”, to je dávno a mnohokrát vyvrácená pravda z předminulého tisíciletí» (syn 2005);

«Jen namátkou: podivná směňka ODA, neplacení daní ČSSD, mrtví dárci ODS, zatloukaný bankovní mecenáš lidovců. Co si o všem tom tajemném, nečistém tedy může člověk myslet? Inu to nejhorší. Že politika je svinstvo, že jede jen ten, kdo maže, anebo bez peněz do politiky nelez» (syn2006pub);

«Přísloví, kterému nevěřím. Bez práce nejsou koláče. Už několik let nepracuji a koláče mám stále a dost» (MFD, 16.10.1999).

Прокоментуємо приклади з метою виявити комунікативні інтенції та стратегії учасників дискурсу.

Перший комунікант: «Při vši účtě k lidovému mudrosloví nedovedu některá z jeho pokladů pochopit. Ještě bych rozuměla tomu, že komu se nelení, tomu se zelení anebo ranní ptáče dál doskáče. Nejde mi ale na rozum, proč se říká «sedávej, panenka, v koutě, budeš-li

hodná, najdou tě». Co tam ta chudinka měla vysedět a kdo by ji tam měl najít?» (syn2000).

Другий комунікант: «Zásada našich babiček “*sedávej, panenko, v koutě, budeš-li hodná, najdou tě*” už dávno neplatí» (syn2006pub).

Третій комунікант: Což se u nás odjakživa neříkalo, že “*kdo maže, ten jede?*” K čemuž za totality přibylo ono pověstné “*kdo nekrade, okrádá rodinu*”» (syn 2000).

Комунікативний намір першого і другого адресантів полягає в бажанні висловити своє ставлення до значення прислів'я *Sedávej, panenko, v koutě, budeš-li hodná, najdou tě* в контексті сучасних життєвих реалій. Способами мовленнєвої реалізації цієї інтенції виступають оцінні предикати *Nejde mi na rozum* та *Zásada <...> dávno neplatí*, в яких функціональне навантаження несе заперечна конструкція *nejde mi na rozum* «не розумію» і заперечне дієслово *neplatí* «не діє» в контексті філософії *našich babiček* «наших бабусь». Комунікативний акцент, таким чином, зроблено на песимістичній оцінці значення використаних мовцями прислів'їв, ідеї яких не розуміють і не сприймають сучасні носії мови.

Основна стратегія третього комуніканта – пов'язати негативні прояви крадійської, корупційної поведінки в суспільстві (*Kdo nekrade, okrádá rodinu*) з моральними засадами, які здавна культивувало прислів'я *Kdo maže, ten jede* (пор. укр. *Не підмажеш – не поїдеш*).

Цікавим є приклад, в якому представлено ціле паремійне суцвіття в аспекті його прагматичного значення: *Některá pořekadla či přísloví jsou dosti za vlasy přitažena. Ba zdá se, že s postupem času jejich platnost vyprchává stejně nenávratně jako bublinky... z sektu. Třeba že lež má krátké nohy nebo mlčeti zlato, mluvití stříbro. Co obstálo před sto lety, dnes už se nedá brát za bernou minci. Lidí lžou, jako když tiskne, a nic se neděje. Stačí si jen poslechnout některé z politiků* (syn2006pub). Іntenція адресанта підпорядкована внутрішній програмі мовлення. Щоб довести свою думку стосовно сучасної ролі прислів'я, мовець використовує образний порівняльний засіб: *s postupem času jejich platnost vyprchává stejně nenávratně jako*

bublínky... z sektu «з плином часу їхня сила вивітрюється так само dokonечно, як бульбашки... з шампанського». Подаючи в одному контексті два прислів'я з однакоим ключовим словом *lež* – *Lež má krátké nohy* (На брехні далеко не заїдеш) і *Lže, jako když tiskne* (Бреше як по писаному), – комунікант демонструє своє небажання приймати провербiальне правило на тлі неправедних, ненормативних явищ, до яких тут зараховано мовну поведінку політиків. Смысл заперечення зводиться до вказівки на те, що дійсний стан речей не відповідає нормі, задекларованій цим прислів'ям. Звідси впливає роль паремій як інструментів суб'єктивної інтерпретації позамовної дійсності в конкретній ситуації.

Іншими прикладами дискурсивних інтенцій є ті, що актуалізують відоме прислів'я *S poctivostí nejdál dojdeš* (Чесністю досягнеш <у житті> найбільше): *Tím jsem zjistil, že se s poctivostí a pravdomlůvností nikam nedo jde* (syn2006pub); *...pocit marnosti a pocit, že s poctivostí se do jde nejvýše do chudoby* (syn2006pub); *Pravidlem se stává, že nikoliv s poctivostí, ale se lží nejdále do jdeš* (syn2006pub). Мовці у своєму задумі протиставили позитивну, узуальну (звичну) семантику прислів'я новій негативній семантиці, що є результатом їхньої оцінки суспільних правил поведінки. Важливими постають значення вербальних знаків як механізмів протиставлення поняття *poctivost* «чесність, правдивість, порядність» поняттям *lež* «брехня», *chudoba* «бідність». Реляційний предикат наповнено новим смыслом: *s poctivostí nikam nedo jde* «чесністю нічого не досягнеш».

Таким чином, комунікативна дія паремій полягає в тому, щоб мовними засобами досягти індивідуальної або соціальної мети та реалізувати інтенцію на кооперацію / не-кооперацію у спілкуванні. Звідси впливає важлива особливість паремійного дискурсу – інтераціональність. Термін *інтераціональність*, поширений у соціальній психології, в лінгвістичній прагматиці означає те, як соціальні умови, оточення, інші суспільні чинники впливають на окремих комунікативний акт в координатах «суб'єкт vs. ситуація».

Наведені приклади підтверджують, крім того, ідею, висловлену американським пареміологом В. Мідером стосовно німецьких і англійських прислів'їв: «Критичне протистояння старій мудрості набуває в наші дні особливо помітних масштабів» (цит. за: Вальтер, Мокиєнко 2005, 4). Близького за своїм змістом висновку дійшла Т. В. Радзівєвська відносно українських прислів'їв: «Українські прислів'я з настійливістю проводять думку про типізовану ситуацію невідповідності зовнішнього і внутрішнього» (Радзівєвська 2010, 155).

Отже, на зміст паремій впливають зовнішні й внутрішні чинники. Зміна конотації прислів'я чи нормативної ситуації його вживання, як правило, відбиває зрушення щодо ціннісних орієнтирів суспільства, тенденцію до негативних проявів психології сучасної людини, виникнення в неї альтернативних поглядів або пріоритетів. Сучасний коментар до прислів'їв у більшості випадків полягає в їхній іронічній оцінці як істин позаминулою століття.

Спираючись на авторитетність, освячену віковічною колективною мудрістю, прислів'я набувають статусу прецедентних висловлювань, вони служать додатковим аргументом, що актуалізує й експресивно доповнює зміст, пов'язаний з комунікативною ситуацією. Тому важко погодитися з думкою Д. Б. Гудкова в тому, що «прецеденти (і в широкому, і у вузькому розумінні) дозволяють “сховатися” за “чуже” слово, “чужу” мову, відмовляючись від своєї» (Гудков 1997, 38).

Об'єктивну картину щодо функціонування паремій у дискурсі може доповнити дослідження живого мовлення. З цією метою ми звернулися до матеріалів Чеського національного корпусу, зокрема, до трьох баз даних усного мовлення: Празького мовного корпусу (РМК), мовного корпусу в Брно (ВМК) і ORAL2006, що включає розмовну чеську мову всіх діалектних областей Чехії.

Передусім коротко схарактеризуємо зазначені корпуси. Бренський мовленнєвий корпус (ВМК) – це магнітофонні записи автентичного тематично неспеціалізованого усного мовлення міста Брно. У запису брали участь 294 мовці протягом 1994 – 1999 років.

Особливість записів полягає в тому, що частина з них формальні, а частина – неформальні. Празький мовленнєвий корпус (РМК) є першим корпусом розмовної чеської мови Праги і прилеглих до неї територій. Переважно це зразки тематично неспеціалізованої народнорозмовної мови (*obecná čeština*). Загальна кількість одиниць висловлювань (суцільного мовлення) – 15710, що складаються з 674992 слів. Мовленнєвий корпус ORAL2006 є третім корпусом живого мовлення в рамках проекту Чеського національного корпусу (ČNK). Він складається з магнітофонних записів неформального спілкування, тобто інформанти були добре знайомі один з одним. Корпус містить майже 112 годин усного мовлення, що складає 1 000 798 слів 754 мовців. Автори цього корпусу виділяють область проживання мовця в дитинстві з огляду на те, що в цей період формується основа мовного узусу індивіда. Корпус ORAL v1 – об'єднана версія всіх мовленнєвих корпусів.

Результати аналізу із залученням даних усіх трьох корпусів ми подаємо нижче в таблиці. Умовні скорочення: Ч – чоловік, Ж – жінка, М – вік 20 – 35 років, С – старші 35 років, освіта: Ш – початкова, середня загальноосвітня і професійно – технічна школа, ВШ – вища і незакінчена вища.

кількість прислів'їв	стать		вік		освіта	
	Ч	Ж	М	С	Ш	ВШ
53	19	34	21	32	33	20

На відміну від письмових текстів, в усній комунікації прикладів переосмислення і навмисної трансформації словникових значень прислів'їв ми не виявили. Можливо, це наслідок дії чинника спонтанності мовлення, коли в пам'яті мовця за аналогією до ситуації спливають готові вислови. На підтвердження цієї тези наведемо деякі приклади, зберігши всі лексико-граматичні особливості усного дискурсу: «... přísloví *kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá*, jo, který platí, u nás to víme století a prostě platí to, vím spoustu

příběhů že to tak je»; «... tak nikde vám *nepadají pečený holubi do pusy*, jak se říkalo. to přísloví je pravdivé»; jak je to heslo, ne přísloví ? *když se bída tlačí dveřma, láska vodchází voknem*»(PMK); «... že je to s ní takle, vid', vypadá. jak se říká, *kdo chce kam, pomozme mu tam*»; «teda, jeden eee za de* deset, nebo jak se to říká *jeden za dvacet a druhaj bez dvou za vosumnáct*»; «... takže si říkam z jedný strany si říkam *kdo chce kam pomozme mu tam* jo»; «... viš ? von jako *tichá voda břehy mele* Máchale von ... zase tichá... vopatrně na něj»; «... já myslim že u něj že měl fakt asi nějaký trápení a že u něj přesně platí *sejde z očí sejde z mysli*»; «přide nějaká ... a řekne já sem měla zmačkanej rohlík a den se s ní budeš vo tom hádat vid' ... no to viš, ... takže *pro dobrotu na žebrotu*»; «... ale že ty peníze... jak s to říkala *lehce nabyt lehce pozbyl?* tak no tak ňák» (ORAL v1) ta in.

Функціонування чеських прислів'їв у мовленні дозволяє зробити такі висновки. У сучасній усній комунікації чехи не так активно звертаються до прислів'їв, як у писемній. Кількість апеляцій виявилася не такою великою, як очікувалося, – 53 результати з 493 запитів у ЧНК. Матеріал свідчить, що жінки майже вдвічі частіше, ніж чоловіки, спираються у своїх аргументах на «мудрість віків», причому ця тенденція є характернішою для осіб старшого віку. Це може говорити, зокрема, про те, що набутий життєвий досвід логічно кореспондується зі світоглядними інваріантами культури, що їх вербалізують паремійні одиниці.

Факт активного функціонування прислів'їв і приказок в усних і писемних текстах є незаперечним: рефреймінг, перифраза стали звичайною мовною операцією сучасних дискурсивних практик. Це підтверджує явище антиприслів'їв.

5.4. Чеські проverbsіальні трансформи: від традиції до новації

Особливого поширення в сучасній мовленнєвій діяльності набуло явище антиприслів'їв. Не в останню чергу свою роль у цьому відіграв Інтернет, де можна спостерігати, як користувачі, ніби змагаючись один із одним у мовній винахідливості, дотепності,

непередбачуваних каламбурах, пропонують все нові й нові трансформації відомих прислів'їв і приказок. Головний результат таких мовних експериментів – засвідчити лінгвопрагматичну сутність паремій, яка залежить від індивідуальних і соціальних чинників сприйняття реалій навколишнього світу.

У спеціальній літературі з проблем слов'янської пареміології та фразеології термін «антиприслів'я» не налічує й одного десятка років, хоча сміхова культура провербіального жанру відома з античності. Новий термін покликав до життя практичний інтерес до паремійних трансформацій. Коли 2005 р. побачив світ перший словник «Антипословицы русского народа», його укладачі Х. Вальтер і В. М. Мокієнко звернулися в передмові до обґрунтування поняття «антиприслів'я». Перш за все, автори справедливо зазначають, що цей термін ні у фольклористиці, ні в етнографії, ні в лінгвістиці не зафіксований у жодному словнику цих дисциплін: його не можна відшукати під гаслом «прислів'я» ні в енциклопедії «Русский язык» (1997), ні в одній з найповніших збірок сучасних російських прислів'їв В. І. Зіміна та О. С. Спіріна (1996), хоча зразки таких одиниць у ньому представлені. Натомість у західноєвропейській традиції, як зазначав В. Мідер, уживаються поняття «антиприслів'я» (нім. *Antisprichwörter*, англ. *anti-proverbs*) або «перекручені мудрості» (нім. *verdrehte Weisheiten*, англ. *twisted wisdom*). Аргументом на користь введення в науковий обіг кальки «антиприслів'я» В. М. Мокієнко та Х. Вальтер вбачали також у тому, що до деяких типів алогічних усталених висловів (наприклад, *красивий як собака на морозі; правда, як на вербі грушки; розуміється, як баран у Біблії*) уже давно застосовується термін з грецьким префіксом *анти-* – «антифраза». На підтвердження цього положення автори звернулися до авторитету енциклопедії «Українська мова», в якій стаття **антифраза** (від грец. *ἀντι...* – префікс, що означає протилежність, протидію, та *φράσις* – фраза) витлумачується як троп, «що полягає в навмисному, спеціально заданому вживанні мовної одиниці з протилежним значенням або конотацією» (ЕУМ 27). Що стосується власне

дефініції терміна «антиприслів'я», то в передмові до згаданої збірки «Антипословицы русского народа» вона формулюється в такій формі: «Термін *антиприслів'я* означає <...> мовні одиниці досить широкого діапазону: прислів'я, що є смисловими антиподами традиційних паремій <...>, біблійні сентенції <...>, афоризми і крилаті вислови навиворіт, що належать знаменитим людям, обценні паремії» (Вальтер, Мокиєнко 2005, 8 – 9). Новий термін підтримав Б. Ю. Норман: «Різноманітні перероблення вже готових (відомих) паремій: спунеризми, велеризми, контаміновані прислів'я та інші трансформи з легкої руки В. М. Мокієнка і Х. Вальтера одержали назву “антиприслів'їв”» (Норман 2007, 8).

І все-таки дозволимо собі висловити думку про неточність запропонованого терміна. Не випадково М. А. Алексеєнко зауважив: «Ми б назвали його *Словником трансформ російських прислів'їв* – М. А.» (Алексеєнко 2006, 29).

Термін «антиприслів'я» лаконічний, благозвучний, і його можна було б прийняти, якби не одна суттєва ознака: двозначність. А це суперечить сутності терміна як такого. З одного боку, стверджують Х. Вальтер і В. М. Мокієнко, – це «*прислів'я* (виділено нами. – Л. Д.), що є смисловими антиподами традиційних паремій» (Вальтер, Мокиєнко 2005, 8). З іншого боку, цей термін можна розуміти так: антиприслів'я – це образний вислів, що виник з прагматичною метою шляхом повної десемантизації паремійного прототипу. У цьому стосунку новий вислів – не прислів'я. Про це сигналізує префікс грецького походження *анти-*, що надає терміну «антиприслів'я» значення «не-прислів'я». Інакше кажучи, термін «антиприслів'я» визначає, чим трансформована одиниця не є, а не тим, чим вона є.

З погляду семантики ці новотвори, а точніше неосемантизми, насправді суперечать дефініції прислів'я як загальновідомого відносно стійкого вислову. Можна не сумніватися в тому, що такі одиниці (навіть в усіченій формі), як *Баба з воза... (...кобилі легше); Любиш кататися, люби й саночки возити* є легко впізнаними прислів'ями, тоді як новотвори *Баба з воза – далі будеш; Баба з*

воза – на душі легше; Баба з воза – і вовки ситі; Баба з воза – вилетить, не спіймаєш; Баба з воза – могила виправить; Любиш кататися – люби і катайся; Любиш кататися – люби й платити; Любиш кататися – люби проходити техогляд; Любиш кататися – люби й відповідати; Любиш кататися – люби і грошики сплачувати; Любиш кататися – люби і дорогу лагодити; Любиш кататися – люби й правила їзди і под. відповідають параметрам оказіоналізмів. У більшості випадків це вислови-одноденки, розраховані на ефект дотепної мовної гри. Щоб набути статусу нових, прислів'ям належить пройти, як мінімум, три стадії: засвоєння, збереження в пам'яті, апробацію комунікативною практикою, причому протягом не одного десятка років. На підкріплення цієї тези наведемо думку Л. В. Щерби: «Все дійсно індивідуальне, що не витікає з мовної системи, не закладене в ній потенційно, не знаходячи сприйняття і навіть розуміння, неминуче гине» (Щерба 1931, 118).

Огляд історії входження поняття «антиприслів'я» в термінологічну царину доповнюють терміни, що використовуються в теоретичних працях з цієї проблематики. Усі трансформації паремій визнаються такими, що регулюються системними зв'язками в мові і є відображенням динамічних процесів мовного і позамовного характеру в національних лексиконах. Проте з погляду термінології вони кваліфікуються по-різному, пор.: *неоприслів'я, квазіприслів'я, оказіональні, видозмінені, «перероблені» (трансформовані) прислів'я, вислови приказкового типу, паремійна деривація, модифікація, актуалізація, номіналізація, інновація, авторська семантизація, індивідуально-авторська інтерпретація, логопестемоїд, смисловий потенціал прислів'я* тощо.

Пошуки існуючих у терміносистемі лакун з метою їх заповнення, очевидно, будуть тривати до появи таких дефініцій, які найбільшою мірою відповідатимуть сутності явища і дістануть підтримку значної частини лінгвістів. Нам видається за можливе запропонувати термін «провербіальні трансформи». Він відповідає основним вимогам термінологічної науки – є однозначним у

межах свого термінологічного поля, вирізняється точністю семантики, прозорістю внутрішньої форми і високою інформативністю. Означення «провербіальний» – синонім слова «паремійний». Модель, за якою утворено слово «трансформа», – це лат. префікс *trans-*, що означає «крізь», «через», «по той бік» і форма: від лат. *forma* «устрій, спосіб існування змісту, його внутрішня організація і зовнішній вираз». Маючи ознаки словосполучення, цей термін відбиває тенденції термінотворення: у різних терміносистемах словосполучення становлять 70% від загальної кількості термінів (ЕУМ 707).

Явище антиприслів'я близьке до поняття мовної гри. Дослідження, присвячені мовним іграм, мають свою історію в лінгвістиці (див, напр., Санников 2002; Ажнюк 1989, 64 – 75; Кабанова 2000, Норман 2006) і спочатку були зорієнтовані на лінгвістичні механізми мовної гри, словесні форми комічного. В іншому ракурсі постає мовна гра в комунікативних практиках, де вона опиняється у фокусі проблематики поведінкових стратегій і тактик мовної особистості.

Говорячи про потенційні можливості паремійних одиниць у дискурсі, маємо на увазі передусім їх здатність до актуалізації. Під актуалізацією звичайно розуміють порушення узвичаєних синтаксико-семантичних зв'язків у словосполученнях, реченнях, змістове виокремлення окремого слова завдяки його несподіваним асоціативним зв'язкам з іншими поняттями.

До одного з типів актуалізації паремій належить синтаксична експлікація. Цікавим прикладом є доволі поширене прислів'я *Lež má krátké nohy* (букв.: У брехні короткі ноги). Його сучасний варіант у чеській мові – результат скорочення прислів'я двоскладної структури: *Lež má krátké nohy, daleko neujde*, зафіксоване ще у ХІХ ст. Фр. Л. Челаковським (Čel., 85). У ХХ ст. зазначена імпліцитна форма відповідно до закону мовної економії пройшла апробацію в усному мовленні й набула статусу нормованої і загальноновживаної. Опущення мовних елементів, колись необхідних для визначення смислу всієї одиниці, не позначилося на її значенні.

Сучасна мовна практика реанімувала питому двочленну структуру прислів'я *Lež má krátké nohy*, причому нові проverbsьальні трансформи свідчать про те, що мовці підсвідомо апелюють до вихідної форми, іронізуючи над її змістом. Основна ідея усталеної одиниці «розгоргається» через протиставний зв'язок стрижневих слів двох синтагм, який стає основою негативної семантики всього неопровербьального вислову, напр.:

Všude se dočtete, že lež má krátké nohy. Ale už nikde se nedozvíte, že je má zatraceně rychlé a pravdě většinou uteče;

Co je platné, že lež má krátké nohy, když pravda je má tak často chromé;

Lež má krátké nohy, avšak dlouhonohá pravda doběhne leckdy sama sebe;

Lež má krátké nohy, ale umí se na ně výborně postavit;

Lež má krátké nohy, ale umí strašně rychle utíkat;

Lež má krátké nohy, ale pravda ještě kratší;

Lež má krátké nohy, ale dlouhé prsty;

Lež má krátké nohy, ale velice rychlé auto;

Lež má krátké nohy bylo přísloví platné v době našich prarodičů. V čase jejich vnuků platí spíše lež má dlouhé nohy (syn2006pub).

Опорний образ проverbsьальної трансформи може бути реалізований через антонімічну опозицію. Так, в новій одиниці думка оживляється завдяки імпліцитному зіставленню антонімів *короткий – довгий*, в результаті чого новий контекст заперечує значення протоприслів'я, напр.:

Lež má totiž nohy sakra dlouhý –

Nezná bolest ani divný touhy.

Jde přímo na věc, má neprůstřelnou vestu

A ty krvácíš když překříží ti cestu

Lež má nohy dlouhý.

(Ivan Kott).

Актуалізація слова в паремійному тексті може бути пов'язаною з використанням каламбуру, зокрема, омонімічними засобами, коли в одному контексті стикаються формально однакові, але по

суті різні слова. Чеське прислів'я *Lež má krátké nohy*, використовуючи омонімію форм *lež* «брехня» і *lež* – наказова форма дієслова *ležet* «лежи», переконливо цю властивість доводить:

Studenti dostali za úkol napsat sloh na téma «Lež má krátké nohy». Jeden ze studentů byl hotový za deset minut. Učitelka byla zvědavá, co za takovou chvíli napsal, a tak četl: «V sobotu odpoledne jsem se vydal s kamarádem Karlem do lesa. Bylo krásně, slunce svítilo, lesní mýtinka lákala do mechového objetí. I zalehli jsme, lebedili si a jímala nás mírná dřímota. Vtom se v ohbí lesa objevila divčí postava. Chtěl jsem se zvednout a podívat, ale Karel mě zadržel a pravil: «Lež, má krátké nohy!»

Причиною трансформацій внутрішньої форми паремій завжди є комунікативний намір адресанта. Так, актуалізація семи 'особа жіночої статі' дозволяє варіювати лише один компонент у прислів'ї *Lež má krátké nohy*, щоб досягти бажаної гендерної характеристики. Цей прийом використала авторка роману Н. Рибайрова в назві свого твору: *«Lež má ženské nohy»*. Близькими до цієї трансформи є вирази *Lež má hezké nohy*; *Lež má ženské nohy a dábel je ženského pohlaví*.

Ще одна примітна особливість проverbsьких трансформ – застосування пародії. Пародія, по-особливому відтворюючи чужий текст, іронічно викриває зміст першоджерела. Це викриття ґрунтується на контрастуванні, неадекватності, ілюзорності дійсного й бажаного стану речей. У цьому переконує приклад з Інтернету, що пародіює фрагмент Святого Письма – восьму Божу заповідь, в основі якої є припис «Не свідчи неправдиво на свого ближнього»:

Poosmé: Nebudeš lhát!
*Tím, že lež má nohu krátkou
Krmili nás jak pohádkou.
Že jen z kopce nohu krátí
Na to dnes jed možno brátí.
Čím výš lháře někdo hledá
Za pravdu mu nikdo nedá.
Nahore přes, milí zlatí*

Vždycky jsou jen «všichni svatí».

Netřeba se tedy bát

Že by nám snad chtěli lhát...

Питання, чи виникають в сучасній мові суто нові паремії і за якими критеріями їх слід розрізнити, залишається відкритим для обговорення не лише для чеської, але й для інших мов. У більшості випадків відбувається обігрування вже відомих і, головне, добре впізнаваних паремій. Водночас серед зібраного нами матеріалу вирізняється група прислів'їв, які можна вважати потенційними неоприслів'ями на тій підставі, що їх частотність в сучасному дискурсі досить висока. Так, новітній паремійний фонд можуть поповнити одиниці, які не прив'язані до конкретного контексту (як напр., *Любиш кататися – люби і дорогу лагодити*) і мають по можливості коротку ритмічну форму, або інші виражальні засоби – алітерацію, паралелізм тощо (в дужках зазначаємо частотність в ЧНК), напр.: *Dvakrát měř jednou řeš* (127); *Bez práce nejsou doláče* (116); *Do očí bratr, za zády had* (16 402); *Všude dobře, doma manželka* (281); *Optimismus je způsoben nedostatkem informací* (351); *Nic tak neomezuje svobodu slova jako rozbitá huba* (62); *Moudrost nekoupíš, hloupost neprodáš!* (28); *Žena je dobrý sluha, ale zlý pán* (21); *Milující srdce na krásu nehledí* (143); *Láska je jako slza – rodí se v očích a padá k srdci* (122); *Žena muže želí, dokud nezvrže zelí* (14); *Často lidé hynou klevetníků vinou* (45); *Kdo dřív přijde, ten dřel čeká* (12); *Dobré slovo hubu nespálí* (117) та ін.

Варіанти подібних неологічних утворень практично безмежні, вони зумовлені суб'єктивним чинником інтеракцій та змінюються залежно від інтенцій, комунікативно-прагматичних установок мовців.

Джерелом для провербіальних каламбурів є сучасний політичний, економічний, рекламний дискурси, за якими можна судити про тенденції соціальних, психічних, психологічних, культурних процесів у суспільстві. Як влучно зауважили Х. Вальтер і В. М. Мокієнко, трансформи відомих прислів'їв мають різну мотивацію та концептуальну природу – від принципового

спростування банальної істини, яку вони виражають, до «сміху заради сміху», простого мовного каламбуру, зубоскальства (Вальтер, Мокиєнко 2005, 7).

Аналіз чеських паремій з погляду прецедентності в дискурсі дозволяє відповісти на питання, чому вони як елементи сміхової культури – характерні прикмети сучасної епохи. Могутні спалахи суспільної активності в новітній період, демократизація, глобалізація, інтернетизація сприяли мобілізації та небувалому піднесенню масової мовотворчості. Її прояви практично безмежні. Як неможливо визначити кількість ситуацій об’єктивної реальності, знаками яких виступають прислів’я і приказки, так неможливо визначити кількість їхніх трансформ. У цьому контексті неминуче постає питання, де межа між узуальним і оказіональним варіантами. Очевидно, слід вважати, що межу визначає комунікативна інтенція автора. Її наслідком є руйнація семантичної структури узуальної паремії і виникнення нової одиниці. Варіантність у пареміології має невичерпний і відкритий потенціал.

Підсумовуючи аналіз явища антиприслів’я в чеському дискурсі, відзначаємо, що проverbsькі трансформи – це результат мовних експериментів, маніпулювання з семантикою, коли норма (усталений зміст паремії) переходить в антинорму (комунікативний зміст паремії). Як відомо, поняття норми діалектично пов’язане з антинормою, як добро і зло. Відхилення від норми, як у житті, так і в лінгвістиці, допомагає пізнати діалектику суспільних явищ – життя і мови. Відштовхуючись від цієї ідеї, співвідношення понять *норма* та *антинорма* можемо змоделювати як два семантичні поля, структуровані антонімічними зв’язками. До першого поля *норми* входять поняття *система, сформованість, регулярність, зразок, стереотип, стандарт, тяглість*. Поле *ненормативності* об’єднує протилежні поняття: *безсистемність, випадковість, нерегулярність, ініціативність, видозміна, відхилення, нестандартність, оригінальність, тимчасовість*. Антиприслів’я, відхилившись від нормативного прислів’я, завдяки дискурсивній практиці дістає в мові два статуси існування, кожний з яких умовно

можна назвати оптимістичним і песимістичним. Песимістичний виявляє себе через ознаку *оказіональність, неактуальність, неестетичність*. Натомість оптимістичний набуває характеристик *оригінальності, інноваційності, злободенності, перетворення з відхилення в норму, впорядкованість*.

Отже, розглянутий матеріал демонструє, що феномен відтворюваності паремій у дискурсі полягає в реалізації комунікативного потенціалу двома основними способами. Перший адресує рецепієнтові паремію як безпосередній об'єкт впливу відомого тексту у вигляді цитати; другий виявляється в трансформаційних інтенціях, коли паремія змінює глибинно-семантичний зміст і набуває семіотичного характеру соціалізації та індивідуалізації. Таким чином, у структурі проверб'яльних трансформ задіяно два протилежні механізми: один намагається підпорядкувати зміст паремій системі, яка їм забезпечує впізнаваність, без чого акт комунікації неможливий, а інший – змінити цю систему і зробити нову структуру (антиприслів'я) носієм ілокутивної інформації.

На завершення хочемо звернути увагу на цікаве й водночас дискусійне твердження Т. М. Ніколаєвої: «Основним механізмом існування паремійної перлокутивної сили є первісний страх перед соціальною самотністю. Важко сказати, наскільки глибоко цей страх закладено у програму менталітету людини, чи він невинно підтримується соціумом» (Николаева 1994, 151). Можна погодитися з цією думкою, якщо визнавати паремії засобом виховання, переконання, нав'язування норм і встановлення певних спільних зв'язків між членами суспільства. Очевидно, в цьому полягало їхнє генетичне призначення – бути знаряддям підтримання динамічної сталості духовного існування суспільства. Не випадково поширеною дієслівною формою значної кількості прислів'їв і приказок є заперечний імператив у формі однини, напр.: *Co nechceš sobě samému, nečij druhému; Nepřilévej oleje do ohně; Dvakrát měř a jednou řež; Nechlub se cizím přím; Darovanému koni na zuby nekoukej; Nekupuj zajíce v pytli; Dočkej času, co hus klasu; Pamatuj na strýčka Příhodu; Nehas, když tě nepálí; Pospíchej*

romani та ін. Проте сучасне глобалізаційне суспільство вочевидь розвинуло щодо паремій «первісний страх перед соціальною самотністю», породивши явище антиприслів'я і потіснивши класичний паремійний жанр у зону класичного спадку.

5.5. Дослідження паремійних мінімумів слов'янських мов

5.5.1. Загальні принципи лінгвістичних експериментів. Природна мова – це надзвичайно багате явище. Тому аналіз мови, опис її структури й закономірностей має багатоаспектний вимір. Експериментальні методи є одним із способів, як у мовознавчій праці досягти бажаної повноти і тим самими доповнити лінгвістичні методи.

Одним із перших авторитетних дослідників, хто висловився про важливість експерименту в лінгвістиці, був Л. В. Щерба. Він вважав, що «особливо плідним експериментальний метод є в синтаксисі, лексикографії і, звичайно, в стилістиці. <...> Я б сказав, що без експерименту майже неможливо займатися цими галузями мовознавства. <...> У можливості застосування експерименту полягає величезна перевага – з теоретичної точки зору – вивчення живих мов. Тільки з його допомогою ми можемо насправді надіятися підійти в майбутньому до створення цілком адекватних дійсності граматики і словника. <...> Я не говорю тут про техніку лінгвістичного експерименту: вона важка і вимагає великої кількості всілякої обережності. Записувати «тексти» може кожен; добре записувати тексти набагато складніше; для того, щоб бути хорошим експериментатором, потрібен особливий талант» (Щерба 1931, 122).

Застереження Л. В. Щерби щодо обережності або коректності у проведенні лінгвістичного експерименту з часом оформилися в етичні принципи експериментальних досліджень. Вони полягають у тому, що необхідно поінформувати майбутніх респондентів про суть експерименту і одержати від них добровільну згоду; захищати їх від дискомфорту, не допускати, щоб у респондента

виникло відчуття, що його оцінюють; уникати нечітких, двозначних і образливих питань та пом'якшувати їх формулювання; не розголошувати конфіденційну інформацію про респондентів. У деяких країнах (наприклад 1992 р. Американська психологічна асоціація, 1993 р. Британське психологічне товариство) прийняли етичні правила проведення експериментів. У більшості американських університетів створені та діють етичні комітети, які суворо захищають інтереси учасників експериментів. Кожен організатор запланованого експерименту повинен подати в комітет його докладний опис, якщо хоче одержати офіційний доступ до добровільних респондентів, якими в університетах, як правило, є студенти.

До основних сучасних психолінгвістичних експериментальних методів належать різні форми опитування (анкетування, інтерв'ювання), контент-аналіз (метод кількісно-якісного аналізу змісту тексту з метою виявлення фактів і тенденцій, що містять досліджувані тексти), метод семантичного диференціалу Ч. Осгуда та ін. Проте найпродуктивнішим і апробованим методом вважається асоціативний експеримент, який уможливорює доступ до мовної свідомості. Асоціативний експеримент – це метод, спрямований на виявлення асоціацій, що склалися в індивіда у його життєвому досвіді. Розрізняють три види асоціативних експериментів:

1) вільний, в якому інформанту пропонується відповісти словом R, яке першим спаде йому на думку як реакція на слово S, при цьому не обмежуються формальні чи семантичні якості слова R;

2) скеровані, в якому експериментатор певним чином обмежує вибір слова R, висуваючи деякі застереження (наприклад, відповідати тільки іменниками і под.);

3) ланцюжкові, в якому інформанту пропонується у визначений проміжок часу навести необмежену кількість слів R_i , які першими спадуть йому на думку як реакція на слово S, при цьому не обмежуються формальні чи семантичні якості слів (докладніше про це див.: Горошко 2001).

Прикладом таких досліджень можуть слугувати «Словарь ассоциативных норм русского языка» за редакцією О. О. Леонтьєва (1977), «Словник асоціативних норм української мови» (1979) і «Словник асоціативних означень іменників в українській мові» (1989) Н. П. Бутенко, двотомний «Русский ассоциативный словарь» за редакцією Ю. М. Караулова (2002), праця С. Г. Тер-Мінасової «Язык и межкультурная коммуникация» (2000), в якій реальна картина світу віддзеркалює поняття, сформовані на основі асоціацій у свідомості сучасної російської молоді, експериментальні дослідження порівнянь на основі асоціативного експерименту В. А. Маслової (2004) та ін.

Одним із різновидів скерованого асоціативного експерименту є методика незавершених речень, яка була використана Г. Л. Перм'яковим при визначенні паремійного мінімуму російської мови.

5.5.2. Визначення паремійного мінімуму шляхом лінгвістичного експерименту. Проблема паремійного мінімуму свого часу постала як проблема лінгводидактична при навчанні іноземних мов. У 1974 р. у Москві на VI Міжнародному конгресі фольклористів, у рамках якого був проведений симпозіум з пареміології, виступив Г. Л. Перм'яков з доповіддю «До питання про паремійний мінімум мови (на матеріалі російських народних висловів)». У доповіді йшлося про необхідність відбору паремійного матеріалу з навчальною метою (а це передбачало включення в навчальні посібники найуживаніших одиниць), з метою створення двомовних словників і про класифікацію цього матеріалу. «Мінімальний набір народних висловів, – вважав Г. Л. Перм'яков, – важливий не лише для вивчення іноземної мови, але й для розуміння рідної мови і фольклору, бо найпоширеніші мовно-фольклорні паремії виявляються такими не випадково, а з якихось дуже вагомих причин» (Пермяков 1988, 150).

Учений запропонував методику і провів два масові пареміологічні експерименти. У першому експерименті (1971 – 1972 рр.)

учасникам було запропоновано в алфавітному порядку список висловів, розподілених за паремійними групами (1495 прислів'їв, приказок, народних афоризмів, загадок, прикмет і т. ін). Кожний вислів мав свій порядковий номер. Учасник експерименту повинен був прочитати увесь список і закреслити номер вислову, який йому не знайомий. Крім того, учасник мав відповісти на чотири запитання анкети, вміщеної після списку: скільки приблизно народних висловів типу прислів'їв і приказок Вам відомо (20, 50, 100, 200 чи більше? Прохання відповісти до читання списку); Ваша професія, освіта, місце проживання до вісімнадцяти – двадцяти років. У результаті експерименту вдалося відібрати 1 000 найуживаніших російських паремій. У другому експерименті учасники одержали список 538 паремійних висловів з усіченою другою частиною. На основі обох експериментів Г. Л. Перм'яков склав два списки: 500 найуживаніших російських паремій (напр., рос. *Взялся за гуж, не говори, что не дюж; Куда иголка, туда и нитка; Яблочко от яблони недалеко падает; Век живи – век учись* і под.) і 75 найуживаніших російських порівняльних зворотів (напр., *злой как собака; красный как рак; чувствует себя как рыба в воде; растут как грибы после дождя* і под.) (Пермяков 1988, 149 – 169).

Про принципи формування паремійного мінімуму, тобто корпусу реально відомих у живому мовленні прислів'їв і приказок, і критерії відбору одиниць дізнаємося з архівних матеріалів Г. Л. Перм'якова, вперше опублікованих 1988 р.: «У паремійному мінімумі повинні бути представлені всі основні особливості (закономірності) паремійного фонду в цілому. Він має містити: 1) усі основні смислові (логіко-семіотичні) і логіко-тематичні групи, тобто основні групи логічних ситуацій; 2) набір усіх основних типів логічних трансформ і правил логічних операцій; 3) повний набір місцевих реалій; 4) усі типи паремій (для того, щоб правильно й рівномірно відбити всі їх смислові функції); 5) набір формул, достатніх для розуміння всіх загальновідомих висловів, які не містять мотивування загального значення <...> 6) усі можливі типи граматичних (лексико-синтаксичних) конструкцій (хоча кожен

вираз слід подавати лише в одній лексико-граматичній формі); 7) омонімічні форми різних типів.

Критерії для відбору паремій у паремійний мінімум такі: 1) загальновідомість і вживаність у живому розмовному мовленні; 2) найвища частотність у живому розмовному мовленні та в літературі; 3) поширеність, достатня для розуміння певних усічених форм; 4) для паремій без мотивування загального значення – належність до категорії загальновідомих; 5) за наявності лексико-граматичних варіантів – сучасна (і найпоширеніша) лексико-граматична форма» (Пермяков 1988, 212). Автор уважав, що паремійний мінімум будь-якої мови – це в мініатюрі (скорочений до можливого мінімуму) весь паремійний фонд цієї мови. Він має всі (або майже всі) основні особливості всього паремійного фонду, тобто має основний набір його реалій, повний набір його логічних конструкцій і набір його лінгвістичних зразків різних типів. За паремійним мінімумом можна вивчати всі основні властивості паремійного фонду окремої мови.

Г. Л. Перм'яков висловив припущення, що за сумою національних паремійних мінімумів або за інтернаціональним мінімумом можна, очевидно, вивчати основні властивості всього світового паремійного фонду. Здійснити таке порівняння можна було б за наявності відповідних досліджень в інших національних мовах, але їх бракувало. Тому наприкінці 80-х років минулого століття вивчення паремійного мінімуму активізувалося на матеріалі німецької, хорватської, угорської мов (Schindler 1996, 265), а також чеської мови.

5.6. Паремійний мінімум чеської мови за результатами соціолінгвістичного експерименту Д. Бітнерової і Ф.Шиндлера

Визначення сучасного паремійного мінімуму чеської мови, над яким працювали Д. Бітнерова і Ф. Шиндлер, здійснювалося в рамках міжнародного німецько-чеського проекту «Діалог у світі людей і машин». Майже через сто п'ятдесят років після «Mudrosloví

národu slovanského ve příslovích» Фр. Л. Челаковського чеське суспільство одержало новий словник, який у результаті польових досліджень і на основі методики, запропонованої Г. Л. Перм'яковим, презентував сучасний репертуар чеських прислів'їв (Bittnerová, Schindler 1997).

Отже, чеський пареміологічний ренесанс сягає зовсім недавнього минулого – кінця ХХ ст. Для емпіричного дослідження була розроблена анкета, фундамент якої становила збірка Фр. Л. Челаковського. Звернення до класики чеської пареміології було не випадковим. Вона мала перевірити живучість чеської народної мудрості, яка через збірку Фр. Л. Челаковського виявляла зв'язок з іншими історичними епохами. Анкету осучаснювали неопубліковані матеріали Й. Спілки, що репрезентували узус 50 – 70-х років ХХ ст., Д. Бітнерової (з 80-х років) і опубліковані матеріали Ф. Шиндлера з його дисертаційної праці. Складений список, таким чином, налічував 10 991 прислів'їв, з них 7 651 – зі словника Фр. Л. Челаковського, 2 591 – записи Й. Спілки, 701 – з об'єднаного фонду Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера, 56 – з дисертації Ф. Шиндлера.

Питальник мав дві частини. У першій зазначалися особисті дані респондентів – вік, стать, освіта і місце проживання (місто / село) та інформація про джерело засвоєння прислів'їв, про частотність їх уживання та про читацькі уподобання. Друга частина являла собою власне питальник, у якому респондентам запропонували список прислів'їв – 10 991 одиниць. За інструкцією респондент викреслював прислів'я, яке не знав. Такий підхід з погляду методики є оптимальним, бо легше підтвердити незнання, ніж міру знання чого-небудь.

Як відомо, анкетування є одним з найскладніших видів соціально-психологічного спілкування. За допомогою регіональних музеїв і з використанням особистих контактів було роздано лише 30 анкет. Як показала попередня практика, більшу обізнаність з прислів'ями виявляють особи старшого віку, а тому автори експерименту намагалися залучити респондентів, яким було понад

п'ятдесят років. Лише одному з них було тридцять два роки. З тридцяти анкет учасники експерименту заповнили двадцять дві. Але три з них не можна було залишити для опрацювання, бо вони містили лише часткові відповіді. Таким чином, на основі списку з 11 151 одиниць (Bsch., 281) 19 респондентів визначали свою обізнаність з чеськими прислів'ями. Завдяки виконанню ними нелегкого завдання автори експерименту Д. Бітнерова й Ф. Шиндлер визначили, що сучасний паремійний мінімум чеської мови становить 5 738 одиниць. Спосіб подання паремій має ієрархічний підхід: спочатку подаються прислів'я, зазначені всіма дев'ятнадцятьма інформантами (106 одиниць), потім вісімнадцятьма інформантами (123 одиниці) і так далі аж до прислів'їв, зазначених лише одним інформантом – 1892 одиниці.

Така методика, а відтак і результат, видаються нам мало переконливими. Анкета Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера включала майже одинадцять тисяч прислів'їв на 250 сторінках. Читання такого величезного списку доволі втомливе й одноманітне, вимагає чималого терпіння й охоти. При такому завданні увага інформантів, їх інтерес до роботи швидко знижуються і це неминуче позначається на результатах опитування. Продуктивнішим був би спосіб, за якого анкета включала меншу кількість одиниць, але більшу кількість інформантів.

Дослідження Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера певною мірою дало підстави відповісти на запитання, наскільки прислів'я інших слов'янських народів, які Фр. Л. Челаковський залучив у свій словник «*Mudrosloví národu slovanského ve příslovích*» в середині XIX ст., були освоєні чеським народом упродовж майже ста п'ятдесяти років, і чи справдилася романтична мрія Фр. Л. Челаковського про слов'янську проverbs'яльну єдність.

Із загальної кількості прислів'їв, включених в анкету, зі збірки Фр. Л. Челаковського походить 7651 чеських прислів'їв, 1687 – російських, 1218 – польських, 540 – сербських, інші слов'янські мови становлять 13% від загальної кількості, в тому числі 273 українських прислів'я і 154 з галицьких діалектів. Результати анкетування

показали, що всі інформанти знають 19 чеських прислів'їв і лише 2 прислів'я – з інших слов'янських мов. П'ятдесятивідсоткове знання інформантів припадало на 7,7% чеських прислів'їв і лише 1,2% – на прислів'я з інших слов'янських мов, що є свідченням несприйняття сучасною чеською мовною спільнотою (згадаймо про відомий чеський туризм) інослов'янських паремійних впливів. З іншого боку, наявність у чеському паремійному фонді 1630 прислів'їв з інших слов'янських мов підтверджує тривале відлуння «Mudrosloví...» Фр. Л. Челаковського в чеській лінгвокультурі.

З іншого боку, майже половина (47,6%) чеських прислів'їв і 62,3% прислів'їв з інших слов'янських мов були зовсім невідомі жодному з 19 інформантів, що, на думку Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера, загалом сигналізує про застарілість «Mudrosloví...» Фр. Л. Челаковського.

Результати експерименту. Оцінювання дев'ятнадцяти анкет показало, що середній вік респондентів становить 63,8 років: двом найстаршим було 80 років, а наймолодшому – 32 роки. В експерименті взяли участь 9 жінок і 10 чоловіків. 8 респондентів провели дитинство в сільській місцевості, 8 – у місті, з них двоє у Празі. Три респонденти не подали відомостей про місце проживання в дитинстві. На момент експерименту лише двоє з дев'ятнадцяти учасників жили в селі, всі інші сімнадцять – міські жителі, з них двоє – у Празі. Незважаючи на прагнення одержати анкети рівномірно з Чехії й Моравії, активність у Чехії була вищою. 14 респондентів провели дитинство в Чехії, лише три особи – в Моравії (двоє респондентів цей пункт не зазначили). Серед респондентів 15 осіб жили в Чехії, а 4 – в Моравії. За показником «освіта» респонденти розподілилися так: середня школа – 4 особи, середнє профтехучилище – 1 особа, середня професійна школа – 4 особи, гімназія – 2 особи, вища школа – 6 осіб (двоє респондентів цей пункт не зазначили).

Результати знання прислів'їв у респондентів. Середній показник знання прислів'їв серед 19 респондентів – 1469,3. Найбільший показник – 3032 висловів, найменший – 604. Сучасний

паремійний мінімум чеської мови становлять 5 738 прислів'їв (BSch., 8), з них приблизно 1469 знаходяться в пасивному фонді, тобто вони не є одиницями усної комунікації.

5.7. Паремійний мінімум чеської мови за результатами нашого соціолінгвістичного експерименту

Д. Бітнерова і Ф. Шиндлер назвали своє дослідження паремійного мінімуму чеської мови першим етапом великого проекту. Майже через 15 років після виходу їхньої праці ми спробували верифікувати представлені ними емпіричні дані. Наш лінгвістичний експеримент полягав у тому, щоб шляхом анкетування з'ясувати паремійний мінімум сучасної чеської мови і порівняти наші дані з даними Д. Бітнерової та Ф. Шиндлера з метою виявити тенденції знання прислів'їв і ставлення до них чеських інформантів. Ми визнаємо таке порівняння відносним, оскільки воно ґрунтується на застосуванні різної методики, кількості інформантів і списку паремій. Тим не менше з метою умовного порівняння ми повторили в анкеті ті питання, що стосувалися соціологічних чинників – вік, стать, місце проживання (місто / село), освіта. На відміну від колег, ми застосували методику незавершених речень, запропонувавши список прислів'їв, який налічував 100 одиниць. В експерименті взяло участь 112 осіб.

5.7.1. Мета експерименту, складання анкети, списку прислів'їв і визначення завдання. Мета нашого дослідження передбачала кілька складників:

1) пареміографічний – зібрання вибраних прислів'їв, визначення ступеня їх знання інформантами та зарахування до паремійного мінімуму чеської мови;

2) прагмалінгвістичний – аналіз співвідношення форм «усталене – трансформоване» прислів'я, визначення статусу трансформованого прислів'я з погляду теорії комунікації;

3) соціолінгвістичний – аналіз впливу різних факторів (вік, освіта і под.) на знання прислів'їв.

Ми виходили з того, що вільний асоціативний експеримент вважається ефективною методикою, яка дозволяє виявити асоціації, що склалися в індивіда в результаті попереднього досвіду й дозволяє одержати відносно об'єктивні результати. Завдяки своїй простоті й високій інформативності ця методика все частіше використовується в лінгвістиці, особливо при вирішенні когнітивних, лінгвокультурологічних та психолінгвістичних завдань.

Анкета складалася з трьох частин. Перша частина містила мовний матеріал – це список прислів'їв у неповному, скороченому викладі (див. Додаток). Завданням інформантів було дописати закінчення прислів'їв і тим самим засвідчити їхнє знання.

У другій частині зазначалися слова – стимули *lepší / lépe* «кращий / краще», на які інформанти мали відреагувати тим чи іншим прислів'ям (результати подано в підрозділі 4.2.6. Ієрархія цінностей у світлі вільного асоціативного експерименту).

Третя частина містила необхідні соціологічні відомості про інформантів: вік, стать, освіту (середня школа, гімназія, професійне училище, вища школа), місце проживання до вісімнадцяти років і нині, професія, джерело знання прислів'їв – від рідних, зі школи, з книг, медіа, свій варіант відповіді. Крім того, ми просили інформанта зазначити, які прислів'я він найчастіше вживає, в якій ситуації, хто з його оточення використовує прислів'я, які він знає нові або трансформовані відомі прислів'я.

Джерелом для складання списку прислів'їв нам послужила вже згадувана збірка Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера. Оскільки ми планували включити у список 100 одиниць, їх відбір цілком ґрунтувався на нашій дослідницькій інтуїції. Робоча гіпотеза полягала в тому, що на шкалі якісних ознак «я знаю – я не знаю прислів'я» кожне з них має свій кількісний показник. Верифікація цього положення полягала в залученні до списку як тих паремій, частотність яких була для нас очевидною, так і менш поширених. Зокрема, в анкету було включено прислів'я *Čím dále v les, tím více dřev*, яке у своєму словнику Ф. Л. Челаковський позначив ремаркою «*č.* – чеське», а насправді переклав його з російської мови: *Чем дальше в лес, тем*

больше дров (Čel., 383). Експеримент мав засвідчити, якою мірою ця паремія була засвоєна чеською мовою. До списку було включено також такі одиниці, які, за нашими уявленнями, могли дати цікаві варіанти, містили архаїчні компоненти та ін., напр., *Halěř k halěři, a ze dvanácti bude groř; Kam řlápne bolřevik, tam sto let tráva neroste*. Зрештою, ми взяли до уваги висновок Ф. Шиндлера: «Вибір конкретних прислів'їв не впливає на соціолінгвістичні результати» (Šindler 1996, 266). Усі прислів'я в анкеті були розташовані за алфавітом.

Ми свідомі того, що вичерпну картину може засвідчити принцип «більше паремій і більше учасників», але зреалізувати цей принцип практично неможливо – на цьому наголошували й наші попередники.

5.7.2. Характеристика інформантів. Наш експеримент був проведений 2007 р. у Празі і Брно. На відміну від Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера, які вважали, що найкраще знають прислів'я особи, старші за п'ятдесят років, а тому намагалися залучити до експерименту саме цю вікову категорію, ми не ставили жодних вікових обмежень.

Зі 130 розповсюджених анкет ми одержали 112 заповнених. На жаль, 3 анкети довелося вилучити з опрацювання: 2 анкети були заповнені наполовину, 1 – іноземцем, який до 18 років проживав за межами Чеської Республіки. Таким чином, ми оцінювали 109 анкет. Наші спостереження щодо реакції людей на прохання взяти участь у цьому лінгвістичному експерименті засвідчили в багатьох випадках упереджене ставлення до нього. Одні його сприймали як перевірку знань чи навіть інтелектуальних здібностей, іншим список у 100 одиниць видавався надзвичайно великим і зводив їх ентузіазм нанівець.

На основі опрацьованих анкет подаємо про учасників таку інформацію. Середній вік інформантів становить 30,17 років. Найстаршому з них 83 роки, а трьом наймолодшим – 13 років. Два інформанти досягли віку 76 років, по одному – відповідно 70, 74,

78 років. В експерименті взяли участь 70 жінок і 37 чоловіків. Три інформанти із 109 не зазначили вік, двоє – не зазначили стать. 35 інформантів провели дитинство в селі, 74 – у місті. Важливим для нас був показник територіальної репрезентації інформантів. Вони представлені в такій пропорції: 37 учасників з Моравії, 72 – з Чехії. За показником «освіта» інформанти поділилися так: середня школа (zš) – 21; гімназія (g) – 39, професійне училище (su) – 5, вища школа (vš) – 42. У двох анкетах цей параметр не значився.

Соціологічні дані подаємо в таблиці:

Вікова група	Кількість	Відсоток
13 років	3	2,6 %
15 – 30 років	67	61,5 %
31 – 45 років	16	14,8 %
46 – 60 років	11	10,1 %
> 60 років	9	8,4 %
Без зазначення віку	3	2,6 %
Усього	109	100,0 %
Стать		
Жінки	70	65,4 %
Чоловіки	37	34,6 %
Без зазначення статі	2	
Усього	109	100,0 %

5.7.3. Методика оцінювання відповідей. До всіх 100 одиниць в анкеті 109 інформантів дописали приблизно 885 закінчень прислів'їв. Таким чином, ми опрацювали 10900 відповідей. Правильною версією того чи того прислів'я ми вважали ту одиницю, яка відповідала усталеному або традиційному варіанту, тобто такому, який характеризується двома ознаками: давністю та вживаністю в певній (узуальній) формі. Прислів'я, в яких інформанти переставляли компоненти, або вживали граматичні, синонімічні форми, ми кваліфікували як тотожні одиниці, напр.: *Co není*

v hlavě, musí být v nohách // v nohou; Ani kuře zadarmo nehrabe // Ani kuře nehrabe zadarmo // Ani kuře nadarmo nehrabe; Bez práce nejsou koláče // Bez práce nejsou žádný koláče Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek // na zítra; Co oko nevidí, srdce nebolí // neželí; Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš // ve stáří jako bys našel; Darovanému koni na zuby nekoukej // nehled'; Host do domu, Bůh // Pán do domu; Jak k jídlu, tak k dílu // k práci; Jedna vlaštovka jaro nedělá // nepřináší // nevěští; Bez peněz do hospody // do krčmy nelez; Dvěma pánům nelze sloužit // nesluž ta in.

Деякі прислів'я своїм лексичним наповненням відрізнялися від усталеного варіанту, але узгоджувалися з ним за семантичною ознакою. Такі одиниці ми оцінювали як лексичні варіанти. Це означало, що інформант знає загальнономовний варіант. Проілюструємо це такими прикладами (на першому місці подаємо усталений варіант):

- (1) Čí chleba jíš, toho píseň zpívej.
Čí chleba jíš, tomu hold vzdávej.
Čí chleba jíš, toho pravdu kážeš.
Čí chleba jíš, toho zákony dodržuj.
Čí chleba jíš, toho chval.
- (2) Práce kvapná, málo platná.
Práce kvapná, houby platná.
- (3) Lepší vrabec v hrsti, než holub na střeše.
 - a) Lepší vrabec v hrsti, než zajíc v pytli.
 - b) Lepší vrabec v hrsti, než zajíc na střeše.
 - c) Lepší vrabec v hrsti, než čáp na komíně.
 - d) Lepší vrabec v hrsti, než husa na střeše.
 - e) Lepší vrabec v hrsti, než vrabec na střeše.
 - f) Lepší vrabec v hrsti, než kohout na střeše.

Приклад (1) демонструє п'ять семантично тотожних прислів'їв зі значенням «від кого людина залежить, тому має віддано служити». Це значення реалізується однаковою граматичною формою імперативу, але різними мовно-образними втіленнями: в першому випадку стрижнем образу є пісня, у другому – шана, у

третьому – правда, в четвертому – закон, у п'ятому – похвала. Таким чином, йдеться про п'ять способів образної реалізації того самого значення.

Приклад (2) може слугувати ілюстрацією двох паралельних семантичних варіантів, один з яких (завдяки лексемі *málo*) є стилістично нейтральним, а інший – експресивно-розмовним завдяки частці *houby* «зовсім нічого, анічогісінько».

Таким чином, перші два приклади ми кваліфікували як доказ знання інформантами усталеного варіанту й зарахували їхні відповіді.

Приклад (3) свідчить, що всі варіанти відповідей, крім варіанту а), можуть бути визнані адекватними усталеній формі за показником внутрішньої мовної структури паремій.

Звернімося тепер до аналізу результатів нашого лінгвістичного експерименту.

5.7.4. Результати нашого соціолінгвістичного експерименту. Визначення паремійного мінімуму передбачає встановлення ступеня актуального знання прислів'їв. При оцінюванні відповідності прислів'я, дописаного інформантом, усталеному (або загальномовному, традиційному) варіанту ми фіксували також усі трансформації та їх частотність у межах конкретної одиниці за віковими групами. Критерій, який визначає межу для зарахування прислів'я до паремійного мінімуму, є величиною відносною. Так, формуючи список з 500 приказкових висловів, що становили паремійний мінімум російської мови, Г. Л. Перм'яков установив межу понад 90% (Пермяков 1988, 154). Для Ф. Шиндлера підставою для віднесення прислів'я до паремійного мінімуму чеської мови було знання понад 95% досліджуваних одиниць хоча б в одній віковій групі інформантів. Щоб уможливити процедуру порівняння наших результатів і результатів Ф. Шиндлера, ми також орієнтуємося на межу 95%, яку визначаємо для всього корпусу 100 досліджуваних одиниць.

Для ілюстрації наводимо сім прислів'їв: *Kdo lže, ten krade*, яке значиться в нашій анкеті під номером 45, *Kocour není doma, myši mají prě* – під номером 56, *S poctivostí nejdál dojdeš* – під номером 85, *Co Čech, to muzikant* – під номером 6, *Kam čert nemůže, nastrčí bábu* – під номером 34, *Co není v hlavě, musí být v nohách* – під номером 9. Прислів'я наводяться в усиченій формі, як в анкеті. За відповідним номером подаємо узуальний варіант прислів'я з паремійного мінімуму Ф. Шиндлера (BSch., 305 – 312). Далі слідує кількість відповідей у кожній віковій групі. Потім – варіанти відповідей із зазначенням за знаком рівності (=) їх кількості: а) формальні або лексико-граматичні (зміна порядку слів, граматичні словоформи, синонімічні компоненти); б) інший образ; с) довільний варіант; d) заперечення; е) еліпсис або розширення усталеного варіанту. У кожного прислів'я можуть бути свої різновиди варіантів. Скорочення «Б/в» означає «без зазначення віку». Отже, звернімося до матеріалу:

45. *Kdo lže...* Узуальний варіант: *Kdo lže, ten krade*.

13 років = 2; 15 – 30 років = 57; 31 – 45 років = 16; 46 – 60 років = 11; > 60 років = 8; Б/в = 3; Усього: 103;

с) довільний варіант:

25 років: *Kdo lže, ten krade a mohl by i zabít* = 1

25 років: *Kdo lže, ten se bojí* = 1

е) розширення традиційного варіанту:

66 років: *Kdo lže, ten i krade* = 1

16 років: *Kdo lže, ten krade a do pekla se hrabe* = 5

74 років: *Kdo lže, ten krade a do hrobu se hrabe* = 1

56. *Kocour není doma...* Узуальний варіант: *Kocour není doma, myši mají prě*:

13 років = 1; 15 – 30 років = 41; 31 – 45 років = 12; 46 – 60 років = 5; > 60 років = 8; Б/в = 3; Усього: 70.

а) формальні варіанти:

13 років: *Kocour není doma, a myši mají mejdan* = 1

20 років: *Kocour není doma, a myši mají ples* = 1

60 років: Kocour není doma, a myši mají hej = 1
33 роки: Kocour není doma, a myši mají bál (pré) = 1
20 років: Kocour není doma, myši mají svátek = 1
21 рік: Kocour není doma, myši mají raj = 1

b) інший образ:

50 років: Kocour není doma, kočky mají pré = 2
49 років: Kocour není doma, kočky mají pré = 1
48 років: Kocour není doma, kočky mají pré = 1

c) довільний варіант:

25 років: Kocour není doma, je venku = 1
16 років: Kocour není doma, pes ano = 1

85. S roctivostí... Узуальний варіант: *S roctivostí nejdál dojdeš.*

13 років: = 3; 15 – 30 років: = 63; 31 – 45 років: = 16; 46 – 60
років: = 11;

> 60 років: = 8; Б/в = 3;

c) довільний варіант:

16: S roctivostí do politiky nelez = 1

28: S roctivostí nejdřív pojdeš = 1

d) заперечення:

17: S roctivostí dnes nikam nedojdeš = 1

21: S roctivostí daleko nedojdeš = 1

Усього: 104

6. Co Čech, to... Узуальний варіант: *Co Čech, to muzikant.*

13 років = 2; 15 – 30 років = 59; 31 – 45 років = 16; 46 – 60 ро-
ків = 11; > 60 років = 9; Б/в = 3;

b) інший образ:

14 років: Co Čech, to zloděj = 1

16 років: Co Čech, to ožrala = 1

33 років: Co Čech, to udavač/ tunelář = 1

78 років: Co Čech, to tajný rada = 1

21 років: Co Čech, to lenoch = 1

Усього: 100.

37. Každý svého štěstí... Узуальний варіант: *Každý svého štěstí strůjcem.*

13 = 3; 15 – 30 = 64; 31 – 45 = 15; 46 – 60 = 11; > 60 = 9;

b) інший образ:

Každý svého štěstí pánem = 2

c) довільний варіант;

d) заперечення;

e) еліпсис або

f) розширення усталеного варіанту.

d) заперечення:

Každý svého štěstí ubírá = 1

66 let: Každý svého štěstí pyrotechnikem = 1

Б/в = 3

Усього: 105

Описана методика дозволила нам сформувати сучасний паремійний мінімум чеської мови для 109 інформантів. Зі 100 досліджуваних прислів'їв і приказок у паремійний мінімум увійшло 29 одиниць, рівень знання яких інформантами становив понад 95 %:

Паремійний мінімум чеської мови за даними нашого дослідження

№ п/п	Наш експеримент		
	Прислів'я і приказки	Кількість прислів'їв, які відповідають усталеному варіанту	Відсоток
1.	Bez práce nejsou koláče.	109	100 %
2.	Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.	109	100 %
3.	Dvakrát měř, jednou řež.	109	100 %
4.	Jablko nepadá daleko od stromu.	109	100 %
5.	Lež má krátké nohy.	109	100 %
6.	Pes, který štěká, nekouše.	109	100 %
7.	V nouzi poznáš přítele.	108	99,0 %

8.	Pro dobrotu na žebrotu.	108	99,0 %
9.	Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.	108	99,0 %
10.	Kdo šetří, má za tři.	108	99,0 %
11.	Šaty dělají člověka.	108	99,0 %
12.	Tichá voda břehy mele.	108	99,0 %
13.	Komu není rady, tomu není pomoci.	107	98,1 %
14.	Všude dobře, doma nejlíp.	107	98,1 %
15.	Lehce nabyt, lehce pozbyl.	107	98,1 %
16.	Kdo se směje naposled, ten se směje nejlíp.	107	98,1 %
17.	Neříkej hop, dokud nepřeskočíš.	107	98,1 %
18.	Darovanému koni na zuby nehleď.	107	98,1 %
19.	Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí.	107	98,1 %
20.	Komu se nelení, tomu se zelení.	106	97,2 %
21.	Práce kvapná, málo platná.	106	97,2 %
22.	Pýcha předchází pád.	105	96,3 %
23.	Každý svého štěstí strůjcem.	105	96,3 %
24.	Kdo dřív přijde, ten dřív mele.	105	96,3 %
25.	Lepší vrabec v hrsti, než holub na střeše.	105	96,3 %
26.	Vrána k vráně sedá.	105	96,3 %
27.	Žádný učený z nebe nespadl.	105	96,3 %
29.	Pod svícnem bývá tma.	104	95,4 %
29.	S poctivostí nejdál dojdeš.	104	95,4 %

5.8. Вплив соціологічних чинників на формування паремійного мінімуму чеської мови

Іншою метою нашого дослідження була оцінка впливу соціолінгвістичних даних на формування паремійного мінімуму чеської мови. Це дає можливість дізнатись про диференціацію знань серед сьогоднішніх носіїв чеської мови. Інакше кажучи, ми намагалися з'ясувати, чи вказують чинники віку, статі, освіти та місця проживання на знання прислів'їв.

Індивідуальне знання прислів'їв означає кількість одиниць, яку інформант дописав як стандартний варіант, тобто кількість прислів'їв, яку він знає, зі списку 100 одиниць. У нашому дослідженні найвищий показник становив 84 прислів'я, найнижчий – 68. Цей результат пов'язаний з іншими названими чинниками.

Параметр «стать» засвідчив, що жінки знають прислів'їв більше, ніж чоловіки. Водночас слід узяти до уваги відносність цього результату, оскільки жінок було майже вдвічі більше, ніж чоловіків. Проте можна стверджувати, що у віковій категорії від 46 до 83 років образно збагачують своє мовлення за допомогою прислів'їв переважно жінки. У цьому стосунку заслуговує на увагу висновок Ф. Шиндлера: «зв'язок між знанням прислів'їв і статтю не існує» (Schindler 1996, 275). Гендерна ознака, однак, корелює зі змістом прислів'я (в дужках цифрою позначаємо вік респондента і його стать – ж. жіноча, т. чоловіча): *Kam čert nemůže pošle ženskou* (60m); *Kocour není doma, myši mají prě* (30m); *Co oči nevidí, to srdce nebolí* (34ž); *Sejde z očí, sejde z mysli* (50ž).

За результатами нашого дослідження, чинник місця проживання до 18 років (M1) і місця проживання на час проведення анкетування (M2) не вплинув на знання прислів'їв. Відомо, що сучасні соціально-культурні сільські й міські умови життя в Чеській Республіці не мають суттєвої різниці. Велика мобільність людей та розвиток засобів масової комунікації є причиною того, що відмінності, які колись існували, в наші дні більше не відіграють істотної ролі. З цього випливає висновок, що прислів'я більше не прив'язані до аграрно структурованого сільського життя. У цьому контексті дещо іншим є висновок Д. Біттнерової і Ф. Шиндлера стосовно того, що молодше покоління меншою мірою, ніж старше, знає прислів'я із зоометафорою, бо молодь відчужена від сільського господарства, не має досвіду з сільськими реаліями, а тому не розуміє внутрішньої форми прислів'я *Darovanému koni na zuby nekoukej*. «Наше дослідження показало – пишуть автори, – що існує значна різниця в його знаннях на користь старших інформаторів» (Schindler 1996, 278). У свою чергу, навпаки, можемо

констатувати, що використання цього прислів'я засвідчили як молодші, так і старші респонденти: *Darovanému koni na zuby nekoukej* (напр., 23, 24ж, 46, 50 м).

Порівняно з параметрами «стать» і «місце проживання», релевантними необхідно вважати чинники «вік» та «освіта».

Параметр «знання прислів'я» не збігається з параметром «уживання прислів'я». Анкетування засвідчило, що молоде покоління у своїй комунікативній практиці на «мудрість віків» не спирається. Можна навести судження такого плану: «*Žádná. Nejsou součástí mého slovníku. Neříkám, co neodpovídá pravdě! A snažím se roužívat vlastní slova a myšlenky – to mne nejlépe vystihuje (25m)* – «Прислів'я не використовую. Вони не є частиною мого словника. Намагаюся вживати власні слова й думки – це мене найкраще характеризує». «*Žádná, rád mluvím přímo (17m)*» – «Прислів'я не використовую. Люблю говорити прямо».

Аналіз впливу чинника «освіта» на знання прислів'їв ми здійснивали в найбільшій групі респондентів: 13 – 30 років, які становлять 64,1% загальної кількості опитаних. Ранжування анкет за підгрупами (13 – 24 роки та 25 – 30 років) з огляду на співвідношення між знанням прислів'їв та чинником освіти засвідчило переважання людей з вищою освітою: відповідно 32% і 68%. Пояснення цього факту можна шукати в тому, що люди з вищою освітою мають більший досвід у читанні літератури. Маючи можливість порівняти результати свого експерименту з таким самим експериментом німецьких колег, Д. Біттнерова і Ф. Шиндлер констатували суттєву різницю щодо чинника «освіта»: випускники німецьких середніх шкіл володіли паремійними знаннями краще, ніж випускники вищих шкіл. Примітно, що близького за своїм змістом висновку свого часу дійшов В. І. Даль: «Готових прислів'їв вищий світ не приймає, тому що це картини чужого йому побуту, та й не його це мова» (Даль 1, XI).

Чеські лінгвісти висловили думку, що для глибоко обґрунтування причини цього явища необхідно провести соціологічне та історичне дослідження, проте заслуговує на увагу їхня попередня

гіпотеза. Вона полягає в тому, що з часів чеського національного відродження (XIX ст.) сформувалося усвідомлення нечисельності чеської мовної спільноти, а відтак дуже позитивне ставлення до всіляких проявів народності – мови, народної словесної культури. Це підтверджує інституціоналізація фольклорних студій та зусилля з підтримання народної творчості (фестивалі тощо). Ідеї чеського національного відродження, що пов'язують націю з його мовою та культурою, залишаються актуальними: їх ревізія знову може призвести до постановки «чеського питання», а отже загрожувати її власній (та інтелектуальній) культурно-національній ідентичності. Тому чеська інтелігенція має більшу схильність до прислів'їв, щоб інтегрувати їх у систему своїх знань як чинник вираження почуття відповідальності за рідну мову.

Для німецьких інтелектуалів історична точка відліку зовсім інша. Ставлення до народної культури у випускників німецьких університетів є набагато проблематичнішим. Тут переважає скепсис, який випливає з двох джерел: по-перше, з дуже гострого конфлікту з власною історією, зловживанням поняттями «народ» і «нація» у Третьюму рейху, а по-друге, з критичним змістом і цінностями, які закріплені в системі освіти Західної Німеччини після студентських хвилювань наприкінці 1960-х та початку 1970-х років. Унаслідок негативної конотації поняття «народ» у свідомості німецьких інтелектуалів прислів'я постали як стереотипні банальні одиниці, піддали сумніву будь-яке стереотипне мислення, а відтак і «мудрослів'я» прислів'їв (Schindler 1996, 280).

Таким чином, чинник «вік» та «освіта» виявляються важливими параметрами для соціолінгвістичної характеристики формування паремійного мінімуму чеської мови.

Інформація з анкет про те, які прислів'я найчастіше респондент уживає, дозволила нам скласти список, що проливає світло на особливості комунікативно-прагматичних векторів уживаних одиниць і демонструє стабільну актуальність паремій, належних до найстаршого мовного фонду: *Boží mlýny melou pomalu ale spravedlivě / jistě* (74ž, 23m); *Bez práce nejsou koláče* (23, 20,

42ž, 35m); *Dvakrát měř jednou řež* (23m); *Každý soudí podle sebe* (52ž); *Jedna vlaštovka jaro nedělá* (30m); *Darovanému koni na zuby nekoukej* (24ž, 50 m); *Nic není zadarmo* (20ž); *Když ptáčka lapají, pěkně mu zpívají* (28ž, 50m); *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* (22, 20ž); *Neříkej hop, dokud nepřeskočíš* (35m); *Kdo maže, ten jede* (16m); *Bez peněz do hospody nelez* (27m); *Tak dlouho se džbánem chodí pro vodu, až se ucho utrhne* (16, 34 ž); *Komu není rady, tomu není pomoci* (20 ž); *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek; Každý je svého štěstí strůjcem; V nouzi poznáš přítele* (27ž); *Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí* (20ž); *Jeden za osmnáct, druhý bez dvou za dvacet; Nejhorší je srážka s volem* (40ž); *Co oči nevidí, to srdce nebolí* (34ž); *Co na srdci, to na jazyku; Kdo dřív přijde, ten dřív mele; Bližší košile než kabát; Mluvíti stříbro, mlčeti zlato* (35ž); *Líná huba, holé neštěstí* (33m); *Není šprochu, aby nebylo pravdy trochu; Jablko nepadá daleko od stromu* (50 m).

На особистий семантичний репертуар прислів'їв має вплив професія. Так, учитель записав як своє частотне прислів'я *Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš* (46 m), медсестра в будинку для людей похилого віку використовує прислів'я *Boží mlýny melou pomalu ale jistě, Dvěma páním nelze sloužit, Sejde z očí, sejde z mysli* (45ž), а студенти вважають *Kdo šetrí má za tři* (16 ž).

Наші результати засвідчили ще одну розбіжність із результатами чеських колег. Ідеться про рівень знання інформаторів паремій біблійного походження, який Д. Бітнерова і Ф. Шиндлер характеризували як дуже низький, вбачаючи в цьому причину високої пролетаризації та індустріалізації Чехії до Другої світової війни та «войовничим атеїзмом» післявоєнного комуністичного режиму. Таку саму думку висловлювала М. Чехова: «За останні п'ятдесят років ХХ ст. знання Біблії – принаймні в нашій країні – дуже впало через відсутність релігійного виховання в школах» (Čechova 2003, 53). Можемо стверджувати, що лібералізація релігійного життя після Оксамитової революції 1989 р. сприяла відродженню знань біблійної пареміології. Респонденти вікової групи 15 – 30

років зазначали прислів'я *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá* (напр., 25, 16, 27m, 16ž) як своє часто вживане.

Розвиток дискурсивних можливостей паремій стимулюється прагматичним чинником, зумовленим соціокомунікативним середовищем. Відбувається модифікація паремій у позначенні окремих аспектів соціальних явищ: зневіра, скепсис, іронія, гумор: *Pes který šteká kouše* (27ž); *Jen blbec se spálí o jedna kamna dvakrát* (30m); *Co se v mládí naučíš, ve stáří zapomeněš* (22, 42ž); *Tak dlouho se chodí džbánem pro vodu, až se dojde pro pivo* (21ž); *Práce šlechtí člověka, ale unavuje lidí* (74ž); *Všude dobře, tak proč sedět doma* (35ž); *Lež má krátké nohy, ale co je to platné když pravda je má tak často křivé* (16ž); *Lepší být bohatý a zdravý než chudý a nemocný* (34ž); *Kdo se směje naposled, ten má dlouhé vedení* (42ž); *Ranní ptáče bez lahvičky vůbec nikam nedoskáče* (50m), *Kdo jinému jámu kopá, sám do ní sám*; *Halěř k halěři a je na pivo*; *Kdo jinému jámu kopá, metro staví* (30m); *Co můžeš udělat dnes, neodkládej na zítřek, ale na pozítří a vznikne ti tak den volna* (18m), *S poctivostí nejdřív/ leda pojdeš* (23, 24m); *Kdo do tebe kamenem, ty do něho chlebem, ale pěkně tvrdým* (74ž); *Kdo nekrade, okrádá rodinu* (27ž); *Člověk člověku vlkem* (16m).

Можна сказати, що трансформовані в такий спосіб паремії відбивають мовотворчість не лише в нейтральній тональності, але й специфічну філософію сприйняття світу.

5.9. Феномен відтворюваності паремій у дискурсивній практиці: варіантність

Результати нашого анкетування засвідчили високий ступінь варіантності паремійних одиниць, що є виявом їх парадигматичних властивостей. У всіх інформантів зі 100 прислів'їв 84 одиниці одержали 885 різних текстових завершень.

Для позначення явища варіантності у славістичних студіях існує кілька назв – модифікації, трансформації, мутації, варіації, варіювання, переінакшення.

Проблема норми і варіантності на різних мовних рівнях у мовознавстві досліджувалася досить глибоко (див., напр.:

Пилинський 1976; Русанівський 1981; Мокиєнко 1980; Бондаренко 1995; Стишов 2005, Федосов 2006, Зализняк 2006 та ін.), а тому немає потреби зупинятися на цьому питанні детально. Зауважимо лише, що дискутувалося питання про межі цього лінгвістичного феномену, його місце в системі наукового опису мови. Варіювання відносили до компетенції історії мови (зміна варіантів), до стилістики (особливості функціонування паралельних варіантів), до соціолінгвістики (соціальна стратифікація варіантів). Неоднозначною є оцінка самого факту варіантності: вона приносить користь чи шкоду для мови як соціального продукту, що має забезпечувати повноцінну мовну комунікацію. В одному дослідники одностайні: варіантність – це об'єктивний результат еволюції живої мови, наслідок її системно-структурної організації й особливостей функціонування.

Основний постулат теорії варіантності полягає в тому, що видозміни або паралельні форми існування мовної одиниці, що модифікують різні аспекти її вираження (фонемний, морфемний або лексичний склад, парадигму відмінювання, синтаксичну структуру), не порушують принципу її семантичної тотожності. Іншими словами, варіантність – це властивість мовного знака видозмінювати своє означальне при збереженні тотожності означуваного.

Варіантність прислів'їв і приказок має кілька причин. В одних випадках той чи той варіант є наслідком формальної або словотвірної видозміни одного з компонентів. В інших випадках нові варіанти прислів'їв і приказок виникають в результаті заміни якогось одного компонента іншим, подібним за значенням. Новий варіант може також з'являтися в результаті лексико-граматичної перебудови паремійної одиниці. Відтак розрізняють формально-словотвірні, лексико-граматичні, лексичні, структурно-синтаксичні типи варіювання прислів'їв і приказок. За межами цих трансформацій закінчується варіант і починається синонім. Діалектика варіантності полягає в гнучкій стабільності. Гнучка стабільність гарантує тотожність семантичної структури паремії, забезпечує розуміння її образу, підвищує експресивний потенціал,

актуалізацію, функціонування і динаміку паремійного фонду упродовж великих часових періодів.

Результати нашого анкетування виявили, що найбільшу кількість варіантів мало прислів'я, яке не дістало жодного голосу на підтримку традиційного варіанту: *Halěř k halěři, a ze dvanácti bude groř*. Одним із пояснень цього факту може бути те, що в ньому наявна назва архаїчної реалії *groř* (від лат. *grossus* – «товста монета») – монети, що в середні віки була срібною валютою, а в XVII – XIX ст. – зовсім дрібною платіжною одиницею, пор. її оцінні ознаки: *bídny, žebrácký, hladový, mizerný, těžce vydělaný, poslední groř, pár grořů* (SSJČ I, 552).

Наші інформанти в основному правильно оцінили значення вислову, що полягало в ідеї економного ставлення до грошей, і запропонували такі продовження прислів'я (за знаком = подаємо кількість відповідей): *Halěř k halěři, a koruna ke koruně // korunka ke korunce* = 16; *Halěř k halěři, a koruna je z toho* = 1; *Halěř k halěři, a už mám dva* = 1; *Halěř k halěři, a koruna je celá* = 1; *Halěř k halěři, a koruna je doma* = 1; *Halěř k halěři, a je koruna* = 1; *Halěř k halěři, a je celá koruna* = 1; *Halěř k halěři, a koruna je hned* = 1; *Halěř k halěři, a truhlička je plná* = 1; *Halěř k halěři, a budeš boháč* = 1; *Halěř k halěři, a bude korunka // Babka k babce budou kapce* = 1; *Halěř k halěři, a máš korunu* = 1; *Halěř k halěři, a je z toho milion* = 2; *Halěř k halěři, a je na kravu* = 1; *Halěř k halěři, a prase je celé* = 1.

Ще одним прикладом варіантності може бути прислів'я 34 нашої анкети: 34. *Kam čert nemůže...* Узуальний варіант: *Kam čert nemůže, nastrčí bábu*. Кількісні результати: 13 = 0; 15 – 30 = 3; 31 – 45 = 3; 46 – 60 = 7; > 60 = 3; Б/в = 1.

а) Формальні варіанти:

Kam čert nemůže, (tam) (na)strčí, (pod)strčí, nasadí ženskou (ženu) = 55.

Kam čert nemůže, pošle, vyšle ženskou = 11.

Kam čert nemůže, tam jde ženská = 1.

б) Інший образ:

Kam čert nemůže, anděl jo = 1

Kam čert nemůže, ani smrt nepřijde = 1
Kam čert nemůže, tam nasadí policajta = 1
Kam čert nemůže, tam nastrčí káču = 1
Kam čert nemůže, tam to nechá zapálit = 1
Kam čert nemůže, tam si pomůže = 1
Kam čert nemůže, tam nechodí = 1
Усього: 84 варіанти.

Варіант *Co není v hlavě, musí být v nohách* (укр. *За дурною головою і ногам нема спокою*) цікавий тим, що, незалежно від віку, п'ять інформантів утворили контамінований вислів: *Co není v hlavě, musí být v nohách* // *Komu není z hůry dáno, v apatyce nekouří* > *Co není v hlavě, v apatyce nekouříš*.

Приклад 9. *Co není v hlavě...* Традиційний варіант: *Co není v hlavě, musí být v nohách*. Кількість відповідей: 13 = 0; 15 – 30 = 6 + 10 + 7; 31 – 45 = 4 + 8; 46 – 60 = 2 + 8; > 60 = 2 = 5; Б/в = 3. Усього: 47 узуальних відповідей.

б) Інший образ: 14, 23, 25, 76, 78, let: *Co není v hlavě, v apatyce nekouříš* = 5 відповідей; 17 let: *Co není v hlavě, to není nikde* = 2; 16 let: *Co není v hlavě, máš v maličku* = 1; 21 let: *Co není v hlavě, musí být v srdci* = 1; 21, 33 let: *Co není v hlavě, je na papíře* = 3; 26 let: *Co není v hlavě, musí být v rukou* = 1; 24 let: *Co není v hlavě, musí být na hlavě* = 1; 24 let: *Co není v hlavě, jinde nevykoukáš* = 1; 40 let: *Co není v hlavě, najdeš na Internetu* = 1. Усього: 47 відповідей – узуальний варіант.

Приклад 95. *Vrána k vráně sedá...* набрав 98,7%, зокрема, респонденти до 13 років – три відповіді; від 15 – 30 років – 65 відповідей; від 31 – 45 років = 15 відповідей; 46 – 60 років = 11 відповідей; > 60 = 9 відповідей. Узуальний варіант *Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá* зазначили 18 респондентів, три відповіді було записано у формі *Vrána k vráně sedá, svůj svého si hledá*, дві – у формі *Vrána k vráně sedá, stejný stejného si hledá*, одна – *Vrána k vráně sedá, hloupý hloupého si hledá*. Без відповіді залишилося дві анкети, всього – 105.

Показово, чим давнішою є форма прислів'я, тим більше лексико-граматичних варіантів вона постачила мові впродовж свого використання. Покажемо це на прикладі прислів'я *Jaký pán, takový krát*. Його перша редакція відома в чеській мові з XVI ст. *Jakověž semeno, takověž plemeno* (ČB, 26). Протягом XVII – XVIII ст. структурно-семантична модель «який – такий» розвинула в чеській мові широку синонімію: *Jaký úřad, taková osádka; Jaký hospodář, taková čeládka; Jaký pán, takový chrám; Jaký pastýř, takové stádo; Jaký Pomáhej Bůh, taký Bohdej zdráv; Jaký člověk, taková řeč; Jaký strom, takové ovoce; Jaký život, taková smrt; Jakž přišlo, tak odešlo* (Dobr., 50); *Jaký farář, taková osádka, jaký pán, taková čeládka* (Fl., 1, 209). Словник Й. Юнгманна, крім варіантів *Jaký pán, taková čeládka; Jací páni, taková poddaní* наводить словацьке *Jaký pán, takový chrám*.

За цією моделлю в багатьох мовах відомі цілі паремійні серії, напр. укр. *Яке волокно, таке й полотно; Яке коріння, таке й насіння; Яке дерево, такі його квіти, які батьки, такі й діти; Який дуб, такий тин, який батько, такий син; Яка гребля, такий млин, який батько, такий син; Які самі, такі й сини; Яка мама – така сама; Яке зіллячко таке й сім'ячко; Який пан – такий крам; Який пан, такий і жупан; Який дід, такий плід; Який батько, такі й діти; Який піп, таке й благословення; рос. Какова птица, таково и пенне; Какова печка, таковы и перепечки; Какова пашия, таково и брашно; Каково волокно, таково и полотно; Каков барин, таков и хозяин; Каков хозяин, такова и собака; Какая мать, такая и дочь; Какова матка, таково и ягнятко; Какие корешки, такие и ветки, какие родители, такие и детки; Каков дуб, таков и клин, каков батька, таков и сын; Каков поп, таков и приход; Каков пастух, таково и стадо.*

Спираючись на результати нашого опитування, можна твердити, що варіант *Jaký pán, takový sluha* поступово переходить на периферію паремійної системи: його назвали лише 6 респондентів. Частотнішим є його синонім *Jaký pán, takový krát*, який зазначили 42 інформанти. Це прислів'я, як свідчить аналіз джерел,

чеська мова запозичила з польської мови (Čel., 453), причому воно витіснило старші варіанти (зокрема, за результатами дослідження Д. Бітнеровой й Ф. Шиндлера, *Jaký úřad, taková osádka, jaký hospodář, taková čeládka* назвав лише один респондент – BSch., 158) та увійшло в сучасний чеський паремійний мінімум.

Паремії *Jaký pán, takový krám* у сучасній чеській мові складають конкуренцію кілька інших варіантів: *Jaký pán, takový kmán*, який у нашому опитуванні зазначили 38 інформантів, та *Jaký pán, takový pes* – 20 відповідей. Та обставина, що прислів'я *Jaký pán, takový krám* та *Jaký pán, takový kmán* мають майже однакову кількість голосів інформантів (42 : 38), пояснюється, очевидно, подібністю звучання слів *krám* – *kmán*. Евфонічна організація цих паремій сприяє їх простому запам'ятовуванню, полегшує процес мовленнєвого відтворювання, а, можливо, і спонтанного змішування. Сучасний варіант *Jaký pán, takový pes* – це інтерпретаційна одиниця новітнього часу, що ґрунтується, очевидно, на спостереженні взаємодії людини і природного довкілля.

Аналіз усіх одержаних варіантів, виявив такі тенденції. По-перше, молоде покоління, не знаючи традиційного варіанту прислів'я, дописує таке його закінчення, яке не має ніякого стосунку до паремії як такої, а скоріше є асоціативною реакцією на буквально прочитання її першої частини, пор. : *Co se doma uvaří, tak já sním* (13 let); *Jak si usteleš, tak si vyspiš* = 5 відповідей (?let); *Boží mlýny melou mouku* (13 let); *Dobrá hospodyňka se dobře vdá* (17 let); *Jedna ovce prašivá mě včera potkala na nadraží* (16 let); *Kam vítr, tam fouká* (? let); *Kam vítr, tam prach* = 1 (? let); *Kdo chce kam, ať jde tam* (25 let); *Kdo chce s vlky býti, musí umět výtí* (14 let); *Když se kácí les, ubírá to kyslíkové zdroje* (17 let); *Komu není z hůry dáno, tak ten má smůlu* (17 let); *Neštěstí nechodí, neštěstí se děje* (17 let); *Kdo chce psa bít, ať si opatří hůl* (20 let); *Kdo šetří, má peníze* (25 let); *Kdo rychle dává, brzo nemá nic* (16 let); *Kdo rychle dává, bude brzo chudej* (16 let) та ін.

Деякі варіанти відповідей є okazіональними: вони позначені довільною мовною творчістю респондентів, пор.: *Líná huba*

mele vodu (17 let); *Mezi slepými vidomého nehledej* (17 let); *Neštěstí nechodí pěšky* (14 let); тим більше нас здивувала відповідь *Pečení holubi lítají do huby* чотирьох інформантів середнього віку (35, 34, 50 років і один без зазначення віку). Натомість люди старшого віку не лише знають еліптичний варіант, але й повну первісну форму.

Явище варіантності може призвести до невпізнанності вихідної форми паремії. У таких випадках йдеться не про формальну чи семантичну трансформацію прототипу, а про виникнення звичайного вислову зі структурою речення, хай навіть (за законом багатьох одиниць паремійного жанру) й римованого, пор.: *V ústech med, a v srdci jed > V ústech med má jen medvěd; Začal na zlatě, skončil na blátě > Začal na zlatě, skončil bez gatě > Začal na zlatě, neměl na gatě; Bez peněz do hospody nelez > Bez peněz do obchodu nelez > Bez peněz do nebe* тощо.

Жодного різновиду не мали 15 прислів'їв: це саме ті одиниці, що увійшли в паремійний мінімум чеської мови, а саме: 1. *Bez práce nejsou koláče*; 2. *Dvakrát měř, jednou řež*; 3. *Jablko nepadá daleko od stromu*; 4. *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*; 5. *Kdo maže, ten jede*; 6. *Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí*; 7. *Komu není rady, tomu není pomoci*; 8. *Lež má krátké nohy*; 9. *Neříkej hop, dokud nepřeskočíš*; 10. *Pes, který štěká, nekouše*; 11. *Pro dobrotu na žebrotu*; 12. *Šaty dělají člověka*; 13. *Tichá voda břehy mele*; 14. *V nouzi poznáš přítele*; 15. *Žádný učený z nebe nespadl*.

Ми припускаємо, що аналіз цих одиниць з погляду їхнього походження може засвідчити, що всі вони відзначаються чималим історичним стажем, а отже, твердження Д. Бігтнерової і Ф. Шиндлера, «що збірки Челаковського і Спілки є вкрай застарілими» (BSch., 297) викликає сумнів.

Типологія варіантів прислів'їв і приказок в основному збігається з типологією варіантності фразеологізмів за винятком однієї особливості: серед паремій досить поширене явище антиприслів'я.

5.10. Порівняння паремійних мінімумів чеської мови за даними двох соціолінгвістичних експериментів

Як уже зазначалося, анкета Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера, що передбачала визначення чеського паремійного мінімуму, містила матеріал кількох джерел: Фр. Л. Челаковського, Й. Спілки, об'єданого фонду Д. Бітнерової і Ф. Шиндлера. Завдяки цьому соціолінгвістичному експерименту було встановлено, що сучасний паремійний мінімум чеської мови нараховує 5 738 одиниць (BSch., 8). Крім того, спираючись на власне опитування 316 респондентів, Ф. Шиндлер окремо визначив паремійний мінімум 265 одиниць. Ми порівнюємо тут результати двох анкетувань: нашого (109 респондентів і 100 одиниць) і Ф. Шиндлера, оскільки за кількісними показниками вони певною мірою є зіставлюваними.

Порівняльна таблиця паремійних мінімумів за даними двох досліджень

№ п/п	Наш експеримент		Експеримент Ф. Шиндлера (BSch., 305)	
	Прислів'я і приказки	Відсоток	Прислів'я і приказки	Відсоток
1.	Bez práce nejsou koláče.	100 %	Bez práce nejsou koláče.	100 %
2.	Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.	100 %	Jak si usteleš, tak si lehneš.	100 %
3.	Dvakrát měř, jednou řež.	100 %	Pro dobrotu na žebrotu.	100 %
4.	Jablko nepadá daleko od stromu.	100 %	Co Čech, to muzikant.	100 %
5.	Lež má krátké nohy.	100 %	Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.	99,7 %
6.	Pes, který štěká, nekouše.	100 %	Komu se nelení, tomu se zelení.	99,7 %
7.	V nouzi poznáš přítele.	99,0 %	Komu není rady, tomu není pomoci.	99,6%

8.	Pro dobrotu na žebrotu.	99,0 %	Práce kvapná, málo platná.	99,6 %
9.	Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.	99,0 %	Láska hory přenáší	99,6%
10.	Kdo šetří, má za tři.	99,0 %	Všude dobře, doma nejlíp.	99,6%
11.	Šaty dělají člověka.	99,0 %	Pozdě bycha honit.	99,6%
12.	Tichá voda břehy mele.	99,0 %	Lehce nabyl, lehce pozbyl.	99,6%
13.	Komu není rady, tomu není pomoci.	98,1 %	Padla kosa na kamen.	99,6%
14.	Všude dobře, doma nejlíp.	98,1 %	Stará láska nerezaví.	99,6%
15.	Lehce nabyl, lehce pozbyl.	98,1 %	Dvakrát měř, jednou řež.	99,4 %
16.	Kdo se směje naposled, ten se směje nejlíp.	98,1 %	Ranní ptáče dál doskáče.	99,4 %
17.	Neříkej hop, dokud nepřeskočíš.	98,1 %	S poctivostí nejdál dojdeš.	99,2%
18.	Darovanému koni na zuby nehleď.	98,1 %	Co se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš.	99,2 %
19.	Kdo pozdě chodí, sám sobě škodí.	98,1 %	Kdo šetří, má za tři.	99,2 %
20.	Komu se nelení, tomu se zelení.	97,2 %	Pro jedno kvítí slunce nesvítil.	99,2 %
21.	Práce kvapná, málo platná.	97,2 %	Jablko nepadá daleko od stromu.	99,1%
22.	Pýcha předchází pád.	96,3 %	Není všechno zlato, co se třpytí.	99,1%
23.	Každý svého štěstí strůjcem.	96,3 %	Kdo dřív přijde, ten dřív mele.	98,8 %
24.	Kdo dřív přijde, ten dřív mele.	96,3 %	Kdo chce kam, pomozme mu tam.	98,8 %
25.	Lepší vrabec v hrsti, než holub na střeše.	96,3 %	Sejde z očí, sejde z mysli.	98,8 %

26.	Vrána k vráně sedá.	96,3 %	Jak k jídlu, tak k dílu.	98,8 %
27.	Žádný učený z nebe nespádl.	96,3 %	Dočkej času jako husa klasu.	98,8 %
28.	Pod svícnem bývá tma.	95,4 %	Co na srdci, to na jazyku.	98,7 %
29.	S poctivostí nejdál dojdeš.	95,4 %	Kdo jinému jámu kopá, sám do ní padá.	98,7 %

Наведені в таблиці дані показують, що найвищий рейтинг серед респондентів обох анкетувань має прислів'я *Bez práce nejsou koláče*. Стівідсотковий рубіж окремо в кожному експерименті подолали паремії *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*; *Jak si usteleš, tak si lehneš*; *Dvakrát měř, jednou řež*; *Pro dobrotu na žebrotu; Jablko nepadá daleko od stromu*; *Co Čech, to muzikant*. Коментуючи ці результати, висловлюємо гіпотезу, що перші сім зазначених одиниць паремійного мінімуму чеської мови належать до найдавнішого спільного європейського паремійного спадку. Для підтвердження цього теоретичного положення необхідно заглибитися в джерела:

1. *Bez práce nejsou koláče* – Я. А. Коменський запозичив з польської мови через латинську: *Sine labore non erit panis in ore* (SP 133) > *Bez pracy nie ma kolaczy* (Fl., II, 240 – 241; Čel., 155, 438; SČFI/VV, 715).

2. *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá* – спільноєвропейське, запозичено з латинської мови *Silva capit quale, dat responsum tibi tale* (SLC 356). Фр. Л. Челаковський подавав також паралель рос. *Каково в лесу кликнется, таково и отзовется* (Fl., I, 774; Čel., 111; SČFI/VV, 432).

3. *Jak si usteleš, tak si lehneš* – спільноєвропейське, запозичено з латинської мови (вислів Цицерона, є також у Біблії: NZ, 2. Кор. 9, 6) *Ut sementem feceris, ita metes* (SLC 384; KMZ 534); варіант *Jak zaseješ, tak budeš sklízet* (Fl., I, 763; Čel., 197).

4. *Dvakrát měř, jednou řež* – спільноєвропейське, запозичено з латинської мови *Quam semel errare, melius bis terve rogare* (SLC 384; KMZ 415). Фр. Л. Челаковський відзначав також паралель *Desetkrát měř, jednou řež* (Fl., I, 774; Čel., 314; SČFI/VV, 459 – 460).

5. *Pro dobru na žebrotu* – перифраза латинського вислову Плавта *Acerbum est, pro benefactis cum mali messem metas* (SLC 15; KMZ 28); у чеській мові ґрунтується на рими, варіант *Pro dobru na psotu*, пор. паралель пол. *Nie jeden człowiek przez swoją dobrotę przychodzi w żebro* (Fl., I, 148).

6. *Jablko nepadá daleko od stromu* – спільноєвропейське, запозичено з латинської мови *Non procul a proprio stipite poma cadunt* (SLC 261); у чеській мові відоме з XIV ст., зафіксовано у збірках Конрада, Цтібора, М. Червенки й Я. Благослава та ін.; варіант *Od stromu ovoce nedaleko padá* (Fl., I, 424 – 425; SČFI/VV, 337).

7. *Co Čech, to muzikant* – новочеське. Можливо, як алузія на *Čechy jsou konzervatoř Evropy* (SČFI/VV, 151).

Загальний висновок, що впливає з нашого дослідження й дослідження Ф. Шиндлера, полягає в тому, що, незважаючи на різницю в кількісному складі аналізованих паремійних одиниць (100 і 265), результат виявився майже однаковим: половина прислів'їв і приказок, рівень знання яких інформантами становив понад 95 відсотків, повністю збігається. При цьому з'ясовано, що фрагмент паремійного мінімуму дуже давній і належить до спільноєвропейського культурного простору.

Висновки до V розділу

Антропологічні засади сучасних лінгвістичних студій орієнтують дослідника на аналіз мови як продукту мислення. При цьому співвідношення мови й мислення завжди має динамічний характер, оскільки мислення – це завжди омовлена діяльність, направлена на пізнання світу. Такий динамічний, діяльнісний підхід до мови найглибше виявляє свої ознаки в дискурсивних практиках: вони дозволяють виявити механізми того, як «працює» мова в живій комунікації, які та з якою метою мовленнєво-мисленнєві дії реалізовує.

Як показав наш аналіз, стратегії функціонування прислів'їв у тексті й дискурсі відрізняються між собою. В усному дискурсі, на відміну від писемних текстів, прислів'я й приказки дотримуються

класичного «мовного вбрання», допускаючи незначне компонентне варіювання. Сутність паремій як прецедентних висловлювань полягає в когнітивній співвіднесеності зі стереотипними ситуаціями, високій мірі прагматичності й авторитетності. Чим типізованішою є життєва ситуація, вербалізована паремією, тим вище її «прецедентна частотність». Уведення в дискурс паремій має ще одну істотну особливість: це творча акція, що означає вихід за рамки буденності й прозаїчності. Оживлення мови й мовлення через паремії зорієнтовано передусім не на інформацію як таку, а на мотиви й установки автора, його ситуативну «внутрішню комунікативну програму». Конотація прислів'їв у дискурсі породжує емоційно-смыслову домінанту. Як культурно-знакові феномени паремії відтворюють фрагмент мовної свідомості або виступають основою для її сучасних модифікацій і загалом відбивають якісні характеристики ситуації в суспільстві. У цьому полягає їх найважливіший функціональний зміст.

Стосовно паремій часто констатують свободу від контексту, позаконтекстну самодостатність. Навпаки, можна стверджувати, що немає інших структур, які б настільки вписувалися в контекст, як паремії. Для цього вони існують, саме тому вони мають такий «життєвий стаж». Не можна поза контекстом несподівано сказати *Bez práce nejsou koláče – Хочеш їсти калачі не лежи на печі; Všude dobře, doma nejlíp – Всюди добре, а дома найкраще.*

Феномен відтворюваності паремій у дискурсивній діяльності, як уявляється, пов'язаний з їхньою діалогічністю. Діалогічність паремійного тексту є системним результатом взаємодії, взаємовпливів паремійних фондів різних мовних культур з урахуванням соціальних, когнітивних, етнічних та інших чинників, або, образно кажучи, – це вплетення в нього голосів і ремінісценцій різних історичних епох. Історичний складник паремійного дискурсу – його важлива характерна ознака.

Перспективи подальшого дослідження цієї проблеми ми вбачаємо в залученні до дослідження даних Чеського національного корпусу, що послужить підґрунтям для комплексного порівняльного

аналізу паремійних мінімумів в усному і писемному дискурсах. Вичерпний опис паремійних мінімумів слов'янських мов – це справа майбутнього. Цікаво було б порівняти паремійні мінімуми різних народів, наприклад чехів та українців, причому не лише в синхронії, але й у діахронії. Ми схильні вважати, що вони дуже давні й належать до основного фонду національних мов.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Кожна наукова парадигма лінгвістики характеризується своїми визначальними рисами. Якщо попередні, порівняльно-історична і структуралістська парадигми, оперували суто лінгвістичними теоріями, то сучасна шукає плюралістичні, такі, що мають на меті узгодити та поєднати лінгвістику з суміжними науками – філософією, фольклористикою, культурологією, етнологією, психологією тощо. Важливою особливістю теоретичної лінгвістики другої половини ХХ ст. є відхід від мови як самодостатньої знакової системи і звернення до мови як вмістилища смислів, форми і способу життєдіяльності людини, продукту комунікативної практики. Роль мови постала особливо важливою з погляду її соціальної та культурної значущості. Вивчення мови в такому аспекті забезпечило появу в сучасній лінгвістиці праць у межах когнітивної лінгвістики. Головною концепцією сучасної когнітивної лінгвістики, представлені різними школами, є мовний образ світу. Це спосіб інтерпретації світу, витлумаченої певною спільнотою й закріпленої в мові. Чеська традиція лінгвокогнітивних досліджень розбудовувалася на фундаменті польської етнолінгвістичної школи і має свої здобутки, передусім в галузі лексичної когнітивної семантики. Важливий фрагмент мовної картини світу становить паремійний корпус.

2. Генезис терміна *паремія* ми пов'язували з етапами становлення та лексикографічного опрацювання паремійних одиниць чеської мови. Вивчаючи чеські паремії як сучасне лінгвістичне явище, ми не відхиляємо минулого. Сучасне неможливо відділити від минулого – воно переплетене, виросло з історичних традицій. Будь-який цілком відповідний опис періодів розвитку мови й культури в діяхронії розкриває картину явищ на синхронічному рівні. А тому наш аналіз містить історичний ракурс – і структурний, і семантичний. Якщо виходити з тези, що завданням реконструкції мовної картини світу є не лише виділення окремих праелементів, але реконструкція (в нашому випадку) пареміології як системи,

що презентує мовно-культурну спільноту, то нас мали цікавити історико-культурні джерела формування паремійного фонду чеської мови – античні, біблійні, германо-слов'янські. Таке заглиблення дозволило дійти висновку про високу питому вагу чеських паремій, дотичних до інтернаціональних паремійних паралелей, що утворюють спільний загальнолюдський культурний спадок. Проведений аналіз свідчить, що навіть ті паремійні зразки, які завдяки наявності в них типово національних власних назв (топонімів, антропонімів) могли б уважатися репрезентантами винятково етнонаціональної мовної картини світу, виявляють не національність, а універсальність структурної моделі, а відтак і спадковість лінгвокогнітивної моделі. Як правило, ця модель має глибоко ретроспективні обриси. Залучення до розгляду різних джерел, що вплинули на конституювання паремійного фонду чеської мови, зрештою підвело нас до висновку, що чеська пареміологія – це не дзеркало народно-фольклорної культури, а передусім загальнокультурний гуманістичний портрет усної словесності від найдавніших часів до наших днів, виписаний за посередництвом багатьох культур і мов (грецької, латинської, старонімецької тощо). Універсальність моделей чеських паремій ми витлумачуємо не стільки як похідну стандартності загальнолюдського мислення (принаймні на спільноєвропейському ареалі), скільки як наслідок спільних праджерел. Історико-етимологічний коментар щодо окремих паремій у нашій праці – виразна ілюстрація цього положення.

3. Здійснений аналіз чеських прислів'їв і приказок із залученням культурно-історичних джерел показав, що велика їх частина має не народний, а книжний родовід. Народними їх можна вважати в тому сенсі, що завдяки усній культурній традиції народу вони зберігалися й передавалися від покоління до покоління, ґрунтуючись на засадах колективності й солідарності. Механізм такого передавання і збереження полягав у своєрідності прислів'їв і приказок як текстових жанрів і зумовлювався особливостями аудиторії, для якої вони призначалися. Головна маса населення – сільські жителі (пригадаймо слова класика, що за прислів'ями й

приказками треба йти в народ), їхній спосіб життя був цілком підпорядкований рутині, а світогляд, широта уявлень, знань, інтересів доволі обмежені. Консерватизм – невід’ємна ознака простого народу – гарантував усній комунікації функціонування за правилами «віри на слово». Повторення паремій із уст в уста, від покоління до покоління забезпечувало рівновагу духовної сфери, вони легко засвоювалися механізмом колективного сприйняття за законами фольклорної свідомості. У цьому полягає відмінність класичних паремій від сучасних антиприслів’їв, які шукають оригінальність та новизну в комунікативних практиках. Водночас усне побутування паремій сприяло процесу їхнього структурного варіювання, наповнення образами, близькими і зрозумілими для етносу, і ця особливість спричинила їх витлумачення в лінгвістичних дослідженнях як національно специфічних мовних знаків.

Таким чином, сучасний паремійний корпус чеської мови є синтезом двох систем – писемної, генетично закоріненої в біблійній і латиномовній літературі, та усної, пов’язаної з народною паремійною мовотворчістю.

4. Наше дослідження етапів накопичення та випуску у світ друкованих видань паремій у чеських землях, починаючи з XVI ст., мало важливе методологічне значення, оскільки уможливило не лише простежити формування терміносистеми чеської пареміології, але й говорити про термінологічний статус паремій у сучасній чеській лінгвістиці.

Виявляючи шляхи формування термінів *паремії*, *прислів’я*, *приказки* в чеській мові, ми констатуємо, що їх семантичні форми існували задовго до того часу, як у науковий обіг було введено термін *фразеологізм*, а практика укладання збірок прислів’їв і приказок уже налічувала не одне століття, коли з’явилися перші фразеологічні словники. Цілком очевидно, що фразеологія зародилася в надрах пареміології. Проте пареміологія, заклавши першопочатки фразеології, набула в її царині невизначеного статусу. Питання про віднесення паремій до спільного фразеологічного фонду мови досі залишається спірним, незважаючи на існування

низки ознак, які розмежовують ці мовні одиниці. На нашу думку, на часі виокремлення пареміології з широкого кола фразеології в окрему лінгвістичну дисципліну, оскільки різні за своєю суттю лінгвістичні явища мають бути об'єктами різних наукових дисциплін. Вибір теорії в науці як одна з форм авторського вибору й свободи, звісно, слід сприймати як даність, хоча очевидним є й те, що наукова теорія не може бути справою смаку того чи іншого дослідника. Критерієм для оцінки її істинності є не просто відповідність мовним законам або концепціям, а передусім максимальна вираженість щодо природи досліджуваного явища, яка не залежить від суб'єктивної думки або мовної інтуїції.

5. Історія чеської пареміології – це не лише історія формування її фонду, але й історія когнітивного освоєння дійсності, результат культурної інтерпретації з метою через мову висловити своє розуміння і ставлення до неї. Спираючись на когнітивні засади вивчення мовної картини світу, ми трактуємо паремійну картину світу як структуру смислів, створену окремими концептами, внутрішньо пов'язаними між собою. Ці концепти – явища лінгвістичні, наділені інтерпретаційною семантикою. Поняття *інтерпретаційна семантика*, яке ми застосовуємо як робочий термін у нашій праці, виявляється найефективнішим способом пояснення когнітивної інформації, закріпленої в паремії, і способом характеристики та оцінок цієї інформації за допомогою мови.

6. Визначальна характеристика концептів *добро* і *зло* – нормативно-етична оцінка. Ми зараховуємо їх до базових структур концептосфери чеської мови, її культурних домінант, оскільки завдяки своїй аксіологічній семантиці *добро* і *зло* так чи інакше проходять через усі інші універсальні опозиції, марковані позитивною чи негативною оцінкою. Об'єднання паремій у логіко-семантичні групи (логеми) дозволило схарактеризувати ієрархію морально-духовних і утилітарних цінностей, пов'язаних з еволюційно різними етапами суспільних сфер життя. У формуванні концепту *толерантність* через терпіння домінантну роль відіграла християнська (біблійна) традиція, безпосередньо пов'язана зі спасінням.

7. Наш аналіз підтверджує основний статус естетичного концепту *краса* в усвідомленні духовної культури. Концептуальний простір постає як семантичне утворення, що комбінує у стосунку до суб'єкта смисли «красивий», «корисний», «розумний», «моральний», «добročесний», семантичним стрижнем яких є ідея протиставлення естетичної оцінки оцінці етичній та утилітарній: зовнішня краса і привабливість вступають у протиріччя з людською моральністю й добропорядністю. Краса, передусім жіноча, часто пов'язана в пареміях лише з прагматичністю. Концепт *краса* в паремійному вимірі дозволяє говорити також про загальнолюдські естетичні стандарти, засвоєні чеською мовою.

8. Проведене дослідження показує еволюцію культурного концепту *час*. Він відбиває динаміку в осмисленні категорії темпоральності, послідовні етапи освоєння дійсності. У структурі концепту *час* представлені значення об'єктивного і суб'єктивного типів, лінійна і циклічна моделі. Мовно-культурні образи часу, як правило метафоричні, пов'язані з численними асоціаціями й персоніфікаціями цього поняття; вони виявляють себе в межах індивідуального або колективного досвіду через позитивні й негативні події людського життя. Виразним фрагментом темпорального концепту є чеська лексема *pohoda* в порівнянні з українською *погода*. Маючи спільні генетичні корені, вони кардинально розмежували свої концептуальні характеристики. Чеське слово *pohoda* відзначається соціально-культурною орієнтацією, виступає в номінаціях, значущих як для індивіда, так і для соціуму загалом, звідси впливає його статус ключового культурного концепту.

9. На матеріалі чеської мови розкривається сфера гендерних стосунків, структурована одиницями предикатної семантики. Особливість гендерних концептів *чоловік* і *жінка* полягає, як видається, в різних еволюційних ролях, різних моделях концептуалізації соціального досвіду, зумовлених різними соціокультурними чинниками. Відтак, маскуліноцентричність, яку акумулювала чеська пареміологія, слід оцінювати не як соціокультурну дискримінацію,

а як наслідок об'єктивно сформованої патріархальної моделі суспільного розвитку.

10. Вихідним положенням для опису дискурсивних практик паремійних текстів є теза про те, що для розуміння мови фундаментальним є вивчення мовної діяльності – мовлення. Це підтверджують дані, які ми отримали з Чеського національного корпусу, а також у результаті нашого соціолінгвістичного експерименту.

Сучасний чеський корпусний дискурс демонструє мовні явища, сполучені з трансформаційними прийомами в чеській пареміології, які сигналізують про динаміку сприйняття світу чеським етносом. Головна її особливість полягає у відході від лексикографічної семантики (словникової дефініції) паремії до інтерпретаційної семантики. В антропоцентричній парадигмі знань інтерпретаційна семантика паремій ґрунтується на взаємодії кількох складників: референт – мета – адресат. Важливий висновок стосовно вияву паремійного тексту в мовній діяльності – здатність експлікувати актуальні значення в дискурсі через метаоператори, завдяки яким паремії набувають значущих смислових «додатків». У світлі отриманих результатів набуває конкретизації висловлена сучасними лінгвістами думка про перлокутивну силу паремії. Основним механізмом її існування визнаємо потребу індивіда подолати комплекс соціальної ізоляції, створити ефект одностайної колективної думки, на яку спирається мовець, посилаючись на паремійний авторитет, апробований віками. Таким чином, когнітивна модель паремії визначала поведінку індивіда в межах суспільно встановлених правил. Чи не тому молодше покоління, як впливає з результатів нашого соціолінгвістичного експерименту, меншою мірою, ніж старше, використовує у своїй комунікативній практиці паремії, тим самим не визнаючи їх віковичний авторитет й обмеження своєї комунікативної свободи.

11. Паремії витлумачуємо як феномени подвійної маркованості: об'єктивно-системної і суб'єктивно-комунікативної. Перша, об'єктивно-системна або універсальна маркованість, полягає в тому, що навіть у сучасній дискурсивній практиці паремії

актуалізують світоглядні структури, характерні для доволі пізніх культурно-історичних епох. Як явища мови в тому «лексикографічному вигляді», як ми їх знаємо, паремії упродовж тисячоліть склалися як похідні ментальної діяльності, спрямованої на пізнання матеріального й духовного світу, а отже, вони являють собою гігантську енциклопедію людської практики й досвіду. Тяглість культурного змісту чеських паремій – важлива їхня ознака як явищ мови. Проте в комунікативно-дискурсивній практиці паремії сприяють творенню концептів мовно-культурної свідомості. Паремійний дискурс звернений до ментальних процесів, які характеризують учасників комунікації з огляду на етнокультурні, психологічні, соціокультурні умови.

Аналіз паремійного дискурсу виявив його зміст, що розкривається на трьох рівнях: семантичному (пов'язаному з мовним змістом паремій), прагматичному (інтерпретація паремій – результат авторських інтенцій, скерованих на регулювання міжособистісних і колективних стосунків) та інтераціональному (залежному від впливу суб'єктивних і соціальних чинників).

12. Сучасна літературна мова, як ріка, що несе в собі живі й сухі гілки, – живі й застарілі форми. Спираючись на проведене дослідження, можна сказати, що паремії нині перебувають на маргіналіях мовної системи: нові практично не виникають, натомість оновлюються, трансформуються, модифікуються відомі, класичні. Для верифікації цієї гіпотези ми провели соціолінгвістичний експеримент, суть якого полягала у визначенні чеського паремійного мінімуму. Результати виявили склад живих та активних чеських паремій, які не тільки позитивно характеризують паремійну компетентність сучасних носіїв чеської мови, але й засвідчили, що ядро паремійного мінімуму дуже давнє й належить до основного фонду сучасної чеської літературної мови. Водночас паремійний мінімум – це своєрідний ключ до комплексу культурних смислів, релевантних для сучасного етнічного соціуму. У цьому полягає семіотична суть і значущість паремій як прецедентних висловлювань.

13. Результати проведеного нами дослідження дозволяють по-новому оцінити ідею культурного смислу концептуального простору, структурованого чеськими пареміями. Суб'єктивний характер інтерпретації, конституйованого індивідуально-особистісним сприйняттям об'єктивної дійсності, заздалегідь припускає необмежену множинність рецепційних смислів. При цьому паремії відтворюють логіку не саму по собі, а реальне життя в його живому різноманітті й діалектиці окремого, часткового, спільного і загального.

14. Перспективними напрямками лишаються історико-етимологічні дослідження паремій, інноваційні процеси у сфері пареміології як складники різних типів дискурсу (наприклад, художнього, мас-медійного, інтернетівського), які потенційно можна кваліфікувати як зону значного поширення паремійних текстів, оцінити їх перебування в узусі та перспективи входження в нормативний лексикон.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АЗУЕ – Жайворонок В. В. Антологія знаків української етнокультури. Київ: Наук. думка, 2018. 758 с.

БВМ – Балакова Д., Вальтер Х., Мокиєнко В. М. Лепта біблейської мудрости. Краткий русско-словацко-немецкий словарь крылатых слов. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität. Greifswald, 2012. 140 с.

БМС – Бирих А. К., Мокиєнко В. М., Степанова Л. И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов. 3-е изд., испр. и доп. Москва: Астрель: АСТ: Люкс, 2005. 926 с.

БРС – Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь. Москва: Рус. яз., 1975. 768 с.

БСРП – Вальтер Х., Мокиєнко В. М. Большой словарь русских прозвищ. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. 704 с.

БУС – Білорусько-український словник / Г. П. Півторак, О. І. Скопненко / За ред. Г. П. Півторака. Київ: Довіра, 2006. 723 с.

БФСРЯ – Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. В. Н. Телия. Москва: АСТ–ПРЕСС КНИГА, 2006. 784 с.

ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.

Гонч. – Гончарова Н. А. Из античной мудрости: Латинские пословицы и поговорки с русскими соответствиями. Минск: Вышш. шк., 2004. 495 с.

Грінч. – Словарь української мови. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко: У 4-х т. / НАН України. Ін-т української мови. Київ: Наук. думка, 1996. Т. 1. 495 с.; Т. 2. 558 с.; Т. 3. 516 с.; Т. 4. 616 с.

Даль – Даль В. И. Пословицы русского народа: Сб. пословиц, поговорок, речений, присловий, чистоговорок, прибауток, загадок, поверий и проч. / [Соч.] Владимира Даля. 2-е изд., без

перемен. Т. 1 – 2. Санкт-Петербург: Москва: М. О. Вольф, 1879. Т. 1. 685 с. Т. 2. 638 с.

Даль 1978 – Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 3. Москва: Русский язык, 1978. 555 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови. Т. 1 – 6. Київ: Наук. думка, 1982 – 2012.

ЕУМ – Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін. 3-є вид. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. 856 с.

Зак. – Старосветский бандуриста / собрал [з приміт.] Николай Закревский. Москва: Универ. тип., 1860. 628 с.

Ільк. – Галицькі приповідки и загадки, зібрані Григорієм Ількевичем / Г. Ількевич. Відень: Напечатано черенками О. О. Мехитаристів, 1841. VI, 124 с.

Ков. – Коваль А. П. Спочатку було Слово. Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ: Либідь, 2001. 311 с.

Ласт. – Ластівка: сочинения на малороссийском языке: повести и рассказы, некоторые народные малороссийские песни, поговорки, пословицы, стихотворения и сказки Л. Боровиковского, Е. Гребенки, Грыцька Основьяненка, В. Забилы, И. Котляревского, Кореницкого, П. Кулеша, Мартавицкого, П. Писаревского, А. Чужбинского, Т. Шевченко, С. Шерепери и других / Собрал [та авт. післямови] Е. Гребенка. СПб.: Изд. В. Полякова, 1841. 382 с.

ЛРС – Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. Москва: Русский язык, 1976. 1096 с.

Мих. – Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний: В 2 т. Москва: Рус. словари, 1994. Т. 1. 819 с.; Т. 2. 580, 88 с.

МН – Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Большой словарь русских поговорок. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2007. 784 с.

МНН – Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц. Москва: ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. 1024 с.

Ном. – Українські приказки, прислів'я і таке інше: зб. О. В. Марковича та ін. / Уклад М. Номис / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ: Либідь, 1993. 768 с.

НРС – Немецко-русский словарь / Под ред. А. А. Лепинга и Н. П. Страховой. J – Z. Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1962. 1304 с.

НРФС – Немецко-русский фразеологический словарь / Сост. Л. Э. Бинович. Москва: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1956. 904 с.

Ол. Сид. – Олійник І. С., Сидоренко М. М. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник. 2-е вид., доп. та перероб. Київ: Рад. школа, 1978. 446 с.

ОС – Орфоепічний словник української мови: В 2 т. / Уклад.: М. М. Пешак та ін. Т. 1. Київ: Довіра, 2001. 955 с.

Павл. – Павловський А. П. Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших малоросское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями. – Спб., 1818. URL: <http://litopys.org.ua/rizne/slovpavl0.htm#poslo> (дата звернення 14.05.2018).

ПП – Пословицы, поговорки, загадки в рукописных сборниках XVIII – XX веков / Изд. подгот. М. Я. Мельц [и др.]; [Вступ. статья Б. Н. Путилова, с. 5 – 20]. Москва; Ленинград, 1961. 289 с.

РМС – Чундева Н., Најческа-Сидоровска М., Накев С. Русско-македонский словарь. Скопје: Филолошки факултет «Блаже Конески», 1997. 989 с.

РНСПП – Цвиллинг М. Я. Русско-немецкий словарь пословиц и поговорок. Москва: Рус. яз. 1984. 214 с.

РСКЈ – Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Књига XI. Београд: САНУ, 2002. 800 с.

РСКЈ – Речник српскохрватскога књижевног језика. Књига трећа. Нови Сад, Загреб: Матица Српска, 1969. 910 с.

РХС – Полянец Радослав Ф., Мадатова-Полянец С. М. Русско-хорватский словарь. Zagreb: Školska knjiga, 2002. 1043 с.

СДЯ – Словарь древнерусского языка XI – XIV вв. Т. 6. Москва: Азбуковник, 2000. 608 с.

СІС – Словник іншомовних слів / Уклад: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. Київ: Наук. думка, 2000. 680 с.

Смирн. – Малороссийские пословицы и поговорки собранные В.Н.С. / Передм. В.Н.С. [В.Н. Смирницкий]. Харків: Унив. тип., 1834. 34 с.

Сн. 1831 – Русские в своих пословицах. Рассуждения и исследования об отечественных пословицах и поговорках: [в 4 кн.] / И. Снегирев. Москва: В Унив. тип., 1831 – 1834. Кн. 1. 1831. 174 с.; Кн. 2. 1831. 180 с.

Сн. 1848 – Русские народные пословицы и притчи, изданные И. Снегиревым: С предисл. и доп. Москва: В Унив. тип., 1848. XLVI, 505 с.

СРЯ 15 – Словарь русского языка XI – XVII вв.: Вып. 15 (Персть – Подмышка). Москва: Наука, 1989. 288 с.

СРЯ 17 – Словарь русского языка XI – XVII вв.: Вып. 17 (Помаранець – Потишати). Москва: Наука, 1991. 288 с.

СРЯ 19 – Словарь русского языка XI – XVII вв.: Вып. 17 (Пренебесный – Присвѣдѣтельствovati). Москва: Наука, 1994. 272 с.

СРЯ 20 – Словарь русского языка XI – XVII вв.: Вып. 20 (Присвоение – Прочнутися). Москва: Наука, 1995. 288 с.

СТРБЯ – Буров С., Бонджолова В., Илиева М., Пехливанова П. Съвременен тълковен речник на българския език с приложения. Трето издание. В. Търново: Gaberoff, 2002. 1104 с.

СУМ1 – Словник української мови: В 11 т. Київ: Наук. думка, 1970 – 1980.

СУМ2 – Словник української мови: В 20 т. Т. 1 – 9. Київ: УМІФ НАН України, 2010 – 2019.

СХР – Толстой Н. И. Сербско-хорватско-русский словарь. Москва: Сов. энциклопедия, 1970. 735 с.

ТСБМ – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: Больш 65 000 слоў / Пад рэд. М. Р. Судніка, М. Н. Крыўко. Менск: БелЭн, 1996. 783 с.

УБР – Кънева П. Украинско – български речник. София: Синева, 2013. 542 с.

Фр. – Франко І. Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко: У 3-х т. Львів: Вид. ЛНУ імені І. Франка. 2-е вид. 2006 – 2007.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. Київ: Наук. думка, 1993. 980 с.

ЧНК – Чеський національний корпус. URL: <http://ucnk.ff.cuni.cz> (дата звернення 24.01.2008; 17.03.2009; 8.05.2017); Фонди syn 2000; syn 2005; syn 2010; syn 2006pub, ORAL2006; ORAL v1.

Чуб. – Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования: [в 7 т.] / собрал П. П. Чубинский. Санкт-Петербург: [б.и.], 1872 – 1878. Т. 1, вып. 2: Пословицы, загадки, колдовство / изд. под наблюдением П. А. Гильтебрандта. Санкт-Петербург: [Тип. В. Кишбаума]. 1877. С. 225 – 467.

Шиш. – Сборник малороссийских пословиц и поговорок / [уклад., авт. передм та приміт.] А. Шишацкий-Ільич. Чернигов: Губерн. Тип., 1857. 97 с.

Ad. – Adalberg S. Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich. Warszawa: Druk Emila Skiwskiego, 1889 – 1894. 876 s.

BaS – Bachmannová J., Suksov V. Jak se to řekne jinde: česká přísloví a jejich jinojazyčné protějšky. Praha: Knižní klub, 2007. 381 s.

Beč. – Bečka J. V. Slovník synonym a frazeologismů. Praha: Vydavatelství Novinář, 1977. 431 s.

BK – Bible svatá aneb všecka svatá písma Starého i Nového zákona: Podle posledního vyd. kralického z r. 1613. Praha: Ústřední církevní nakladatelství, 1963. 220 s.

BS – Bible svatováclavská. Evangelia / K vydání připravil, doslov napsal, konkordanci se Starým zákonem sestavil, vysvětlivkami a slovníčkem opatřil Milan Kopecký. Brno, 1991. 144 s.

BSch. – Bittnerová D., Schindler F. Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století. Praha: Karolinum, 1997. 315 s.

ČB – Červenka M., Blahoslav J. Česká přísloví / K vydání připravil Josef Spilka. Praha: Odeon, 1970. 105 s.

Čel. – Čelakovský F.L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / Do tisku přípr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. Karel Dvořák. 3. vyd. Praha: Vyšehrad, 1949. 922 s.

ČNK – Чеський національний корпус. URL: <http://ucnk.ff.cuni.cz> (дата звернення 24.01.2008). Фонди syn 2000; syn 2005; syn 2010; syn 2006pub; syn v6; syn v7; ORAL2006; ORAL v1.

Dal. – Staročeská kronika tak řečeného Dalimila: vydání textu a veškerého textového materiálu / k vydání připravili Jiří Daňhelka ... [et al.]. Praha: Academia, 1988 – 1995. 3 sv. : Sv. 1. 1988. 612 s.; Sv. 2. 1988. 604 s.; Sv. 3. 1995. 489 s.

Dobr. – Dobrovský J. Spisy a projevy. Sv. XVII: Českých přísloví sbírka / K vydání připravil M.Heřman. Praha: ČSAV, 1963. 223 s.

ENČS – Encyklopedický německo-český slovník. IV. díl, [S – Z] / sestavil prof. Dr. J. V. Sterzinger, dokončil Dr. Kamil Kabeš. V Praze: J. Otto, 1935. 1548 s.

ESČ – Encyklopedický slovník češtiny / Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová. Praha: Lidové noviny, 2002. 604 s.

ESJS – Etymologický slovník jazyka staroslovenského. 2. Praha: Academia, 1990. S. 65 – 128.

ESSČ – Elektronický slovník staré češtiny. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (дата звернення 14. 03. 2014).

ESSČ – Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.8.0. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (дата звернення 14. 03. 2014).

Fl. – Flajšhans V. Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská / vybral a uspořádal Václav Flajšhans; [editoři Valerij Mokienko, Ludmila

Štěpanova]: 2 sv.; 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013.

Geb. – Gebauer J. Slovník staročeský. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (дата звернення 18. 02. 2015).

Gr. – Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Leipzig, 1877. B. 4. II. 2408 s.

HFR – Menac A., Fink Arsovski Ž., Venturin R. Hrvatski frazeološki rječnik. Zagreb: Zagreb studeni, 2014. 794 s.

Hol. Kop. – Holub J., Kopečný F. Etymologický slovník jazyka českého. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952. 575 s.

Hol. Lyer – Holub J., Lyer S. Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zřetelem k slovům kulturním a cizím. 2. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1968. 527 s.

Jung. – Jungmann J. Slovník česko-německý. W Praze: Pomocj Českého Museum, 1835 – 1839. D. I – V. Obsahuje: Djl I. A – J. 1835. 852 s.; Díl II. K – O. 1836. 1030 s.; Díl III. P – R. 1837. 974 s.; Díl IV. S – U. 1838. 844 s.; Díl V. T – Ž. 1839. 988 s.

KKČ – Kosmas. Kronika česká. URL: http://www.moraviamagna.cz/kroniky/k_ko_uv.htm (дата звернення 17. 04. 2012).

KMZ – Kuřáková E., Marek V., Zachová J. Moudrost věků: lexikon latinských výroků, přísloví a rčení. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1988. 662 s.

Kol. – Kolberg O. Lud. Jego zwyczaję, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Część czwarta: Powieści, przysłowia i język. Kraków: W drukarni dr. Ludwika Gumplowicza pod zarządę Stanisława Gralichowskiego, 1875. 368 s.

Kom. – Komenský J. A. Moudrost starých Čechů, za zrcadlo vystavená potomkům/ Text k vydání připravil, předmluvou, poznámkami a rejstříkem opatřil František Svejkovský. 4. vyd. Praha, 1954. 204 s.

Kott – Kott František Št. Česko – německý slovník zvláště grammaticko – fraseologický. Díl I – VII. V Praze: František Šimáček. Díl I. A – M, 1878. 1097 s.; Díl II. N – P, 1880. 1269 s.; Díl III. Q – Š,

1882. 991 s.; Díl IV. T – Y, 1884. 1255 s.; Díl V. Z – Ž, Dodatky a některé opravy písmen A – Č, 1887. 1233 s.; Díl VI. Dodatky D – N, 1890. 1220 s.; Díl VII. Dodatky O – Ž, II. Dodatky A – Ž, 1893. 1401 s.

Mach. – Machek V. Etymologický slovník jazyka českého a slovenského. Vyd. 1. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1957. 627 s.

MSS – Malý staročeský slovník/ J. Bělič, A. Kamiš, K. Kučera. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (дата звернення 17. 04. 2012).

NESČ – Nový encyklopedický slovník češtiny / P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. 1. vyd. Praha: Lidové noviny, 2016. 2 sv. 2183 s. URL: <https://www.czechency.org> (дата звернення 05.03. 2017).

NKPP – Nowa księga przysłów polskich / Red. nac. J. Krzyżanowski. Warszawa, 1969–1978. T. 1–4.

NS.1 – Nová slova v češtině 1: slovník neologizmů / kol. aut. pod ved. Olgy Martinové. Praha: Academia, 1998. 356 s.

NS.2 – Nová slova v češtině 2: slovník neologizmů / kol. aut. pod ved. Olgy Martinové. Praha: Academia, 2004. 568 s.

NZ – Nový zákon // Bible: Písmo svaté Starého a Nového zákona: (včetně deuterokanonických knih): český ekumenický překlad / [přeložily ekumenické komise pro Starý a Nový zákon]. – 12. vyd., (3. opr. vyd.). Praha: Česká biblická společnost, 2006. xiii, 1461 s., iv, 350 s.

OS – Ottův slovník naučný. Praha: Vydavatel a nakladatel J.Otto. D. 14. Kartel – kraj. 1899. 1066 s.; D. 20. Pohora – Q.v. 1903. 1087 s.

PSJČ – Příruční slovník jazyka českého. V Praze: SPN, 1935 – 1957: 9 sv. D I. 1935 – 1937. 1252 s.; D. III. 1938 – 1940. 1272 s.; D. IV., č. 1. 1941 – 1943. 1336 s.; D. IV., č. 2. 1944 – 1948. 1171 s.; D. VI. 1951 – 1953. 1264 s.

PSN – Příruční slovník naučný. Praha: Academia. D.I. A – F, 1962. 799 s.; D.II. G – L, 1963. 919 s.; D.III. M – Ř, 1966. 959 s.; D.IV. S – Ž, 1967. 933 s.

Rejz. – Rejzek J. Český etymologický slovník. Praha: Leda, 2001. 752 s.

RHR – Radoslav F. Poljanec, S. M. Madatova-Poljanec. Rusko-hrvatski rječnik. Zagreb: Školska knjiga, 2002. 1043 s.

RPS – Chlebda W., Mokijenko W.M., Szuleżkova S.G. Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów. Łask: Lexsem, 2003. 706 s.

SaD – Slova a dějiny / pod ved. I. Němce zprac. aut. kol. staročes. sl. Praha: Academia, 1980. 325 s.

SČFI/ OS – Slovník české frazeologie a idiomatiky. 5, Onomaziologický slovník / Hl. red.: František Čermák. 1. vyd. Praha: Leda, 2016. 527 s.

SČFI/ P – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Sv. 1, Přirovnání / [autor. kol. František Čermák ... et al.]. 1. vyd. Praha: Academia, 1983. 492 s.

SČFI/ VN – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Sv. 2, Výrazy neslovesné [autor. kol. Vlasta Červená ... et al.]. 1. vyd. Praha: Academia, 1988. 511 s.

SČFI/ VS1 – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Sv. 3, Výrazy slovesné / František Čermák, Jiří Hronek ... [aj.]. 1. vyd. Praha: Academia, 1994. Část 1.: A – P, 757 s.

SČFI/ VS2 – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Sv. 3, Výrazy slovesné / František Čermák, Jiří Hronek ... [aj.]. – 1. vyd. Praha: Academia, 1994. Část 2.: R – Ž, 634 s.

SČFI/ VV – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Sv. 4., Výrazy větné/ hl. red. František Čermák; autor. ko. František Čermák ... [et al.]. 1. vyd. Praha: Leda, 2009. 1267 s.

SČSA – Slovník českých synonym a antonym. 1. vyd. Brno: Lingea, 2007. 573 s.

SJS – Slovník jazyka staroslověnského. Praha: Academia, 2004.

SLC – Čermák J., Čermáková K. Slovník latinských citátů: 4328 citátů s českým překladem a výkladem. Praha: Universum, 2005. 543 s.

Sln – Co v slovnících nenajdete: novinky v současné slovní zásobě / Z. Sochová, B. Poštolková. Praha: Portál, 1994. 204 s.

SNČ – Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov / Hl. ed. Jan Hugo. Praha: Maxdorf, 2006. 413 s.

SP – Świerczyński A., Świerczyńska D. Slovník přísloví v devíti jazycích / České ekvivalenty Eva Mrhačová. Praha: Universum, 2008. 303 s.

SSJČ – Slovník spisovného jazyka českého / Zprac. lexikograf. kol. Ústavu pro jazyk český ČSAV pod ved. Boh. Havránka ... et.al. D. I – IV. Praha: Academia, 1971.

Stč textová banka – Staročeská textová banka [on – line]. Verze z 16. 5. 2013 [citováno ze dne 3. 10. 2013]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx> (дата звернення 08. 05. 2015).

StčSI – Staročeský slovník. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz> (дата звернення 08. 05. 2015).

Šim. – Šimek F. Slovníček staré češtiny. URL: <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> (дата звернення 08. 05. 2015).

TJČ – Tezaurus jazyka českého: slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných / Aleš Klégr. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 2007. 1189 s.

Trav. – Trávníček Fr. Slovník jazyka českého. 4. vyd. Praha: Slovanské nakladatelství, 1952. 1801 s.

WM – Walter H., Mokienko V. Deutsch-russisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen. Mit historisch – etymologischen Kommentaren. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2009. 199 s.

Скорочення книг (чеською мовою) Старого і Нового Завіту

Starý zákon

SZ – Starý zákon

Ab. – Abakuk

Dan. – Daniel

DT – Deuteronomium

Ex. – Kniha Exodus
Ez. – Proroctví Ezechiele Proroka
Jb. – Job
Joz. – Jozue
Kaz. – Kniha Kazatel
1. Král. – 1. Královská
Oz. – Proroctví Ozeáše Proroka
Přisl. Šal. – Kniha Přísloví Šalomounova
Sir. – Sirachovec
Žalm – Žalmy

Nový zákon

NZ – Nový zákon
1. Kor. – První Epištola S. Pavla k Korintským
2. Kor. – Druhá Epištola S. Pavla k Korintským
Luk. – Evangelium S. Lukáše
Mar. – Evangelium S. Marka
Mat. – Evangelium S. Matouše
Řím. – Římanům
1. Tim. – První Epištola S. Pavla k Timoteovi
2. Tes. – Druhá Epištola S. Pavla k Tesalonickým
1. Petr. – První Epištola Petrova
Ž. – Žalmy

РЕМАРКИ ТА СКОРОЧЕННЯ НАЗВ МОВ І СЛІВ

авест. – авестійська	нвн. – нововерхньонімецька
англ. – англійська	нім. – німецька
блр. – білоруська	пол. – польська
болг. – болгарська	пор. – порівняй
букв. – буквально	псл. – праслов'янська
вл. – верхньолужицька	розм. – розмовна
герм. – германська	рос. – російська
гр. – грецька	серб. – сербська
двінд. – давньоіндійська	слв. – словацька
дврус. – давньоруська	слов. – словенська
діал. – діалектне	срвнім. – середньовірнонімецька
експр. – експресивне	стсл. – старослов'янська
жарг. – жаргонне	стчес. – старочеська
заст. – застаріле	укр. – українська
зб. – збірне	фр. – французька
іс. – індоевропейська	хрв. – хорватська
ісп. – іспанська	чес. – чеська
іт. – італійська	
лат. – латинська	hal. – haličské
лит. – литовська	kap. – kapitola
літ. – літературна	kn. – kniha
лтс. – латиська	mr. – maloruské
напр. – наприклад	

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк 1989 – Ажнюк Б. М. Англійська фразеологія в культурно-етнічному висвітленні. Київ: Наук. думка, 1989. 134 с.
2. Актуальные проблемы... 2007 – Актуальные проблемы современной лингвистики / сост. Л. Н. Чурилина. 2-е изд., испр. Москва: Флинта: Наука, 2007. 416 с.
3. Алексеенко 2000 – Алексеенко М. Концепт культуры в языковом выражении. *Slowo. Tekst. Czas IV : Materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej (Szczecin, 21-22 października 1999 r.)*. Szczecin: WNUS, 2000. S. 46 – 50.
4. Алексеенко 2006 – Алексеенко М. А. Негативне ли образ женины в языке? *Слово в словаре и дискурсе*: сб. научн. ст. к 50-летию Харри Вальтера. Москва: ООО «Издательство “Элпис”», 2006. С. 22 – 30.
5. Алефиренко 2005 – Алефиренко Н. Ф. Спорные проблемы семантики: монография. Москва: Гнозис, 2005. 326 с.
6. Алефиренко 2006 – Алефиренко Н. Ф. Язык, познание и культура: Когнитивно-семиологическая синергетика слова. Волгоград: «Перемена», 2006. 227 с.
7. Алефиренко 2008а – Алефиренко Н. Ф. Фразеология в свете современных лингвистических парадигм: монография. Москва: ООО Изд-во «Элпис», 2008а. 271 с.
8. Алефиренко 2008б – Алефиренко Н. Ф. Фразеология и когнитивистика в аспекте лингвистического постмодернизма: монография. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008б. 152 с.
9. Алефиренко, Семененко 2009 – Алефиренко Н. Ф., Семененко Н. Н. Фразеология и паремиология: учеб. пособие. Москва: Флинта: Наука, 2009. 344 с.
10. Алефиренко 2010 – Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология: ценностно-смысловое пространство языка: учеб. пособие. Москва: Флинта: Наука, 2010. 288 с.
11. Антология концептов 2007 – Антология концептов / под ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. Москва: Гнозис, 2007. 512 с.

12. Аристотель 1983 – Аристотель. Сочинения: в 4 т. / ред. и авт. вступ. ст. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди; примеч. В. В. Бибихина и др. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. 830 с.

13. Арутюнова 1985 – Арутюнова Н. Д. Истоки, проблемы, категории прагматики. *Новое в зарубежной лингвистике: Вып. XVI. Лингвистическая прагматика*. Москва: Прогресс. 1985. С. 3 – 43.

14. Арутюнова 1987 – Арутюнова Н. Д. Аномалия и язык: К проблеме языковой «картины мира». *Вопросы языкознания*. 1987. № 3. С. 3 – 19.

15. Арутюнова 1988 – Арутюнова Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. Москва: Наука, 1988. 341 с.

16. Арутюнова 1990 – Арутюнова Н. Д. Дискурс. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Сов. Энциклопедия, 1990. С. 136 – 137.

17. Арутюнова 1991 – Арутюнова Н. Д. От редактора. *Логический анализ языка. Культурные концепты* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Наука, 1991. С. 3 – 10.

18. Арутюнова 1997 – Арутюнова Н. Д. Время: модели и метафоры. *Логический анализ языка. Язык и время* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко. Москва: Индрик, 1997. С. 53 – 61.

19. Арутюнова 2004 – Арутюнова Н. Д. Истина. Добро. Красота: Взаимодействие концептов. *Логический анализ языка. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного*. Москва: Индрик, 2004. С. 5 – 29.

20. Архангельска 2006 – Архангельска А. М. Маскулінність та фемінінність як соціокультурні категорії на тлі слов'янського антропонімікону. *Мовознавство*. 2006. № 1. С. 83 – 92.

21. Архангельска 2006 – Архангельська А. М. “Чоловік” у слов'янських мовах: монографія. Рівне: РІС КСУ, 2007. 448 с.

22. Балакова, Ковачова, Мокиенко 2013 – Балакова Д., Ковачова В., Мокиенко В. М. Наследие Библии во фразеологии. Грайфсвальд: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2013. 307 с.

23. Баландіна 2002 – Баландіна Н. Ф. Функції і значення чеських прагматичних кліше в комунікативному контексті: монографія. Київ: АСМІ, 2002. 332 с.

24. Баранская 1952 – Баранская Н. В. «Путешествие из Петербурга в Москву» А. Н. Радищева и устное народное творчество XVIII века. *Известия Академии наук СССР. Отделение литературы и языка*. Москва: Изд-во АН СССР, 1952. Т. XI. Вып. 5. С. 411 – 420.

25. Бартми́нский 2005 – Бартми́нский Е. Языковой образ мира: очерки по этнолингвистике / пер. с польского. Москва: Индрик, 2005. 528 с.

26. Бацевич 2001 – Бацевич Ф. С. Текст, дискурс, речевой жанр: соотношение понятий. Вісник Харківського національного університету. № 520: Серія Філологія. Вип. 33. Харків, 2001. С. 3 – 6.

27. Бацевич 2004 – Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. Київ: Академія, 2004. 342с.

28. Бацевич 2010 – Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики: монографія. Львів: ПАІС, 2010. 336 с.

29. Березович 2007 – Березович Е. Л. Язык и традиционная культура: Этнолингвистические исследования. Москва: Индрик, 2007. 600 с.

30. Бетехтина 1999 – Бетехтина Е. Н. Фразеологизмы с библейскими именами: (В рус. и англ. яз.) СПб.: Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 1999. 171 с.

31. Бирих 2018 – А. Немецкие фразеологические заимствования в русском языке. *Deutsche Beiträge zum 16. Internationalen Slavistenkongress, Belgrad 2018*. Herausgegeben von S. Kempgen, M. Wingender, L. Udolph (Die Welt der Slaven, Sammelbände 63) – Wiesbaden: Harrassowitz, 2018. С. 57 – 67.

32. Бондаренко 1995 – Бондаренко В. Т. Варьирование устойчивых фраз в русской речи: учеб. пособие по спецкурсу. Тула: Изд-во Тул. гос. пед. ун-та, 1995. 151 с.

33. Булаховський 1975 – Булаховський Л. А. Лінгвогеографія. Вибрані праці: В 5 т. Київ: Наук. думка, 1975. Т. 1: Курс русского литературного языка. С. 77 – 83.
34. Булаховський 1975а – Булаховський Л. А. Філософія мови. Вибрані праці: В 5 т. Київ: Наук. думка, 1975а. Т. 1: Нариси з загального мовознавства. Серія друга. С. 96 – 97.
35. Вайсгербер 1993 – Вайсгербер Й. Л. Язык и философия. *Вопросы языкознания*. 1993. № 2. С. 114 – 124.
36. Вальтер 2004 – Вальтер Х. Образ женщины в русских “антипословицах”. *Słowo. Tekst. Czas VII: Materiały VII Międzynarodowej konferencji naukowej (Szczecin 21–23 listopada 2003 r.)*. Szczecin: WNUS, 2004. S. 15 – 25.
37. Вальтер, Мокиенко 2018 – Вальтер Х., Мокиенко В. М. Праславянская фразеология – миф или реальность? *XVI међународни конгрес слависта* (Београд, 20–27. VIII 2018): Тезе и резимеи: У два тома. Београд, 2018: Међународни комитет слависта. Савез славистичких друштава Србије. Т. 1. С. 89 – 90.
38. Вежбицкая 1996 – Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / пер. с англ. Москва: Рус. словари, 1996. 412 с.
39. Вежбицкая 2001 – Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов / пер. с англ. А. Д. Шмелева. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
40. Вендина 2004 – Вендина Т. И. Прекрасное и безобразное в русской традиционной духовной культуре. *Логический анализ языка. Языки эстетики: Концептуальные поля прекрасного и безобразного* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Индрик, 2004. С. 143 – 161.
41. Верещагин, Костомаров 1990 – Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. 4-е изд., перераб. и доп. Москва: Рус. яз., 1990. 246 с.
42. Верещагин, Костомаров 1999 – Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения:

концепция рече-поведенческих тактик. Москва: Гос. ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина, 1999. 84 с.

43. Верещагин, Костомаров 2005 – Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура. Три лингвострановедческие концепции: лексического фона, рече-поведенческих тактик и сапиентемы / под. ред. и с послесл. акад. Ю. С. Степанова. Москва: Индрик, 2005. 1040 с.

44. Виноградов 1977 – Виноградов В. В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. *Избр. труды: Лексикология и лексикография*. Москва: Наука, 1977. С. 118 – 139.

45. Виноградов 1982 – Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII-XIX веков. Москва: Высшая школа, 1982. 529 с.

46. Вольф 1986 – Вольф Е. М. Оценочное значение и соотношение признаков «хорошо/плохо». *Вопросы языкознания*. 1986. № 5. С. 98 – 106.

47. Вольф 2006 – Вольф Е. М. Функциональная семантика оценки. Москва: КомКнига, 2006. 280 с.

48. Воркачев 2004 – Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва: ИТДГК «Гнозис», 2004. 236 с.

49. Воробьева 2006 – Воробьева Л. Б. Пословицы и поговорки как источник сведений о культуре народа. Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты): Международная научно-практическая конференция 17-19 марта 2006 г. Москва: ООО «Издательство “Элпис”», 2006. 389 – 393.

50. Встречи этнических культур... 2002 – Встречи этнических культур в зеркале языка: в сопоставительном лингвокультурном аспекте. Москва: Наука, 2002. 478 с.

51. Гак 1994 – Гак В. Г. Молчание и чувство. *Логический анализ языка. Язык речевых действий* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Н. К. Рябцева. Москва: Наука, 1994. С. 178 – 182 с.

52. Гак 1997 – Гак В. Г. Пространство времени. *Логический анализ языка. Язык и время* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко. Москва: Индрик, 1997. С. 122-130.

53. Гардзанити 2014 – Гардзанити М. Библиейские цитаты в церковнославянской книжности. Москва: Индрик, 2014. 232 с.

54. Гаспаров 1996 – Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. Москва: «Новое литературное обозрение», 1996. 352 с.

55. Гачев 1998 – Гачев Г. Национальные образы мира: Курс лекций. Москва: Изд. центр «Академия», 1998. 429 с.

56. Гендер 2000 – Гендер как интрига познания: сб. ст. / Моск. гос. лингвист. ун-т; Лаб. гендер. исслед.; сост. А. В. Кирилина. Москва: Рудомино, 2000. 191 с.

57. Голубовська 2002 – Голубовська І. О. Методологія дослідження національно-мовних картин світу в рамках культурно-філософської наукової парадигми. *Мова і культура*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2002. Вип. 5. Т. 5. С. 64 – 71.

58. Голубовська 2004 – Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ: Логос, 2004. 284 с.

59. Горошко 2001 – Горошко Е. И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. Харьков; Москва: Ра-Каравелла, 2001. 320 с.

60. Григорьев 2006 – Григорьев А. В. Русская библейская фразеология в контексте культуры. Москва: Индрик, 2006. 360 с.

61. Гудков 1997 – Гудков Д. Б. Для чего мы говорим? (К проблеме ритуала и прецедента в коммуникации). *Язык, сознание, коммуникация: сб. статей* / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва, 1997. Вып. 2. С. 26 – 40.

62. Гумбольдт 1985 – Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры. Москва: Прогресс, 1985. 451 с.

63. Гумбольдт 2000 – Гумбольдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию: пер. с нем. / общ. ред. Г. В. Рамишвили. 2-е изд. Москва: Прогресс, 2000. 400 с.

64. Гуревич 1981 – Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. Москва: Искусство, 1981. 359 с.
65. Даль 1879 – Даль В. И. Напутное. Пословицы русского народа. СПб. Москва: Издание книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1879. Т. 1. С. V – LXIII.
66. Дандис 1978 – Дандис А. О структуре пословицы. *Паремиологический сборник. Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст)*. Москва: Наука, 1978. С. 13 – 34.
67. Даниленко В. П. 2009 – Даниленко В. П. Четыре “революции” в истории европейского языкознания. *Филологические науки*. 2009. № 2. С. 55 – 63.
68. Даниленко В. П. URL – Даниленко В. П. Языковая картина мира в концепции Л. Вайсгербера. URL: <http://old.islu.ru/danilenko/articles/vaiskart.htm>
69. Даниленко 2000 – Даниленко Л. И. Традиции украинской паремиологии. *Frazeografia słowiańska: teoria i praktyka, tradycje, terażniejszość, przyszłość: tezy referatów międzynarodowej konferencji naukowej, Opole, 6-8 września / pod. red. Mieczysława Balowskiego i Wojciecha Chlebdy*. Opole: Uniwersytet Opolski, 2000. S. 48 – 49.
70. Даниленко 2001 – Даниленко Л. І. Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 104 – 112.
71. Даниленко 2002 – Даниленко Л. І. Фразеологічні інновації в мові чеських засобів масової інформації. *Słowo. Tekst. Czas VI: Materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej / pod red. Michała Aleksiejnki, Walerego Mokijenki, Harrego Waltera (Szczecin, 6-7 września 2001 r., Greifswald, 8 – 9 września 2001 r.)*. Szczecin: WNUS, 2002. S. 231 – 236.
72. Даниленко 2005 – Даниленко Л. И. Интертекстуальные реляции паремий. *Грани слова: сб. научн. статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко*. Москва: ООО “Издательство ЭЛПИС”, 2005. С. 47 – 52.

73. Даниленко 2005а – Даниленко Л. І. Дослідження української мови в Чехії. *Українська мова у західних і південних слов'ян*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2005а. С. 87 – 110.

74. Даниленко 2006 – Даниленко Л. І. Мовно-образний простір чеської ментальності: концепт “краса”. *Мовознавство*, 2006. № 2 – 3 С. 1 – 7.

75. Даниленко 2006а – Даниленко Л. И. Коннотативные стереотипы чешской паремиологии. *Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты)*: Международная научно-практическая конференция (17-19 марта 2006 г.). Москва: ООО «Издательство “Элпис”», 2006а. С. 405 – 409.

76. Даниленко 2007 – Даниленко Л. И. Гендерные отношения в чешской паремиологии: Муж да жена одна душа? *Славянские языки и культура*: Материалы Международной научной конференции (Тула, 17-19 мая 2007 г.). Тула: Тульский гос. пед. университет им. Л. Н.Толстого, 2007. С. 119 – 123.

77. Даниленко 2007а – Даниленко Л. І. Концепт *ремесло* в чеських і українських пареміях. *Frazeologia a językowe obrazy świata przelomu wieków* / red. naukowa W. Chlebda. Opole: Uniwersytet Opolski, 2007а. S. 179 – 182.

78. Даниленко 2007б – Даниленко Л. И. Иерархия ценностей в пословицах и поговорках чешского языка. *Slavenska frazeologija i pragmatika* / уг. Željka Fink, Anita Hrnjak. Zagreb: KNJIGRA, 2007б. S. 306 – 310.

79. Даниленко 2007в – Даниленко Л. И. Прецедентность чешской пословицы. *Frazeologické štúdie V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii*. Ružomberok: Katolícka univerzita v Ružomberku, 2007в. S. 131 – 141.

80. Даниленко 2007г – Даниленко Л. І. Лінгвокультурологічна характеристика прецедентності паремійного тексту. *Мовознавство*. 2007г. № 3. С. 78 – 84 .

81. Даниленко 2007д – Даниленко Л. І. Час іде, летить, минає... (мовно-когнітивний вимір часу в чеській пареміології). *Проблеми*

семантики, прагматики та когнітивної лінгвістики: зб. наук. пр. / відп. ред. Н. М. Корбозерова. Київ: Логос, 2007д. С. 130 – 136.

82. Даниленко 2008 – Даниленко Л. І. Синхронна динаміка чеських паремій в тексті і дискурсі (за даними Чеського національного корпусу). *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Frazeologia* / red. nauk. W. Mokijenko, H. Walter. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008. S. 351 – 363.

83. Даниленко 2008а – Даниленко Л. І. Чеська пареміологія, її концептуальний простір і культурні домінанти. *Мовознавство*. 2008а. № 2 – 3 С. 208 – 221.

84. Даниленко 2008б – Даниленко Л. И. Чешская пареміологія, ее концептуальное пространство и культурные доминанты: Зборник на резимеа. Т. 1. Лінгвістика. *14 Меѓународен славистички конгрес* (Охрид, 10-16 септември 2008). Скопје: Македонски славистички комитет, 2008б. С. 226 – 227.

85. Даниленко 2008в – Даниленко Л. И. Культурно-историческая составляющая семантической структуры паремии (на материале чешского языка). *Фразеология и когнитивистика*: материалы 1-й Междунар. науч. конф. (Белгород, 4-6 мая 2008 года): в 2 т. / отв. ред. проф. Н. Ф. Алефиренко. Белгород: Изд-во БелГУ, 2008в. Т. 2. Идиоматика и когнитивная лингвокультурология. С. 329 – 333.

86. Даниленко 2008г – Даниленко Л. І. Дослідження Й. Добровського в галузі чеської пареміології. *Слово і час*. 2008г. № 7. С. 96 – 99.

87. Даниленко 2008д – Даниленко Л. І. З історії збирання, систематизації та видання чеських прислів'їв і приказок. *Народна творчість та етнографія*. 2008д. № 5. С. 56 – 65.

88. Даниленко 2009 – Даниленко Л. І. Збірка Фр. Л. Челаковського “Mudrosloví národu slovanského ve příslovích” в історії слов'янської пареміології. *Народна творчість та етнографія*. 2009. № 2. С. 88 – 95.

89. Даниленко 2009а – Даниленко Л. І. Паремії в чеських джерелах ХХ – початку ХХІ ст.: міжмовний контекст. *Українська мова*. 2009а. № 3. С. 47 – 58.

90. Даниленко 2009б – Даниленко Л. І. Історико-етимологічна реконструкція семантики чеського прислів'я. *Студії з ономастики та етимології* / відп. ред. В. П. Шульгач. Київ: Довіра, 2009б. С. 221 – 227.

91. Даниленко 2009в – Даниленко Л. И. Пареміология в парадигме современных лингвистических исследований. *Wort – Text – Zeit. Phraseologische Einheiten in traditionellen und neuen wissenschaftlichen Paradigmen. Greifswalder Beiträge zur Slavistik IX* / ред. Н. Walter, М. Alekseenko, М. Hordy: Materialien der gemeinsamen wissenschaftlichen Konferenz (Szczecin – Greifswald, 6.-10. November 2009). Greifswald, 2009в. С. 26 – 27.

92. Даниленко 2009г – Даниленко Л. І. Лінгвістика ХХ – початку ХХІ ст. у пошуках цілісної теорії взаємозв'язку мови, культури і мислення. *Мовознавство*. 2009г. № 5. С. 3 – 11.

93. Даниленко 2009д – Даниленко Л. І. Паремії біблійного походження в чеській мові. *Наукові записки національного університету “Острозька академія”. Серія “Філологічна”*. Острог: Вид-во нац. ун-ту “Острозька академія”. 2009д. Вип. 12. С. 90 – 97.

94. Даниленко 2010 – Даниленко Л. І. Нове дослідження сучасного паремійного мінімуму чеської мови. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Літературознавство. Мовознавство. Фольклористика*. 2010. Вип. 21. С. 42 – 45.

95. Даниленко 2010а – Даниленко Л. І. Роль Яна Амоса Коменського в розбудові чеської пареміології. *Слов'янські обрії: зб. наук. пр. / НАН України. Український комітет славістів. Нац. б-ка ім.В. І. Вернадського*. Київ, 2010а. Вип. 3. С. 7 – 12.

96. Даниленко 2010б – Даниленко Л. И. Русские пословицы в “Славине” Й. Добровского и дальнейшая их судьба в чешской пареміологии. *Phraseologische Studien. Dynamische Tendenzen in der*

slawischen Phraseologie / red. D. Baláková, H. Walter. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2010б. S. 99 – 106.

97. Даниленко 2010в – Даниленко Л. І. Формування терміносистеми чеської пареміології у XV-XIX ст. (з деякими східнослов'янськими паралелями). *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2010в. Вип. 11. С. 38 – 46.

98. Даниленко 2010г – Даниленко Л. І. Становлення лінгвокогнітивної парадигми в чеському мовознавстві. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне: РДГУ, 2010г. Вип. 18. С. 210 – 213.

99. Даниленко 2010д – Даниленко Л. І. Проблема термінологічного статусу паремії у сучасній чеській лінгвістиці. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2010д. Вип. 12. С. 30 – 35.

100. Даниленко 2011 – Даниленко Л. І. Антиприслів'я: старий склад на новий лад. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 15. С. 41 – 46.

101. Даниленко 2011а – Даниленко Л. І. Чеська пареміографія від початків (XIV ст.) до сучасності. *Мовознавство*. 2011а. № 5. С. 60 – 72.

102. Даниленко 2011б – Даниленко Л. И. Толерантность в чешской лингвокультуре. *Когнитивно-прагматические векторы современного языкознания*: сб. науч. трудов / сост. И. Г. Паршина, Е. Г. Озерова. Москва: Флинта: Наука, 2011б. С. 274 – 280.

103. Даниленко 2012 – Даниленко Л. І. Мовна гра як атрибут «мовного смаку епохи». *Учені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Філологія. Соціальні комунікації»*. Сімферополь: Таврійський нац. ун-т імені В. І. Вернадського, 2012. Том 25 (64). № 2 (1). С. 302 – 307.

104. Даниленко 2012а – Даниленко Л. І. Про долю біблійної лексики в слов'янській фразеології. *Акцентологія. Етимологія. Семантика*: зб. наук. пр., присвячених 75-річчю акад. В. Г. Складенка. Київ: Наук. думка, 2012а. С. 377 – 384.

105. Даниленко 2013 – Даниленко Л. І. Чеський паремійний фонд: культурно-історичні джерела формування і тенденції розвитку. *Мовознавство*. 2013. № 2 – 3. С. 184 – 200.

106. Даниленко 2013а – Даниленко Л. І. Чеський пареміологічний фонд: культурно-історичні джерела формування і тенденції розвитку. *XV Міжнародний з'їзд славістів* (Мінськ, Беларусь, 20-27 жовтня 2013 г.): Тезиси доповідей: У двох томах. Т. 2. Літературознавство. Культурологія. Фольклорознавство / редкол.: А.А. Лукашанец (гал. ред.) [і інш.]. Мінськ: Беларус. навука, 2013а. С. 119 – 120.

107. Даниленко 2014 – Даниленко Л. І. Переклад і культурна спадщина: лінгвореалії, мовний етикет. *Aktuální otázky překladu: mezijazykový a mezikulturní výměr: kolektivní monografie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta, 2014. С. 68 – 81.

108. Даниленко 2014а – Даниленко Л. І. Проблеми фразеологічної семантики чеської мови у транслятологічному висвітленні. *Aktuální otázky překladu: mezijazykový a mezikulturní výměr: Kolektivní monografie*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. Filozofická fakulta, 2014а. С. 127 – 144.

109. Даниленко 2015 – Даниленко Л. І. Чужі – освоєні – свої: чеські паремії німецького походження. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2015. Вип. 28. С. 42 – 52.

110. Даниленко 2016 – Даниленко Л. І. *Погода і pohoda* у світлі української та чеської мов. *Мовознавство*. 2016. № 2. С. 51 – 61.

111. Даниленко 2016а – Даниленко Л. І. Метафори, котрими живе час в чеському лінгвокультурному просторі. *Prostor in čas v frazeologii* / ur. Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec

Tomazi.1. izd. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2016a. S. 429 – 439.

112. Даниленко 2017 – Даниленко Л. І. Нова чеська фразеологія: *To dáš, Péro! Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2017. Вип. 32. С. 38 – 41.

113. Даниленко 2018 – Даниленко Л. І. Фразеографія – портрет фразеології в хронологічній рамці. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського*: зб. наук. пр. Київ, 2018. Вип. 33. С. 17 – 23.

114. Даниленко 2018а – Даниленко Л. І. Слов'янські джерела чеської пареміології: український вимір. *Мовознавство*. 2018а. № 2. С. 3 – 15.

115. Даниленко 2018б – Даниленко Л. І. Слов'янські джерела чеської пареміології: український вимір: *XVI міжнародний конгрес слависта*: Тезе и резимеи: У два тома. (Београд, 20–27. VIII 2018). Београд: Міжнародний комітет слависта: Савез славистичких друштвава Србије, 2018б. Т. 1. С. 244.

116. Даниленко 2018в – Даниленко Л. І. Фразеологія vs. пареміологія: проблема термінологічного розмежування в сучасній лінгвістиці. *Rossica Olomucensia. Časopis pro ruskou a slovanskou filologii*. Vol. LVII. Num. 2. Olomouc, 2018в. S. 28 – 42.

117. Данич 2004 – Данич О. В. Менталитет белорусов и русских: отражение в мифологии, фольклоре, фразеологии: учеб.-метод. пособ. Витебск: Изд-во “ВГУ им. П. М. Машерова”, 2004. 84 с.

118. Демьянков 1981 – Демьянков В. З. Прагматические основы интерпретации высказывания. *Изв. АН СССР. Сер. лит. и языка*. 1981. Т. 40. № 4. С. 368 – 377.

119. Демьянков 2004 – Демьянков В. З. Значение и употребление лексем класса красота. Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. ст. в честь Н. Д. Арутюновой / отв. ред. Ю. Д. Апресян. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 601 – 609.

120. Демьянков 2005 – Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка. Язык. Личность. Текст: сб. ст. к 70-летию Т. М. Николаевой / отв. ред. В. Н. Топоров. Москва: Языки славянских культур, 2005. С. 34 – 55.

121. Демьянков 2006 – Демьянков В. З. *Studia Linguistica Cognitiva* – призыв к сотрудничеству. *Studia Linguistica Cognitiva*. Вып. 1. Язык и познание: Методологические проблемы и перспективы. Москва: Гнозис, 2006. С. 5 – 7.

122. Демьянков 2011 – Демьянков В. З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. Концепты культуры и концептосфера культурологии: кол. монография / под ред. Л. В. Никифоровой и А. В. Коневой. СПб.: Астерион, 2011. С. 9 – 28.

123. Досталь 2003 – Досталь М. Ю. И. И. Срезневский и его связи с чехами и словаками. Москва: Институт славяноведения РАН, 2003. 572 с.

124. Дюрчо 2014 – Дюрчо П. Паремология и корпусная лингвистика. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2014. Вып. 77. С. 13 – 17.

125. Дядечко 2002 – Дядечко Л. П. Крылатые слова как объект лингвистического описания: история и современность: монография. Київ: ИПЦ “Киевский университет”, 2002. 294 с.

126. Єрмоленко 2006 – Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць: монографія. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2006. 384 с.

127. Єрмоленко 2009 – Єрмоленко С. Я. Мінлива стійкість мовної картини світу. *Мовознавство*. 2009. № 3 – 4. С. 94 – 103.

128. Жайворонок 2004 – Жайворонок В. В. Етнолінгвістика в колі суміжних наук. *Мовознавство*. 2004. № 5-6. С. 23 – 35.

129. Жайворонок 2007 – Жайворонок В. В. Українська етнолінгвістика: Нариси. Київ: Довіра, 2007. 262 с.

130. Жуйкова 2004 – Жуйкова М. Типологія ідіом у когнітивно-генетичному аспекті. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 72 – 80.

131. Жуйкова 2007 – Жуйкова М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов: монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 416 с.

132. Жуков 2007 – Жуков В. П. О словаре пословиц и поговорок. *Словарь русских пословиц и поговорок*. 13-е изд., стереотип. Москва: Рус. яз. Медиа, 2007. XXX, [II], 649 с.

133. Зализняк 2000 – Зализняк Анна А. О семантике щепетильности (обидно, совестно и неудобно на фоне русской языковой картины мира). *Логический анализ языка. Языки этики* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова. Москва: Языки русской культуры, 2000. С. 101 – 118.

134. Зализняк 2005 – Зализняк Анна А., Левонтина И. Б., Шмелев А. Д. *Ключевые идеи русской языковой картины мира*: сб.ст. Москва: Языки славянской культуры, 2005. 544 с.

135. Зализняк 2006 – Зализняк Анна А. Многочисленность в языке и способы ее представления. Москва: Языки славянских культур, 2006. 672 с.

136. Звегинцев 1976 – Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи. Москва: Изд-во Московского университета, 1976. 307 с.

137. Зубкова 2005 – Зубкова Я. В. Концепт «пунктуальность». *Иная ментальность*. Москва: Гнозис, 2005. С. 203 – 256.

138. Иванов 2004 – Иванов Вяч. Вс. Лингвистика третьего тысячелетия: вопросы к будущему. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 208 с.

139. Иванов 2013 – Иванов Е. Е. Белорусская паремиология и афористика в общеевропейском контексте (актуальные проблемы изучения). *XV Міжнародны з'езд славістаў* (Мінск, Беларусь, 20-27 жніўня 2013 г.): Тэзісы дакладаў: У 2 т. Т. 1. Мовазнаўства / рэдкал.: А.А. Лукашанец (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск: Беларус. навука, 2013. С. 322 – 333.

140. Иванов 2018 – Иванов Е. Е. Народно-поэтическое (фольклорное) понимание афоризмов как один из аспектов их эмпирической квалификации. *Фольклорная фразеология*:

проблемы лингвокультурологического и лексикографического описания: кол. моногр. / отв. ред. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. Грайфсвальд-Санкт-Петербург: Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2018. С. 185 – 189.

141. Иванова 2002 – Иванова Е. В. Пословичные картины мира: (На материалах английских и русских пословиц). СПб.: Филол. фак. Санкт-Петерб. гос. ун-та, 2002. 153 с.

142. Ионова 2006 – Ионова С. В. Вторичный текст в концепциях текстуальности и интертекстуальности. *Филологические науки*. 2006. № 4. С. 87 – 95.

143. Исаев 2002 – Исаев М. И. Этнолингвистические проблемы в СССР и на постсоветском пространстве. *Вопросы языкознания*. 2002. № 6. С. 101 – 117.

144. Иваноў 2008 – Иваноў Я. Фразеалагічныя неалагізмы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. *Komparacja systemów i funkcjonowania współczesnych języków słowiańskich. Frazeologia / red. naukowa W. Mokijenko, H. Walter*. Opole: Uniwersytet Opolski, 2008. С. 45 – 53.

145. Кабанова 2000 – Кабанова Н. М. Что нам язык? Игра? *Слово во времени и пространстве*: к 60-летию проф. В. М. Мокиенко. СПб.: «Фолио-Пресс», 2000. С. 290 – 301.

146. Каньо 1984 – Каньо З. Мыслительно-языковые условия отображения структуры пословицы. *Паремнологические исследования: сб. статей / сост. и ред. Г. Л. Пермякова*. Москва: Наука, 1984. С. 179 – 199.

147. Карасик 2004 – Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дикурс. Москва: Гнозис, 2004. 390 с.

148. Карасик... 2005 – Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В. Иная ментальность. Москва: Гнозис, 2005. 352 с.

149. Караулов 2006 – Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 5-е, стереотип. Москва: КомКнига, 2006. 264 с.

150. Карпенко 1999 – Карпенко Ю. О. Етюд про долю. *Мовознавство*. 1999. № 4 – 5. С. 9 – 14.

151. Карпенко 2009 – Карпенко О. Ю. Міркування про когнітивну ономастику. *Мовознавство*. 2009. № 3 – 4. С. 40 – 42.

152. Кибрик 1983 – Кибрик А. Е. Лингвистические постулаты. *Ученые записки Тартуского ун-та*. Тарту, 1983. Вып. 621. С. 24 – 39.

153. Кирилина 2005 – Кирилина А. В. Гендер и язык / науч. ред. и сост. А. В. Кирилина. Москва: Языки славянской культуры, 2005. 624 с.

154. Кісь 2002 – Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність (від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). Львів: Літопис, 2002. 304 с.

155. Коваль 2007 – Коваль В. И. Язык и текст в аспекте гендерной лингвистики: монография. Гомель: ГГУ им. Ф. Скорины, 2007. 217 с.

156. Ковач 2007 – Ковач О. Культурная прагматика библейской фразеологии в европейских языках. *Slavenska frazeologija i pragmatika* / уг. Ž. Fink, A. Hrnjak. Zagreb: Knjigra, 2007. S. 355 – 360.

157. Ковшова 2006 – Ковшова М. Л. Языковая и культурная специфика фразеологического знака: теоретические и методологические основы исследования. *Вопросы филологии*. № 3 (24). 2006. С. 6 – 12.

158. Колесов 2004 – Колесов В. В. Содержательные формы слова в понимании А. А. Потебни. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Ю. Франчук. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2004. С. 13 – 24.

159. Колоїз, Малюга, Шарманова 2014 – Колоїз Ж. В., Малюга Н. М., Шарманова Н. М. Українська пареміологія: навч. посіб. / за ред. Ж. В. Колоїз. Кривий Ріг: КПІ ДВНЗ «КНУ», 2014. 349 с.

160. Конобродська 2003 – Конобродська В. Курсова і дипломна роботи з етнолінгвістики: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / відп. ред. П. Гриценко. Житомир, 2003. 235 с.

161. Компанцева 2008 – Компанцева Л. Ф. Интернет-лингвистика: когнитивно-прагматический и лингвокультурологический подходы: монография. Луганск: Знание, 2008. 528 с.

162. Кононенко 2001 – Кононенко В. І. Мова і народна культура. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 62 – 69.

163. Кононенко 2006 – Кононенко В. І. Концептологія в лінгвістичному аспекті. *Мовознавство*. 2006. № 2-3. С. 111 – 117.

164. Кононенко 2008 – Кононенко В. І. Українська лінгвокультурологія: навч. посіб. Київ: Вища школа, 2008. 327 с.

165. Корнилов 2003 – Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва: ЧеРо, 2003. 349 с.

166. Королькова 2018 – Королькова А. В. Функции пословиц и поговорок в русской афористике. *Фольклорная фразеология: проблемы лингвокультурологического и лексикографического описания*: кол. монографія / отв. ред. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко. Грайфсвальд-Санкт-Петербург: Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2018. С. 189 – 194.

167. Коцюба 2010 – Коцюба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbsьбальному просторі (від універсального до національного): монографія. Львів: ДП “Видавничий дім” “Крпол”, 2010. 472 с.

168. Красных 2002 – Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультурологія: курс лекцій. Москва: Гнозис, 2002. 284 с.

169. Крикманн 1984 – Крикманн А. А. Опыт объяснения некоторых семантических механизмов пословицы. *Пареміологіческие исследования*: сб. статей / сост. и ред. Г. Л. Пермякова. Москва: Наука, 1984. С. 149 – 178.

170. Кубрякова 2004 – Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения. *Язык и знание. На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира*. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 505 – 518.

171. Кубрякова 2008 – Кубрякова Е. С. Как вписывается фразеология в новые направления лингвистических исследований. *Slowo, Tekst, Czas IX*. Materiały IX Międzynarodowej konferencji naukowej / pod redakcją Michała Aleksiejenki i Mirosławy Hordy (Szczecin 8-10 listopada 2007 r.). Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, Instytut filologii słowiańskiej, 2008. С. 51 – 60.

172. Кузнецов 2007 – Кузнецов В. Г. Ф. де Соссюр и Женевская школа: от “языка” к “речи”. *Вопросы языкознания*. 2007. № 6. С. 97 – 115.

173. Кузнецов 2017 – Кузнецова И. В. Персонажи Библии в славянских устойчивых сравнениях: монография. Чебоксары: Чувашский гос. пед. ун-т им. И. Я. Яковлева, 2017. 212 с.

174. Лавров 1929 – Лавров П.А. Ученая деятельность Иосифа Добровского: К столетию со дня его кончины. *Известия по русскому языку и словесности Академии наук СССР* / ред. Е. Ф. Карский. Л.: Изд-во АН СССР, 1929. Т. II. Кн. 2. С. 528 – 620.

175. Лайонз 2003 – Лайонз Дж. Лингвистическая семантика / пер. с англ. В. В. Морозова и И. Б. Шатуновского. Москва: Языки славянской культуры, 2003. 400 с.

176. Лакофф 2004а – Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении / пер. с англ. И. Б. Шатуновского. Москва: Языки славянской культуры, 2004а. 792 с.

177. Лакофф 2004б – Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / пер. с англ.; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. Москва: Едиториал УРСС, 2004б. 256 с.

178. Лаптева 1997 – Лаптева Л. П. Славяноведение в Московском университете в XIX – начале XX века. Москва: Изд-во МГУ, 1997. 292 с.

179. Левин 1984 – Левин Ю. И. Провербиальное пространство. *Паремиологические исследования: сб. статей* / сост. и ред. Г. Л. Пермякова. Москва: Наука, 1984. С. 108 – 126.

180. Левонтина 2005 – Левонтина И. Б. Звездное небо над головой. *Ключевые идеи русской языковой картины мира: сб. статей*. Москва: Языки славянской культуры, 2005. С. 353 – 357.

181. Левченко 2005 – Левченко О. П. Фразеологічна символіка: лінгвокультурологічний аспект: монографія. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2005. 352 с.

182. Лисиченко 2009 – Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу. Харків: Основа, 2009. 191 с.

183. Лихачев 1993 – Лихачев Д. С. Концептосфера русского языка. *Известия РАН. Серия литературы и языка*. 1993. Т. 52. № 1. С. 3 – 9.

184. Лосев 1982 – Лосев А. Ф. Знак. Символ. Миф. Москва: Изд-во Московского университета, 1982. 479 с.

185. Лотман 1981 – Лотман Ю. М. Текст в тексте. Труды по знаковым системам XIV. *Учен. зап. Тартуского гос. ун-та*. Вып. 567. Тарту, 1981. С. 3 – 18.

186. Лотман 1992 – Лотман Ю. М. Избранные статьи в трех томах. Т. 1: *Статьи по семиотике и типологии культуры*. Таллинн: Александра, 1992. 479 с.

187. Ляцкий 1897 – Ляцкий Е. А. Несколько замечаний к вопросу о поговорах и поговорках. *Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук*. СПб., 1897. Т. II. Кн. 3. С. 745 – 782.

188. Маршеўская 2003 – Маршеўская В. Фразеологізмы са структурай сказа: манаграфія. Гродна: ГрДУ ім. Янкі Купалі, 2003. 115 с.

189. Маслова 2004 – Маслова В. А. Лингвокультурология. Москва: Изд. центр «Академия», 2004. 208 с.

190. Мацумото 2003 – Мацумото Д. Психология и культура / под ред. Д. Мацумото. СПб.: Питер, 2003. 718 с.

191. Мелерович, Мокиенко 2011 – Мелерович А. М., Мокиенко В. М. Современная русская фразеология (семантика – структура – текст): монография. Кострома: КГУ им. Н. А. Некрасова, 2011. 456 с.

192. Мечковская 1998 – Мечковская Н. Б. Язык и религия: пособие для студентов гуманитарных вузов. Москва: «Фаир», 1998. 352 с.

193. Мидер 1992 – Мидер В. О природе пословиц. *Образ мира в слове и ритуале. Балканские чтения – I*. Москва: Ин-т славяноведения и балканистики РАН, 1992. С. 188 – 201.

194. Мокиенко 1980 – Мокиенко В. М. Славянская фразеология. Москва: Высшая школа, 1980. 206 с.

195. Мокиенко 1982 – Мокиенко В. М. К разграничению генетических и типологических связей славянской поговорки. *Современные славянские культуры: развитие, взаимодействие, международный контекст*: материалы междунар. конф. ЮНЕСКО (Киев, 28.05-1.06.1979). Киев: Наук. думка, 1982. С. 364 – 369.

196. Мокиенко 2000 – Мокиенко В. М. Украинская фразеология (resp. паремиология) и русская картина мира. *Słowo. Tekst. Czas IV*: Materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej (Szczecin, 21-22 października 1999 r.). Szczecin: WNUS, 2000. С. 25 – 33.

197. Мокиенко 2000а – Мокиенко В. М. Значення української пареміології для історико-етимологічного аналізу слов'янських прислів'їв і приказок. *Мовознавство*. 2000а. № 1. С. 9 – 20.

198. Мокиенко 2003 – Мокиенко В. М. Крылатые слова как лингвистическое явление и как объект обучению РКИ. *Русское слово в мировой культуре*. X Конгресс МАПРЯЛ (Санкт-Петербург, 30 июня-5 июля 2003 г.). Грайфсальд: Университет им. Эрнста Морица Арндта, 2003. С. 81 – 92.

199. Мршевич-Радович 1998 – Мршевич-Радович Д. Этические категории в фразеологии православных славян (о “прекрасном” и “некрасивом”). *Историко-этимологическое изучение славянских фразеологических систем*. СПб.: ЦГИ “Конвенция”, 1998. С. 35 – 54.

200. Никитина 1993 – Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. Москва: Наука, 1993. 189 с.

201. Никитина 2007 – Никитина Т. Современное состояние семантики паремий: пословица. *Język. Człowiek. Dyskurs*: Księga dedykowana prof. zw. dr. hab. M. Aleksiejence z okazji Jubileuszu 65-lecia urodzin. Szczecin: Uniwersytet Szczeciński, 2007. С. 133 – 146.

202. Николаева 2002 – Николаева Е. Трансформированные пословицы как элемент современной смеховой культуры. *Słowo. Tekst. Czas VI: Materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej* (Szczecin, 6-7 września 2001 r., Greifswald, 8-9 września 2001 r.). Szczecin: WNUS, 2002. S. 158 – 164.

203. Николаева 2003 – Николаева Е. Значение метаоператоров устойчивых выражений для исторической фразеологии / паремииологии (на материале XVII-XVIII вв.). *Slavia Orientalis*. 2003. Том LII. № 2. S. 227 – 236.

204. Николаева 1994 – Николаева Т. М. Загадка и пословица: социальные функции и грамматика. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст. I*. Москва: Индрик, 1994. С. 143 – 177.

205. Новое в зарубежной... 1988 – Новое в зарубежной лингвистике. Когнитивные аспекты языка. Вып. XXIII / пер. с англ., сост. и ред. В. В. Петров, В. И. Герасимов. Москва: Прогресс, 1988. 318 с.

206. Норман 2004 – Норман Б. Ю. Когнитивные аспекты паремииологии и национальная картина мира в славянских языках. *Славянский вестник*. Москва: МАКС Пресс, 2004. С. 246 – 256.

207. Норман 2006 – Норман Б. Ю. Игра на гранях языка. Москва: Флинта: Наука, 2006. 344 с.

208. Норман 2007 – Норман Б. Ю. Русский язык как Домострой. *Nomen est omen. Zeichen und An-Zeichen in den slawischen Sprachen*. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2007. С. 103 – 109.

209. Норман 2007a – Норман Б. Ю. Славянские паремии: архаика и новации, мудрость и алогизм. *Opera Slavica. Slavistické rozhledy*. R. XVII. 2007a. № 2. S.1 – 12.

210. Орлянская 2003 – Орлянская Т. Г. Национальная культура через призму пословиц и поговорок: (на материале япон., рус. и англ. яз.). *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 19, Лингвистика и межкультурная коммуникация*. 2003. № 3. С. 27 – 51.

211. Осипов 1989 – Осипов А. И. Пространство и время как категории мировоззрения и регуляторы практической деятельности / науч. ред. Д. И. Широканов. Минск: Наука и техника, 1989. 220 с.

212. Падучева 2003 – Падучева Е. В. Нужен ли лингвистике эпитет “когнитивная”? (О новых идеях и подходах в семантике). *Информационные процессы и системы*. 2003. № 11. С.58 – 92.

213. Пазяк 1984 – Пазяк М. Українські прислів'я та приказки. Проблеми пареміології та пареміографії. Київ, 1984. 202 с.

214. Панчев 2008 – Панчев И. Лингвокултурният концепт добро – ядро и периферия (върху речников материал от български и руски език). *Български език*. Год. LV. 2008. Кн. 4. С. 73 – 78.

215. Паремииологические... 1984 – Паремииологические исследования: сб. статей / сост. и ред. Г. Л. Пермякова. Москва: Наука, 1984. 320 с.

216. Паремииологический сборник 1978 – Паремииологический сборник. Пословица. Загадка (Структура, смысл, текст) / сост. и ред. Г. Л. Пермякова. Москва: Наука, 1978. 319 с.

217. Перетц 1898 – Перетц В. Н. Из истории пословицы. *Ист.-лит. заметки и материалы: С прил. Сб. польских пословиц по рукописи 1726 г.* СПб: Тип. В. С. Балашева и К°, 1898. 39 с.

218. Пермяков 1970 – Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). Москва: Наука, 1970. 240 с.

219. Пермяков 1982 – Пермяков Г. Л. К вопросу о русском паремииологическом минимуме. *Словари и лингвострановедение: сб. статей* / род ред. Е. М. Верещагина Москва: Рус. яз., 1982. С. 131 – 137.

220. Пермяков 1988 – Пермяков Г. Л. Основы структурной паремииологии. Москва: Наука, 1988. 236 с.

221. Пилинський 1976 – Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. Київ: Наук. думка, 1976. 288 с.

222. Півторак 2015 – Півторак Г. Історико-лінгвістична славістика: вибрані праці. Київ: Наук. думка, 2015. 511 с.

223. Постовалова 1999 – Постовалова В. И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы (к проблеме оснований и границ современной фразеологии). *Фразеология в контексте культуры* / отв. ред. В. Н. Телия. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 25 – 37.

224. Потебня 1930 – Потебня О. О. 3 лекцій з теорії словесности. Байка. Прислів'я. Приповідка. Харьків: Державне видавництво України, 1930. 112 с.

225. Потебня 1985 – Потебня О. О. Из лекцій з теорії словесности. Естетика і поетика слова. Київ: Мистецтво, 1985. С. 84 – 103.

226. Потебня 1989 – Потебня А. А. Мысль и язык. Слово и миф. Москва: Правда, 1989. С. 17 – 200.
227. Почепцов 2001 – Почепцов Г. Г. Русская семиотика. Москва: «Рефл-бук», Київ: «Ваклер». 2001. 763 с.
228. Привалова 2005 – Привалова И. В. Интеркультура и вербальный знак (лингвокогнитивные основы межкультурной коммуникации): монография. Москва: Гнозис, 2005. 472 с.
229. Прохоров 2005 – Прохоров В. Ф. Принципы синергетики в языкознании. Colloquium: Международный сборник научных статей / под ред. У. Перси, А. В. Полонского. Белгород-Бергамо: БелГу, 2005. С. 108 – 112.
230. Прохорова 2006 – Прохорова Л. П. Интертекстуальность в рекламном дискурсе. *Филологические науки*. 2006. № 1. С. 44 – 47.
231. Пьеге-Гро 2007 – Пьеге-Гро Н. Введение в теорию интертекстуальности / пер. с фр. Г. К. Косикова, В. Ю. Лукасик, Б. П. Наумова / общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. 238 с.
232. Радзієвська 2010 – Радзієвська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту. Текст – соціум – культура – мовна особистість: монографія. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2010. 491 с.
233. Радзієвська 2018 – Радзієвська Т. В. Дискурсивні простори: історико-лінгвістичний вимір. Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2018. 323 с.
234. Русанівський 1981 – Русанівський В. М. Поняття семантичного і стилістичного інваріанта. *Мовознавство*. 1981. № 3. С. 9 – 20.
235. Русанівський 1993 – Русанівський В.М. Єдиний мовно-образний простір української ментальності. *Мовознавство*. 1993. № 6. С. 3 – 13.
236. Русанівський 2004 – Русанівський В.М. Мовна картина світу в етнокультурній парадигмі. *Мовознавство*. 2004. № 4. С. 3 – 8.

237. Савенкова 2002 – Савенкова Л. Б. Русская паремиология: семантический и лингвокультурологический аспекты. Ростов н/Дону: Изд-во Рост. ун-та, 2002. 240 с.

238. Санников 2002 – Санников В. З. Русский язык в зеркале языковой игры. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Языки славянской культуры, 2002. 552 с.

239. Селігей 2016 – Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю: монографія. Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2016. 628 с.

240. Седляр 2014 – Седляр О. Видавнича діяльність Івана та Якова Головацьких у 1840–1848 рр.. *Вісник Львівського університету*. Серія: Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. 2014. Вип. 8. С. 38 – 61.

241. Селиверстова 2000 – Селиверстова Е. И. Пословицы как средство эмоционального речевого воздействия. *Слово во времени и пространстве: к 60-летию проф. В. М. Мокиенко*. СПб.: «Фолио-Пресс», 2000. С. 499 – 507.

242. Селиверстова 2003 – Селиверстова Е. Чем дальше в лес, тем тише едешь – новое в пословицах. *Frazeologické štúdie III*. Bratislava: STIMUL, 2003. С. 200 – 211.

243. Селиверстова 2017 – Селиверстова Е. И. Пространство русской пословицы: постоянство и изменчивость: монография. Москва: Флинта, 2017. 296 с.

244. Семененко 2005 – Семененко Н. Н. Прецедентный потенциал паремий в современном русском языке. *Colloquium: Международный сборник научных статей / под ред. У. Перси, А. В. Полонского*. Белгород-Бергамо: БелГУ, 2005. С. 146 – 151.

245. Серажим 2002 – Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність [На матеріалах сучасної газетної публіцистики]: монографія / за ред. В. Різуна. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2002. 392 с.

246. Серль 1986 – Серль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов. *Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII. Теория речевых актов / под ред. Б. Ю. Городецкого*. Москва: Прогресс, 1986. С. 170 – 195.

247. Синица 2006 – Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. Киев: Изд. дом Дмитрия Бурого, 2006. 352 с.

248. Сидоренко 2005 – Сидоренко К. От крылатого слова к интертекстеме (межуровневая проекция). *Грани слова: сб. научн. статей к 65-летию проф. В. М. Мокиенко*. Москва: ООО «Издательство ЭЛПИС», 2005. С. 143 – 145.

249. Сирот 1985 – Сирот И. М. Русские пословицы библейского происхождения (перепечатка издания: Одесса, 1897). Брюссель: Издательство “Жизнь с Богом”, 1985. 112 с.

250. Скаб 2006 – Скаб М. В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери. Чернівці: Рута, 2008. 560 с.

251. Скопненко, Цимбалюк-Скопненко 2006 – Скопненко О., Цимбалюк-Скопненко Т. Паремії в мові перекладів Миколи Лукаша. *Українська мова*. 2006. № 4. С. 25 – 44.

252. Складенко 2018 – Складенко В. Г. Год, гідний, годити, годувати. *Дослідження з етимології та історичної лексикології української мови*. Київ: Наук. думка, 2018. С. 536 – 542.

253. Скрипник 1973 – Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. Київ: Наук. думка, 1973. 280 с.

254. Слухай 2005 – Слухай Н. В. Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології. Київ: Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2005. 167 с.

255. Слышкин 2000 – Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва: Academia, 2000. 128 с.

256. Снитко, Кулинич 2005 – Снитко Е. С., Кулинич И. А. Русский язык в энолингвистическом освещении. Київ: Вид.-поліграф. центр “Київський університет”, 2005. 88 с.

257. Снітко 2002 – Снітко О. С. Образ як глибинна структура мовних одиниць. *Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. пр.* Київ: Прайм-М, 2002. № 6. кн. 2. С. 216 – 220.

258. Ставицька 2006 – Ставицька Л. О. “Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології. *Мовознавство*. 2006. № 2 – 3. С. 118 – 129.

259. Степанов 1998 – Степанов Ю. С. Язык и метод. К современной философии языка. Москва: Языки русской культуры, 1998. 784 с.

260. Степанова 2000 – Степанова Л. И. Немецкие фразеологические заимствования в чешском языке. *Слово во времени и пространстве: к 60-летию проф. В. М. Мокиенко*. СПб.: «Фолио-Пресс», 2000. С. 144 – 156.

261. Стишов 2005 – Стишов О. А. Українська лексика кінця ХХ століття: (На матеріалі мови засобів мас. інформації). 2-ге вид., переобл. Київ: Пугач, 2005. 388 с.

262. Сюта 2017 – Сюта Г. М. Цитатний тезаурус української поетичної мови ХХ століття. Київ: Інститут української мови НАН України, 2017. 384 с.

263. Телия 1996 – Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.

264. Телия 2005 – Телия В. Н. О феномене воспроизводимости языковых выражений. *Язык, сознание, коммуникация: сб. статей* / отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. Москва: МАКС Пресс, 2005. Вып. 30. С. 4 – 42.

265. Тер-Минасова 2000 – Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация: учеб. пособие. Москва: Слово/Slovo, 2000. 624 с.

266. Толстая 2008 – Толстая С. М. Слав. *svoję: семантика и аксиология. *Etnolingwistyka. Problemy języka i kultury*. 20. / red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008. С. 28 – 37.

267. Толстой 1997а – Толстой Н. И. Из опыта типологии славянского словарного состава. I. *Избранные труды, том I. Славянская лексикология и семасиология*. Москва: “Языки русской культуры”, 1997а. С. 44 – 69.

268. Толстой 1997б – Толстой Н. И. Времени магический круг (по представлениям славян). *Логический анализ языка. Язык и время* / отв. ред. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко. Москва: Индрик, 1997б. С. 17 – 27.

269. Толстой 1999 – Толстой Н. И. О некоторых этнолингвистических наблюдениях А. А. Потебни. *Избранные труды, том III. Очерки по славянскому языкознанию*. Москва: “Языки русской культуры”, 1999. С. 302 – 315.

270. Ужченко, Авксентьев 1990 – Ужченко В. Д., Авксентьев Л. Г. Українська фразеологія: навч. посіб. Харків: Основа, 1990. 166 с.

271. Федосов 2006 – Федосов О. И. Фразеологическая вариантность в свете Чешского национального корпуса. *Слово в словаре и дискурсе*: сб. научн. статей к 50-летию Харри Вальтера. Москва: ООО «Издательство “Элпис”», 2006. С. 482 – 493.

272. Философские... 2005 – Философские и лингвокультурологические проблемы толерантности: кол. монография / отв. ред. Н. А. Купина и М. Б. Хомяков. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. 542 с.

273. Фролова 2005 – Фролова О. Е. Пословица и ее отношение к действительности. *Вестник Московского университета*. Серия 9. Филология. 2005. № 4. С. 125 – 132.

274. Фролова 2007 – Фролова О. Е. Пословица: ситуативность, синтаксис, референция. *Вестник Московского университета*. Серия 9. Филология. 2007. № 3. С. 31 – 46.

275. Фрумкина 1992 – Фрумкина Р. М. Концепт, категория, прототип. *Лингвистическая и экстралингвистическая семантика*: сб. обзоров / редкол.: Кузнецов А. М. (отв. ред.), Трошина Н. Н. Москва: ИНИОН, 1992. С. 28 – 43.

276. Харитонова 2004 – Харитонова Т. А. О. О. Потебня і розвиток когнітивної парадигми в сучасному мовознавстві. *О. О. Потебня й актуальні питання мови та культури*: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Ю. Франчук. Київ: Вид. дім Дмитра Бурого, 2004. С. 94 – 97.

277. Хлебда 2000 – Хлебда В. Метаоператоры в тексте и их основные функции. *Слово во времени и пространстве: к 60-летию проф. В. М. Мокиенко*. СПб.: «Фолио-Пресс», 2000. С. 414 – 429.

278. Черниш 2004 – Черниш Т. О. Внутрішня форма мовних одиниць і проблема мовного образу світу. *О. О. Потєбня й актуальні питання мови та культури: зб. наук. пр. / відп. ред. В. Ю. Франчук*. Київ: Вид. дім Дмитра Бураго, 2004. С. 83 – 88.

279. Шанский 1963 – Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка: учеб. пособие для студ. филол. фак-тов ун-тов. Москва: Высш. шк., 1963. 156 с.

280. Швед 2013 – Швед І. А. Колеравы код абрадаў жыццёвага цыкла беларусаў і іншых славян. Мовознаўства. Літаратуразнаўства. Фалькларыстыка: *XV Міжнар. с'езд славістаў* (Мінск, 20-27 жн. 2013) : дакл. беларус. дэлегацыі / Нац. акад. навук Беларусі [і інш.]; рэдкал.: А. А. Лукашанец (адк. рэд.) [і інш.]. Мінск: Беларус. Навука, 2013. С. 345 – 358.

281. Шкода 1990 – Шкода В. В. Оправдание многообразия (Принцип полиморфизма в методологии науки). Харьков: Основа, 1990. 174 с.

282. Шмелев 2005 – Шмелев А. Д. Терпимость в русской языковой картине мира. *Ключевые идеи русской языковой картины мира: сб. ст.* Москва: Языки славянской культуры, 2005. С. 410 – 423.

283. Шумарова 2000 – Шумарова Н. П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму. Київ: Вид. центр КДЛУ, 2000. 284 с.

284. Шустер-Шевц 2010 – Шустер-Шевц Г. О славянских названиях рубашки ('саміс[і]а, індісіум'). *Лингво- и культурно-историческое исследование. Этимология. 2006-2008* / отв. ред. Ж. Ж. Варбот. Москва: Наука, 2010. С. 253 – 261.

285. Щерба 1931 – Щерба Л. В. О тройком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. *Известия АН СССР. Отделение общественных наук*, 1931. С. 113 – 129.

286. Щербин 2008 – Щербин В. К. Славянская концептология и концептография. Мовознаўства. Літаратуразнаўства.

Фалькларістыка: *XIV Міжнародны з'езд славістаў* (Охрыд, 10 – 16. 09. 2008): Дакл. бел. дэлегацыі / НАН Беларусі; Беларускі камітэт славістаў. Мінск, 2008. С. 233 – 252.

287. Язык и культура... 2001 – Язык и культура: факты и ценности: К 70-летию Ю. С. Степанова / отв. ред. Е. С. Кубрякова, Т. Е. Янко. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 595 с.

288. Ярмак 2018 – Ярмак В. Семантика і прагматика темпоральності у сербському літературно-художньому дискурсі: структурні, стилістичні та компаративні аспекти. Київ: Освіта України, 2018. 469 с.

289. Bachmannová 2005 – Bachmannová J. Česká zařikavádla. *Naše řeč*. R. 88. 2005. № 5. S. 250 – 251.

290. Bláhová 1995 – Bláhová M. Staročeská kronika tak řečeného Dalimila v kontextu středověké historiografie latinského kulturního okruhu a její pramenná hodnota. Sv. 3. Praha: Academia, 1995. 489 s.

291. Boccou Kestřánková... 2013 – Boccou Kestřánková M., Hlínová K., Pečený P., Štěpanková D. Čeština pro cizince. Brno: Edika, 2013. 478 s.

292. Bokszański 1997 – Bokszański Z. Stereotypy a kultura. Wrocław: Wydawnictwo Leopoldinum Fundacji dla Uniwersytetu Wrocławskiego, 1997. 140 s.

293. Budinský 2003 – Budinský V. Příslloví původní a inovovaná. Vimperk: Lucie, 2003. 101 s.

294. Corduas 2001 – Corduas S. Česká kultura: čím víc česká, tím víc univerzální. *Čeština – univerzália a specifika*. 4: Sb. konf. v Brně 15.-17.11.2001. Praha: Lidové noviny, 2002. S. 25 – 27.

295. Čakovská 2006 – Čakovská B. Kde končí lingvistika, začíná logika, a naopak. Jazyk z pohľadu sémantiky, pragmatiky a filozofie vedy / zostavil M. Zouhar. Bratislava: Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, 2006. S. 68 – 77.

296. Čechová 1986 – Čechová M. Dynamika frazeologie. *Naše řeč*. R. 69. 1986. № 4. S. 178 – 186.

297. Čechová 1991 – Čechová M. Významné jubileum slovenské i české jazykovědy. *Naše řeč*. R. 74. 1991. № 3. S. 148 – 151.

298. Čechová 2000 – Čechová M. a kol. *Čeština – řeč a jazyk*. Praha: ISV nakladatelství, 2000. 407 s.

299. Čechová 2003 – Čechová M. Trans- a intertextovost v kontextu regionálním a dobovém. *Česká slavistika 2003: České přednášky pro XIII. Mezinárodní kongres slavistů*, Ljubljana 15.-21.8.2003. Praha: Academia, 2003. S. 47 – 57.

300. Čelakovského sebrané listy 1865 – F. L. Čelakovského sebrané listy / ed. Grégr. Praha, 1865. 539 s.

301. Čelakovský 1837 – Čelakovský Fr. L. Slovanská přísloví. *Časopis Českého museum*. R. XI. 1837. S. 292 – 297.

302. Čermák 1997 – Čermák F. Frazologie a biblická etika. Kolokabilita lexémů *dobrý a zlý* a povaha přísloví. *Frazeologické štúdie II: venované prof. PhDr. Jozefovi Mlackovi* / ed. P. Ďurčo. Bratislava: Esprima, 1997. S. 5 – 17.

303. Čermák 1999 – Čermák F. [Recenze]. Dana Bittnerová – Franz Schindler: *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Karolinum, Praha 1977. 315 s.. *Slovo a slovesnost*. R. 60. 1999. № 1. S. 70 – 72.

304. Čermák 2007 – Čermák F. Frazologie a idiomatika česká a obecná. Praha: Karolinum, 2007. 718 s.

305. Čermák 2002 – Čermák F. Jazyková variabilita: případ přísloví. *Čeština – univerzália a specifiká. 4: sb. konf. v Brně 15.-17.11.2001*. Praha: Lidové noviny, 2002. S. 99 – 109.

306. Černá 2007 – Černá A. Hloupý jako sádlo a stydlavý jako skopový lůj (sonda lingvistická i kulturněhistorická). *Naše řeč*. R. 90. 2007. № 2. S. 81 – 93.

307. Černý 2005 – Černý J. Malé dějiny lingvistiky. Praha: Portál, 2005. 239 s.

308. Česká slavistika... 1995 – Česká slavistika v prvním období svého vývoje do počátku 60. let 19. století. D.1. / ed. Kudělka M., Šimeček Z., Večerka R. Praha: Historický ústav AV ČR, 1995. 393 s.

309. Český lid 1892 – Český lid. Úvodní redakční stat'. *Český lid*. R. 2. 1892. № 1. S. 1 – 2.

310. Člověk a jeho jazyk... 2000 – Člověk a jeho jazyk: 1. Jazyk ako fenomén kultúry: na počest prof. Jána Horeckého / ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, 2000. 522 s.

311. Človek a jeho jazyk... 2001 – Človek a jeho jazyk: 2. Jazyk ako pamäť kultúry. Výber z lingvistického diela prof. Jána Horeckého / ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, 2001. 306 s.

312. Čmejrková 1992 – Čmejrková S. Jazykové vedomí a jazyková kultura (zamyšlení nad tzv. lidovým jazykozpytem). *Slovo a slovesnost*. R.53. 1992. № 1. S.56 – 64.

313. Čmejrková 2000 – Čmejrková S. Reklama v češtině, čeština v reklamě. Praha: Leda, 2000. 258 s.

314. Čmejrková, Daneš 2004 – Čmejrková S., Daneš F. Své a cizí z hlediska funkčního. *Čeština – univerzália a specifika*. 5. / ed. Hladká Z., Karlik P. Praha: Lidové noviny, 2004. S. 321-331.

315. Daneš 2002 – Daneš F. O komunikaci a komunikování. *Naše řeč*. R. 85. 2002. № 1. S. 32-36.

316. Danylenková 2000 – Danylenková L. Kdy je Škaredá středa? *Naše řeč*. 2000. № 4. S. 219 – 221.

317. Danylenko 2016 – Danylenko L. Kulturní paměť slova. Projektový záměr lingvokulturologické příručky. *Od počátku k současnosti (1955–2015). 60 let bohemistiky na ELTE*. Budapest, 2016: ELTE BTK szláv filológiai tanszék. S. 25 –36.

318. Danylenko 2017 – Danylenko L. Kulturní paměť slova. Příručka české lingvokulturologie. K.: Vydavatelský dům Dmytra Burago, 2017. 224 s.

319. Dobrovský 1834–Dobrowsky's Slavin: Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker, oder Beiträge zu ihrer Charakteristik, zur Kenntniß ihrer Mythologie, ihrer Geschichte und Alterhümer, ihrer Literatur und ihrer Sprachkunde nach allen Mundarten : mit einem Anhang: der böhmische Cato, vollständige Ausgabe in vier Büchern / von Wenceslaw Hanka. 2., verb., berichtigte und verm. Aufl.. Prag: In der Mayregg'schen Buchhandlung, 1834. 496 s.

320. Dvořák 1949 – Dvořák K. Doslov k: Čelakovský F. L. Mudrosloví národu slovanského ve příslovích / do tisku přípr., rejstříkem, pozn. a dosl. opatř. Karel Dvořák. 3. vyd. Praha: Vyšehrad, 1949. S. 895 – 917.

321. Dvořák 1978 – Dvořák K. Soupis staročeských exempel: (Index exemplorum paleobohemicorum). 1. vyd. Praha: Univerzita Karlova, 1978. 177 s.

322. Eisner 1992 – Eisner P. Chrám i tvrz. Kniha o češtině. Praha: Lidové noviny, 1992. 666 s.

323. Filipec, Čermák 1985 – Filipec J., Čermák F. Česká lexikologie. Praha: Academia, 1985. 170 s.

324. Flajšhans 1901 – Flajšhans V. Písemnictví české slovem i obrazem od nejdávnějších dob až po naše časy. V Praze: Grosman a Svoboda, 1901. 766 s.

325. Flajšhans 1901a – Flajšhans V. Slovník český: Rukověť českého pravopisu, mluvnice a fraseologie / sest. Václav Flajšhans. V Praze: Hejda a Tuček, 1901a. XV; 167 s.

326. Flajšhans 1905 – Flajšhans V. Hus: Jeho život a dílo. Praha: Frant. Bačkovský, 1905. 113 s.

327. Flajšhans 1908 – Flajšhans V. Staročeské sbírky přísloví. *Časopis Království českého (=ČČM)*. 1908. R. LXXXII. Sv.3. S. 289 – 303.

328. Flajšhans 1915 – Flajšhans V. Živá slova: sbírka slavných výroků, citátů, hesel, průpovědí atd. / sebral V. Flajšhans. V Praze: Česká grafická akc. společnost Unie, 1915. 567 s.

329. Flajšhans 1917 – Flajšhans V. Knižka Rymovní. *Sborník filologický*. Sv. VI. Praha: Nákladem České Akademie císaře Františka Josefa, 1917. S. 40 – 61.

330. Flajšhans 1917a – Flajšhans V. Komenského “Moudrost” a její knižné prameny. *Sborník filologický*. Sv. VI. Praha: Nákladem České Akademie císaře Františka Josefa, 1917a. S. 62 – 71.

331. Fürstenberg 1972 – Fürstenberg H. Dialektik des XXIten Jahrhunderts: Ein Diskurs. Düsseldorf: Econ-Verl., 1972. 127 s.

332. Göttlicher 2003 – Göttlicher R. Komunikace, mlčení a řeč v křesťanství. *Slovo a slovesnost*. R. LXIV. 2003. № 1. S. 31 – 39.

333. Hanka 1829 – Hanka V. Přísloví česká (ze starého rukopisu). *Časopis společnosti vlastenského Museum v Čechách*. R. 3. 1829. Sv. 4. S. 39 – 74.

334. Hanuš 1853 – Hanuš J. Literatura příslovnictví slovanského a německého, či předchůdcové Fr. Lad. Čelakovského v “Mudrosloví národu slovanského ve příslovích”. Praha: ČSAV, 1853. 147 s.

335. Hašová 1998 – Hašová L. Jazyk, kultura a společnost. *Slovo a slovesnost*. R. 59. 1998. № 3. S. 212 – 215.

336. Hauer 1895 – Hauer V. Selský statek ve Slezsku. *Český lid*. R. IV. 1895. № 1. S. 8 – 13.

337. Hirschová 2004 – Hirschová M. Obecná pragmatika a pragmatika češtiny. *Slovo a slovesnost*. R. 65. 2004. № 1. S. 3 – 15.

338. Hirschová 2004a – Hirschová M. Řečový akt, řečové jednání a komunikační funkce výpovědí. *Slovo a slovesnost*. R. 65. 2004. № 3. S. 163 – 173.

339. Hirschová 2013 – Hirschová M. Pragmatika v češtině. Praha: Karolinum, 2013. 335 s.

340. Hladká 2007 – Hladká Z. Lexikografie. Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky. Praha: Academia, 2007. S. 164 – 198.

341. Hoffmannová 1996 – Hoffmannová J. Analýza diskurzu (ve světle nových publikací). *Slovo a slovesnost*. R. 57. 1996. № 2. S. 109 – 115.

342. Horálek 2005 – Horálek J. Diachronní sémantika a pragmatický význam. Ústí nad Labem: Univerzita Jana Evangelisty Purkyně, 2005. 127 s.

343. Horálek 1970 – Horálek K. Folklorica u Komenského. *Slavia*. R. XXXIX. 1970. № 4. S. 560 – 563.

344. Horálek 1970a – Horálek K. Lingvistická relativita a etnolingvistika. *Slovo a slovesnost*. R. 31. 1970. № 3. S. 281 – 282.

345. Horálek 1970b – Horálek K. Komenský a česká paremiologie. *Slovo a slovesnost*. R. 31. 1970. № 4. S. 396 – 397.

346. Horecký 2001 – Horecký J. Diskurzívna činnosť človeka. Človek a jeho jazyk: 2. Jazyk ako pamäť kultúry. Výber z lingvistického diela prof. Jána Horeckého / ed. S. Ondrejovič. Bratislava: Veda, 2001. S. 21 – 23.

347. Hymes 1970 – Hymes Dell. Lingvistická teorie a promluvové funkce. *Slovo a slovesnost*. R. 31. 1970. № 1. S. 7 – 32.

348. Chládková, Michálek 1970 – Chládková V., Michálek E. K otázce biblismů v českých spisech J. A. Komenského. *Slovo a slovesnost*. R. XXXI. 1970. № 4. S. 325 – 336.

349. Chlebda 2002 – Chlebda W. Polak przed mentalną mapą świata. *Etnolingwistyka: Problemy języka i kultury*. 14. / red. J. Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. 2002. S. 9 – 26.

350. Jakobson 1936 – Jakobson R. Úvahy o básnictví doby husitské. *Slovo a slovesnost*. R. 2. 1936. № 1. S. 1 – 21.

351. Jakobson 1943 – Jakobson R. Moudrost starých Čechů: odvěké základy národního odboje. V New Yorku: Nákladem Československého kulturního kroužku, 1943. 231 s.

352. Jazyk a kognícia 2005 – Jazyk a kognícia / ed. Ján Rybár, Vladimír Kvasnička, Igor Farkaš. Bratislava: Kalligram, 2005. 419 s.

353. Jazyk 2006 – Jazyk z pohľadu sémantiky, pragmatiky a filozofie vedy / zostavil M. Zouhar. Bratislava: Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, 2006. 262 s.

354. Językoznawstwo 1998 – Językoznawstwo kognitywne. Wybór tekstów / pod red. W. Kubińskiego, R. Kalisza, E. Modrzejewskiej. Gdańsk: Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, 1998. 205 s.

355. Junková 2006 – Junková B. Kulturní frazeologie v současné publicistice. Komunikace – Styl – Text / ed. A. Jaklová. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2006. S. 87 – 91.

356. Kajfosz 2003 – Kajfosz J. Jak przysłowia modelują świat. *Parémie národů slovanských*: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 20.-21.11.2002 u příležitosti 150. výročí úmrtí F.L. Čelakovského a vydání jeho “Mudrosloví”. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2003. S. 87 – 94.

357. Klaška 2005 – Klaška J. Korpus jako zdroj dat o češtině. *Naše řeč*. R. 88. 2005. № 1. S. 42 – 44.

358. Komenský 1941 – Komenský Jan Amos ve světle svých spisů / přeložil J. Hendrich. Praha: DP, 1941. 256 s.

359. Komunikace 2006 – Komunikace – Styl – Text / ed. Jaklová A. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2006. 258 s.

360. Korrespondence 1895 – Korrespondence Josefa Dobrovského. Díl I. Vzájemné dopisy Josefa Dobrovského a Fortunata Duricha z let 1778-1800 / k vydání připravil A. Patera. V Praze: Nákladem České Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1895. 471 s.

361. Korrespondence 1907 – Korrespondence a zápisky Frant. Ladislava Čelakovského. I, Dopisy z let 1818-1829 / vyd. Fr. Bílý. Praha: Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1907. 446 s.

362. Korrespondence 1910 – Korrespondence a zápisky Frant. Ladislava Čelakovského. II, Dopisy z let 1829-1842 / vyd. Fr. Bílý. Praha: Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1910. 619 s.

363. Korrespondence 1914 – Korrespondence a zápisky Frant. Ladislava Čelakovského. III, Dopisy z let 1842-1849 / vyd. Fr. Bílý. Praha: Česká Akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1914. 675 s.

364. Kořenský 2006 – Kořenský J. Sémiotické parametry vývoje mezilidské komunikace. Komunikace – Styl – Text / ed. A. Jaklová. České Budějovice: Jihočeská univerzita, 2006. S. 7 – 11.

365. Lakoff 2006 – Lakoff G. Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli / přeložil a doslov napsal Dominik Lukeš. Praha: Triáda, 2006. 655 s.

366. Letošník 1905 – Letošník J. O rhytmu národních písní moravských. *Český lid*. R. XIV. 1905. № 1. S. 2 – 68.

367. Machač 1976 – Machač J. Příklad popularizace (nejen) pro mládež. *Naše řeč*. R. 59. 1976. № 5. S. 257 – 259.

368. Machová, Švehlová 1996 – Machová S., Švehlová M. Sémantika a pragmatika jako lingvistické disciplíny. Praha: Pedagogická fakulta Univerzity Karlovy, 1996. 190 s.

369. Marvan 2010 – Marvan T. Otázka významu: cesty analytické filosofie jazyka. Praha: Togga ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Karlovy v Praze, 2010. 202 s.

370. Materna 2006 – Materna P. Pragmatika a sémantika. Jazyk z pohľadu sémantiky, pragmatiky a filozofie vedy / zostavil M. Zouhar.

Bratislava: Filozofický ústav Slovenskej akadémie vied, 2006. S. 9 – 14.

371. Mukařovský 1971 – Mukařovský J. Přísloví jako součást kontextu. *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel, 1971. S. 277 – 359.

372. Nebeská 1992 – Nebeská I. K některým tendencím v modelování řečové komunikace. *Slovo a slovesnost*. R.53. 1992. № 2. S. 122 – 129.

373. Nebeská 1999 – Nebeská I. Univerzália a specifika v kognitivní sémantice. *Čeština – univerzália a specifika. 1.* / ed. Hladká Z., Karlík P. Brno: Masarykova univerzita, 1999. S. 77 – 83.

374. Nebeská 2002 – Nebeská I. Vidění v češtině. *Čeština – univerzália a specifika. 4:* sb. konf. v Brně 15.-17.11.2001. Praha: Lidové noviny, 2002. S. 299-304.

375. Nebeská 2006 – Nebeská I. Řeč se mluví a voda teče. K jazykovému obrazu vody v myslích českých mluvčích. *Teorie a empirie* / ed. Hoskovec T., Šefčík O., Sova R. Brno: Masarykova univerzita, 2006. S. 231 – 239.

376. Nebeská 2007 – Nebeská I. Co čeština vypovídá o proměnách společenského klimatu. *Naše řeč*. R. 90. 2007. № 4. S. 207 – 209.

377. Nebeský 1999 – Nebeský L. Neviditelné v komunikaci. *Slovo a slovesnost*. R. 60. 1999. № 1. S. 2 – 5.

378. Němec 1961 – Němec I. Ze staročeského slovníku. *Listy filologické*. R. IX. 1961. Sv. 1. S. 23 – 7.

379. Neubert 1983 – Neubert A. Diskurs über den Diskurs: Neue Denkanstöße in der Sprachwissenschaft oder zur Gegenstandsbestimmung der Linguistik. Berlin: Akademie-Verl., 1983. 16 s.

380. Niederle 1913 – Niederle L. Slovanské starožitnosti: Oddíl kulturní. [II], Život starých Slovanů. Základy kulturních starožitností slovanských. Díl 1. Sv. 2. Praha: Bursík a Kohout, 1913. S. 400 – 897.

381. Niederle, Duží 2005 – Niederle R., Duží M. Explikace pojmu krásy. *Jazyk. Logika. Věda* / ed. P. Sousedík. Praha: Filosofia, 2005. S.205 – 221.

382. Novák 1891 – Novák Jan.V. O slovanských příslovích. *Literární listy*. R. XII. 1891. № 6. S.99-102; №. 7. S.119-120; №. 8. S.133 – 135.

383. Novák 1892 – Novák J. Slovo o úkolech našeho příslovnictví. *Český lid*. R. 2. 1892. № 1. S. 195 – 198.

384. Novák 1893 – Novák Jan. V. Úvod k Fr. L. Čelakovského Mudrosloví národu slovanského ve příslovích. Vydání druhé, jež uspořádal dr. Jan V. Novák. V Praze: Nakladatelství Aloisa Hynka. 1893. S.III – XV.

385. Novák 1899 – Novák Jan. V. Fr. L. Čelakovský a naše příslovnictví. *Časopis vlasteneckého spolku muzejního v Olomouci*. 1899. Č. 63, 64. S. 69 – 74.

386. Nováková 1970 – Nováková J. Antická a středolatinská přísloví v Moudrosti starých Čechů. *Slavia*. R. XXXIX. 1970. № 4. S. 564 – 577.

387. Palacký 1827 – Palacký Fr. Pana Smila Flašky z Richenburka sbírka přísloví českých. *Časopis společnosti vlastenského Museum v Čechách*. R. I. 1827. S.62 – 63.

388. Panorama... 1994 – Panorama české literatury (Literární dějiny od počátků do současnosti) / Josef Galík ... [et al.]. Praha: Rubico, 1994. 552 s.

389. Parémie národů... 2003 – Parémie národů slovanských: Sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 20.-21.11.2002 u příležitosti 150. výročí úmrtí F. L. Čelakovského a vydání jeho “Mudrosloví”. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2003. 209 s.

390. Páta 1909 – Páta J. Česká přísloví. Sbírká přísloví, průpovědí a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezku / sebral prof. dr. Václav Flajšhans. *Slovanský přehled*. R. XII. Č. 2-3. Praha, 1909. S. 138 – 139.

391. Patočka 1998 – Patočka J. Komeniologické studie: soubor textů o J.A.Komenském. Druhý díl. Texty publikované v letech 1959-1977 / svazek připravila k vydání Věra Schifferová. Praha: Oikoymenh, 1998. 396 s.

392. Patočka 2003 – Patočka J. Komeniologické studie: soubor textů o J.A.Komenském. Třetí díl. Nepublikované texty / svazek připravila k vydání Věra Schifferová. Praha: Oikoymenth, 2003. 671s.

393. Peregrin 1994 – Peregrin J. [Recenze]. Kenneth B. I. Holmqvist: Implementing Cognitive Semantics. Lund University, Lund 1993. 286 s. *Slovo a slovesnost*. R. 55. 1994. № 4. S. 308 – 312.

394. Pokorný J. 2010 – Pokorný J. Lingvistická antropologie jazyk, mysl a kultura. Praha: Grada, 2010. 352 s.

395. Pokorný P. 2010 – Pokorný P. Problémy překladu Bible. *Listy filologické*. R. CXXXIII. 2010. № 1 – 2. S. 43 – 62.

396. Porák 1984 – Porák J. Jaký pán, takový krám. *Naše řeč*. R. 67. 1984. № 2. S. 110 –111.

397. Překládání...2003 – Překládání a čeština / Zlata Kufnerová ... [aj.]. Jinočany: H & H, 2003. 264 s.

398. Ripka 2000 – Ripka I. Jazyk, kultura, identita a fenomén tradície. Človek a jeho jazyk: 1. Jazyk ako fenomén kultúry. Na počesť prof. Jána Horeckého / ed. K. Buzássyová. Bratislava: Veda, 2000. S. 39 – 44.

399. Ryšánek 1951 – Ryšánek Fr. Podfuk. Foch. *Naše řeč*. R. 35. 1951. № 1–2. S. 12 – 15.

400. Saicová Římalová 2010 – Saicová Římalová L. Vybraná slovesa pohybu v češtině: studie z kognitivní lingvistiky. Praha: Karolinum, 2010. 124 s.

401. Salzmann 1997 – Salzmann Z. Jazyk, kultura a společnost: úvod do lingvistické antropologie. Praha: Ústav pro etnografii s folkloristiku AV ČR, 1997. 211 s.

402. Sgall 2000 – Sgall P. Sémantika a pragmatika v jazycích různých typů. *Čeština – univerzálie a specifika*. 2: sb. *konf.* v Brně. Praha: Lidové noviny, 2000. S. 107 – 112.

403. Schindler 1996 – Schindler F. Sociolingvistické, paremiologické a paremiografické výsledky empirického výzkumu znalosti přísloví (Na základě anket 316 informátorů z Čech a Moravy). *Slovo a slovesnost*. R.57. 1996. № 4. S. 264 – 282.

404. Schneiderová 2001 – Schneiderová S. Jinakost, cizost v jazyce a literatuře. *Slovo a slovesnost*. R. 62. 2001. № 2. S. 143 – 147.

405. Schwarzová 2009 – Schwarzová M. Úvod do kognitivní lingvistiky / z německého originálu ... přeložil Filip Smolík]. Praha: Dauphin, 2009. 203 s.

406. Sirovátka 1996 – Sirovátka O. Srovnávací studie o české lidové slovesnosti. Brno: Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1996. 218 s.

407. Skřivánková-Šimerková 1924 – Skřivánková-Šimerková J. Odchylky a zvláštnosti řeči v Plzni a na Plzeňsku. *Český lid*. R. XXIV. 1924. № 1. S. 25.

408. Slova a dějiny 1980 – Slova a dějiny / pod ved. I. Němce zprac. aut. kol. staročes. slovníku. Praha: Academia, 1980. 325 s.

409. Spilka 1956 – Spilka J. Výzva ctitelům a sběratelům přísloví, pořekadel a lidových rčení. *Národopisný věstník československý*. R. 33. 1956. S. 157 – 158.

410. Spilka 1963 – Spilka J. Sbirka přísloví z Hlučínska. *Český lid*. R. 50. 1963. S. 92 – 111.

411. Spunar 1995 – Spunar P. Středověké národní literatury. *Kultura středověku*. Praha: Academia, 1995. S. 161 – 180.

412. Sršeň 2011 – Sršeň L. Život Václava Hanky s otazníky. *Václav Hanka: 1791-1861-2011*. Program konference. Résumé příspěvků. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2011. 20 s.

413. Stěpanova 1998 – Stěpanova L. Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů. Praha: Karolinum, 1998. 132 s.

414. Stěpanova 2004 – Stěpanova L. Česká a ruská frazeologie. Diachronní aspekty. Olomouc: Univerzita Palackého, 2004. 297 s.

415. Stich 2004 – Stich A. Jazykověda – věc veřejná. Praha: Lidové noviny, 2004. 335 s.

416. Sto listů 1942 – Sto listů Jana Amosa Komenského / vybral, latinské přeložil a poznámkami doprovodil Bohumil Ryba. Praha: J. Laichter, 1942. 398 s.

417. Svejkovský 1954 – Svejkovský J. Předmluva k vydání: Komenský J. A. Moudrost starých Čechů: za zrcadlo vystavená potomkům. 4. vyd. Praha: SNKLHU, 1954. 204 s.

418. Svobodová... 1999 – Svobodová D., Kavalová E. O jazyce autorů graffiti, I. *Naše řeč*. R. 82. 1999. № 5. S. 245 – 254.

419. Šlédrová 2005 – Šlédrová J. Kognitivní lingvistika pohledem tří mezinárodních setkání. *Slovo a slovesnost*. R. 66. 2005. № 4. S. 317 – 320.
420. Šrámek 2003 – Šrámek R. Propria ve frazémeh a příslovích. Parémie národů slovanských: sborník příspěvků z mezinárodní konference konané v Ostravě ve dnech 20.-21.11.2002 u příležitosti 150. výročí úmrtí F. L. Čelakovského a vydání jeho “Mudrosloví”. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2003. S. 61 – 66.
421. Šťastný 1991 – Šťastný R. Tajemství jména Dalimil. Praha: Melantrich, 1991. 345 s.
422. Štítný 1852 – Štítný T. Knížky šestery o obecných věcech křesťanských. V Praze: Pražská univerzita, 1852. 354 s.
423. Těšitelová 1975 – Těšitelová M. Profesor Vladimír Šmilauer osmdesátníkem. *Naše řeč*. R. 58. 1975. № 4. S. 169 – 172.
424. Thagard 2001 – Thagard Paul. Úvod do kognitivní vědy: mysl a myšlení / z amerického originálu... přeložil Anton Markoš. Praha: Portál, 2001. 231 s.
425. Tondl 2006 – Tondl L. Problémy sémantiky. Praha: Karolinum, 2006. 413 s.
426. Trost 1980 – Trost P. K původu slov. *Naše řeč*. R. 63. 1980. № 2. S. 110 – 112.
427. Tvrdoň 2007 – Tvrdoň E. Reklamná aktualizácia frazémy v slogane. *Slovenská reč*. R. 72. 2007. № 5. 270 – 275.
428. Uličný 2003 – Uličný O. Co zavinil Dobrovský. *Dobrovský J. Fundator Studiorum slavlicorum: Příspěvky z mezinárodní vědecké konference v Praze 10.-13 června 2003 / vyd. V. Vavřínek, H. Gladkova, K. Skwarska*. Praha: Slovanský ústav AV ČR, 2004. S. 444 – 449.
429. Vaňková 1999 – Vaňková I. Kognitivně-kulturní inspirace z Polska. *Slovo a slovesnost*. R. 60. 1999. № 3. S. 214 – 224.
430. Vaňková 1999a – Vaňková I. Člověk a jazykový obraz (přirozeného) světa. *Slovo a slovesnost*. R. 60. 1999a. № 4. S. 283 – 292.
431. Vaňková... 2005 – Vaňková I. a kol. Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky. Praha: Karolinum, 2005. 343 s.

432. Vaňková 2005a – Vaňková I. O kognitivní lingvistice a otevírání. *Čeština doma a ve světě*. 2005a. № 3 – 4. S. 4 – 7.

433. Vaňková 2007 – Vaňková I. Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět). Praha: Karolinum, 2007. 312 s.

434. Vaňková 2010 – Vaňková I. Bud'te v pohodě! (Pohoda jako české klíčové slovo). *Obraz člověka v jazyce* / ed. Vaňková I., Pacovská J. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, 2010. S. 31 – 57.

435. Vintř 2012 – Vintř J. Staročeský žalm – dvousetleté hledání srozumitelnosti a poetičnosti. *Listy filologické*. R. CXXXV. 2012. № 1 – 2. S. 43 – 62.

436. Vlček 1917 – Vlček J. Několik slov o Blahoslavově Mluvnici české. *Naše řeč*. R. 1. 1917. № 4. S. 114 – 117.

437. Vrhel 1981 – Vrhel Fr. Základy etnolingvistiky. Praha: Státní ped. nakl., 1981. 174 s.

438. Vyhlídal 1899 – Vyhlídal J. Ptačí řeč ve Slezsku. *Český lid*. R. VIII. 1899. № 1. S. 342 – 343.

439. Základní pojmy... 2007 – Základní pojmy filosofie jazyka a mysli / sestavili Tomáš Marvan a Juraj Hvorecký. Nymburk: O.P.S., 2007. 236 s.

440. Závodský 1982 – Závodský A. František Ladislav Čelakovský. Praha: Melantrich. 1982. 650 s.

441. Zelenka 2005 – Zelenka J., Pásková M. Výkladový slovník – kognitivní věda. Hradec Králové: Gaudeamus, 2005. 181 s.

442. Zíbrt 1892 – Zíbrt Č. J. A. Komenský, znalec lidového podání českého. *Český lid*. R. 2. 1892. № 1. S. 366-376.

443. Zich 1956 – Zich O. Lidová přísloví s logického hlediska. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1956. 178 s.

Словники, енциклопедії, фольклорні і літературні джерела

444. Байрамова, Бойчук 2012 – Байрамова Л. К., Бойчук В. А. Аксиологический словарь фразеологизмов-библейских на русском, украинском, белорусском, болгарском, польском, чешском,

английском, немецком, французском языках. Казань: Центр инновационных технологий, 2012. 351 с.

445. Балакова, Вальтер, Мокиенко 2012 – Балакова Д., Вальтер Х., Мокиенко В. М. Лепта библейской мудрости. Краткий русско-словацко-немецкий словарь крылатых слов. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2012. 140 с.

446. Барсов 1770 – Барсов А. А. Собрание 4291 древних российских пословиц. Москва : Печ. при Имп. Моск. ун-те, 1770. 320 с.

447. Библия 1994 – Библия. Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. В русском переводе с параллельными местами. Москва: Библейские общества, 1994. 1360 с.

448. Біблія 1992 – Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. Из мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена. Київ: Українське біблійне товариство, 1992. 959 с.; 296 с.

449. Богданович 1785 – Богданович И. Ф. Руския пословицы / Собранныя Ипполитом Богдановичем; Иждивением Имп. Акад. наук. Санктпетербург, 1785. Ч. 1. 36 с.

450. Вальтер, Мокиенко 2005 – Вальтер Х., Мокиенко В. М. Антипословицы русского народа. СПб.: Изд. дом «Нева», 2005. 576 с.

451. Ганчарова... 1993 – Ганчарова Н. А., Шчарбакова І. М., Калядка Л. Г. Proverbia et dicta: Шасцімаўны слоўнік прыказак, прымавак і крылатых слоў / пад рэд. Н.А.Ганчаровай. Мінск: Універсітэцкае, 1993. 255 с.

452. Гоголь 1835 – Гоголь М. В. Тарас Бульба. URL: <http://gogol-lit.ru/gogol/drugie-redakcii/promezhutochnye-redakcii-glav-v-i-vii-ix-tarasa-bulbya.html> (дата звернення 12.04.2018).

453. Гоголь 1842 – Гоголь М. В. Тарас Бульба. URL: http://exlibris.org.ua/text/taras_bulba.html (дата звернення 12.04.2018).

454. Гоголь 2009 – Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений и писем : в 17 т. / сост., подгот. текстов и коммент. И. А. Виноградова, В. А. Воропаева. Москва: Изд-во Московской Патриархии; Киев : [б. и.], 2009. Т. 9. 962 с.

455. Гребінка 1957 – Гребінка Є. Твори: у 5 т. Чайковський. Київ: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1957. Т. 3. С. 79-209.

456. Дубровина 2010 – Дубровина К. Н. Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов. Москва: Флинта: Наука, 2010. 808 с.

457. Жайворонок 2006 – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.

458. Жуков 2007 – Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. 13-е изд., стереотип. Москва: Рус. яз. Медиа, 2007. XXX., 649 с.

459. Жуковская 2006 – Жуковская Н. П. Библеизмы французского языка: заимствования, фразеологизмы, цитаты, персонажи, аллюзии: Опыт фр.-рус. коммент. словаря терминов и выражений, имеющих библейский источник. Москва: Православный Свято-Тихоновский гуманитарный ун-т, 2006. 381 с.

460. Загот 2004 – Загот М. А. Ищите и найдете, или Англо-русский словарь библеизмов для всех и каждого. Москва: Р. Валент, 2004. 278 с.

461. Зимин, Спиринов 2006 – Зимин В. И., Спиринов А. С. Пословицы и поговорки русского народа. Большой объяснительный словарь. Изд. 3-е, стереотипное. Ростов н/Д: Феникс, Москва: Цитадель-трейд, 2006. 544 с.

462. Иванов, Мокиенко 2007 – Иванов Е. Е., Мокиенко В. М. Русско-белорусский паремиологический словарь. Могилев: МГУ им. А. А. Кулешова, 2007. 248 с.

463. Исаев 2001 – Исаев М. И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. Москва: Флинта: Наука, 2001. 196 с.

464. Княжевич 1822 – Княжевич Д. М. Полное собрание русских пословиц и поговорок, расположенное по азбучному порядку: С присовокуплением таблицы содержания оных, для удобнейшаго их приискания. Санктпетербург: Издано книгопродавцем И. Заикиным: В типографии Карла Крайя, 1822. 244 с.

465. Коваль, Коптілов 1975 – Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові: афоризми,

літературні цитати, образні вислови. Вид. 2-ге, перероб. і допов. Київ: Вища шк., 1975. 334 с.

466. Коваль 2001 – Коваль А.П. Спочатку було Слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові. Київ: Либідь, 2001. 312 с.

467. Ковшова, Гудков 2018 – Ковшова М. Л., Гудков Д. Б. / отв. ред. М. Л. Ковшова. Словарь лингвокультурологических терминов. Москва: Гнозис, 2018. 192 с.

468. Колоїз, Бакум 2002 – Колоїз Ж. В., Бакум З. П. Слово Благості: словник-довідник фразем біблійного походження. Кривий Ріг: Вид-во «І.В.І.», 2002. 96 с.

469. Кубрякова... 1996 – Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов / под общ. ред. Е. С. Кубряковой. Москва: Филол. фак. МГУ, 1996. 245 с.

470. Курганов 1769 – Курганов Н. Г. Российская универсальная грамматика, или Всеобщее писмословие.: Предлагающее легчайший способ основательного учения рускому языку: С семью присовокуплениями разных учебных и полезнозабавных вещей. Издано во граде святого Петра: [Тип. Морск. кад. корпуса], 1769. С. 145 – 168.

471. Масальский 1830 – Масальский К. П. Терпи, казак, атаман будешь : Стихотвор. повесть. 2-е изд., испр. СПб., 1830. 144 с.

472. Микола Гоголь 2009 – Микола Гоголь: українська бібліографія / уклад.: П. В. Михед; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Гоголезнавч. центр Ніжин. держ. ун-ту ім. М. Гоголя. К.: Академперіодика, 2009. 258 с.

473. Мокиенко, Вальтер 2006 – Мокиенко В. М., Вальтер Х. Прикольный словарь (антипословицы и антиафоризмы). СПб.: Изд. Дом «Нева», 2006. 384 с.

474. Мокиенко 2017 – Мокиенко В. М. Библизмы в современной русской речи. Как их правильно понимать и употреблять. Москва: Центрполиграф, 2017. 237 с.

475. Народ скаже... 1971 – Народ скаже – як зав’яже: Українські народні прислів’я, приказки, загадки / ред. кол. В. Я. Андрущенко та ін. Київ: Веселка, 1971. 229 с.

476. Санько 1991 – Санько З. Малы руска-беларускі слоўнык прыказак, прымавак і фразем. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. 218 с.

477. Степанов 1997 – Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: Опыт исследования. Москва: Школа «Языки русской культуры», 1997. 824 с.

478. Степанов 2004 – Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. и доп. Москва: Академический Проект, 2004. 992 с.

479. Шевченко 1982 – Шевченко Т. Г. Кобзар. Київ: Веселка, 1982. 647 с.

480. Apology 1885 – Apology mravné čili Bájky, podobenství z mravného mudrosloví: Zrcadlo moudrosti sv.Cyrilla čili Konstantina, apoštola i učitele slovanského: Na památku tisícileté ročnice úmrtí sv.Methoděje na Velehradě, 6. dubna L.P.885 / z latiny přeložil a předmluvou i poznámkami opatřil P. Method Halabala. V Brně: Tiskárna rajhradských benediktinů, 1885. XXIX, 126 s.

481. Bible 1979 – Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona. Ekumenický překlad – Praha: vydalo Biblické dílo Ekumenické rady církví v ČSR, 1979. 978 s.

482. Budinský 2003 – Budinský V. Přísloví původní a inovovaná. Vimperk: Lucie, 2003. 101 s.

483. Čapek 1940 – Čapek K. O lidech. 4. vyd. Praha: Fr. Borový, 1940. 245 s.

484. Čapek 1969 – Čapek K. Hovory s T. G. Masarykem. Praha: Československý spisovatel, 1969. 303 c.

485. Čapek 1983 – Čapek K. Kalendář. Praha: Československý spisovatel, 1983. 392 s.

486. Čapek 1984 – Čapek K. O příslovích neboli o moudrosti lidové. Spisy, sv. 13. Marsyas. Jak se co dělá. Praha: Československý spisovatel, 1984. S. 60 – 65.

487. Čapek 1991 – Čapek K. Kritika slov. Spisy. Praha : Československý spisovatel, 1991. Sv. 21. 55 s.

488. Čapek 1993 – Čapek K. Korespondence I. Spisy, sv. 22. Praha: Československý spisovatel, 1993. 552 s.

489. Čapek 1993a – Čapek K. Korespondence II. Spisy, sv. 23. Praha: Československý spisovatel, 1993a. 520 s.

490. Červinka 1929 – Červinka J. Trp, kozáče, budeš atamanem. Praha: Orbis, 1929. 567 s.

491. Čítanka... 2004 – Čítanka textů z kognitivní lingvistiky / ed. L. Saicová Římalova. Praha: Univerzita Karlova, 2004. 119 s.

492. Dalimil 1988 –1995 – Staročeská kronika tak řečeného Dalimila: vydání textu a veškerého textového materiálu / k vydání připravili Jiří Daňhelka ... [et al.]. Praha: Academia, 1988-1995. 3 sv. : Sv. 1. 1988. 612 s. Sv. 2. 1988. 604 s. Sv. 3. 1995. 489 s.

493. Dobrovský 1804 – Českých Přjslowj Zbjrka / po wydánj Mistra Jakuba Srnce a Františka Ondřege Hornýho znově rozmnožená [a úvodem opatřená od Josefa Dobrowského a Antonjna Pysseľyho]. W Praze: Jan Herrle, 1804. 96 s.

494. Endler 1996 – Endler W. Nejznámější německá přísloví a jejich české protějšky. Praha: Erika: Petra, 1996. 82 s.

495. Flaška 1827 – Flaška S. Zbírka přísloví českých. *Časopis společnosti vlastenského Museum v Čechách*. R. 1. Sv. 2. 1827. 62 – 70.

496. Gogol' 1846 – Gogol' N. V. Taras Bulba: obraz starého Kozáctwa na Ukrajině / Nikolaj Vasil'jevič Gogol'; podlé posledního znamenitě rozmnoženého vydání přeložil Karel Wladislaw Zap. Praha : Jaroslav Pospíšil, 1846. 410 s.

497. Hofirek 1900 – Hofirek I. Slovníček cizojazyčných citátů, slov okřídlených, sentencí a pod. V Praze: I. L. Kober, 1900. 28 s.

498. Hrubý 1880 – Hrubý K. Sbíрка přísloví, pořekadel a průpovědí, kterých užívá náš lid rolnický. V Praze: J. Otto, 1880. 39 s.

499. Chlebda, Mokijenko, Szulezkowa 2003 – Chlebda W., Mokijenko W.M., Szulezkowa S.G. Rosyjsko-polski słownik skrzydlatych słów. Łask: Oficyna Wydawnicza Leksem, 2003. 706 s.

500. Javornický 1815 – Javornický J. Wyswětlena přjslowj česká, aneb, Wyobrazenj krásných ctnostj a ohyzdných nectnostj. Swazek prwnj. W Praze: Bohumil Ház, 1815. 189 s.

501. *Kniha přísloví 1940 – Kniha přísloví: Text a výklady ve znění králickém z roku 1582 / text králický novodobým pravopisem přepsal a poznámkami doprovodil Dr. Pavel Josef Chráska. Kutná hora: Česká biblická práce, 1940. 137 s.*

502. *Knižka Rymovní 1916 – Knižka Rymovní / Vydal a poznámkami opatřil Václav Flajšhans. Praha:[nákladem vlastním], 1916 (E. Leschinger). 23 s.*

503. *Kolberg 1875 – Kolberg O. Lud: jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Ser. 8, Krakowskie. Cz. 4, Powieści, przysłowia i język. Kraków: fundusz J. R. Lubomirskiego, 1875. VII, 368 s.*

504. *Kostka 2015 – Kostka P. Proč se říká...? : začít od Adama, šalamounské rozhodnutí, nevěřící Tomáš... a další biblická úsloví. Praha: Fragment, 2015. 61 s.*

505. *Kraszewski URL – Kraszewski J. I. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budzaku: dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września, Tom 2. URL: http://www.wbc.poznan.pl/dlibra/applet?mimetype=image%2Fxdjvu&sec=false&handler=djvu_html5&content_url=%2FContent%2F329551%2Findex.djvu&p=40 (дата звернення 10.07.2018).*

506. *Kraus 1931 – Kraus K. Česká přísloví. Praha: Aventinum, 1931. 98 s.*

507. *Kundera 1963 – Kundera M. Nikdo se nebude smát. Směšné lásky: tři melancholické anekdoty. Praha: Československý spisovatel, 1963. 97 s.*

508. *Kuras 1999 – Kuras B. Češi na vlásku: příručka národního přežívání. Vyd. 3. Praha: Baronet, 1999. 191 s.*

509. *Liblínský 1848 – Liblínský J. S. Česká přísloví a pořekadla / sebral a sestavil Jan Slawibor Liblínský. W Praze: Nákladem W. Hessa, 1848. 236 s.*

510. *Novotný 1992 – Novotný A. Biblický slovník: ve 2. dílech. Praha: Kalich, 1992. D. I. 769 s., D. 2. 1390 s.*

511. *Ouředník 1994 – Ouředník P. Aniž jest co nového pod sluncem: slova, rčení a úsloví biblického původu. Praha: Mladá fronta, 1994. 264 s.*

512. Plachetka 1996 – Plachetka J. Velký slovník citátů a přísloví. Praha: Academia, 1996. 401 s.

513. Plachetka 1999 – Plachetka J. Velká encyklopedie citátů a přísloví. Praha: Academia: Euromedia Group – Knižní klub, 1999. 525 s.

514. Plachetka 2001 – Plachetka J. Velká kniha přísloví. Ostrava: Knižní expres, 2001. 335 s.

515. Pokorný, Fučík 2001 – Pokorný J., Fučík B. Zakopaný pes, aneb, O tom, jak, proč a kde vznikla některá slova, jména, rčení, úsloví, pořekadla a přísloví. Praha: Albatros, 2001. 245 s.

516. Pravidla moudrosti... 1875 – Pravidla moudrosti a opatrnosti, kteráž z Mudroslov Fr. L. Čelakovského mládeži české vybral Jan Kopecký. V Praze: Fr. A. Urbánek, 1875. 93 s.

517. Schneeberger 2003 – Schneeberger V. Začněme u Adama aneb okřídlená biblická rčení. Praha: Návrat domů, 2003. 181 s.

518. Šebek 1869 – Šebek Fr. Česká frazeologie. V Praze: V komisi Fr. Řivnáče, 1869. 424 s.

519. Slovník antické... 1974 – Slovník antické kultury / sestavili spolupracovníci Antické knihovny. Praha: Svoboda, 1974. 718 s.

520. Slovník biblické... 1992 – Slovník biblické kultury / z francouzštiny přeložili a upravili J. Binder, H. Bezděková. Praha: EWA, 1992. 320 s.

521. Staročeská Bible... Staročeská Bible Drážďanská a Olomoucká. Kritické vydání nejstaršího českého překladu bible ze 14. století / vyd. V. Kvas. Praha: Academia, 1988. 762 s.

522. Stejskal 1987 – Stejskal M. Přísloví nikoho neumoří: 100 ilustrovaných přísloví v češtině, ruštině, němčině, angličtině, francouzštině a latině. Praha: Lidové nakladatelství, 1987. 125 s.

523. Štítný 1969 – Štítný T. Sborník Vyšehradský. Praha: Academia, 1969. 487 s.

524. Tomin 2007 – Tomin A. Ruská a česká přísloví. Sokolov: Fornica, 2007. 267 s.

525. Vančura 1958 – Vančura V. Hrdelní pře anebo Přísloví. Spisy. Sv.11. Praha: Československý spisovatel, 1958. 158 s.

526. Walter, Mokienko 2009 – Walter H., Mokienko V. Deutsch-russisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen. Mit historisch-etymologischen Kommentaren. Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, 2009. 199 s.

527. Walter, Mokienko... 2014 – Walter H., Mokienko V., Komorowska E., Kusal K. Rosyjsko-niemiecko-polski słownik aktywnych przysłów (z obcojęzycznymi paralelami i historyczno-kulturowymi komentarzami). Greifswald-Szczecin: Volumina.pl, 2014. 433 s.

528. Zaorálek 2000 – Zaorálek J. Lidová rčení. IV. vydání. Praha: Academia, 2000. 741s.

ДОДАТОК

ANKETA

Dopíšte, prosíme, pokračování následujících českých přísloví

1. Ani kuře	30. Jaký pán, takový
2. Bez peněz do	31. Jeden za osmnáct,
3. Bez práce	32. Jedna ovce prašivá
4. Bližší košile	33. Jedna vlaštovka
5. Boží mlýny melou	34. Kam čert nemůže,
6. Co Čech, to	35. Kam šlápne bolševik,
7. Co můžeš udělat dnes,	36. Kam vítr, tam
8. Co na srdci,	37. Každý svého štěstí
9. Co není v hlavě,	38. Každý ví nejlíp, kde
10. Co oko nevidí	39. Kdo do tebe kamenem,
11. Co se doma uvaří,	40. Kdo dřív přijde,
12. Co se v mládí naučíš,	41. Kdo chce kam,
13. Co se vleče,	42. Kdo chce psa bít,
14. Čí chleba jíš,	43. Kdo chce s vlky býti,
15. Čím dále v les,	44. Kdo jinému jámu kopá,
16. Darovanému koni	45. Kdo lže,
17. Dobrá hospodyňka	46. Kdo maže,
18. Dvakrát měř,	47. Kdo nic nedělá,
19. Dvěma pánům	48. Kdo pozdě chodí,
20. Halěř k halěři, a	49. Kdo rychle dává,
21. Hloupý, kdo dává,	50. Kdo se bojí,
22. Host do domu,	51. Kdo se směje naposled,
23. Chytrému napověz	52. Kdo šetří, má
24. I černá slepice	53. Kdo vybírá,
25. Jablko nepadá	54. Když ptáčka lapají,
26. Jak k jídlu,	55. Když se kácí les,
27. Jak se do lesa volá,	56. Kocour není doma,
28. Jak si usteleš	57. Komu není rady,
29. Jak ty mně, tak	58. Komu není z hůry dáno,

59. Komu se nelení,
60. Kovářova kobyłka
61. Lehce nabyl,
62. Lepší doma krajíc chleba,
63. Lepší vrabec v hrsti,
64. Lež má
65. Líná huba,
66. Mezi slepými
67. Nehas, co
68. Není růže
69. Neříkej hop,
70. Neštěstí na koni přijíždí,
71. Neštěstí nechodí
72. Pečení holubi
73. Pes, který štěká,
74. Po bitvě je každý
75. Pod svícnem
76. Podej někomu prst
77. Poturčenec horší
78. Práce kvapná,
79. Práce šlechtí
80. Prázdný sud

81. Pro dobrotu
82. Pýcha předchází
83. Ranní smích,
84. Ryba a host
85. S poctivostí
86. Sejde z očí,
87. Sousedova kráva více
88. Sytý hladovému
89. Šaty dělají
90. Tak dlouho se džbánem chodí pro vodu, až
91. Tichá voda
92. V nouzi poznáš
93. V ústech med,
94. Vlk se nažral
95. Vrána k vráně
96. Všude dobře,
97. Všude je chleba
98. Začal na zlatě,
99. Zakázané ovoce
100. Žádný učený

SUMMARY

The book focuses on the study of Czech paramiology in genetic, linguo-cognitive and discourse aspects.

For the first time in linguistic Bohemistics the key questions of Czech paramiology are researched: the way sources have affected the formation of its vocabulary, how paroemiological units conceptualize the ethical and esthetical, temporal and gender spheres of human lives, how their communicatory and functional potential is reflected in discursive practices. The study uses an integral approach combining the linguistic taxonomic paradigm with the dynamic modern directions, particularly linguo-cognitive and pragmalinguistic.

Chapter one presents an analytical overview of linguistic studies of XIX to the beginning of XXI century, which have developed the theories of linguistic view of the world. The attention is focused on peculiarities of linguo-cognitive paradigm establishment in Czech linguistics. It's stated that Czech cognitive linguistics has most accomplishments in the field of lexical cognitive semantics, however it is the first time when the research is conducted through the prism of paroemiological units material. Basing on etymological analysis of the terms *paroemia*, *proverb*, *saying* in Czech language, the establishment of the Czech paramiology term system amid East Slavic parallels is traced, beginning with the XIV century sources up to the modern terminological status of paroemias in Czech linguistics. General theoretical issues are also studied in order to find rationale for separation of phraseology and paramiology.

The second chapter contains analysis of the general stages of studying and lexicographical description of paroemia units of Czech language. The continuation of paramiographic traditions is noted, which has been established by authors of translated Latin-Czech vocabularies and carried on by prominent Czech linguists of XIX – XX centuries. Czech paramiology division into periods is suggested.

Chapter three introduces the ancient and Biblical heritage of Czech paramiology, as well as first studies the influence of German and

Ukrainian paramiology on the Czech. Conducted using cultural and historic sources, the analysis has shown that a great share of Czech proverbs and sayings has come from books, not from folk. They may be considered folk in the meaning that thanks to the oral cultural traditions they were preserved and passed from generation to generation. At the same time the oral usage of paroemias facilitated the process of variation in their structure, filling them with characters that would be close for the ethnos. As a result, the modern Czech paroemian corpora is a blend of two systems: written, genetically rooted in Biblical and Latin literature, and oral, connected with folk paroemia formation.

The fourth chapter demonstrates how Czech paroemias accumulate ethical, esthetical, moral, spiritual and practical dimensions within conceptual domains such as *good, evil, tolerance, beauty, time, gender*. It's noted that their linguo-cognitive characteristics allow making conclusions about the basic cultural values, interpreted and objectified by Czech paroemias.

Chapter five is dedicated to the analysis of Czech paroemias as a sociopragmatic phenomenon of the discourse. The concept of precedence, connected with stereotyped communication situations, is characterized; functional properties of paroemias, which are defined by communication and situational (cooperative and non-cooperative) strategies of speakers, are revealed; the notion of proverb transforms, which have emerged from a speaker's interpretation of a paroemia's content correlation with the reality, are argued; by means of a sociolinguistic experiment, paroemia minimum in modern Czech language is defined.

Basing on genetic, linguo-conceptual, communicatory and functional characteristics, a comprehensive description of Czech paramiology is presented, which provides new insights into traditional problems of linguistics, such as interconnection and interinfluence of language, culture, thinking, as well as advances modern linguistic theories.

ILÜSTRACIÏ

P ř i s l o w i č e s k á.

(Ze starého rukopisu.)

Zbírku tuto učinili dva český bratři: B. M. Čer. Erythraeus (Čerwenka)* a druhý negmenovaný, kterýžto gi k exempláři Příkladův Jakuba Srnce připogil, gá pak kaupim exemplár ten z pozůstalosti nebožtíka barona Stenče, aby do wíce rukau se dostala, Wlastencům swým gi zde předkladam.

Giž hned we studijch sem zbíral příslowj česká, zvlášt we prázdnicách po wenku, a sebral sem gič gesťtē gednau tolik, než co gič we zbírce tišťēných od l. 1804 bylo. Wida pak před několika lety, že se s. p. Van Dobrowský, kterýž wlastně s panem Wisselem wydawatelem připomenuté tišťēné zbírky byl, nowým wydáním objrati mjinj, odewzbal sem wsecko nazbírání gemu; ale giná důležitější zaměštnání odwrátila ho od práce této, a poněwadž pan Čelakowský chut k tomu ukazowal, odewzbal opět nebožtík gemu wse k tomu přísluſsegici.

Wibliothekář Hanka.

*) Matěj Čerwenka (Erythraeus), narož. w Čelákwicích l. 1521, Senior w gebnotě bratrské od r. 1553, umřel w Přerowě r. 1569. dne 13. pros. Zbírka geho tedy starší gest, nežli Srncowa, a w rukopisu p. Hankowě ne půwodnj spis, ale pozdější a na mnoha místech chybný přepis nám zachowán. Epifowatel, mluwě o p. Albrechtowi Rendlowi z Uſſawy, kterýž l. 1522 dne 9. zářj umřel, dokládá: „gižtby se tuším nenašel člověk w Čechách tak starý, kterýžby geg pamatowal.“ Za to mám, že w r. 1599, kdežto rukopis ten psán zdá se býti, poznamenánj takowě byloby giž zpozditě. Poblé usubku měho zbírka tato brzy po smrti Čerwenkowě, t. g. po r. 1569 psána gest. (S. P.)

Pana Smila Flašky z Richenburka zbirka písťowj českých.

Tato gisťe nejstaršij zbirka písťowj českých nacházj se w gednow ze starých rukopisů archiwu Třebonského, pšaném w druhé polowici XV. stoletj. Podlé nápisu gegjho není pochyby, že gi sebral pan Smil, řečený Flaška, z Richenburka, geben z přednjch pánů země české; kterjž byw l. 1396 — 1403 nejvyššijm písařem desť zemských, potom l. 1403, 13. srpna, od Hornjku w púťce gatků mezi Horau a Čáslawj zabit gest. Téhož zagisťe léta baučky náramně panowaly w Čechách, kdjž král Wáclaw we Wjdni u wězenj chován byl. Pan Smil Flaška stál w gednotě panšké s králem Sigmundem a markrabj Josťtem proti králi Wáclawowi. Dtec geho, pan Wilem z Richenburka a z Pardubic, l. 1385 — 1390 mnohé rozepře měl s králem u saudu dworského, o zámek Pardubice a statek k němu přísluffegjci. Po něm zdá se, že pan Smil pokogně Pardubicemi wládl, poněwadj we dšách zemských l. 1396 prostě gen pan „Smil z Pardubic“ se nazjwá. Lupáč w historickém kalendáři swém připomjná o něm ze starých pamětj, že byl pán pobožný a sľechetný, od lidj wúbec wážený a milowaný. Že pak i wzdělanostj ducha nad jiné wynikal, swědčj negen titul bakalářstwj, kteréhož na wjsokých šťkolách Prazšských byl dosáhl, ale i sám auřad nejvyššijho písařstwj zemského, gen w listernjm uměnj zběhlegšijm pánům dáwaný, a posľeže báseň geho česká, tak nazwaná „nowá rada,“ od Lupáče pro wýborný obsah gegj wysoce chwálená.* Dmylně

* Wjz historii literatury české, p. Dobrowského na str. 153
p. Jungmannowu na str. 46.

Передмова Ф. Палацького до збірки С. Флашки в журналі «Časopis
Společnosti vlastenského Museum v Čechách», 1827 p., № 1.

kožo svatojanskou pout; nedávno jsem ji skládal ve chvílích upokoje-
nějších a mně velice milých. Jest to můj první okus v básnictví nábožném⁷
a pročez, nebloudímli, nevím, Ty mne o tom nejlépe správis, a povíš,
čeho se kde nedostává. Šel jsem toliko za vlastním citem. Ačkoli jsem si
předezval tobě o mých liter. počínáních ničeho nepověditi, předci (ach
jak slabí jsme lidé!) předci ti o jedné práci vědomost dáti musím, a té
spolu kpodilu zváti. Chci totiž na způsob slov. nár. písní vydati sbírku
nejvýbornějších všeslov. přísloví, v původn. jaz. a s českým všude vy-
světlením. Mnoho již k tomu mám sebráno, vytaženo, rozměřeno. Způsob
však ten, jak posud se přísloví vydávala (abecední) se mi dokonce nelíbí,
a myslím, ač to nemalé práce státi bude, je dle obsahu rozpoložiti, tak aby
ne jako stádo běžice, na své ceně tratily; nybrž teprva v spojení k jistému
celku čtoucimu dokonalé ponětí o filosofii, mravnosti, vtipu etc. našeho
lidu podaly. Jsemť, abych pravdu řekl se slov. příslovími nemálo spo-
kojen a potěšen; mnohá jsou tak jadrná, tak hlubokomyslná, že opravdu
zvláště při dobrém sestavení, a jedno na druhé světlo dáváním národům
slovansk. neméně jako i písně chválu získají. První tedy tuto práci míním
tak spořádati, aby jmenovaný výbor ne více než 600—800 z každého
hlavnějších nářečí, česk. polsk. rusk. srbsk. a celá sbírka tedy 2000—3000
obsahovala. Co z vedlejších nářečí: illyrsk. lužic. etc. se dá shledati,
připojím též. Jinou mimo toho práci míním si pro budoucí léta a jen
jakoby pobočně zachovati, totiž doplňování našich českých, tak aby
z nich někdy ouplnější slovník našich přísloví vyniknouti mohl. Mnoho
příspěvku z té strany jak vlastních tak i od jinud se mi dostalo; a tuto
té vlastně snažně žádám, aby (jakož jsem i v tvých papírech pozoroval)
všecka přísloví u vás znamenal, pak, cokoli českého čítáš, též na to pozor
měl, nebo u našich starých málo kněh, kdeby se někdy přísloví jím do
pera bylo nevloudilo. Jak se ti toto ponavržení líbí? — Já myslím, žeš
spokojen. Jsem ti též povděčen, žeš mi Stolb. poslal, život sv. A. budu
čísti, třebabych i jeho překladatelem nebyl. Nebo ondyno ač jsem již
dříve k tomu požádán byl, bylo předc při konsistorialním sezení o to ro-
kováno, a kanovník Neumann přednesl tu *důležitou* namítku, zdalíže s to
muže laikus býti, aby toho sv. otce překládal, a pročez — lis sub giudice.
Nevím oč se usnesou. Včera jsem psal Bowrg, a připomenul jsem že list
Walt. v Praze většího divení dosáhl, než kdyby od F.¹⁾ pocházel etc.
Slečný Sternberg. si ho vyžádaly k pohlednutí a s největší vroucností jméno
líbaly. Undinu neznám, a chcešli mi ji půjčit — bude mi milo, můžeš ji
ale ponechat až trochu později, neboť nyní jsem s jinými pracemi ob-
stoupen, až strach.

Náš milý Polák, který n ní ve Vidni, mi již několikráte psal; —
chce vydati novou zde báseň: Listopád v 4 zp. trochu a snad hodně jak
slýsím chybí na jazyku, a mám ji vzíti v opravu, jako Jungm. Přírodu.

¹⁾ patině: od cisate Františka.

Копія листа Фр. Л. Челаковського до Й. Камарита, в якому він пише про
намір видати збірку «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (червень
1828 р.).

Právě jsem dokončil Příslovi slovanská. Zbývá jenom ještě zde onde doplňovati a pak Úvod malý napsati.¹⁾ Jest to dosti hrubý rukopis; obsahuje v sobě přes deset tisíc přísloví, a polovice z nich jsou jako zlatá zrnka. Teď zas na kollegia mysliti; za 14 dní nám začínají.²⁾
 Buď zdrav. FLČ.

Копія листа Фр. Л. Челаковського до В. Станька, в якому він пише про завершення зб. «Mudrosloví národu slovanského ve příslovích» (вересень 1846 р.).

246. Jan Kollár Čelakovskému.

Slyšel, že Čelakovský chystá sbírku přísloví. — Má též jich něco nashromážděno. — Dostal jich hojně od Sartoryho, aby je vydal. — Na to nemá kdy, jsa práci zavalen. — Postal by mu sbírku, ale žádá si napřed poučení o plánu Čelakovského. — Dává mu správu ještě o jiné sbírce. — Trnkovo vydání je chatrné, neporozuměl mnohdy ani smyslu přísloví. — Doklady toho. — Obává se, aby redaktořství Čelakovského nebylo na újmu básnické tvorbě jeho. — Jinak ovšem zdatnost Čelakovského se ani tu nepoddá. — Házovny Noviny na Slovensku pozbyly důvěry. — Jestě jiná sbírka přísloví.

Príteli Čelakovskému.

v Pešti z Pros. 833

Přemilý Príteli!

Slyšel sem od kohosi, že pracujete na Sbírcce a Soustavě všech slovenských Prísloví; to ovšem chvalitebné předsevzetí. U mně se, více náhodou než úmyslem, též nashromáždilo něco slovenských přísloví a pořekadel. Jmenovitě jistý zdejší učený muž, pan Samuel Sartory, doručil mi onedý celou haldu, dílem prstonárodních, dílem přeložených a ukořvaných přísloví, prose mne, abych já to vydal. Já však tolik jiných zámerů a počatých prací už mám, žeby mi dva životy nestačili, nad to i úřední mé práce z roka na rok rostou; hotov sem tedy Vám tuto Sbíрку poslati, jestli by ste ji žádali a přijali, a mne dříve na krát(c)e o svém plánu poučili, abych poněkud p. Sartoryho z tohoto ohledu uspokojiti mohel.

I pan Salamoun Petényi (Petian), nyní v Pešti co ornitolog privatizující, má pěknou Sbíрку opravdivě národních přísloví, ze které p. Trnka (bohužel neposvátnou rukou) čerpal. Můžete jemu psáti, aby Vám na čisto přepsal s kratičkým přiložením pravého smyslu každého přísloví, na čemž *najvíce záleží*, a který sběračovi *najlépe* povědom býti musí a má. Trnkových slovenských pořekadel jen velmi soudně a opatrně (snad s porozumením Šafaříkovým) užiteč.) Mnohá přísloví tam zjináčena, jiných smysl chybně anoběž smíšně a urážlivě vyložen, k. p. *Kde je najvíac opíchačov, najméněj je pšena* (Slovákům to značí: kde je mnoho dělníků při jedné práci, *najméně* se udělá a *najméně* užítku bývá, neb jeden druhému stojí na překážce; ne jak Trnka vykládá: Kdo se nad míru chlubit, málo v něm dobrého). Slovák ako řepa. (Trnka) vykládá: čirý člověk! nikoli, ale Slovák opravdivý, kovaný, řeč slovenskou dobře mluvící a svého

¹ Pořekadla (přísloví) Slovákův moravsko-uherských. Sebrav, vydal svými útratami Frant. Trnka, učitel československý. Ve Brně 1831, čtenami J. G. Trasslera. Tomuto spisku dostalo se od Palackého pro jazykové novotaření příkřeého, ale zaslouženého odsouzení v ČČM. r. 1831 na str. 234.

Копія листа Яна Коллара, в якому він пише про намір передати зібрані паремійні матеріали Фр. Л. Челаковському (1833).

Титульна сторінка збірки Й. Добровського «Slavin».

Наукове видання

Національний університет імені Тараса Шевченка
Інститут філології
Національна академія наук України
Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні

Даниленко Людмила Іванівна

**ЧЕСЬКА ПАРЕМІОЛОГІЯ
В ГЕНЕТИЧНОМУ, ЛІНГВОКОГНІТИВНОМУ
І ДИСКУРСИВНОМУ ВИСВІТЛЕННІ**

Монографія

Художнє оформлення
та комп'ютерне верстування: *О. Л. Мумінова*

Підписано до друку 27.02.2019 р.
Формат 60 x 84 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Друк офсетний.
Обсяг 25,34 ум. др. арк., 21,5 обл.-вид. арк.
Наклад 300 прим. Зам. № 1740

Видавничий дім Дмитра Бураго
ФОП «Бураго Дмитро Сергійович»
Свідоцтво про внесення до державного реєстру
ДК № 4558 від 05.06.2013 р.
04080, Україна, м. Київ-80, а / с 41
Тел. / факс: (044) 227-38-28, 227-38-48;
e-mail: info@burago.com.ua, site: www.burago.com.ua